

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СОКУЛЬСЬКИЙ Арнольд Леонідович

УДК 94(477)+(477.64)

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ ТА ЙОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ
В ПРОЦЕСІ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ
ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант:
Щербак Віталій Олексійович
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія проблеми. Методи й методологія.....	20
1.1. Історіографія ролі о. Хортиця в історії козацтва	20
1.2. Джерела щодо козацької доби в історії острова Хортиця.....	44
1.3. Методи та методологія дослідження	57
Висновки до розділу 1	61
РОЗДІЛ 2. Великий кордон як явище Євразійського геополітичного простору	63
2.1. Вознесенський табір над Крарійською переправою.....	63
2.2. Великий кордон і процес козакування	72
2.3. Попередники запорозького козацтва на українській ділянці Великого кордону: половці, бродники, чорні клобуки, уходники	83
2.4. Фортифікаційні укріплення на українській ділянці Великого кордону	102
Висновки до розділу 2.....	111
РОЗДІЛ 3. Археологія літописного протолче кінця Х–XIV ст.	113
3.1. Протолче в літописній традиції	113
3.2. Планіграфія, культурні шари, їх стратиграфія	119
3.3. Передумови козакотворення у хортицькому доквіллі	136
3.4. Літописне Протолче – попередник козацької твердині Запорожжя	147
Висновки до розділу 3.....	159

РОЗДІЛ 4. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ.....	161
4.1. Козакування та перші писемні згадки про козацтво	161
4.2. “Городок” Д. Вишневецького на о. Хортиця: січ чи її прототип?	218
4.3. Спростування історіографічної парадигми про діяльність Д. Вишневецького на московській службі.....	279
4.4. Запорозьке козацтво на о. Хортиця в часи перебування козацьких гетьманів Я. Шаха та П. Сагайдачного	297
Висновки до розділу 4.....	319
РОЗДІЛ 5. ОСТРІВ ХОТРИЦЯ – ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН.....	322
5.1. Острів Хортиця в умовах військово-політичної колонізації Запорожжя.....	322
5.2. Національний ландшафт і культура козацтва	338
5.3. Увічнення пам’яток запорозького козацтва	350
Висновки до розділу 5.....	387
ВИСНОВКИ	389
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	401
ДОДАТКИ	433

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

БАН РФ – Бібліотека академії наук Російської Федерації

БАН СРСР (рос. – БАН СССР) – Бібліотека академії наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік

ВІЕСГ – Всесоюзний інститут електрифікації сільського господарства

ВОА (рос. – ВУА) – Воєнно-обліковий архів

ВУАН – Всеукраїнська академія наук (сьогодні – НАНУ)

ДГЗ “Дніпрові пороги” – Державний геологічний заказник “Дніпрові пороги”

ДНБ АН УРСР (рос. – ГНБ АН УССР) – Державна наукова бібліотека Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ДНБ НАНУ – Державна наукова бібліотека НАНУ

ДПБ АН УРСР (рос. – ГПБ АН УССР) – Державна публічна бібліотека Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ЗНТШ – Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка

ЗОДА – Запорізький обласний державний архів

ЗОТІС (рос. – ЗООИИД) – Записки Одеського товариства історії і старожитностей

ЗОУНБ – Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Горького

НАВСК – Науковий архів Всеукраїнської спілки краєзнавців

НЗ “Хортиця” – Національний заповідник “Хортиця”

ПЗРЛ – Повне зібрання руських літописів

ЦНДПТІМЕТ – Центральний науково-дослідний проектно-технологічний інститут механізації та електрифікації тваринництва

ВСТУП

Актуальність теми. Козацтво – це велика, слава і трагічна епоха в тисячолітній історії України. Як зазначає В. Смолій, доба козацтва – тривалий процес духовного і державницького утвердження українського етносу [1, с. 15]. Сьогодні поняття “українець-козак” набуло репрезентативного значення в історії України та українського соціуму [1]. Інший сучасний український історик Ю. Мицик зазначає, що термін “запорозьке козацтво” має вужче значення, проте славні козацькі традиції живуть в Україні і досі, є унікальним явищем світової історії” [2, с. 2]. Слід зазначити, що історія козацтва досліджувалась в Україні досить безсистемно, за винятком хіба що М. Грушевського та Д. Яворницького. У радянські часи посилення на їх праці засуджувались, недовірливість пояснювалась відсутністю документальних джерел, однак причина була в іншому: від істориків вимагалось не наукове сумління, а забезпечення постулатів правлячої партії [2, с. 6].

Сутність і стан сучасного козакознавства виокремлюється серед великої кількості проблем. Історичні реалії, що спричинили появу козацтва, далеко не завжди вкладаються у найпереконливіші теорії і положення, висловлені як авторитетними вченими, так і менш відомими дослідниками. До найскладніших проблем теорії козакознавства належать питання виникнення, становлення раннього козацтва, хронології, географії поширення та характеру й розвитку першої Запорозької Січі. Академік В. Смолій не випадково у програмній статті “Феномен українського козацтва” констатує: “Щодо часу і місця створення першої козацької Січі серед дослідників немає одностайності” [1, с. 8]. У вітчизняній і зарубіжній історіографії близько 300 років не вщухають дискусії щодо локалізації першого прообразу козацької цитаделі за Дніпровими порогами: Хортицька чи Томаківська Січі? Останнім часом українські історики обирають

комплексний підхід для вирішення проблеми, залучаючи в арсенал геополітичні, економічні, військово-стратегічні, політико-соціальні чинники. “Ігнорування, чи, навпаки, гіпертрофоване виопуклення будь-якого з них призводить до спотворення, деформованої реконструкції обставин зародження й розвитку українського козацтва” – підкреслює В. Смолій [1, с. 6].

Отже, питання первинності локалізації, характеру формування, хронології й соціального стану першої козацької Січі неможливо вирішити без комплексного вивчення регіону від Крарійської переправи до Базавлуцької плавні, де основними домінантами на участку українського пограниччя є острови Хортиця і Томаківка з їх довкіллям. Хоча припинення надто тривалої дискусії можливе в цьому випадку не стільки завдяки комплексному підходу, стільки завдяки новому прочитанню археологічних артефактів.

Перевага первинності, здається, залишається за Хортицею, де в 50-х рр. XVI ст. українським князем і полководцем Д. Вишневецьким був закладений “городок”, щоб гамувати наступи татар на Руську землю, контролюючи найзручнішу татарську – Кічкаську – переправу, іншими словами, блокувати кримські кочів’я на Кінських водах. З такою локалізацією Січі погоджувалися зарубіжні дослідники: М. Бельський, М. Литвин, Г. де Боплан та сучасники козаків – російські офіцери С. Мишецький, О. Рігельман та більшість пізніших авторів з історії українського козацтва.

Ситуація кардинально змінилася після перших перекладів європейськими мовами широковідомого щоденника Е. Лясоти зі Стеблева [3, с. 137–190; 4; 5; 6, с. 327–341], який був відправлений Рудольфом II з дипломатичною місією на Базавлуцьку Січ 1594 р.

Е. Лясота зазначав, що руїни хортицького замку (“городка”) знаходились на о. Мала Хортиця, котрий пізніші дослідники ототожнювали з островом Канцерівським, що розміщується в глибокому каньйоні річки Старий Дніпро із західного боку о. Хортиця, тобто в протилежному урочищі,

від місця контролю за "... кочів'ями на Кінських Водах", про доцільність чого, не може навіть іти мови.

Невиразність констатації про розміщення цього гідроніму (о. Мала Хортиця) в хортицькому довкіллі спричинена, на нашу думку, довільністю перекладів європейськими мовами німецького видання "Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff – Weicha'schen Bibliothek zu Baussen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. – Halle: Verlag von E.Emil Barthel, 1866 – 234 p." [7].

В історичній науці кінця XIX–XX ст. набула поширення версія, що о. Мала Хортиця є не чим іншим, як островцем Канцерівським (о. Байди) [8, с. 76–77; 9, с. 110–123; 10, с. 101–103; 11, с. 194–197]. Попередні дослідники – Д. Яворницький, Л. Падалка, В. Голобуцький – вказували на немотивованість ототожнення о. Мала Хортиця (за Е. Лясотою) з островом, який у XVIII ст. називався Канцерівським. Однак історична казуїстика ввійшла майже у всі енциклопедичні видання і довідники з історії України включно по останній [12, с. 513] та перекочувала в більшість зарубіжних видань. Інтерполяція в текст Е. Лясоти помилкових констатацій перекладачами засвідчує, що *venitas nimis saepe laborat, exstinguitur numquam* (правда часто буває безпорадною, але ніколи не гине).

Отже, давно настала потреба виправити становище, використавши досвід попередніх дослідників, залучивши до аналізу останні артефакти й нововиявлені джерела.

Сучасний о. Мала Хортиця, тобто Канцерівський, він же о. Байди, розміщується із західного боку о. Хортиця, в глибокому каньйоні старого русла Дніпра, де його розташування не мало жодного стратегічного значення, тим більше в намірах і діях полководця Д. Вишневецького. Досліджуючи це питання, ми максимально обережно аналізуємо джерела, досвід попередників, корпус картографічних документів, планів інструментальних зйомок, виконаних до зарегулювання верхнього б'єфу Дніпра. Засобами

реконструкції ландшафтного середовища на етапі, який був до зарегулювання Дніпра (1932), встановлено, що геоморфологія дніпровських берегів, островів, піщаних кіс залежала від амплітуди гідрологічного режиму річки. Характер дніпровських берегів змінювався і відповідно до активності твердого стоку ріки. Е. Лясота подорожував через Дніпрові пороги повз о. Хортиця в умовах високої води, коли півострів (мис) Кічкаський перетворювався в острів. [9, с. 110]. Тож, можливо, саме тому Е. Лясота й назвав затоплений мис островом Мала Хортиця.

Отже, актуальність теми полягає в тому, що необхідним є вирішення й реконструювання наукового базису такої складної теми, як виникнення запорозького козацтва та історико-культурна роль у цьому процесі багаточислової пам'ятки – острова Хортиця, яка вже 45 років поспіль має статус національного надбання.

Історико-культурна роль о. Хортиця у процесі виникнення й становлення запорозького козацтва вивчається і вирішується таким чином:

- по-перше, спираючись на артефакти археології, картографічні матеріали, зокрема, заново “відкрити” карту частин світу 1459 р., Доповнення до Никонівського літопису, літературні й фольклористичні матеріали, вирішується проблема уточнення локалізації “городка” Д. Вишневецького;

- по-друге, теоретично розробляється концепція виникнення способу колективного життя і діяльності – “козакування” на Великому кордоні та його основній складовій – українському пограниччі, де виникало раннє запорозьке козацтво, попередниками якого сучасна історична наука називає бродників, чорних клобуків, уходників та представників інших соціально споріднених груп і окремих втікачів з Київщини, Чернігівщини, Волині, Переяславщини, Галичини, із сусідніх країн Росії, Білорусі, Польщі, Литви, Молдавії тощо.

Хортицький регіон – перехрестя суходольних і водних шляхів – протягом усього пізнього середньовіччя залишався продуктивним угіддям уходників-промисловиків. Відома дослідниця Надпорожжя І. Ковальова

вважає, що саме їх перебування на черговому і тимчасовому режимі сприяло формуванню на пограниччі нового суспільного явища – “козацтва”. Вона доходить висновку, що виникнення козацтва як соціального явища формувалось при перевозах і митницях, де діяв штат охоронців, перевізників, товмачів, лоцманів тощо [13, с. 5];

– по-третє, у ході польових досліджень відкрито літописне місто-порт Протолче кінця Х–ХІV ст. в південній частині острова Хортиця, яке протягом століть виконувало функції форпосту Русі на українському пограниччі, де традиційно збирались, формувались і виступали давньоруські військові підрозділи проти кочівників степу. Незважаючи на заборону польською владою будівництва пограничних постів у південних степах [14, с. 67], вони все ж таки виникали, як свідчить і згадане вже Протолче, і пізніші сторожові пункти на берегах Дніпра на південь від Самари. Можна вважати, що літописне Протолче – прообраз першої козацької Січі на українській ділянці Великого кордону, і трансформувалось воно у козацьку твердиню безпосередньо під впливом дружинних походів Русі в степове пограниччя протягом ХІ–ХІІ ст. і, на нашу думку, продовжило своє існування в ХІІІ–ХІV ст.

Вирішення культурологічної проблеми визначається у виробленні пріоритетів раціонального використання величного історико-культурного ландшафту о. Хортиця. У першу чергу, завдання полягає в необхідності вивчити, осмислити й парадигмально сформулювати сакральну цінність усіх стратиграфічних шарів пам’ятки, зокрема тих мегалітичних об’єктів, які вже виявлені, починаючи з доби бронзи, або будуть виявлені в майбутньому. Аксіологічна парадигма стосовно цієї пам’ятки охоплює увесь топос, що характеризується сукупністю культур, залишених на острові, насамперед добою козацтва [6, с. 327–341]. Інтерпретація історичного процесу та його окремих складових поглиблюється разом з інтелектуальним зростанням людства [15, с 2].

Історико-культурний ландшафт Хортиці – пізнавальне поле, яке дає

змогу через усвідомлені елементи пізнати цілісну модель багат шарової та багатоаспектної пам'ятки від доби мезоліту до часу нинішнього – постмодерністського, основною віссю якої було не тільки військово-стратегічне, а й сакральне значення. Крім того, не слід забувати, що о. Хортиця є останнім пристановищем (капищем) наших пращурів, адже, йдучи Дніпровським водним шляхом, тут багато хто зупинявся, відправляючи язичницьку обрядовість, починаючи з перших руських князів. Тут загинув Святослав Хоробрий. Земля Хортиці – колиска козацтва, наш національний pantheon.

Об'єктивістської оцінки вимагає і сучасна практика використання історії Хортиці не тільки в науковій, а й у політичних дискусіях. Політичні сили прагматичного спрямування сучасне і майбутнє острова бачать через споживацьку мотивацію, гуманітарії патріотичних інтонацій бачать і розуміють її як безперечний сакрал постгеноцидної нації, домінанти української культури. Враховуючи фізичні і духовні втрати української культури, починаючи з XVIII ст., у пам'яті поколінь зміцнювались не лише підвалини духу, а й легенди. Адже пам'ять, із суспільного погляду, може бути сенсорною (дуже короткою) або оперативною (короткою) з обмеженим періодом зберігання інформації, яку доводиться добувати нелегко. Це враховується в роботі при вирішенні основного дисертаційного завдання.

У ході дослідження увагу акцентовано також на пізнанні культур тих етносів, які становили основу у формуванні українського етносу. А це, на наш погляд, період середньої бронзи, умовно троянські часи, а далі протоукраїнські культури залізного віку. Системний погляд на історико-культурну сутність острова виділяє навіть більше культурних епох, аніж вважалося до цього, як-то палеолітична, неолітична, енеолітично-бронзова, скіфо-сарматська, давньоруська, козацька.

Хортиця як історико-культурний об'єкт є непересічною цінністю з наукового, естетичного, історико-меморіального погляду, яка вивчається і повинна вивчатись через комплексний підхід усіма доступними методами, а

найважливіше – методом культурології (виявлення фактів, пізнання їх, аналіз, синтез). Тільки через комплексний підхід можна наблизитись до кардинального вирішення проблеми.

Таким чином, вивчення та освоєння основних складових історико-культурної спадщини як пам'ятки природи, історії, духовності має відзначатись і усвідомлюватись через найхарактерніші теоретичні і практичні підходи [16, с. 49].

Не можна замовчувати й те, що сьогодні, незважаючи на статус національного надбання, на Хортиці, а точніше в денаціоналізованому Запоріжжі, панує антиукраїнська ідея. Правда про козацтво підмінюється муляжами і недолугими шоу, а державні проекти козацької тематики ігноруються і підмінюються фарсом.

У роботі ці проблеми ми вирішуємо через усвідомлення світоглядних основ історико-культурного феномену Хортиці. Адже за умов відсутності національної державності у духовній сфері були реалізовані найвищі пориви нації. Саме ці цінності козацької Хортиці відтворив М. Гоголь у повісті “Тарас Бульба”, назвавши Хортицю орлиним гніздом: “Так ось вона Січ. Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді і міцні, як леви! Ось, звідки розливається воля й козацтво по всій Україні” [17].

М. Лисенко під впливом побаченого на Хортиці створив багатоплановий образ козака в екзилі, а І. Рєпін вивів збірний і монументальний образ запорозького козацтва. Цей козацький дух продовжився у Руській Трійці, Кирило-Мефодієвському братстві, у братстві Тарасівців, всюди, де цементуючою силою була козацька, себто національна ідея. Всі, хто творив на Хортиці, починаючи з нашого головного ідеолога Т. Шевченка, усвідомлювали і використовували історико-культурне надбання Хортиці, козацтва, підтверджуючи пророчі передбачення Гоголя [18, с. 494].

Актуальність теми визначається й тим, що її вирішення певною мірою сприятиме реалізації сутності Указу Президента України Л. Кучми (1993 р.)

про надання о. Хортиця статусу Національного заповідника “Хортиця” (далі – НЗ “Хортиця”) та підтвердження статусу Державного геологічного заказника “Дніпрові пороги” (далі – ДГЗ “Дніпрові пороги”). Ці акти доповнюють Рішення Уряду УРСР (1965 р.), згідно з яким, о. Хортиця визнано Державним історико-культурним заповідником, у якому належало створити Хортицький козацький меморіал, відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва” від 18.09.1965 р. №911 [19; 20].

З відомих причин Хортицька державна історико-культурна програма, прийнята і схвалена світовим українством, досі далека від свого остаточного вирішення. Однак, незважаючи на відвертий застій, Хортиця продовжує генерувати патріотичні почуття українського громадянства.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету (м. Запоріжжя) “Філософські аспекти соціальної трансформації в умовах глобалізації” (номер державної реєстрації 0110U003963).

Мета й завдання дослідження. *Мета* – встановити теоретичні та методологічні особливості і положення, які необхідно застосувати при вивченні етапів виникнення й розвитку раннього козацтва в пограничній зоні Черкас, Канева, Путивля та Хортицькому регіоні на Запорожжі.

Для досягнення мети необхідно виконати такі *завдання*:

- охарактеризувати історичну топографію НЗ “Хортиця” за різноманітними джерелами;
- уточнити історичні місця о. Хортиця та його довкілля за літописною традицією;
- визначити напрями вирішення проблеми формування раннього козацтва на Запорожжі, враховуючи існуючі теорії й досягнення історичної науки;

- дати характеристику попередникам козаків – бродникам, чорним клобукам, визначити роль і значення бродницького воєнізованого літописного поселення Протолче в плавневій частині НЗ “Хортиця”;
- розробити і запропонувати авторську версію щодо локалізації о. Мала Хортиця;
- показати роль о. Хортиця в діяльності Д. Вишневецького, поглиблено вивчити перебування на острові Я. Шаха, П. Сагайдачного;
- розкрити становище Запорозжя і Хортиці після анексії царським урядом Вольностей війська запорозького 1775 р.;
- визначити роль і місце Хортиці у творах видатних українських діячів культури, мистецтв, науки XIX–XX ст.;
- показати роль НЗ “Хортиця” – домінанти урядової програми “Увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва” з’ясувати її міжнародне значення.

Об’єкт дослідження – острів Хортиця з довкіллям як основна складова Великого кордону та місце заснування першої Січі.

Предмет дослідження – роль острова Хортиця в процесі виникнення та становлення запорозького козацтва, його історико-культурне значення.

Методи дослідження: у дисертації використовуються методи формальної логіки, пошуково-джерелознавчий, бібліографічний, систематизаційний, фольклористичний, інтерпретаційний та культурологічний методи. Останній використовується в ході усього дослідження, що передбачає виявлення фактів, аналіз, синтез.

Крім того, виходячи з характеру теми, тобто з огляду на поєднання в ній теоретичних, практичних та методологічних аспектів, у дисертації було використано комплекс таких дослідних методів:

- загальнонауковий – для встановлення зв’язку між суперечливими позиціями та виявлення нової якості знання шляхом аналізу різноманітних джерел;

- системний метод – для аналізу спадкоємності історичних попередників запорозького козацтва, становлення й розвитку військово-політичної організації і створення власної концепції виникнення та розвитку Хортицької Січі;

- історичний метод – для вивчення усього історичного шляху виникнення та розвитку запорозького козацтва, об'єднання низового козацтва у військово-політичну організацію, яка вже в часи Д. Вишневецького набула міжнародного значення;

- аналітичний метод – для переосмислення відомих фактів, аналізу археологічних, картографічних, фольклорних джерел та наукових публікацій інших авторів з метою виокремлення можливих і достовірних аспектів;

- порівняльний метод – для формулювання висновків щодо характеру теоретичних та археологічних досліджень; вивчення значної кількості підходів, інтерпретацій, поглядів, версій;

- історіографічний метод – для вивчення теорії козакознавства та специфіки розвитку історії запорозького козацтва на сучасному етапі;

- структурно-функціональний метод – для визначення еволюційних рівнів формування запорозького козацтва під впливом його функціонування в умовах пограниччя;

- метод синтезу й синергетики – для отримання інтегрованого результату стосовно еволюції запорозького козацтва і Хортицької Січі шляхом поєднання результатів різних суспільно-гуманітарних дисциплін;

- територіальний метод – для визначення пограниччя та його геополітичного значення;

- хронологічний метод – для з'ясування дат історичних подій та еволюції в історичному процесі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в ній уперше реконструйовано ранній етап виникнення козацтва на українському пограниччі, у період, який за відсутності письмових і картографічних джерел вважається затемненим.

У дисертації *вперше*: запропоновано гіпотезу організації козацької Січі Д. Вишневецьким із кількох сторожових пунктів, що локалізувались у стратегічно важливих місцях контролю за Кінськими кочів'ями на лівобережжі Дніпра, навпроти східного узбережжя о. Хортиця; *відкрито і вивчено в ході польових досліджень*:

- 1) літописне місто-порт Протолче в південній частині о. Хортиця [21, с. 373];
- 2) літописне місто Олешня на Великопотьомкінському острові в гирлі Дніпра (Голопристанський район, Херсонської області) [22, с. 64–73];
- 3) археологічні дослідження античного акрополя IV–II ст. до н.е. на території НЗ “Хортиця” (урочище Вирва) [23];
- 4) курганну групу на о. Хортиця (урочище Скіфський стан) [24];
- 5) фортифікацію часів російсько-турецької війни в урочищі Вирва та на місці спорудження будівлі Музею історії запорозького козацтва НЗ “Хортиця” [25];
- 6) у 1973–1975 рр. разом з колективом Державного історико-культурного заповідника досліджено залишки Кам'янської Січі; здійснено археологічні розкопки околиць і перспективних територій Чортомлицької Січі (1992); проведено археологічну розвідку місця розташування Олешківської Січі (2008);
- 7) було здійснено інші археологічні розвідки (пунктирне шурфування) о. Хортиця: 1970–1979; 1981–1984 рр.;

Вивчено будівництво першої черги музейного комплексу Державного історико-культурного заповідника о. Хортиця 1971–1972; 1981–1983 рр. у співпраці з Т.К. Шевченко і А.В. Гайдамакою, а також складено сценарій Всеукраїнського свята “Козацька слава” до 500-річчя запорозького козацтва (1992 р.) [26].

Практичне значення одержаних результатів. Вирішення головних завдань роботи стане помітним внеском у розробку й розвиток теорії воєнної історії запорозького козацтва, зокрема його початкового етапу. Теоретичний

матеріал і рекомендації можуть бути використані для організації охорони й раціонального використання історико-культурної спадщини острова, матимуть певне практичне значення в організації історико-культурної функції острова.

Узагальнення й висновки дисертації дадуть змогу сформулювати наукову концепцію створюваного Музею історії запорозького козацтва, садово-декоративного парку та інших складових НЗ “Хортиця”.

Положення дисертації можуть бути також використані під час історико-археологічного, картографічного, історико-культурного вивчення історичного Запорожжя.

Сформовані підходи щодо ролі о. Хортиця в історії раннього козацтва й Хортицької Січі можуть застосовуватись для розробки воєнної історії України, у теоретичних курсах і навчальному процесі та музейній практиці.

Рекомендації, викладені в роботі, можуть використовуватись для покращення Генерального плану розвитку НЗ “Хортиця”, який був створений в 2002–2004 рр., під час розробки тематико-експозиційного плану й побудови експозиції першого в Україні Музею історії козацтва.

Результати дисертаційного дослідження можуть застосовуватись у справі консервації, музеєфікації археологічно відкритих пам’яток матеріальної культури козацтва й інших епох на о. Хортиця, а також дадуть змогу по-новому переосмислити роль судноплавства доби Руси-України та запорозького козацтва у становленні України як морської держави.

Концептуальні висновки, наведені в дисертації, дають змогу сформувати цілісне уявлення про роль історико-культурного комплексу НЗ “Хортиця” у справі відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій українського козацтва, як це визначають Укази Президента України від 1995, 2001 рр. та запропонована Адміністрацією Президента України “Національна програма відродження та розвитку українського козацтва”, затверджена Указом Президента України від 15.11.2001 р. № 1092/2001.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є одноосібно виконаною науковою працею. Висновки й результати, у тому числі ті, що характеризують стратифікаційне і військово-прикладне значення о. Хортиця, отримані та сформульовані автором самостійно, що й становить наукову новизну.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, викладених у дисертації, були оприлюднені на наукових конгресах, міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема таких: XVII науково-практична конференція Інституту археології АН УРСР (м. Ужгород, 1987); Перша Республіканська науково-практична конференція “Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці” (м. Дніпропетровськ, 1990); Міжнародна конференція “Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина”, присвячена 500-річчю українського козацтва (м. Київ – Дніпропетровськ, 1991); науково-практична конференція, присвячена 175-й річниці з дня народження М. Костомарова (м. Рівне, 1992); Міжнародна конференція “Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості” (м. Київ – Запоріжжя, 1997); Всеукраїнська наукова конференція “Гетьман Іван Мазепа та його доба”, присвячена до 285-річчя від дня смерті І. Мазепа (м. Київ, 1995); Міжнародна науково-практична конференція Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (м. Чернівці, 2002 р.); XII Міжнародна наукова конференція інституту “Українознавства” (м. Київ, 2003 р.); XIII Міжнародна наукова конференція інституту “Українознавства” (м. Київ, 2004 р.); Перший Міжнародний конгрес “Національна перлина Запоріжжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця” (м. Запоріжжя, 2004 р.); Міжвідомча науково-практична конференція Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича (м. Чернівці, 2005 р.); Міжнародна науково-практична конференція Гуманітарного університету “Запорізький інститут державного та муніципального управління” “Дні науки” (м. Запоріжжя, 2005 р.);

Всеукраїнська науково-практична конференція Запорізького національного університету. “Методологія соціального пізнання: здобутки й проблеми” (м. Запоріжжя, 2005 р.); Міжнародна науково-практична конференція Запорізького національного університету “Проблеми і перспективи розвитку козацтва в сучасних умовах” (м. Запоріжжя, 2005 р.); Міжнародна науково-практична конференція Гуманітарного університету “Запорізький інститут державного та муніципального управління” “Дні науки” (м. Запоріжжя, 2006 р.); Щорічна науково-технічна конференція серед студентів, викладачів, науковців, молодих вчених і аспірантів Запорізького національного технічного університету “Тиждень науки” (м. Запоріжжя, 2006 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція Всеукраїнської федерації “Спас”, Муніципальної академії управління персоналом ім. П. Сагайдачного “Основи теорії військової справи та бойових мистецтв” (м. Запоріжжя, 2006 р.); Міжнародна науково-практична конференція Класичного приватного університету “Дні науки” (м. Запоріжжя, 2007 р.); Міжнародна науково-практична конференція Всеукраїнської федерації “Спас”, Запорізької обласної державної адміністрації, Запорізького національного університету, Муніципальної академії управління персоналом ім. П. Сагайдачного “Основи теорії військової справи та бойових мистецтв” (м. Запоріжжя, 2007 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція Музею українського народного декоративного мистецтва “Музейні колекції: історія досліджень, атрибуція” (м. Київ, 2008 р.); науково-практична конференція національного історико-культурного заповідника “Чигирин” “Чигиринщина: історія і сьогодення” (м. Чигирин, 2008 р.); Наукова конференція, присвячена 360-й річниці початку Визвольної війни 1648–1654 рр. (м. Рівне, 2008 р.); Міжнародна конференція Запорізького національного університету “Запоріжжя – минуле і сьогодення. Перспективи та пріоритети розвитку” (м. Запоріжжя, 2009 р.); науково-практична конференція, присвячена 155-й річниці від дня народження Д. Яворницького та 95-й річниці від дня народження І. Свєшнікова (м. Рівне, 2010).

Публікації

Результати дослідження було опубліковано в 53 наукових працях, із них: одна монографія, 21 стаття – у наукових фахових виданнях, 13 – в інших виданнях; 18 – у матеріалах і тезах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ.

МЕТОДИ Й МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія ролі о. Хортиця в історії козацтва

Українська історіографія починається в першій половині ХІ ст., “ще з того часу, як тільки на Україні зародилося письменство” [27, с. 399].

Спочатку її становили літописи. З часом форми і методи вивчення українського минулого змінювалися, стали з’являлись нові. [28]. Острів Хортиця знають уже античні джерела, які детально намагаються описати Дніпрові пороги на дніпровському торговому шляху, не поминаючи характеристики населення і визначних місць регіону. Геродот описує острів Ериффея, де знаходилась печера Змієної богині – прародительки скіфів. Ці історичні місця російський історик М. Надеждин у статті “Геродотова Скіфія” ототожнював з Герросом: “... отут, на Хортиці, серед дикого грізновеличного ландшафту, він бачить найпристойніше місцепоховання скіфських вождів. Геродот якраз і запевняв, що Геррос знаходиться там, звідки Борисфен стає судоплавним. І чи не тому саме тут, найімовірніше, знаходилась міфічна колиска скіфів – та загадкова печера, у якій народились Агафірс, Гелон і Скіф?” А як стверджували ті самі понтійські елліни: печера була “в окремому кутку Гілеї, куди Геракл дістався не раніше, ніж пройшов усю скіфську землю із Заходу” [29].

Треба згадати і попередника Геродота легендарного давньогрецького поета Гомера, який між ХІІ–ХІІІ ст. до н. е. згадував “похмуру землю кіммерійців” (Одісея, ХІ, 13–19) та її мешканців – “молокоїдів” і “кобилодойців” (Іліада, ХІІІ, 1–6).

Античні джерела о. Хортиця знають опосередковано, а наступний

історіографічний етап – візантійських часів – характеризується його частішим згадуванням. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний знає вже острів під іменем “Св. Георгія” (у перекладі з грецької мови В. Латишева і М. Малицького він названий “Св. Григорієм”) [30, с. 8–10]. Історіографічна цінність праці “Управління державою”, у якій описується сплав Дніпровими порогами русичів і сакральність о. Хортиця, має важливе значення [18, с. 223]. У цій праці подано також цікавий фактичний матеріал про життя слов’ян, походи руських князівських дружин у Візантію, про їх озброєння, флот, військове мистецтво, боротьбу проти печенігів. Цей фактичний матеріал важливий для розуміння паралелей у розвитку збройних сил Русі та генезисі козакування в дніпровському пограниччі Русі–України.

Описуючи легенду про жертвопринесення русичами під тисячолітнім Хортицьким священним дубом, візантійський автор зазначає, що: “Від цього острова руси вже не бояться печенігів, поки не досягнуть річки Селіни” [30, с. 8]. Оскільки Селіною візантійський автор називав гирло Дунаю, то це означає, що після зупинки на о. Хортиця та його довкіллі водний шлях для русичів був уже безпечний. На нашу думку, це забезпечувалося передусім фактом існування в південній приозерній частині о. Хортиця дніпровського броду Протолче, де з другої половини X ст. функціонувало давньоруське місто-порт відкритого типу однойменної назви – Протолче [18, с. 197–221].

Історіографічний метод розглядає розвиток історичних знань про о. Хортиця в контексті розвитку процесу козакування за Дніпровськими порогами з наступною боротьбою козацтва проти кочовиків степу на пограниччі. Багатовікове протистояння між європейськими країнами та Великою портою і її союзниками відображено в бібліографії, яка може нараховувати кілька тисяч джерел (монографії, статті, повідомлення, рецензії, художні твори тощо) [31, с. 129–138]. Проблема ж історіографічного вивчення о. Хортиця полягає в тому, що досі не створено більш-менш повної бібліографії про цей об’єкт дослідження.

Вивчення о. Хортиця в контексті українського минулого

продовжується за літописами кінця Х ст.; друга літописна згадка про о. Хортиця, позначена Київським етапом літописання – 1103 р.

За Новгородським літописом можна простежити, що, незважаючи на те, що о. Хортиця названий “Варяжским”, тут збережено назву гідроніма Протолче. До літописних зводів хронологічно можна залучати матеріали візантійської історіографії – Хроніку Георгія Амортолі, хронографа Никифора, договори Візантії з Руссю, які підтверджують стратегічне значення Протолче й Олешія на важливому торговому шляху.

За Іпатіївським списком Повісті врем'яних літ, після всеруської княжної Ради в Долобську було прийнято важливе рішення: ще до посівних робіт піти об'єднаним військовим походом на половців, які загрожували випередити русичів. Ранньої весни до Хортиці стікались головні збройні сили Русі, очолювані Святополком Ізяславовичем, а з ним ішли молоді князі Давид Всеславич, Вячеслав Ярополкович, Давид Ігорович, Ярополк Володимирович та інші:

“І пішли на конях і в лодіях,
І спустилися нижче порогів,
І стали в Протолчях і на острові Хортичім,
І посідали на коней,
І піхотинці із людей зійшовши,
І шли полем чотири дні,
І прийшли на Сутень” [32].

Під Сутенню більшість дослідників розуміють річку Молочну [33]. М.П. Киценко – засновник Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця – вважав, що основна битва відбулася “біля підніжжя Куркулоцької гори, на берегах річки Різани” (невелика степова річка, права притока Молочної – А.С) [34, с. 14].

Тут русичі здобули важливу перемогу над половцями. Похід 1103 р. здійснювався як превентивний і був спрямований на розблокування шляху “із варяг у греки” – важливої міжнародної комунікації зовнішньої торгівлі.

Русь повернула собі контроль над важливими південними форпостами в Нижній Наддніпрянщині: “Протолче – на о. Хортиця й Олешня – на Великопотьомкінському острові Голопристанського району, Херсонської обл. (гирло Дніпра – *А.С.*).

Обидва списки Повісті (Іпатіївський і Лаврентіївський) називають урочище біля о. Хортиця “Перунова рінь” (біля скель Три стоги – *А.С.*). Згадується воно у зв’язку з літописним епізодом хрещення Русі Володимиром 988 р., коли той “депортував” за межі держави основного язичницького Кумира – Перуна: “коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь [піщана коса – *А.С.*], яку до сьогодні зовуть “Перунова рінь”” [35, с. 66]. Характеристики літописного урочища ми подамо далі (у третьому розділі нашого дослідження).

Отже, перший вітчизняний літопис тричі називає Хортицькі історичні місця: “Перунова рінь” під 988 р.; “Острів Хортичъ” під 1103 р.; дніпровський брід і місто-порт Протолче теж під цим самим роком [18, с. 228].

Важливе значення для вивчення стратегії й тактики княжих дружин Русі, їх союзників – чорних клобуків Поросся, бродників й уходників на Запорозжжі, а головне, в літописному Протолче має літописна інформація за Іпатіївським та Новгородським списками. Цей матеріал дає можливість простежити паралелі між археологічними фактами і писемними свідченнями. Зокрема, дає змогу зрозуміти генезис багатошарової археологічної пам’ятки літописного Протолче, зіставивши його розвиток з відомими бродницькими поселеннями Нижньої Наддніпрянщини XI–XII ст.

Процес козакування на Запорозжжі неможливо зрозуміти без аналізу діяльності військового форпосту на о. Хортиця, адже його військовий характер органічно вказує на шляхи виділення козацтва з середовища військових колективів бродників, чорних клобуків, уходників-промисловників та пограничних опорних пунктів Черкас, Канева, Путивля.

Наступна літописна згадка про о. Хортиця і Протолче під 1190 р. була

довгий час непоміченою в історичній літературі. Першим її виявив відомий історіограф, директор бібліотеки Варшавського університету, професор М. Барсов, досліджуючи повідомлення літописного зводу за Іпатіївським списком, де йшлося про історичну географію укріплень на півдні Русі [36, с. 299].

Він відзначив, що до хортицьких урочищ має стосунок детальне зосередження літописця на боротьбі Ростислава Рюриковича з лукоморськими половцями. Під 1190 р. літописець відзначив, що половецькі хани Ітогди й Акуш після вдалого на них походу Ростислава Рюриковича у відповідь пішли на “Киевскую Украину Ростиславлевою дорогою”, тобто шляхом, яким ходив на них Ростислав із Торчеська (центр князівства – *А.С.*) до Протолче на Дніпрі, а потім по Правобережжю Дніпра – до місць розташування половецьких веж, які знаходилися десь під Херсоном: “...и ехали в борзе изъездом до Протолчии в лоузе в Днепровском” [36]. Ймовірно, Ростислав зупинявся в хортицькому Протолче на відпочинок, переформування війська, отримання розвідданих від бродників хортицького форпосту про половецьке оточення. Цей літописний текст під 1190 р. паралельно з археологічними артефактами доводить, що Протолче було військовою базою русів на пограниччі з кочівницьким степом. Стабілізація політичної обстановки на південних кордонах Русі в X–XII ст. сприяла налагодженню відносин з половцями. Літописні дані за XII ст. фіксують чимало випадків виступів половців як союзників руських князів у міжусобній боротьбі останніх. Майже постійними союзниками русичів на дніпровському пограниччі були чорні клобуки з Поросся та бродники (войовниче населення Дністра, Дунаю, Поддніпров’я, Дону – *А.С.*). Як прямі попередники козакотворення в хортицькому Протолче вони представлені археологічними артефактами в куренях XII–XIII ст., тобто в другому стратиграфічному шарі Протолче [37, с. 355–364].

Прочитання військових маршрутів від Протолче до Сутень і на половецькі вежі Ітогди й Акуша, як і походи русичів у наступні часи, в

XIII ст., свідчать, що бродницьке населення Протолче в бойовій співдружності з Чорноклобуцьким союзом, присутність якого засвідчена в культурних шарах міста-порту, що датуються XI–XII ст., набуває логічного значення. Дослідниця С. Плетньова етимологію етноніма “бродники” виводить від слова “бродити”, що близьке за значенням тюркському кореню “коз” (кочувати), від якого, на думку дослідниці, утворився етнонім “козак” [38].

Свідчення літописів про бродницькі поселення в Нижній Наддніпрянщині підтверджено археологічними дослідженнями Олешшя (1971), Протолче (1976) та Кам’янської Січі (1974). Бродницькі села, селища, поселення й міста існували в XI–XII ст. у місцях локалізації Хортицької, Томаківської, Базавлуцької, Кам’янської Січей, що ми також підтверджуємо археологічними артефактами. Історіографія літописного Протолче засвідчує, що його населення виконувало роль перевізників, не виключаючи митну службу.

Межа Степу й Лісостепу в X–XII ст. проходила нижче р. Сула, локалізуючись по лінії пограниччя: Кременчук – Черкаси – Канів – о. Хортиця – о. Томаківка – Південний Буг – пониззя Дністра й Дунаю. Як засвідчують літописні дані, в означений час на пограниччі виникали “залоги” на зразок Вознесенського Глодського укріплених таборів, пограничних міст: Путивль, Заруб, Переволочна, Седнів, Канів, Черкаси, Протолче, Олешшя, Банат (між Дунаєм і Тисою та р. Марош), де з 1785 р. відновились Банатська Січ.

Наступна літописна згадка про о. Хортиця і Протолче зустрічаються в Новгородському літописному зводі, де острів названий Варязький. Перед битвою на Калці в 1223 р. руські дружини збиралися на о. Хортиця (Варязький). Імовірно, хортицькі бродники виступали спочатку в союзі з русичами, а пізніше взяли сторону татар. Їх ватажок Плоскиня-християнин умовив київські полки не чинити опір, здатися на помилування переможцям, тобто зрадив їх. Русь втратила під Калкою військову і правлячу еліту, увесь

військовий потенціал (90% від загальної кількості). Під 1223 р. востаннє згадується у вітчизняних літописах і брід Протолче, і місто-порт Протолче, і Карійська переправа. Про збір руських полків на о. Хортиця Новгородський звід повідомляв: “Придоша к реке Днепру к острову Варяжскому и приеха ту к ним вся земля половецкая, и Черниговском, приехавши с кияном и смолнянам и иным странам, а галичане и вольницы Кейджо со своими князями, придоша коньями, выгонци галычские (бродники Придністров’я, Банату – *А.С.*) придоша по Днепру и возведоша пороги, и стала у реки Хортичь (р. Нижня Хортиця – *А.С.*) на броди у Притолчи” [39].

Багатьом дослідникам вираз “... и возведоша пороги” здавався недоречним, оскільки нижче Хортиці існувала Білякова забора, яку галичани могли ототожнити з порогами. Про Калкське побоїще говорить Галицько-Волинський літопис, згідно з яким о. Хортиця використовувався як військова база Русі, звідси об’єднані руські полки вторглися в Причорномор’я, на Лівобережжя Дніпра, назустріч полководцям Субуде і Чугуде.

Щодо наявності терміна “отаман” у літописному тексті, то цей випадок теж може бути свідченням того, що бродницьке населення Протолче трансформувалось у козацький стан. М. Карамзін ім’я отамана Плоскині вважав типовим руським іменем, як і гідронім і топонім “Протолче [40]. Отже, літописна інформація про о. Хортиця як збірний пункт збройних сил Русі у бродницькому місті-порту відкритого типу Протолче синхронна першим писемним згадкам про раннє козацтво в 1227 р. [41, с. 84–85]; 1240 р. [42, с. 126]; 1303 р. [43]; 1489, 1490, 1492 рр. та ін.

Козакотворення – процес тривалий і складний. Протягом століть у межах “Європейського трикутника”, де намітилась лінія протистояння землеробської і кочівницької цивілізацій, за Дніпровими порогами вперше виникло і розвивалось окреме воїнство як станова група – запорозьке козацтво [18, с. 315].

Для вирішення цієї проблеми дослідження важливе значення мають матеріали: 1. Доповнення до Никонівського літопису. 2. Так звана Царствена

книга як додатки до 13 тому другої половини Патріаршого, або Никонівського літопису [44, с. 304–532], які дослідниками за незрозумілих обставин не були використані, зокрема, в частині перебування на московській воєнній службі фундатора Хортицької Січі – Д. Вишневецького, про козакотворення на Донсько-Дніпровському пограниччі другої половини XVI ст., про спільні військові дії козаків Черкас, Канева, Хортиці та Путивля як тогочасного пограниччя з ногайськими татарами й Кримським ханатом. Поведення стратегічних розвідок у пониззі Дніпра й Дону активізували козацьку присутність на Дніпровському пограниччі, успішно діяли такі підрозділи сухопутних козацьких військ, як козаки-пластуни. У цих документах детально простежується воєнна служба Д.І. Вишневецького в Москві, який, будучи на посту воєводи на зразок Івана Шереметьєва, Михайла Воротинського, нерідко очолював операції, де були задіяні чи не всі збройні сили Московської держави [45, с. 315]. Фактологічні відомості про участь російських військ у Подніпров'ї під керівництвом дяка Ржевського, а Д. Вишневецького в Подонні й під Азовом розкривають нові обставини в політиці Івана Грозного, які були спрямовані на обмеження зростаючої воєнно-політичної активності Д. Вишневецького в південно-західному регіоні Східної Європи. Матеріали до Никонівського літопису допомагають уточнити і нормалізувати політичну роль Д. Вишневецького на московській службі, і в цілому об'єктивізувати політичний портрет цього військового діяча й дипломата, який відіграв видатну роль в організації козацтва як військово-політичної організації, вивів його як суб'єкт міжнародної політики [45, с. 324]. Зрештою текст документа “Отпустил государь Вишневецкого на государство в Черкасы” категорично виправляє валюнтаристську оцінку постаті фундатора Хортицької Січі (1552–1558). Цей указ датований літописом 1560 р., про що скажемо далі в розділі 4 нашого дослідження.

Творці вітчизняних літописів Нестор і Сільвестр, а також ті, імена яких історією ще не визначені, залучали до своїх творів різноманітні перекази, легенди, які передавалися від покоління до покоління, про героїчні справи,

пограничну службу, козакування героїв-богатирів на кордонах держави.

Литовсько-польський та козацький період історіографії охоплює XVI–XVII ст., однак історичних творів цього періоду мало. Вони відроджуються в XV ст. у так званих західно-руських літописах. Найдавніші з них можна вважати продовженням літописних зводів Київської доби. Ці тексти були, власне, продовженнями староукраїнської традиції. Історіографії козацтва найбільше стосується Супрасльський список, який складався з двох частин і скопійований 1520 р. з літопису Л. Биховця (кінець XVI ст.) й Баркулабівського (кінця XVI – поч. XVII ст.). Він дає змогу дещо уточнити прогеографію карт генуезько-португальських, які подають землі причорномор'я. Визначною пам'яткою цього періоду є Густинський літопис (“Кройніка”). Крім компіляції з попередніх творів він містить багатий історичний матеріал, доведений до 1597 р., переважно про взаємини України з Литвою, Польшою, Кримським ханством, Туреччиною, що має немале значення для зіставлення з іншими літописними зводами. Цікавим у хронологічному сенсі для пізнання раннього козацтва є Межгірський літопис (виявлений у Межгірському монастирі), який подає свідчення про події 1393–1620 рр. на Київщині і Волині. Так само скомпонований з коротких повістей руських і литовських авторів Київський літопис, де зустрічаються матеріали М. Стрийковського (бл. 1547–1582), А. Гваньїні (1538–1614), М. Бельського (1494–1575), Б. Папроцького (1543–1614) та ін. Ці ж автори пізніше зустрічаються в Київському “Синописі”. Закінчується Київський літопис оповіданням про діяльність гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, що є важливим для вирішення питання перебування гетьмана на о. Хортиця близько 1618–1620 рр.

Спроба з'ясувати історію виникнення та суспільну роль козацтва робили вже сучасники козацтва – автори XVI–XVII ст., польські хроністи, зокрема М. Бельський – польський письменник та історик. Сучасник Д. Вишневецького М. Бельський козаків у власному розумінні слова називає під 1489 р. [46, с. 5]. Приблизно з того часу, на його думку, у польських

магнатів з'явилися козаки-служебники" [46]. "Хроніку польську" продовжував його син Йохим. Важливе значення для історіографії Хортиця має другий розділ його "Хроніки", де історик викладає власні погляди на виникнення Запорозької Січі і дає політичну характеристику Д. Вишневецького. Слід погодитися з В. Голобуцьким, що заселення Запорожжя прямо залежало від заснування Січі. Історик не вважає "городок" Д. Вишневецького на о. Хортиця першою січчю [46, с. 125], аргументуючи своє рішення цитатою з "Хроніки" М. Бельського: "На цій річці є кам'яні пороги, які перейти важко комусь іншому, крім козаків, що до цього звикли. Є там теж деякі острови дуже укріплені, на яких козаки мешкають, і між іншими Томаківка" [47]. Вчасно зупинившись, В. Голобуцький формулює свій висновок: "Кілька островів, серед них і Хортиця, можуть змагатися за право бути першим місцем Січі" [46, с. 126]. Особистий погляд В. Голубницького на роль Д. Вишневецького на кінець його життя змінився, відповідно від 1957 р. так: "... цю проблему можна вирішити, враховуючи також саму соціальну природу запорозького козацтва, а не уникати цього, як намагаються це робити деякі мої критики, замінюючи наукову аргументацію звинуваченнями у фальсифікації чи інших гріхах. Тому мені так приємно було вислухати ввічливі, виважені й об'єктивні міркування пана (насправді пані – А.С.) Ш. Лемерсьє-Келькеже. Українські історики діаспори тепер більш активно працюють в архівах Стамбула, і від їх праці треба сподіватись результатів, які повніше висвітлити це питання" [46, с. 140].

Задля справедливості слід сказати, що негатив В. Голубницького щодо локалізації першої Січі й оцінки постаті Д. Вишневецького дав свої наслідки. Науковці Л. Винар, Ш. Лемерсьє-Келькеже, О. Апанович, М. Кищенко та багато інших плідно спрямовували свої зусилля на пошуки наукової аргументації задля об'єктивного вирішення проблеми.

Важливі матеріали про козацтво знаходимо в "Описі Європейської Сарматії" А. Гваньїні, якого М. Стрийковський звинуватив у плагіаті, після чого король Стефан Баторій підтверджував права Стрийковського на цю

хроніку, і в 1582 р. в Кенігсбрезі була видана польською мовою “Хроніка польської, литовської, жмудської і вся Русі”. Так чи інакше, але частина хроніки присвячена ролі та розвитку козацтва і його боротьбі проти агресії Османської імперії [48]. Що стосується оцінки М. Стрийковським запорозького козацтва, то тут слід відзначити, що польський історіограф усупереч своїм попередникам-хроністам, таким як Длугош, Меховіт, Ваповський, Кромер, намагався бути об’єктивним і нетенденційним як у викладі фактичного матеріалу, так і в його політичній оцінці [49].

В історіографії о. Хортиця важливе місце належить праці Бартоша Папроцького (1543–1614) *Herby nycerstwa Polskiego*. Польський автор описує подорож на Запорозьку Січ в 1581 р. С. Зборовського, якого, за свідченням Папроцького, низові козаки обрали своїм гетьманом. С. Зборовський (?–1584), який походив з польського магнатського роду, намагався наслідувати приклад Д. Вишневецького – організувати козацтво для боротьби з Туреччиною і з цією метою відвідує о. Хортиця і Томаківка в 1581 р. Після цього він очолює певний контингент козацького війська та здійснює похід у Молдавію [50, с. 156–167].

Діставшись до о. Хортиця, польський автор свідчив: “Виїхавши з Хортиці, із замку, на якому мали ночівлю, доїхав до козаків і послів”. Отже, С. Зборовський із супутниками, які його супроводжували, ночували у замку, який, як відомо, був зруйнований у 1957 р. Девлет-Гіреєм після героїчної оборони цитаделі Д. Вишневецьким. Можливо, за 24 роки після цих подій замок був відновлений, що міг зробити і сам Д. Вишневецький, який повертався на о. Хортиця в 1558 р. Хортицьку Січ могли поновити козаки атаманів Єськовича і Млинського та воїнство дяка Ржевського, які організовували звідси походи проти турецьких фортець у пониззі Дніпра. Схоже, що Хортицька Січ навіть за відсутності Д. Вишневецького, коли той перебував на Московській службі, діяла, як про це свідчить Б. Папроцький. Тому виникає закономірне запитання: де і з ким С. Зборовський укладав угоду про своє гетьманство? Якщо це не міф, як вважає В. Голобуцький [46,

с. 6], то подібні акти здійснювалися від імені всього низового козацтва. Ця проблема ще очікує на своє вирішення. Так само залишається нез'ясованою і роль о. Томаківка в місії С. Зборовського 1581 р. Реальні факти засвідчують, що самоорганізація запорозького козацтва в середині XVI ст. здійснювалось не без керівної ролі старост пограничних міст і фортець, зокрема черкаських старост О. Дашковича, С. Полозовича, П. Лянцкоронського, барських – Б. Претвича та вищезгадуваних Д. Вишневецького і С. Зборовського. Свідчення сучасників низового козацтва – Б. Папроцького, Е. Лясоги, С. Мишецького – наводять нас на думку, що на перших січах різкого майнового розшарування, як і посилення християнської ідеології не виявлялося [18, с. 580].

Свідчення польського автора підтверджують, що в період 1552–1580 рр. помітно зростає роль дипломатичних місій іноземних держав до Запорозьких Січей (М. Литвин (1553), С. Зборовський (1580–1581), Е. Лясога (1594), А. Вімін (1650)), а Д. Вишневецький веде переговори у Стамбулі (1553). Починаючи з 1502 р., стартує новий етап конфронтації на пограниччі [18, с. 609]. Польські письменники XVI–XVII ст. П. П'ясецький і В. Каховський описують збільшення козацтва (реєстрового – А.С.) за часів польського короля Стефана Баторія [51, с. 45–47]. Будучи сучасниками Б. Хмельницького, вони виводили назву “козак” від “кіз”, що не без іронії відзначав інший поляк – В. Антонович.

Важливе значення для історіографії о. Хортиця, зокрема пізнання раннього етапу запорозьких січей, має щоденник Е. Лясоги (за другим німецьким виданням Р. Шоттіна *Tagebuch des Enich Lassota von Steblay* (1866)), який ми у співавторстві з орієнталістом Л. Пащиною переклали українською [6, с. 42–52]. Завдяки автентичності цього видання “Щоденника” вдалося, на нашу думку, уточнити зворотній маршрут Е. Лясоги із Січі, завдяки чому “городок” Д. Вишневецького логічно розташовувати на правобережному Кічкаському мисі над Крарійською переправою, де археологом Л. Падалкою в 1896 р. досліджувались його

залишки, про що скажемо далі.

Г. де Боплан (1600–1673) наприкінці жовтня 1638 р. спостерігав о. Хортиця та його північні урочища. У своєму “Описанні України” він називає мис Кічкаським, а на складеній ним же “Генеральній карті України 1648–1651 рр.” помітив його як півострів Коханіє (Кічкаський мис – *А.С.*), де відомий краєзнавець В. Фоменко розміщав “городок” Вишневецького [9, с. 113–119].

У 1630 р., перебуваючи під протекторатом Польщі, козаки разом із поляками брали участь у війні проти Росії: “... один козак на ім’я Сагайдачний збудував для захисту Січі на цьому острові невелику фортецю, яку він назвав Окоп. Як свідчать ті самі козаки, мешканці згаданого острова, фортеці в давнину тут не було, і збудувати її допоміг пісок, що його зносила течія і який нагромаджувався з бігом часу” [52].

Згаданий на цій карті півострів Коханіє (під час повені – острів – *А.С.*) відомий і М. Бельському, однак Г. де Боплан не відмічає ні Малої Хортиці, ні “городка” Д, Вишневецького. Хоча, перебуваючи на Крарійській (Кічкаській) переправі, він відзначає стратегічність цього місця: тут могла б успішно розміщуватись королівська залога. На це вказував свого часу і М. Литвин [53].

Для козацьких літописів Самовидця, Г. Граб’янки, С. Величка та дрібніших творів (Лизогубівського та Чернігівського) характерною є прагматичність викладу історії козацької доби. Ми використовуємо літопис Г. Граб’янки як історичну працю, цікаву з багатьох поглядів, особливо тим, що походження козаків він виводить з глибини віків, вважаючи їх українським лицарством, що досить співзвучне із сучасними версіями щодо генези раннього козацтва у взаємозв’язку із давньоруськими військовими традиціями (О. Моця, О. Головка, В. Щербак) [54]. Використовувався також твір “Історія Руси, або Малої Росії”, авторство якого В. Голобуцький присвоював Г. Полетиці (1725–1784) [46, с. 32]. Оповідання “Історії Русів” від середини XVII ст. до визвольної війни 1648–1654 рр. включно ми можемо

назвати воєнною історією України [55, с. 113]. Автор цього твору досить обізнано говорить про перші козацькі організації за Дніпровими порогами: “понад рікою Дніпром, трохи нижче порогів або за порогами, що на цій ріці, де Козаки, завдяки сталому перебуванню, понаробили укріплення, або редужи, названі “засіками”, від січення дерев, вживаних на полісади, від чого згодом Козаків, що там позасідали, названо Запорозькими Козаками, а місце перебування їх названо Січчю Запорізькою” [56, с. 50]. У цьому творі є коротка, але цінна для нашого дослідження інформація про козацьких гетьманів – Підкову та Якова Шаха, останній бував на о. Хортиця зі своїм кошем [56, с. 68–69].

Автор “Історії Русів” висловив цікавий проект, згідно з яким “По гетьманові Лянцкоронському (Хмельницький староста – *С.А.*) обрано на гетьмана Князя Дмитра Вишневецького, і він, бувши Гетьманом в час мирний, прославився громадськими чеснотами, відбудовував поруйновані міста, публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земським та господських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів і всіляким способом допомагав йому одужати опісля руйнівних воєн, за що пошанований був “батьком народу”” [56, с. 51]. Автор твору подекуди збивається у визначенні дат, а та обізнаність, з якою він змалював політичний образ князя Д. Вишневецького, заслуговує на поглиблене вивчення. Зокрема, поглибленого вивчення потребує історична достовірність, що за Предслава Лянцкоронського, зятя князя Острозького і родича короля “у татар і турків були відібрані землі в пониззі Дніпра і по Дністру. В цей час охорону кордонів несли українські козаки, які були зосереджені на південь і північ від порогів” [46, с. 35].

Переосмислення потребують також факти козакотворення, висловлені офіційним російським історіографом Г. Міллером (1705–1789), котрий здійснював “перевірки” легітимності козацьких землеволодінь. У нього вийшло дві праці про запорозьких козаків: “О начале и происхождении козаков” та “Известия о казаках запорожских” Згідно з В. Голобуцьким,

“обидві праці було надруковано у 1846 р. в “Исторических сочинениях о Малоросии и малороссиянах Г.Ф. Миллера” в Москві” [46, с. 39]. Основний висновок Г. Міллера був таким: “Існування Запорозької Січі як політичної організації суперечить інтересам Російської держави, і тому Січ не має права існувати надалі ” [57].

З праць істориків кінця XVIII ст. корисною для розробки досліджуваної теми є праця О. Рігельмана (1720–1787), який у 1785–1786 рр. видав “Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще”.

З одного боку, цінними є його спостереження як військового спеціаліста, а з іншого боку, як інтерпретатора самих козаків, оскільки довгі роки йому доводилось служити серед них. Цікаві його тексти про виникнення запорозького козацтва: “Спочатку запорожці начебто жили в Седневі (на р. Снов, притоці Десни, біля Чернігова), послідовно у Каневі, Переволочній, на Хортиці, на Микитиному розі біля Кам’яного Затону, на Чортомлику, в гирлі р. Кам’янка і на Підпільній” [58, с. 3]. О. Рігельман висловлює думку про “неправомірність” існування вільного козацтва [58, с. 3]. Ці його погляди узгоджуються із думкою його сучасників: військового інженера кн. С. Мишецького, який побудував Новосіченський ретрешамент за 3 км від Нової Січі. Під його впливом відомий географ і етнограф XVIII ст. І. Георгі написав цікавий нарис про Запорожжя [59]. Незважаючи на вороже ставлення С. Мишецького до козацтва, його твір є досить об’єктивним і передає цікавий фактичний матеріал [60].

Цікавими є мемуари запорожців М. Коржа [61] та І. Розсолоди [62]. Обидві праці важливі для дослідження матеріальної й духовної культури козацтва.

З кінця XVIII ст. посилюється інтерес західноєвропейських істориків до історії України. Сама Україна стала прикладом трагічної боротьби за свободу і незалежність. Особливу увагу Україні приділяли німецькі просвітителі, серед яких Й. Гердер, А. Гунсль та ін. Великий інтерес до України виявляли

французькі історики та мислителі – Вольтер, Ж.Б. Шерер [63].

Серед представників української дворянської історіографії першої половини XIX ст. помітне місце займають два брати Марковичі, що походили із старшинського роду [55, с. 127]. Щодо виникнення козацтва О. Маркович у праці “Описання Малоросії” викладає свою версію: “Коли в половині XV ст. утворилася Кримська Орда, – пише він, – у Малоросії виник новий воєнний стан козаків – запорзький. Довго цей стан не мав нічого визначеного і складався з невеличкої кількості людей всякого звання, шляхетського і духовного походження міських і сільських жителів, тубільців і чужоземців” [64]. Звичайно, найвищою заслугою О. Марковича є видання щоденника свого діда, який був представником генеральної козацької старшини. Тільки за це вже “його ім’я не було б забуто в малоросійській історіографії” [65]. Перші спроби ствердити самотність українського історіографічного процесу здійснював Д. Бантиш-Каменський (1788–1850). Головна його праця “Історія Малої Росії” виходила в 4 томах. У ній Д. Бантиш-Каменський вважав, “що козаки на Дніпрі відомі не раніше XV ст. Проте він, як І. Карамзін, висловлює припущення, що перші житла козаків на нижній течії Дніпра існували ще до татарської навали” [66, с. 70]. Якісні зміни у вивченні о. Хортиця як колиски запорозького козацтва намітилися після першої публікації повісті М. Гоголя “Тарас Бульба” та відвідування легендарного острова Т. Шевченком у 1843 р. Важливе місце в розробці історії козацтва мали твори М. Максимовича (1804–1873). Треба сказати, що він один з перших порушив ряд питань про відносини Великого князівства Литовського та Південної Русі до Люблінської унії. Одну із суперечок становило питання про походження козацтва. Норманіст Сеньковський виводив козацтво із вікінгів, а представник скептичної школи М. Кеченовський – від тюрків. М. Погодін вважає козацтво особливим плем’ям, що склалося після навали Батия в XIII ст. з волинян та тюрків (берендеїв, чорних клобуків та ін.) [67].

Запорозьке козацтво М. Максимович виводив з Литви та Польщі. Саме це сприяло поширенню теорії про виникнення козацтва за Дніпровськими

порогами, де “войовничий Святослав поклав свою буйну голову, цей прообраз голів козацьких...” [67, с. 837]. У першому томі своїх творів М. Максимович подає важливий матеріал, що характеризує постать і військову діяльність гетьмана П. Сагайдачного, розробляючи версію про наміри гетьмана опертися на Росію [67, с. 559–560]. Ряд його оцінок історичних подій XVI–XVII ст. зберігає своє наукове значення й до сьогодні. Певне значення у вирішенні окресленої нами проблеми мало опрацювання праць І. Каманіна (1850–1921), М. Любавського (1860–1936). І. Каманін висловив думку, що козацтво “вийшло з народних мас, а січ була організована не феодалами...” [68].

М. Любавський наголошував, що “козацтво – це озброєні ватаги (артілі) промисловців-рибалок і звіроловів, які приходили з центральних районів України”, заклавши ти самим так звану “теорію ухорництва” [69, с. 217–244]. Ми погоджуємося з ухорницькою теорією, але лише як одним із головних чинників, що правильно визначає соціально-економічні умови козакотворення.

У другій половині XIX ст. завдяки становленню української історичної науки й визріванню національної самосвідомості в суспільстві виникли умови для синтезу патріотичного походження із сучасною (позитивістською) методикою історичного дослідження [63, с. 186]. В. Антонович (1834–1908) є автором багатьох праць з історії України, зокрема “Про походження козацтва” (1863), “Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432–1798” (1870), а також ряду праць з археології, етнографії, у тому числі такої важливої праці в співавторстві з М. Драгомановим, як “Історичні пісні малоросійського народу” (1874–75). В. Антонович, як представник народницької течії в українській історіографії, створив київську школу істориків в особі своїх учнів (Д. Багалія, М. Грушевського, П. Голубовського, І. Линниченко та ін.). Він вперше започаткував погляд на козацтво як на соціальне явище [63, с. 186]. В. Антонович подає виразні характеристики діяльності Д. Вишневецького,

зокрема він пише: “... задумав протягти козацький кордон, щоб оборонити ті землі, куди уходники ходили на промисли..., ще за часів Д. Вишневецького козаки збудували собі там фортецю, але де саме вона була, тепер не можна сказати. Одні кажуть, що вона була на острові Хортиці, другі – на Томаківському острові” [70, с. 52].

Про П. Сагайдачного В. Антонович робив основний висновок: він прагнув “...забезпечити більшу автономію козацької громади” [70, с. 81].

У 1876 р. в “Одеському віснику” з’явився нарис Олександрівського етнографа, краєзнавця і фольклориста Я. Новицького [71]. Цей та інший матеріал став основою його головної праці “Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності”, яка була надрукована зусиллями В. Ульянівського та С. Ляшко лише в 1997 р. [72, с. 86]. Особлива цінність праці полягає в можливості реконструювати за нею природне середовище острова другої половини XIX – початку XX ст., історичну топоніміку острова та характер діяльності німецької Хортицької колонії на острові. До неї було докладено схематичний план “Острів Хортиця на Дніпрі” в масштабі 2,5 см в 1 км, що, здається, була передана Я. Новицькому першим археологом о. Хортиця В. Беренштамом, який проводив 1878 р. на завдання Московського антропологічного товариства розкопки шести курганів на о. Хортиця (речовий комплекс розкопок не виявлений). Сам Я. Новицький з 1904 до 1908 рр. теж виконував археологічні розкопки на о. Хортиця, про що детальніше будемо говорити далі [18, с. 163–185]. Його краєзнавчі праці є прикладом органічного синкретизму історико-етнографо-фольклорних і географічно-статистичних даних.

Вагомий внесок у вивчення матеріальної культури та писемних джерел історії запорозького козацтва зробив Д. Яворницький [73]. На першому етапі діяльності він видає великі збірки історичних джерел та важливих історичних і фольклорно-етнографічних праць. До останніх належить перша наукова праця, присвячена о. Хортиця “Остров Хортица на реке Днепре” (Из поездки по запорожским урочищам), дозволена цензурою від 06.01.1886 р.

Історіографію острова Д. Яворницький починає з Костянтина Багрянородного, цитуючи перше письмове повідомлення про сплав русичів через Дніпрові пороги. Вже тут він відзначає різночитання назви о. Хортиця в деяких списках *De administrando imperio* – Григорія – Георгія, розшифровуючи її етимологію [74]. Д. Яворницький у цій праці викладає основні свої версії щодо виникнення запорозького козацтва, першої Січі та її фундатора Д. Вишневецького. Ойкуменою запорозького козацтва він вважає Стару Малоросію: Київську, Чернігівську, Полтавську губернії, місто Черкаси, а козацькі формування в Седневі, Каневі, Переволочній, що знаходились вище Дніпрових порогів, та інші називає малоросійськими, гетьманськими, українськими, городовими, реєстровими або сеймовими [74, с. 4].

Щодо Хортицької Січі Д. Яворницький, цитуючи на М. Бельського й Е. Лясоту, зазначав: “Есть и другой островъ, близ того “Kochanie” называемый Хорчика (Chorczyka), на котором Вишневецкий пред этим жил и татарам очень вредил (на wielkiey przeczkode bul), так что они не смели через него так часто к нам вторгаться; немного ниже его в Днепре владеет р. Тисменица, 44 мили от Киева”. Сформувавши цю версію, Д. Яворницький послався на працю Лерберга “Исследование к объяснению древней российской истории”. Завдяки дослідженню Д. Яворницького ми маємо всі основні аргументи, які висвітлюють формування Хортицької Січі під проводом Д. Вишневецького та наступні бойові дії з військовими загонами дяка Ржевського, козаків черкаських і канівських отаманів Єськовича й Млинського, а також путивільських козаків.

Уже після опублікування хортицьких нарисів Д. Яворницького і Я. Новицького вийшла праця відомого етнографа А. Афанасьєва-Чужбинського “Поездка в Южную Россию”. Очерки Днепра. Хортиці в ній присвячена друга глава сьомого тому. А. Афанасьєв докладно описує вихід із порогів, о. Хортиця, острівну німецьку колонію, село Вознесенське. Цікавими є епізоди про ватаги лугарів на о. Хортиця та опір, який їм чинили

німці-колоністи, а також розповіді колоніста Я. Гепнера та ін. А. Афанасьєв свідчить про наявність значної фортифікації на острові, не визначаючи її належності. Проте, посилаючись на Д. Бантиш-Каменського, зауважує, що на початку XVI ст. тут була Січ. [75, с. 135].

Один із найвидатніших українських істориків М. Грушевський (1866–1934), засновник Української Народної Республіки, залишив велику наукову спадщину – близько двох тисяч праць у галузі української та світової історії, історіографії, літератури, соціології, етнографії, археології, спеціальних історичних дисциплін, що збагатили європейську і національну науку [76, с. 183–186]. М. Грушевський показав козацтво як фактор української історії, започаткував розширену тематику козакознавчих студій [63, с. 186]. Ми вивчили такі його ґрунтовні праці, як “Ілюстрована історія України” (1914) та “Історія України-Руси” в 9 т. (Львів, Київ, 1899–1936). Опрацювали також праці істориків М. Кордуби, І. Крип’якевича, С. Томашівського, В. Герасимчука, І. Джиджори та ін.

М. Грушевський початок Запорозької Січі відносить до середини XVI ст., коли “український пограничник Д. Вишневецький десь коло 1552 р. справді поставив замок на Хортиці і обсадив його залогою” [77]. У праці “Байда Вишневецький в поезії й історії” М. Грушевський ототожнює образ Д. Вишневецького з народним героєм, оспіваним у народній історичній пісні про козака Байду [78, с. 108–139]. Після цього багато діячів української культури зверталися до постаті народного героя, зокрема, П. Куліш присвятив йому свою п’єсу [79, с. 68]. Завдяки ролі Д. Вишневецького, як вважав М. Грушевський: “... від старого луплення чабанів татарських бралася вона (козацька громада – А.С.) до широких політичних клонів...” [77, с. 182].

До істориків кінця XIX – початку XX ст., які з цікавістю вивчали о. Хортиця, належить і Ф. Брун (1804–1880) – російський історик і археолог, професор Одеського університету, автор “Причорномор’я”. Цьому збірнику

Ф. Брун помістив історико-географічний нарис “Остров Хортица”, що був опублікований в *Odess. Feit* (1879 р. № 272–280). Свій нарис він розпочинає з інформації про поїздку Новоросійського губернатора Ісаакова на о. Хортиця, “притом не по делам службы, а из любознательности” [80, с. 363–379]. Ф. Брун говорив про сакральне значення о. Хортиця в давньоруську добу, вивчає етимологію його назви, виводячи її від Св. Григорія – просвітителя великої Вірменії. За візантійськими джерелами описує урочища острова, оповідає про попередника Д. Вишневецького козацького отамана “Евстахия Дашкевича или Дашкова, отнявшего у татар Очаков”, описує подорож Е. Лясоти, цитуючи текст про спорудження Вишневецьким “ниже ближайшего острова Малой Хортицы, где 30 лет назад был построен замок Вишневецким, разрушенный потом турками и Татарами” [80, с. 374]. Ф. Брун перший ототожнює о. Мала Хортиця з островом, де “...изливаются в Днепр с русской стороны три реки, которые все называются Хортицами и название это они передали обоим островам”, з посиланням на Е. Лясоту. Найімовірніше, саме з цього часу острів Канцерівський ототожнюється з о. Мала Хортиця. Він наводить інформацію С. Мишецького про спорудження на о. Хортиця П. Сагайдачним фортеці [80, с. 375].

Важливе значення для козацької Хортицької Січі мають пошукові роботи відомого історика і статистика Л. Падалки, несправедливо забутого вітчизняними енциклопедичними виданнями.

Л. Падалка (1859–1927) – вихованець Київського університету, член Полтавської архівної комісії, є автором таких праць, як “Прошлое Полтавской территории и ее заселение” (1914); “Карта козацких полков на Полтавской территории” (1914); “К истории Полтавской епархии” (1916); “Розвідки з історії Запорожжя”, опубліковані в “Киевской старине”. Для нашого дослідження важливою є стаття Л. Падалки в цьому журналі за 1894 р.: “К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества” [81, с. 262–271]. Л. Падалка описує результати археологічних розкопок фортифікаційних досліджень в урочищі Степок над

Кічкаською переправою, де М. Бельський, Е. Лясота розміщували “городок” Д. Вишневецького. Він датував речовий комплекс цих розкопок часом Д. Вишневецького, про що будемо говорити далі.

Український радянський історик В. Голобуцький, активно працюючи над історією українського й чорноморського козацтва, опублікував ряд праць: “Черноморское козачество” (1957), “Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775)”, “Запорозьке козацтво” (1994). Вихід цих праць, крім останньої, припав на період, коли було можливим подавати козацтво лише в тісних рамках офіційного методу вульгарного соціологізму. Після смерті історика в 1994 р. побачило світ видання “Запорозьке козацтво”, у якому він відкинув багато з того, що нав’язувалося компартійною цензурою, збагатив своє дослідження новими матеріалами і поглядами [82].

Після 50–60 рр. ХХ ст. вивченню козацтва присвятили свої праці О. Апанович, Я. Дашкевич, Я. Дзира. Нами було використано такі праці, як “Хроніка Мартина та Йоахима Бельських про історію козацтва” (1972), передмова О. Апанович до праці М. Киценка “Хортиця в героїці і легендах” (Видання: 1967, 1972, 1986 рр. та ін.).

Певне значення для аналізу доби Д. Вишневецького в історії о. Хортиця мала праця Л. Винара “Князь Дмитро Вишневецький” (1964) та “Огляд історіографічної літератури про початки української козащини” (1965) [83].

За 20 років незалежності України з’явилося чимало наукових праць, а більше науково-популярних й аматорських, де тема козацтва набула державного значення, це значною мірою активізувало козакознавчі дослідження, зокрема й розробку окремих тем в програмах обласних філій науково-дослідних інститутів козацтва, що почали діяти на громадських засадах з 1997 р. при інституті історії України НАН України під керівництвом Т. Чухліба, В. Пірко, Г. Швидько та ін.

У статті Л. Мельника “До питання про виникнення козацтва” активізується проблема соціально-економічного чинника в козакотворенні.

Козаки, на його думку, – це не залишки якихось давньослов'янських “вільних громад” на пограниччі руської осілості, а озброєні артілі уходників-промисловиків. Л. Мельник зауважує, що ці положення М. Любавського згодом поділяли Д. Яворницький і М. Грушевський [84, с. 99–103].

Корисною для порівняльного аналізу сутності протистояння запорозького козацтва і турецьких яничарів є монографія Т. Чухліба, яка на широкому хронологічному і територіальному просторі висвітлює протистояння козацтва й Османської імперії [85].

Нами використано матеріали академіка В. Смоля, які допомогли виявити спільне й особливе у розвитку українського козацтва, об'єктивно підійти до проблем типології та періодизації [86, с. 3–10].

Нові погляди на генезу запорозького козацтва висловив В. Щербак, зокрема, стосовно етапів формування козацького стану в Україні. Йому ж належить версія щодо наявності в середовищі раннього козацтва представників селянства [87, с. 148–154; 88, с. 46–56; 89, с. 49–97; 90, с. 101–103].

Що стосується зарубіжних аналогів українського козацтва, то актуальною вважалась публікація С. Леп'явка, де автор робить висновок, що “Запорозька Січ загинула одночасно зі своїм споконвічним ворогом – Кримським ханством, за умов, коли воєнні стани пограниччя з честю виконали свою суспільну місію і відійшли в історію” [91, с. 182–189]. Публікація А. Гурбика зумовила дискусію на сторінках журналу “Київська старовина” з приводу можливої локалізації Хортицької Січі (1552–1558) [92; 93]. Новизною характеризувалась публікація В. Сергійчука про походи козацтва в Західну Європу [94, с. 154–164].

Публікація О. Ананович дала змогу пізнати глибинну роль о. Хортиця у формуванні архетипного простору на теренах Державного історико-культурного заповідника в контексті Постанови радянського уряду “Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва” від 18.09.1965 р.

У дисертаційному дослідженні нами використано фактологічні матеріали, археологічні артефакти багатьох дослідників Надпорожжя, Запорожжя й о. Хортиця, зокрема, таких як Р. Юра, О. Бодянський, В. Пешанов, М. Киценко, І. Ковальова, В. Фоменко, Г. Швидько, О. Апанович, Л. Мельник, Т. Чухліб, В. Смолій, В. Щербак, О. Головка, Ю. Мицик, А. Гурбик, В. Ільїнський та ін. Із зарубіжних дослідників козацтва вивчалися твори Н. Полонської-Василенко, З. Вуйцека, Л. Винара, Ш. Лемерсьє-Келькеже та ін.

Перші три дослідники здійснювали на о. Хортиця археологічні дослідження, зокрема, пам'яток запорозького козацтва. М. Киценко (1921–1982) присвятив о. Хортиця ряд праць, зокрема “Хортиця в героїці і легендах: історико-краєзнавчий нарис” (1976, 1972, 1991) та деякі у співавторстві з В. Пекановим: “Хортиця: фоторозповідь про державний історико-культурний заповідник Радянської України – острів Хортицю (1970).

У прямому зв'язку з археологічними роботами на Дніпрі в 1927–1932 рр. була й друга Дніпрогесівська експедиція (1945–1947 рр.), коли у верхньому б'єфі Дніпра виконувались роботи, спрямовані на введення в науковий обіг археологічних комплексів і описових матеріалів. Обидві експедиції уточнювали географічну карту і в нижньому б'єфі Дніпра в Хортицькому доквіллі. Ці роботи були науковою школою для історії й археологічної науки [95].

Важливе значення для нас мали праці істориків С. Ляха, Ю. Мицика й І. Стороженка. Проаналізовані наукові публікації інженера і краєзнавця В. Фоменка, головні з них: “Где был древний Протолчий брод? (ИВГО. – 1961. – Т. 95. – С. 547–550); “Де поділися дніпровські острови Коханья і Мала Хортиця” (Прапор. – Харків, 1965. – № 10. – С. 76–77); “Кичкасская переправа и городок на Малой Хортице” (Исторические источники и их использование”. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 110–123).

З. Вуйцек в 1973 р. публікує польський переклад Щоденника Е. Лясоти і працю Г. де Боплана “Опис України”, яка мала уточнювальне значення для

дореволюційних перекладів на слов'янські мови. Його змістовні і точні коментарі дали змогу здійснити порівняльний аналіз доступних перекладів. Опис зворотного маршруту Е. Лясоти із Січі автентичний нашому перекладу, про який йшлося вище [96].

Провідні ідеї висловили щодо історії раннього козацтва зарубіжні історики Л. Винар та Ш. Лемерсьє-Келькеже. У працях Л. Винара з об'єктивістських позицій висвітлюється генеза козакотворення, роль у ньому еліти пограниччя українських земель, інтенсифікація наступального чинника козацтва, татарська агресія на пограничні землі та соціальний визиск українського населення литовсько-польською державою [97, с. 14–45; 98, с. 33].

Французька дослідниця Ш. Лемерсьє-Келькеже в публікації початку 70-х рр. XX ст. запропонувала новий погляд на військово-політичну характеристику діяльності фундатора Хортицької Січі Д. Вишневецького, аргументуючи це матеріалами Османського архіву [99].

1.2. Джерела щодо козацької доби в історії острова Хортиця

У контексті дослідження проблеми виникнення й розвитку запорозького козацтва та ролі о. Хортиця в козакотворенні значне місце посідають джерела Польського приказу.

Так, Патріарший, або Никонівський літопис охоплює час від 1505 до 1558 рр., Доповнення I до Никонівського літопису й Доповнення II, зване Царською книгою, висвітлюють події від 1558 до 1567 рр., тобто роки, які висвітлені в Синодальному, Олександроневському, Лебедівському зводах і так званій Царській книзі [44]. Якраз у цих додатках виявляються повідомлення про військове протистояння на татарському пограниччі козацтва, російського воїнства і ногаїв [44].

У Доповнення І до Ніконівського літопису введені записи польських указів, які, будучи затемненими в історичній літературі, до цього часу ніяк не коментувалися. Наводимо їх рубрикацію:

- Отпуске Вишневецького на Донец (лютий 1559 р.);
- Про перебування Вишневецького під Тулою, а Шереметьєва, в Немцах (1559 р.)
- О присылке с поля от князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого (1559 р.);
- О приезде Вишневецкого з Дону Отпустил государ Вишневецкого на государство в Черкасы (лютий 1560 р.).

Останній документ сутнісно змінює уявлення про становище Д. Вишневецького після закінчення московської служби, про що йтиме мова в розділі про Хортицьку Січ [44].

Першими археологами о. Хортиця були О. Поль (60-ті рр. ХІХ ст.), В. Беренштам (1878 р.), Я. Новицький (1904–1905 рр., 1908 р.), Д. Яворницький (кінець ХІХ ст.), М. Падалка (1884 р.). Наразі ми можемо передбачити, чи була експедиція В. Беренштама якимось пов'язана з перебуванням на о. Хортиця Т. Шевченка в 1843 р., маршрут подорожі якого по Україні розробляв кращий знавець історії запорозького козацтва М. Костомаров.

Археологічні джерела є важливими фактологічними матеріалами, що характеризують о. Хортиця з його своєрідними геополітичними властивостями, сформованими великим водним шляхом з дніпровськими бродом і Крарійською переправою [18, с. 147].

В. Беренштам як ученого на о. Хортиця цікавила антропологія, хронологія матеріальної культури стародавніх поховань. Оскільки коло його інтересів було пов'язано з географічним товариством й антропологічними його відділеннями в Петербурзі, то добути ним матеріали там і залишались. Більшість розкопаних ним курганів датуються ІІІ тис. до н. е., а про їх культурну належність, як вважає археолог С. Ляшко, можна говорити лише

умовно [72, с. 64–74].

Підготовку до XIII Всеросійського археологічного з'їзду активізували археологічні дослідження на о. Хортиця. Я. Новицький протягом 1904–1905 рр. та 1908 рр. розкопує на о. Хортиця десять курганів із 129, які були на той час засвідчені. Незважаючи на недосконалість методики польових досліджень тих часів, їх речові комплекси все-таки приблизно вдалося ідентифікувати. Отже, Я. Новицький фактично почав розкопки згідно з рукописом, що зберігався в НБУ ім. В. Вернадського (22.08.1882 р.). Там йдеться про знахідку козацького комплексу: горщики, “тиківку” в козацькому похованні, яке С. Ляшко датує XVIII ст. Д. Яворницький за три роки до з'їзду розкопав 150 могил, у тому числі й в урочищі Кічкас.

Частина комплексів матеріальної культури з о. Хортиця після III з'їзду могла потрапити до колекції Катеринославського музею ім. О. Поля, який був створений на базі його археологічної, етнографічної, геологічної колекцій. У кургані № 5 були виявлені сліди “ковальського міха”, у № 9 в домовині у вигляді корита – козацьке поховання, датоване XVI ст. У кургані № 10 VI могильника досліджувалось поховання воїна, у якого з лівого боку лежав залізний меч із залишками дерев'яних піхов. У цьому ж кургані вивчалось бродницьке поховання XII–XIII ст. з пофарбованим вохрою скелетом (!?). У Кічкаському могильнику, що розкопувався в 1905 р., на кістках теж виявили сліди пофарбування. Імовірно, це могло було підставою того, що Я. Новицький відносив кургани, оточені біля підніжжя ровом, до кочівницьких. Нерідко дослідники натрапляли на поховання російських солдат, померлих від чуми, що було пов'язано з дислокацією тут мініхівських полків.

Характерним було те, що більшість поховань на о. Хортиця, датованих добию енеоліту до скіфів і навіть доби козацтва, виявили сліди пофарбування: вохрою, червоною фарбою та іншими барвниками червонуватого кольору. Ознаками вогнепоклонників позначено основні поховання курганів № 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11. Вони були зведені в часи від

енеоліту до бродників XII–XIII ст. Наявність поховань бродників-козаків XII–XIII ст. у курганах: № 1, 8, 10 підтверджує наявність бродницького населення на острові. Кілька поховань було досліджено й нами на літописному Протолче (1976–1977), деякі курганні насипи мали продовгувату форму, що вважається архаїчним елементом у погребальній архітектурі [18, с. 159].

Історіографічне вирішення проблеми має ґрунтуватися на максимально зібраній джерельній базі, її теоретичному вивченні. До них віднесемо вивчення найголовніших груп:

1) козацький дипломаторій: публічно-правові та приватноправові акти XVI–XVIII ст.;

2) універсали гетьманів та полковників запорозького війська як реєстрового, так і нереєстрового, які збереглися у вітчизняних та зарубіжних архівах, зокрема в колекціях рукописів та архівних збірках О. Лазаревського, у бібліотеках Чарторийських, Оссолінських та ін., фамільних архівах (наприклад, князів Сангушків, Потоцьких та ін.);

3) прокламації і заклики ватажків козацьких повстань та рухів XVI–XVIII ст. (наприклад, К. Скидана);

4) козацькі конфесати;

5) козацькі реєстри;

6) комплексні джерела, що виникли у процесі функціонування органів козацької адміністрації – Коша Запорозької (Нової) Січі, Генеральної військової канцелярії, полкових, сотенних канцелярій, генерального військового суду та ін.;

7) документи Першої та Другої Малоросійських колегій;

8) епістолярії (особливістю яких є те, що вони зазвичай мають і описову частину, тобто інтерпретацію подій і фактів, явищ і процесів);

9) сеймові конституції кінця XVI–XVIII ст., що стосувались українських козаків, зокрема, запорозьких, та були спрямовані на їх підкорення, евентуальне обмеження, взяття під жорстокий контроль або

навіть ліквідацію. Вони приймалися під такими назвами: “Про козаків запорозьких низових”, “Про своєвільність (“сваволєньство”) українських козаків”, “Про козаків та свавільних людей”, “Про низовців”, “Порядок відносно низовців та України”, “Комісія козацька”, “Аналогія ординації козаків запорозьких”, “Ординація війська запорозького низового” та ін.

Джерельна база стосовно о. Хортиця в ранній генезі запорозького козацтва охоплює певну кількість пам’яток, писемних, архівних, історико-літературних, картографічних, етнографічних, фольклористичних.

Розкопки на о. Хортиця В. Беренштама і Я. Новицького надзвичайно цікаві як за архітектурою, так і за інвентарем та обрядами поховання. Тому й пофарбування покійників, і ритуальна архітектура острова від енеоліту до козацтва засвідчує сакральність у використанні його території. Такі архетипні комплекси, як Хортиця, засвідчені археологічно, фольклорно і за етнографічними даними у всьому Надпорожжі, у сточищах річок Суха і Мокра Сура¹, Бавлук, етимологія яких пов’язана із сонцепоклонінням.

Інформація, представлена понад 130 археологічними пам’ятками, що можуть визначатись як історичні, за класифікацією І. Ігнаткіна [18, с. 165].

Зі спогадів хортицького колоніста І. Гільденбрандта Я. Новицький передає, що в урочищі Совутина скеля був сухопутний зв’язок острова з Лівобережжям, що засвідчувались археологічними комплексами [100]. Проблема перших січей, на наше переконання, має вирішуватись археологією, її артефакти в комплексі з іншими, синтезуючись, зможуть визначити еволюцію предтеч козацьких січей: Протолче, Канева, Седнева і Переволочної, де, зокрема, активно діяв Чорноклобуцький військовий союз на службі в Русі. Січ, вказану Е. Лясотою на о. Мала Хортиця, археологічно відкрив Л. Падалка в 1884 р. За його твердженням: “Відзначений Степок у східній і північно-східній частині значно височіє, як і підвищена частина

---

¹ У ведійській міфології богиня хмільних напоїв, яку боги прийняли, а сури ні. Тому богів відтоді ще зовуть сури, а їх суперників – асури, не боги. У ряді культур існує поділ цих напоїв: наркотичні, хмільні, сакральні й звичайні. Як в індійців та іранців є сома, сура, хаома, кура тощо.

сусіднього острова Велика Хортиця” [81, с. 263]. Виявлений Л. Падалкою “окоп”, за його обмірами “займав площу близько двох десятин, повздовжні вали окопу тягнулися зі сходу на захід протягом 100 сажнів і довжина поперечного валу, що становить східний бік “окопу”, досягає сажнів 45; вихід з “окопу” звернутий до відзначеної вище балки, що огинає цю місцевість із заходу на південь; повздовжні вали “окопу”, які спускаються до цієї балки, закінчуються квадратними насипами, сажнів близько 10 на кожному боці валів, що становлять два квадрати. Вали “окопу” місцями майже зрівнялися із землею; краще збереглися вони поблизу кутів “окопу”. Висота валів сягала 5–6 сажнів через верх в “окопі” і близько 8 сажнів у квадратних фігурах, що нагадують редути” [81, с. 271]. Я. Новицький і Д. Яворницький у своїх працях про о. Хортиця (1876 і 1885) не розробляють питань локалізації січей Д. Вишневецького, Я. Шаха і П. Сагайдачного. Вони мовчать і про результати досліджень Л. Падалки на о. Мала Хортиця або Степок над Кічкаською переправою. Можна лише допустити, що вони могли не знати про результати розкопок Л. Падалки, що малоймовірно. Л. Падалка сліди укріплень П. Сагайдачного схильний був розміщувати на лівому березі Дніпра, а сліди старих укріплень він локалізує і в північно-східній частині о. Хортиця [18, с. 385]. На лівобережжі, в урочищі Сагайдачне Л. Падалка виявив “печища” у верхньому секторі урочища: “... у безладді розкидані тут неглибокі ями, мабуть, залишки землянок, залишки погано обпеченого посуду..., такі залишки старовини можуть належати і до часів Сагайдачного” [81, с. 270]. Отже, увесь комплекс археологічних аргументів, добутих Л. Падалкою, – безцінне джерело для вирішення питання про локалізацію хортицьких січей. Він робить свій остаточний висновок: “Перебування Сагайдачного в цій місцевості належить до другого десятиліття XVII ст.” [81, с. 271].

Велике значення для радянської археології мала й Дніпрогесівська археологічна експедиція. До її матеріалів ми звертаємось при розгляді археологічних культур о. Хортиця, локалізації історичних місць і урочищ

тощо [95]. Завдяки матеріалам цієї експедиції А. Добровольським була виділена і досліджена Середньостогівська культура, що поширювалась у всьому Надпорожжі й о. Хортиця [101, с. 195].

Важливе значення має його рукописна карта археологічних пам'яток Дніпрельстану [102]. А. Добровольський писав: “Середній Стіг ще осінню з’єднувався з Хортицею. Під час мешкання тут людини, обміль, очевидно, підійшла до самого середнього русла” (між Стогами – це те, що ми локалізували як “Перуння рінь” наших літописів) [102].

Археологи цієї експедиції: М. Рудинський, А. Добровольський, О. Лагодовська, О. Грінченко, а в пізніші часи Д. Телегін, Л. Шарафутдінова, О. Шапошнікова – розвинули археологію і Надпорожжя і північного довкілля о. Хортиця. Дніпрельстанівська археологічна експедиція була і залишається гарною школою для українських археологів. З неї вийшли, крім А. Добровольського і В. Грінченка, І. Левицький, А. Тахтай, Т. Тесля та інші [95]. Пошуки культурних шарів козацтва на території Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця здійснювали та надавали консультації в післявоєнний період В. Борисов, Ю. Волочай, П. Горішній, О. Гуржій, К. Гуслистий, В. Даниленко, В. Довженко, Н. Козачок, Д. Кобалія, А. Козловський, О. Компан, С. Ляшко, Ю. Мисик, В. Нефедов, М. Остапенко, В. Пешанов, С. Пустовалов, В. Смолій, А. Сокульський, І. Стороженко, Г. Тощев, П. Тронько, Т. Чухліб, Г. Шаповалов, О. Шапошнікова, Ф. Шевченко, Т. Шевченко, А. Ширяєв, В. Щербак, Р. Юра та багато інших.

Важливе значення у вивченні витоків процесу козакування і козацтва як стану мають реєстри 1581, 1619, 1630, 1649 рр. Вони виокремлюють повну географію українських земель, з яких набирались реєстровці. Українці з Полісся, Надпорожжя, Криму, Запорожжя, Поділля, Волині, Галичини, Підляшшя, Надсоння, Перемишля, Сандомира, Ярослава, Грубешів, Берестя, Журова, Любоча, Києва, Черкас, Канева, Путивля, Бичача та ін. [18, с. 267].

Реєстри, як і збройні сили Русі-України, поділялися за полковим

принципом. У козацьких реєстрах і зборах давньоруських полків на о. Хортиця в 1103, 1190, 1223 рр. продовжена традиція збиратися на острові Варязькому. Такі етнографічні компоненти, як козацькі імена, прізвища й прізвиська, підтверджують ці паралелі. Так, козак Іван Мстиславець показаний з визначенням свого соціального статусу “князь”, а козак Денис додав до свого імені “Запорозький” [18, с. 267]. До незаперечних фактів спорідненості належить і заява київських православних можновладців: “Це бо плем’я славного народу руського з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх моносилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало...” Цитата, наведена Я. Дзирою, співзвучна проголошеній ректором Київської братської школи Касіаном Саковичем у “Вірші на жалосний погреб знаного рицаря...”. Невичерпна джерельна інформація відкривається в топоніміці. Найстаріша топоніміка на українських землях починається з індоєвропейських часів, індоарійських, боспорських, іранських впливів та середньоземноморських. Вже Костянтин Багрянородний стверджував, що із шести печенізьких фортець п’ять можуть дешифруватись як індоарійські назви (Аспрон, Тунгата, Кракнаката, Салмаката, Сакака та ін.) [103, с. 98]. Топоніми на “біл”, “шандра”, “сур”, “вішна”, “тал”, “пінда”, “волох”, “болох” та інші мають санскритське походження [104, с. 168, 240]. Численні паралелі виявляються насамперед між спорідненими формами козакування: кшатрії, царські скіфи, гайдуки, опришки, таборити, навіть самураї та інші споріднені соціально і військово колективи за багатьма військовими традиціями, атрибутами, військовою організацією і символікою та кольорами повторилися у запорозького козацтва впродовж історичного часу його існування, аж до XVIII ст. [18, с. 275].

Філософія кшартіїв і запорозьких козаків, як і інших споріднених форм козакування, багато в чому тотожні, військова етика і мораль виявлялись у рицарських чеснотах, подоланні фізичного болю, неприйняття безславної

смерті. Полігши в бою, воїн здобував найвищу винагороду – потрапляв до Сварги. Найганебнішим гріхом вважалося боягузтво, виявлене в бою, зрада військового товариства; навіть пиятика під час військового походу суворо каралась [18, с. 280].

Б. Яценко виділяє у другій редакції “Історії Російської” В. Татищева повідомлення: “Украине, глаголемые брахманы астровницы иже от прадед показанием и благочестием прославляемся, м’ям не едят, ни вина пият и николя злоби творят, страха ради вкоронянного им, ибо наче хранят предание “прилежащих к ним индов” ” [105, с. 61–68].

Російська історіографія відстоює, що козацькі общини вперше виникають на Дніпрі, потім на Дону, далі на Тереку, Яїку (Урал) [106, с. 6].

Наступний етап українського козацтва історики Росії відносять до XV–XVI ст., виходячи з того, що тюрські племена становили Чорноклобуцький військовий союз на території служб Русі.

Третій етап українського козацтва відносять до XVI–XVII ст. [106, с. 12, 16].

Порівняльна характеристика фортифікаційних, архітектурних, планувальних особливостей літописного міста-порту Прото́лче і Чорноклобуцьких аналогів Поросся засвідчує певну тотожність. Міста пороські виникли вже при Ярославі, зокрема і такі елементи фортифікації, як Юріїв вал, спорудження якого йому і приписують [107, с. 75].

У різні часи археологи XIV–XV ст. фіксували на території о. Хортиця ранньокозацьку фортифікацію XVI–XVII ст. (Урочища Степок, Сагайдачного, Совутина Скеля, Нижня Голова, Скеля Рогози, Канцерівський острів тощо). Дослідники Хортиці – О. Поль, Я. Новицький, Д. Яворницький – записували свідчення німців-колоністів, які заселяли острів з кінця 60-х рр. XVIII ст. і спочатку влаштовувались тут у сусідстві з вчорашніми козаками.

Узагальнюючи сказане й беручи до уваги новітні теорії походження козацтва, можна, на нашу думку, виділити такі етапи козакотворення:

Перший – з другої половини XIII – до кінця XV ст. (з поширенням і

остаточним закріпленням етноніма “козацтво” – 1489, 1490, 1491, 1492 рр.).

Другий – з початку XVI до 70-х рр. XVI ст.

Третій – період, коли Запорозька Січ втрачає політичну військову й частково економічну автономію (1686 р.).

Четвертий – поступове розмивання козацьких традиційних форм “самоуправління” під російським протекторатом (1775 р.) на Півдні України і Кубані в XVIII–XIX ст.

Треба сказати, що козаки XII–XIV ст., будучи вже військовою силою, ще не мали того суспільного значення, як козаки XVI–XVII ст., і ще не відчували себе членами на службі князів, воєвод, старост, що несли службу на пограниччі чи використовувались як ефективні військові підрозділи.

Фортифікація о. Хортиця XVII ст. найкраще представлена картографічною колекцією В. Фоменка, який розпочав її колекціонування з 1965 р. і яка сьогодні зберігається у відділі краєзнавства ЗОУНБ ім. М. Горького [108, с. 49–57].

Картографічні документи поєднують якості писемних, конвенціональних і зображальних джерел, тобто належать до джерел комплексного типу. Старовинні карти, плани міст, фортець та укріплень, креслення будівель і споруд є важливими джерелами з історії України. Так, для вивчення запорозького козацтва, його фортифікації мають значення плани Запорозьких Січей, виготовленні як в часи їх існування, так і їх залишків [109].

Основна частина картографічного матеріалу зберігається як суто архівний матеріал у рукописних колекціях України (Київський і Харківський центральні архіви, давніх антів, архіви Львова тощо).

Протягом 70–8-х рр. XX ст. М. Куценком, В. Фоменком, відділом краєзнавства та нами було виявлено, вивчено та опубліковано такий картографічний матеріал, який став найважливішою джерельною базою для дисертаційного дослідження:

– План острова Высших Хортиц... 1736 г. [110];

- Остров Хортица из “Плана р. Днепра с разделением острова...”, сочиненного 1780 г. / Е. Арапов [111];
- План острова Хортицы конца XVIII века. [112];
- План колонии острова Хортицы Екатеринославского губернского Землефонда Адамовича. 1848. [113];
- План острова Хортица: табл. XVI ст. И. Карелина “Запорожские городища” [114];
- План Хортицы // Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч.1, план 1;
- Остроф Нижни Хортовски: План Запорожской верфи; План № 19; Карта части реки Днепра и Азовского моря (XVIII в.). Сочинил сию карту И. Елагин // Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. – СПб., 1898;
- Схематическая карта острова Хортицы с прилегающими местностями р. Средняя Хортица: Из статьи Л.К. Падалки “К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества” // Киевская старина. – 1894. – Май. – С. 262;
- План снятому на Днепре Хортицкому острову съ показанієм на ономъ разного леса, лугов, зимовниковъ и другой ситуаціи [115];
- План саду на Хортицкомъ острове светлейшего князя Григорія Александровича Потемкина с показанієм на ономъ разного строенія. – [116];
- Ретраншементы на острове Хортицком, возведенные в компании 1734, 1738 и 1739 годов // Ласовский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1886. – Изобр. 1-е, л, № 48;
- План Верхнего Хортицкого острова, на котором заложен ретраншемент к адмиралтейству, для строения судов, названной Запорожская верфь. 1734 г. [117];
- План № 14: Ретраншементы на острове Хортицком, возведенные в компанию 1737, 1738 и 1739 годов. С экспликацией // Байов А. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. – СПб., 1906;
- Укрепление русской армии на северной части острова Хортицы: из

“Карты реки Днепра от Киева... 1740 г.” [118].

Аналіз організації козацького Запорозжя виконувався на основі загальних планів і карт Запорозжя:

- План Запорожской Сечи съ ситуациею и в какомъ она состоянии, 1742 года месяца февраля: В Верхней правой четверти изображение картуша с надписью: “Церковь, рада и курени запорожские в 1773 году” // ЗООИИД. – 1858. – Т. IV. – Таб. XIII;

- План крепости Запорожской Сечи с округ лежащей ситуацией, черчен 1773 г.: Левая нижняя часть плана занята изображением собрания казаков на площади вокруг церкви, а под этим рисунком помещено подробное описание плана [119];

- План Алешковской Сичи // Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888, ч. 2, план VI;

- План Бузулукской крепости. – Б.г.н.;

- План Базувлуцкой Сичи // Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1., план II;

- План Старой Сечи казаков запорожских: К статье Шмидта // ЗООИИД. – 1875. – Т. IX. – Таб. XVIII;

- План Старой Сечи // ЗООИИД. – 1875. – Т. IX. – Таб. XVIII;

- План Старой Сечи [120];

- План Новой Сечи въ настоящемъ ее виде въ с.Покровскомъ;

- Река Конка с Новой Сечью;

- План Каменской Сечи // Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 2. – План VI;

- План Томаковской Сечи // Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 2. – План VI;

- “Генеральная карта Украины” Боплана 1640–1651 гг. (север внизу карты, а юг – вверху);

- Остров Скарбниці войскової Центральная часть табл. IX. – Кордт. – Вып. II;

- Рисунок военных укреплений запорожцев [121];
- Карта частей России, Польши, Молдавии, Бессарабии, Очаковской и Гаджибейской Татарии 1775 году и части зимовниковъ, бывшихъ запорожскихъ козаковъ [122];
- Топографічний план Кам'янської Січі, виконаний за археологічними дослідженнями автора Запорізьким Інститутом “Гидро Електро”, топоніміка Л. Кошеля (червень 1974 р.);
- Гідрологічні характеристики Дніпра біля о. Хортиця надає журнал капітана І рангу І. Ногаткіна про виміри глибини Дніпра від о. Хортиця до лиману за березень 1771 року [123];

Науково цінними є джерела чужоземного походження: писемні й усні, образотворчі й етнографічні. Цінними, на наш погляд, є історико-географічні трактати письменників і мандрівників, таких як М. Поло (1254–1324), В. Рубрук (1215–1220–1270), І. Бельський, М. Стрийковський, Е. Лясота, О. Гваньїні, Б. Папроцький (1543–1614), П. Пясецький (1579–1642), П. дела Валле (1616–1620), С. Окольського (1580–1653), Г. Де Боплана (1600–1673), П. Меріме (1803–1870); а також Макарія (1654–1656), Юст Юля (1711), Гюльденштедт (1771–1774), С. Герберштейн (1486–1566), Жітмар Мерзебурзький (975–1018), Бруно з Кверфута (1548–1600).

Важливими документальним джерелом є опубліковане В. Татищевим листування Д. Вишневецького з І. Грозним, а також панегіричний твір Касіяна Саковича “Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Коношевича Сагайдачного” (1622) та поема Ш. Пелікада “Про острозьку війну під П’яткою проти низових” (1593), де змальовується опис битви повстанців Крештофора Косинського, є також розділ “Острів Хортиця на Дніпрі, де переховувалися козаки”. Усна розповідь старшим мешканцям села Вознесенка Д. Булатом, у якого в 1843 р. зупинявся Т. Шевченко, засвідчує, що рід Булатів в числі 18 козацьких родин рятувався на Запорозжі після повстання К. Косинського

1.3. Методи та методологія дослідження

Вивчення та вирішення проблеми історико-культурної ролі о. Хортиця у виникненні та становленні запорозького козацтва є багатоплановим і складним.

Доводиться застосовувати сукупність досліджень не тільки в теоретичній, а й у практичній, експериментальній сферах пізнання, тобто застосовувати, крім системного, структурно-функціонального й культурологічного, сукупність більш загальних методів. Визначення “історико-культурного значення” Хортиці і як феномену Дніпрових порогів, і як найвиразнішого архетипу духовності українського народу, вимагає застосування системи діалектичних методів, які є найвиразнішими для всього поля наукового пізнання, конкретизуючись і через загальнонаукову, і через часткову методологію пізнання [124, с. 22]. Найбільший з дніпровських островів – Хортиця, площею близько 2650 га, масою в мільярди тон найенергетичнішої гірської породи (валунів) докембрійських гранітів – є геологічним останцем Урало-Карпатської гряди Українського кристалічного щита, на якому знаходиться вся Східноєвропейська рівнина.

Національний заповідник “Хортиця” і Державний геологічний заказник “Дніпрові пороги” – це зосередження не тільки тисячолітніх культур, а й усіх природних зон України. Природно-культурний комплекс заповідника дає змогу пізнавати сутність такої категорії, як “національний ландшафт”². Острів – справжня лабораторія під відкритим небом для вивчення різноманітних сил природи, матеріальної й духовної культури населення Південної Наддніпрянщини. Сьогодні тільки Хортиця уособлює затоплені Дніпрові пороги, які впродовж 99 км за течією Дніпра перекривали русло

---

² Природна та історико-культурна система, що склалася на основі певних архетипів, народної пам’яті, соціально-психологічних чинників її мешканців.

великої української річки. Турбулентність води живила русло Дніпра, ліквідовувались застійні процеси в тисячах плавневих озер, заток, річок, проток басейну Дніпра, підтримувалось екологічне здоров'я всього Великого Лугу Запорозького.

Тут, за Дніпровими порогами народжувались і визрівали один за одним визначальні етапи історичної долі східного слов'янства. З початком античного часу почав складатися дніпровський водний шлях міжнародного значення. Його першими господарями стали антські племена V–VII ст. н. е., культуру яких відносять до пенківсько-настирського типу. Тут відбувалось формування структур воєнної демократії на зразок Вознесенського і Глодського воєнізованих таборів, які, імовірно, були історичними попередниками праукраїнської державності і процесу козакування як альтернативної можливості геополітичного положення українських земель.

Вивчення проблеми виникнення, становлення та розвитку запорозького козацтва неможливе без урахування комплексу факторів: природних, геополітичних, історико-культурних, світоглядних, що були типовими для козацтва – специфічного воєнно-суспільного явища.

Не випадково Запорожжя, як природна й історико-культурна область, протягом тисячоліть було підосновою розвитку тисячолітніх культур східноєвропейської цивілізації, а в середні віки – формотворчим анклавом низового козацтва – захисника української ділянки пограниччя, виразника державницьких прагень українського народу. Вивчення й вирішення поставленої проблеми спирається на вагомий досвід наших попередників, які протягом багатьох століть творили архетипний простір української етнокультури (у 2013 р. минає 170 років від дня відвідування острова Хортиця Т. Шевченком (липень 1843 р.). Творчість М. Гоголя і Т. Шевченка надихала до творчої праці О. Афанасьєва-Чужбинського та В. Беренштама [125]. Перший видав у 1893 р. багатотомне видання “Поездка в Южную Россию. Очерки Дніпра”. Дніпровим порогам, о. Хортиця, Олександрівську і козацьким селам письменник присвячує третю і четверту глави.

О. Афанасьєв-Чужбинський пророкує квітуче майбутнє повітовому місту Олександрівську “и мало по малу зацветут красивые села на тех местах, где до сих пор была такая мертвая и негостеприимная пустыня” [75]. Про острів Хортиця він писав: “Хортицкий остров чрезвычайно живописен, в особенности весной..., не менее значительный интерес представляет остров Хортица и для исследования старины, во времена Боплана уже здесь не существовала Сечь, у Бантиш-Каменского упоминается, что она была здесь в начале XVI ст.” [75, с. 135].

Пізніше опосередковано із шевченкових заповітів черпали наснагу М. Лисенко, І. Рєпін, В. Сєров, І. Бунін, О. Поль, Д. Яворницький, Я. Новицький, Я. Щоголів, а також когорта творчих митців ХХ ст. – Ю. Яновський, О. Довженко, В. Денисенко, І. Миколайчук, С. Скляренко, О. Гончар; наші славні земляки – П. Тронько, М. Киценко, С. Кириченко, М. Лиходід.

Від середньовіччя до ХХІ ст. Хортиця залишалась об’єктом легендарним, героїчним в історії українського народу. Пізнання її ролі в становленні запорозького козацтва становить сутність дисертаційного дослідження. У дисертації використовуються такі фундаментальні джерела, як початковий давньоруський літопис, що ліг в основу “Повісті врем’яних літ”, Київського, Новгородського, Супральського кодексу, Патріаршого, а також твори Григорія Граб’янки, Самійла Величка та ін.

Особливе значення у вивченні проблеми локалізації, характеру діяльності першої Хортицької Січі та ролі її фундатора Д. Вишневецького надає таке джерело, як Никонівський літопис [45]. Окремі його гасла Були такі: “О приведении Крымских языковъ” [45, с. 269], “О послании Діака Ржевского” [45, с. 70], “О присылке къ государю отъ Данилка от Чюлкова съ Поля” [45, с. 271], “О присылке Дыака Ржевского з Днепра” [45, с. 270], “О приезде ко государю отъ Вишневецкого князя Дмитрея” [45, с. 275], “О приезде ко государю отъ Вишневецкого” [45, с. 276], “О гонце ис Крыму” [45, с. 276], “О присылке къ государю отъ Вишневецкого з Днепра” [45,

с. 281], “О отпискѣ ото князя Дмитрея Ивановича Вишневецкого изъ Черкасъ да ис Конева” [45, с. 286], “О посылке в Литву Романа Олферьева” [45, с. 292], “О отпискѣ отъ Вишневецкого с Иваномъ съ Мягковымъ” [45, с. 296], “О приїезде Вишневецкого з Дону” [45, с. 320], “Приходъ Тинбай-мырзы на Молочные Воды” [45, с. 324], “Отпустилъ государь Вишневецкого на государство въ Черкасы” [45, с. 324], “Отпустил государь воеводу” [45, с. 324–325]. Їх теоретичне експериментальне дослідження значно об’єктивізує як історичну постать, так і оцінку московської служби Д. Вишневецького.

Перелічені повідомлення Никонівського літописного зводу виявляють ряд обставин і уточнень до вирішення такого ключового питання дисертації, як локалізація першої Січі на Запорозжі, характер її організації і функціонування, а також об’єктивістської оцінки проекту Д. Вишневецького в пониззі Дніпра і Дону.

Ключовими джерелами є також картографічний матеріал середньовіччя, археологічні артефакти, добути в авторських дослідженнях літописного Протолче на о. Хортиця, фольклорно-етнографічний аналіз Запорозької Січі, зокрема, безцінна інформація найстарішої козацької думи “Розмова Дніпра з Дунаєм” [126, с. 87–88].

Певне значення мають матеріали експедиції “Шляхи козацькі”, яка працювала в Нижній Наддніпрянщині з кінця 1990-х до 2005-х рр. за проектом академічних інститутів НАН України і була очолена Д. Телегіним, а також “Щоденник Е. Лясоти” (німецьке видання Шоттіна 1866 р.), Кройніка Стрийковського [127], публікація Ш. Лемерсьє-Келькеже “Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов” та аналіз найновітніших видань дотичних до вивчаємої проблематики [128].

Лише Д. Яворницький вперше в українській історіографії залучав джерела різних життів, особливо для вивчення історії запорозжців; це публікації в “Киевской старине”, “Записках” Наукового товариства

ім. Шевченка. Значні надії покладаємо на доробок сучасників – В. Сидоренка (60–70-ті рр. XX ст.) та І. Сवेशнікова, які атрибутували музейні збірки, та речі з розкопок з-під Берестечка. Використано і власний досвід у виявленні в археологічних дослідженнях на о. Хортиця та в Нижній Наддніпрянщині експонатів для хортицького музею та їх вивченні в 70–80-ті рр. XX ст.

Висновки до розділу 1

1. Історіографія на визначає місце локалізації Хортицької Січі, не дає змоги уточнити її хронологію, але наведені джерела й історіографічні свідчення дають можливість зробити висновок про важливий фортифікаційно-стратегічний характер Хортицької Січі (1552–1558), засновниками якої були черкаські, канівські, путивльські козаки і ратні люди російського дяка Ржевського та ін..

2. Археологічні, документальні та історіографічні факти свідчать, що традиція козакування в хортицькому довкіллі тривала вже в часи розквіту відкритих і вільних міст Протолче (XI–XIV ст.), Олешія (XI – початок XIII ст.).

3. Археологічно доведено, що літописно відкрите місто-порт Протолче було попередником Хортицької Січі і розвивалось за рахунок уходництва, бродництва при активній участі Чорноклобуцького військового союзу, який проклав сюди в XII–XIII ст. “Ростиславлеву дорогу” на “Киевскую Украину” Проте найціннішою вважається козацька дума “Розмова Дніпра з Дунаєм”, де описується місцезнаходження Хортицької Січі і цікаві факти з побуту запорожців.

4. Джерельні дані і, насамперед, народна пам’ять законсервували відомості, події, імена, перекази і легенди того “незадокументованого” періоду, яким є перший етап козакування (XII–XV ст.). Окрім літописів і

археологічних фактів (фортифікація, поселення, міста, переправи, броди), безцінним джерелом є ономастичні дані, які допомагають заглибитись у лакуни досі не висвітлених і науково не з'ясованих фактів.

РОЗДІЛ 2

ВЕЛИКИЙ КОРДОН

ЯК ЯВИЩЕ ЄВРАЗІЙСЬКОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

2.1. Вознесенський табір над Крарійською переправою

Вознесенський, укріплений табір над Кічкаською переправою, є чи не найважливішою пам'яткою військової історії на сході Європи. Археологічна сутність пам'ятки більшістю дослідників пов'язується з формуванням в часи раннього середньовіччя особливої соціальної групи населення – військової дружини [129, с. 103].

Б. Рибаків був схильний ототожнювати Вознесенський табір з антським союзом [130, с. 16–17]. В антському союзі, під контролем якого були Дніпрові пороги, Нижня Наддніпрянина і, схоже, все Причорномор'я, царем Божем було об'єднано близько 70 старійшин. Цей формат військового союзу свідчить про формування князівсько-дружинної системи, основного механізму управління державою. Про ідентифікацію Вознесенського табору з першою протодержавою військової демократії за Дніпровими порогами свідчить колективне урнове поховання, яке доводить, що тодішня панівна верхівка ще не була надто віддаленою від воїнського загалу, який, схоже, не піддавався потужному соціальному тиску з боку трьох верховних вождів, які й були поховані разом з рештою воїв. Е. Шмаков висловлює думку, що переважна частина населення в антському союзі не зазнавала і податкового тиску з боку правлячої верхівки [131, с. 21–25].

У трьох “джинсів” антського союзу відомі три центри русів – Куявія, Славія, Артанія (Арсланія). Перший локалізується навколо Києва; другий – коло Переяслава; третій, як вважають деякі автори, стосується алано-протоболгарського населення, а також частини сіверян, що населяли басейн

річки Сіверський Донець. Пізніше їх об'єднання стало називатись “Руська земля” [132, с. 127; 133, с. 355–418].

А. Сміленко, кваліфікувавши кераміку, соціальний і етнічний характер колективного дружинного поховання зі зброєю, поясними наборами, кінським спорядженням, вказала спільні і відмінні риси з пам'ятками: Дмитрівка, Печена, Новопокровка, Тополі, Валуйки, Вороб'ївка [129, с. 103]. Серед поховань зустрічались обряди тілоспалення і тілопокладення, іноді підкурғанні. Знатні й рядові дружинники були нерідко захороненні спільно. І лише окрему групу становлять найбагатші поховання військових вождів [129].

Вознесенський табір дослідив у ході роботи Дніпрогесівської археологічної експедиції В. Грінченко в 1930 р. на лівобережному Кічкаському дніпровському мисі біля колишнього села Вознесенка. Пам'ятка над Крарійською (Кічкаською) переправою була повністю розкопана на площі 4780 м² й інтерпретована автором розкопок як військовий табір, місце стоянки (Коша) воїнів, що в обряді трупоспалення поховали загиблих товаришів і полководців [134, с. 104].

Після наступного вивчення цієї пам'ятки Б. Рибаківим і А. Сміленко було визнано її велике історичне значення. Вона цікава як укріплена споруда над важливою дніпровською переправою, що мала стратегічне значення на Дніпровському водному шляху. Це одне з найбільших дружинних поховань і водночас найбільша скарбниця давніх мистецьких виробів, і нарешті перший прецедент “козакування” в історії Подніпров'я.

Пам'ятка становила укріплену споруду із замкненого валу із землі, змішаної з камінням. Планіграфічно фортифікація мала прямокутну форму, одна з менших сторін (південно-західна) – заокруглена. Розміри укріплення з валами 82 x 51 м. Ширина залишків валів становила 11 м., а висота – 0,9 м. Зверху валу каміння було більше, ніж в основі. Це було влаштоване для запобігання руйнування валу або ж це каміння використовувалось для спорудження функціональних об'єктів фортифікації (веж, будівель для

воїнів, що знаходились на черговому режимі). Каміння (граніт) використовувалось з берега Крарійської переправи. Цікаво, що в одному місці вал складався з вапняку, який треба було привозити знизу за 25–30 км. (сьогодні – село Скельки Василівського району Запорізької області – *А.С.*)

Всі дослідники й інтерпретатори пам'ятки сходяться на думці, що табір контролював переправу. У керамічному матеріалі переважала тарна кераміка, уламки амфор, глеків. У південно-західному секторі знаходилося коло, викладене з каміння, площею близько 29 м². У південній частині кола виявлено дві ями, одна з яких була забита камінням, вийнятим з кола, а друга містила численні речі – власне Вознесенський скарб або залишки колективного урнового поховання. Урнова яма, розміром 0,55 х 0,4 м та глибиною бл. 0,7 м, була заповнена окремими шарами речей. Зверху знаходився шар стрепен (58 цілих та уламки), наконечники стріл (7), цвяхи, пробійники, кільця, ножі; ще глибше – шар золотих і срібних речей: бляшки, скульптурки орла і лева, обгортки піхов і руків'я шабель і кинджалів: пряжки, наконечники та накладки на пояси, бубонці, пластинки та інші деталі від виробів. На дні ями лежало троє стрепен, пари до яких знаходились у верхньому шарі. Вся купа речей проткнута трьома шаблями, кінці яких були встромлені в дно ями. Ефеси шабель зламані, клинки дещо зігнуті. Частина речей була оплавлена у вогні. Вага золотих речей становила 1,246 кг., срібних – 1782 кг. У засипці урнового поховання знаходився попіл, перегорілі кістки, зотліле дерево, уламки вугілля [129, с. 106].

Друга яма, розміром 1,25 х 1 м. і глибиною 0,6 м., виявилась заповненою камінням, що залягало десятьма шарами, перемішаними з кістками тварин (127), переважно кінські щелепи і трубчасті кістки; залізні наконечники стріл (22); уламки посуду, шматочки печини, вугілля, зотлілого дерева.

Отже, обряд спалення був здійснений у двох місцях східного валу, де було виявлено велике кострище з перепаленим ґрунтом та камінням, а в ямі за межами укріплення, що мала обпалені стінки, – грудки печини та

жужелицю, тобто те, що не увійшло до двох перших ям. Автор розкопок відзначав, що в другій ямі матеріал був перемішаний, і в її південно-східній частині можна було простежити сліди перекопу, що свідчить про пограбування поховання. Отже, виявлені на території укріплення ями можна розглядати як братську могилу воїнів. Велика кількість кісток коней свідчить про спалення на погребальному кострищі і бойових коней. Кам'яне коло, на межі якого було влаштовано поховальні ями, було створено раніше, як вважав В. Грінченко, оскільки одна з ям була заповнена камінням, взятим з цього кола. Автор розкопок стверджував, що в цьому колі стояв намет вождів. Цілком імовірно, однак архетип кола в язичницькій хортицькій легенді, розказаній Костянтином Багрянородним (зокрема, розстановка воїнів колом, встромлені стріли навколо дуба колом), свідчить про солярну семантику обряду. Так що цілком можливо, що кам'яне коло Вознесенської пам'ятки мало сакральне значення.

На думку, А. Сміленко, речовий комплекс Вознесенської пам'ятки, що складався з предметів особистого вбрання, зброї і спорядження воїв, свідчить про належність похованих до особливої соціальної групи – озброєних вождів і дружинників різного рангу [129, с. 106].

А. Сміленко, реконструюючи соціальний портрет похованих за стилістичним аналізом речового комплексу, орнаментативної золотих і срібних уборів портупей, умовно виділяє три гарнітури, що належали трьом вождям [129, с. 107]. Вона вважає, що можна припустити, що всього в братській могилі було поховано близько 33 загиблих воїнів: один верховний вождь, два військові вожді, четверо знатних старшин і приблизно 26 рядових дружинників та неозброєних слуг [129, с. 109]. Наявність серед погребального комплексу срібних фігурок орла і лева, що були навершнями військових клейнодів В. Грінченко пояснював “рішенням воїнів, які лишилися живі, спалити свої бойові штандарти (знамена), щоб вони не дісталися ворогові.

А. Сміленко сформулювала більш імовірно, на наш погляд, припущення: навершя, що мали візантійське походження і були, очевидно,

воєнним трофеєм, становили власність вождів і потрапили до могили разом з їх спорядженням [129]. Найближчою аналогією Вознесенської пам'ятки є пам'ятка біля с. Глоди на Кіровоградщині. Тут на притоці Південного Бугу, на р. Сухий Ташлик, досліджувалось поховання військового вождя, здійснене за таким самим обрядом, що й у Вознесенці, яке розташовувалось на місці стоянки військового загону [135]. В аналогічній ямі діаметром понад 1 м і глибиною близько 0,7 м. було виявлено перепалені кістки, численні дорогоцінні та інші предмети, частково обалені у вогні. Убір португелі глосського вождя був представлений золотими нагрудними прикрасами – ланцюгами з медальйонами візантійського походження, браслетами, перснями, сережками, частинами поясу, дорогоцінної шаблі і кинджала. У поховальному інвентарі виявлено також уламки чотирьох срібних посудин, спорядження і прикраси зброї двох бойових коней. Загальна вага золотих виробів – 2,6 кг., срібних – понад 1 кг. Гістологічний й антропологічний аналіз перепалених кісток показав їх належність чоловіку зрілого віку, який був поранений у голову і стегно, що спричинило смерть. Близькість обох пам'яток за загальною ситуацією і поховальним обрядом, складом речей, хронологічною тотожністю – кінець VII ст., дає підстави для таких висновків:

- глосський вождь, перш ніж опинитись у Побужжі, знаходився із своїм загonom у Вознесенському таборі;
- після того, як захисники Вознесенського табору вирішили залишити його під натиском ворогів, які наступали, глосський вождь зі своїм загonom відступив на захід, у Побужжя, де було влаштоване укріплення табору з використанням особливостей місцевого рельєфу, представленого двома мисами й укріпленими двома валами з північного боку;
- обидві пам'ятки А. Сміленко відносила до етапу формування озброєної дружини на Великому кордоні, що відігравала важливу роль в історії класового суспільства, адже була тією збройною силою, на яку спиралась соціальна верхівка суспільства;

- факт існування в антському союзі укріплених військових таборів у важливих місцях дніпровсько-бугського шляху свідчить, що характер їх діяльності мав риси “козакування”;

- існування подібних формувань за Дніпровими порогами свідчить і про виникнення досвіду, що сприяв розвитку державницьких рис управління.

Звісно, що військові вожді йшли в походи, і несли службу на пограниччі в укріплених таборах із загонами добровольців, найманих військових, ухадників, про що свідчать дані археології, етнографії, письмових джерел. У перехідний період до класового суспільства людство пройшло етап еволюції, названий військовою демократією. Органами військової демократії були ради старійшин, народні збори і сакрально-ритуальні обряди, на зразок хортицьких, які набували традиційних ознак, де закріплювалась влада воєначальника, який ставав постійною службовою особою. Пріоритет колективної волі, що була закладена у звичаєвому праві і традиційних цінностях, встановлювали звичаї обрання ватажків, формування військової еліти, яка й становила орган військового управління – Кіш як форму влади військової демократії в умовах Великого кордону

Це не спростовує, а скоріше доповнює форми військової демократії на всіх етапах переходу до класового суспільства, де функції війни і народного життя сприяли розвитку спадкової влади, яку спершу терплять, а потім вимагають і, нарешті, завойовують; закладаючи основи спадкової королівської знаті [136, с. 59].

Ще інші форми військової демократії розвивалися в кочових народів. Вивчення аварського суспільства, якому синхронні пам'ятки Південного Подністров'я і Побужжя, виявило, що в ньому виділяли соціальні структури воєнної демократії – від простих дружинників до аварського кагана, “короля” [137].

Угорський дослідник Д. Ласло аналізує п'ять багатих поодиноких поховань вождів з портупеями і шаблями, відкритих в Угорщині, і робить висновок, що ознакою соціального рангу військового вождя була портупея із

золотими накладками, до якої підвішувалися зброя – шабля, кинджал, ніж [137].

У нашому випадку озброєння дружини в VII ст. на українській ділянці Великого кордону засвідчує існування ієрархії в її середовищі: верховний вождь, два полководці, знатні дружинники, рядової вої, неозброєні слуги [129, с. 112].

Археологічне вивчення городищ VI–XII ст. засвідчують різні форми фортифікації. Роменські городища створені були здебільшого мисові, іноді низинні, болотні. Проте всі укріплення тієї доби, крім природних особливостей ландшафтів, мали штучні укріплення – земляні вали та рови, ескарповані схили, а в селі Зимне на Волині наявні укріплення з дерев'яних колод. Від фортифікації доби воєнної демократії, ймовірно, еволюціонувала фортифікація перших запорозьких твердинь на Запорозжжі. Основними елементами фортифікації в січах служили вали і рови з частоколом нагорі валу. Вали на січах споруджувалися з дерну, насипаного піску і землі, всередині насип кріпився кілками, колодами, плотом тощо. Характер місцевості диктував планувальну схему фортифікації.

Так, відомо, замок Аттіли був споруджений із міцно з'єднаних дошок, а двір оточений величезною огорожею [138, с. 101]. Найдавніші укріплення болгар у Подунав'ї були земляними [129, с. 113]. А. Сміленко стримано підходить до визначення етнічної належності воїнів, розглянутих військових таборів, мотивуючи тим, що в багатьох племен були поширені ознакові типи зброї і дружинного спорядження, що зумовлювало їх доцільністю в епоху Римської і Візантійської імперій [129, с. 113]. Б. Рибаків вважав, що в ужитку придніпровських племен VI–VII ст. поясні набори були однакові всюди, особливо на пограниччі боротьби з Римом і Візантією. Це “яскравий доказ складання дуже широкої в географічному розумінні культури воїнів – дружинників, виділених різними племенами, що об'єдналися у величезні воєнні союзи, які воювали на всьому просторі Римської імперії” [139, с. 50–54]. Значну частину предметів озброєння і спорядження (шаблі, стремена,

стріли) занесли в Європу кінні загони кочовиків [140; 141].

Серед виробів Вознесенського речового комплексу є і вироби візантійського походження: фрагменти срібної тарілки, лита з срібла фігурка орла, що служила наверхам військового штандарту з монограмою у вигляді латинського хреста і грецькими літерами. Ця пам'ятка сьогодні зберігається в запасниках Запорізького краєзнавчого музею. Цій знахідці Л. Мацулевич присвятив спеціальну статтю, у якій місцем виготовлення клейноду вважає Дунай і датує його V ст. н. е., а вже в VI ст. у Подніпров'ї на ньому було викарбувано монограму, яку він дешифрує як ім'я "Петров", яке могло належати командирі слов'янського військового загону [142]. Візантійським виробом Вознесенського орла вважали такі російські спеціалісти як Е. Дод [143, с. 95], В. Кропоткін [144, с. 125]. Вони висловлювали думку, що це трофей антів, здобутий ними під час Балканських воєн.

Найвиразнішою ознакою Вознесенської пам'ятки є обряд трупоспалення, який був обрядом слов'ян з певними племінними особливостями. Вознесенський табір знаходився в області пеньківсько-пастирських племен (уличів), тому в ньому було поширене спалення на стороні з наступним похованням залишків кремації в ямі, в урні та без урни, без курганного насипу. На зв'язок Вознесенського табору з місцевими пеньківсько-пастирськими племенами вказують деякі речові знахідки: поясні срібні пряжки з щитоподібною обоймою типу комплексів пальчатих фібул. Сам Вознесенський табір (над Крарійською переправою) як крайній південний сторожовий пункт, що охороняв ряд пеньківських поселень, був витягнутий вздовж берегів Дніпра.

Отже, етнічну належність вознесенських воїнів А. Сміленко вважала спірною [129, с. 115], В. Грінченко пов'язував їх зі слов'янами або хозарами [134, с. 631], Б. Рибаків вважав їх уличами [130, с. 232]. Інші дослідники, такі як Г. Корзухіна [130, с. 70], В. Кропоткін [145, с. 10] пов'язували всі пам'ятки (зброю і дорогоцінності) з кочовиками. А. Сміленко це спростовує, зауважуючи, що руси часто відправлялися в походи на Балкани, адже це

рясно засвідчено письмовими джерелами. Різноманітні матеріальні цінності у вигляді контрибуції – полонених людей, худоби, грошей, дорогоцінностей тощо – вони збирали з переможених [146, с. 242–248]. Аналогічні речові докази відомі з пам'яток Зимне в Західній Волині і Хотомель в Поліссі, де знайдені наконечники списів і трилопатеві наконечники стріл, аналогічних тим, що були знайдені у Вознесенці [147]. С. Плетньова [38, с. 101–102] і Д. Березовець пов'язували Вознесенку із салтівськими пам'ятками [148, с. 57].

Оскільки обряд трупоспалення відомий в деяких племен Монголії та області Єнісею, М. Артамонов пов'язував Вознесенку з тюркськими племенами [149, с. 175]. Проте, спираючись на добре вивчені пам'ятки Південно-Східної Європи, у тюркських похованнях (салтівських, аварських) цей звичай відсутній.

Отже, найбільш переконливими висновками щодо етнічної належності Вознесенки є висновки А. Сміленко та Б. Рибаківа, які говорили про їх належність до пеньківсько-пастирських племен або уличів і русів. Тому слід визнавати Вознесенку все таки південним пограничним укріпленням русів. Враховуючи факт, що після Вознесенки в Степовому Подніпров'ї пеньківсько-пастирських пам'яток пізнього етапу – VIII–IX ст. – було небагато, можна припустити, що після розгрому Вознесенського табору, почався відхід уличів у більш безпечні райони: на північ – у лісостепове Подніпров'я та на захід – у Побужжя та Подністров'я. Це переміщення тривало і в пізніші часи.

Вознесенський укріплений військовий табір над Крарійською переправою, що проіснував у V–VII ст. н. е. – видатна пам'ятка воєнної демократії – прообраз української державності, яку творили анти, яких М. Грушевський вважав прямими пращурами українців. Як писав Прокопій, ними керувала не одна людина, вони жили в народоправстві. Ці риси притаманні Вознесенській пам'ятці, у характері якої чітко опроглядаються елементи чи не першого козакування за Дніпровими порогами.

2.2. Великий кордон і процес козакування

Українське пограниччя складалося тисячоліттями під впливом постійно діючих так і швидко змінюваних факторів, подій і обставин. Перші визначалися географічним розташуванням українських земель; другі – постійно змінюваною динамікою взаємовпливів лісостепової землеробської і степової кочівницької цивілізацій. Географічне розташування України позначилося і на її назві. Зі східного боку її територія межує зі степово-пустельними зонами, з південного заходу – з окраїнами Середземного моря, на півночі – з лісовою зоною. Іншими словами, її територія межує і з лісом, і зі степом [150, с. 18–19].

Близько середини II тис. до н. е. починається рух на схід великих мас населення землеробських культур у напрямку Пенджабу і Західної Бенгалії. А назустріч цьому рухові, в напрямку Причорномор'я рухались хвилі людності, скотарської-катакомбної культури. Обидва виклики такої пасіонарності мали, ймовірно, природно-соціальні причини, а можливо, й астроритмологічні чи геопланетарні. Народи, що заселяли українські землі від найдавніших часів, завжди прагнули дістатися моря, а степовики рухались на захід до розкішних пасовищ і до води причорноморських річок. У свою чергу, середземноморські народи намагалися зберегти свою владу на північному узбережжі Чорного моря. Динаміка цих рухів перехрещувалась на українських землях, і тут виникали конфлікти і контактні взаємовпливи, що тривали не сотні, а тисячі років. Степи України ставали зонами боротьби, політичних і культурних контактів з азійським світом як на сході, так і на півдні [150, с. 19–23].

Тут мали свої колонії стародавні фінікійці та греки, причорноморське побережжя входило до складу таких держав, як Босфорська, Римська і

частково Візантійська. Від античних колоній на північному березі Чорного моря поширювалися впливи високої культури, і через це Україна довго залишалася найкультурнішою країною Східної Європи. територія і народ – два обов’язкові компоненти геополітичного простору – завжди визначали характер кордонності української землі. Кордонність українського етногенезу в руслі загальнослов’янського виявляється з VII–VI ст. до н. е., коли тут починають співіснувати три культури: осіла грецька і кочівницько-скіфська – у Причорномор’ї та протослов’янська – у лісостеповій зоні України. Три культури, три цивілізаційні рівні співіснували не завжди мирно, але протягом віку цих цивілізацій величезних потрясінь і катаклізмів вони не знали.

Проникнення на українські землі азійських кочових тюркомовних народів, як і експансія Хозарського каганату, призводили до таких збурень, внаслідок яких переформатовувалося все пограниччя, проходив територіальний перерозподіл, нове межування, змінювалась конфігурація і орієнтація буферних зон Великого кордону.

Особливістю історичного розвитку руського (українського) пограниччя було те, що воно постійно перебувало віч-на-віч зі Степом, і кочовики постійно здійснювали на нього напади, руйнуючи міста і села, що негативно позначалося на розвитку економіки й культури, але водночас визначало і ту важливу роль, яку воно відігравало в захисті інших земель від їх руйнівних нападів.

Географія племен слов’янського етноареалу виглядала таким чином: на Лівобережжі Дніпра, вздовж річок Десна, Сейм жили сіверяни; на середньому Дніпрі – поляни; над річками Уж, Горинь, Тетерев – деревляни; на Волині – дуліби і бужани; над Дністром і Бугом – уличі, а між Бугом і Прутом – тіверці; у Галичині, з обох боків середніх Карпат жили білі хорвати. Найдалше на південному сході знаходилась Тмутараканська земля (над Керченською протокою зі змішаним населенням антів, хозар, аланів та грецьких колоністів), і вона найшвидше стала християнською і відігравала не

останню роль в християнізації Русі [151–153].

Слов'янський етногенез характеризувався досить мирним співіснуванням племінних регіонів, племен. Пограниччя, скоріше, охоронялись не збройно, а за звичасвими традиціями. Землі полян називались Руссю на початку IX ст., на південь від полян постала племінна держава антського походження. Русь як державне утворення об'єднувала протоукраїнські племена: полян, киян, уличів, тиверців, антів і білих хорватів [154]. Так виник український етнос.

Білоруський етнос був сформований з племен дреговичів, кривичів, полочан. Великоруський (тобто російський) – зі словен, в'ятичів, племен угро-фінської групи народів [154, с. 16]. Із завершенням етногенезу українців “Русь” використовується зі значенням поліетноніма – спільна назва всього східного етномасиву.

Поняття “Великий кордон” як таксономічна одиниця ввійшло в українську історіографію років двадцять тому. Творці української історичної академічної науки М. Максимович, В. Антонович, його учень М. Грушевський і учень останнього М. Крип'якевич використовували геополітичну термінологію: “кордон”, “прикордоння”, “пограниччя” тощо. В. Антонович використовував: “уходники пограниччя”, “пограниччя” [70, с. 47–48]. М. Грушевський найчастіше вживав: “пограниччя”, “прикордоння”, на зразок: “... на крайнім пограниччю тодішнього українського життя”, “тодішнього пограничного добичництва – козакування або козацтва” [155, с. 171]. Сучасні історики найчастіше пишуть це поняття з великих літер (обидва слова), що здається лінгвістичним перебільшенням, адже ніякої сакральності в цій назві немає. Природа й обставини утворення Великого кордону, як і характер мінливості територіальної орієнтації, свідчать про його динамічність у просторі й часі, однак навіть якщо це явище і мало міжконтинентальне значення, величати його такою монументальністю безпідставно. Схоже, що це данина моді, і запозичена з англomовної термінології – “Great Trontier”. Американські історики вживають термін

Великий кордон як найважливіше явище в історії свого континенту [156, с. 3–28]. Відносно євразійського Великого кордону американський різниться як сутністю, так і масштабами. Фактично для Північної Америки Великим кордоном буде Атлантичний і Тихий океани. А якщо враховувати історичні процеси, то в американській історії були рабовласницький південь і республіканська північ, а між ними – пограниччя, як і між Сходом та Заходом штатів.

Отже, українські історики вживають термінологічне “Великий кордон” як збірний образ для позначення не стільки взаємовпливів, скільки протистояння двох типів культур: Східної – кочівницької і Західної – землеробської, формулюючи: “з часів раннього розподілу народів на землеробів і кочівників виник і перший “Великий Кордон” [157, с. 108–114; 158, с. 103].

Схожі до євразійського кордону риси виявляються і на інших кордонах – у Єгипті, Китаю, Тибеті, які формувалися під впливом схожих геополітичних чинників. Звертаємо увагу, що межування типів культур, цивілізацій, державних утворень відбувалося не лише через воєнне протистояння, а й у всіх сферах матеріальних і духовних взаємовпливів, і не тільки на ниві релігійних суперечностей. У цьому контексті можна вважати, що євразійський кордон був східним кордоном європейської цивілізації зі східною, далекосхідною і близькосхідною цивілізаціями, а не тільки мусульманською. Враховуючи етнологічну історію Євразійського материка, Великий кордон формувався не лише за цивілізаційними, а й за природними ознаками. Повернувшись із Пенджабу й Бенгалії на терени Європи, індоарійські племена заклали основи європейських народів індоєвропейського кореня. Великий кордон і територія його буферних зон постійно змінювались, це відбувалось не лише історично, а й сезонно через сезонність кочівницького способу господарства. Кожний рух народів змінював характер Великого кордону, який бував більш-менш мирним, а нерідко збурювався до ворожого протистояння. Так, було протягом

тисячоліть – від трипільського походу в Гімалаї до монголо-татарського нашестя. Важливо, що на українському пограниччі виникли геополітичні умови, які привели до виникнення такого феномену, як українське козацтво, а на інших його ділянках – соціально-споріднених структур, близьких українському козацтву.

Великий кордон впливав на всі чотири етапи етногенезу: скіфський (до III ст. до н. е.); гуно-сарматський (з III ст. до н. е. до XI ст.); монголо-манчжурський на сході (XII–XX ст.) та від XII ст. і до сьогодні. У зіставленні всіх євразійських етносів, їх відносин із сусідами підтверджується загальна закономірність. Гуни в III ст. до н. е. числом 300 тис. вперто бились з 59-мільйонним Китаєм. Право “битись на коні за панування над народами” вони доводили походами в 451 р. на готів і римлян. Блакитні тюрки – відгалуження від гунів після поразки їх германцями на річці Недао. “Блакиті тюрки” склались із гілки гунів і сяньбійського (давньомонгольського) формування під керівництвом вождя Ашіна. Це вони об’єднали весь Великий Степ. Їх держава називалась Вічний тюркський Ель-Ордан охузи (покорені племена) і проіснувала з 575 до 745 р., але була знищена китайськими дипломатами.

Тюрок змінили у Великому Степу уйгури (745–840 рр.) до 840 р. Уйгурське ханство знищили сибірські киргизи. До 1260 р. монголи-християни, йшовши на звільнення Єрусалиму, зазнали поразки в Галілеї і були відтиснуті за Євфрат, а в Китаї царевич Хубілай оголосив себе великим ханом, не будучи обраним курултаєм. До 1370 р. держава монголів закінчилась. У Китаї воцарилась національна династія Мін, а в Середній Азії й Ірані емір Тімур зміцнив культуру ісламу. Євразійська традиція вціліла тільки в улусі Джучієвім. Там, де стикаються два і більше суперетноси, множаться потрясіння, порушується логіка творчих процесів [159].

Стосовно Золотої Орди В. Тизенгаузен визначив за арабськими і персидськими джерелами XIV–XV ст. масштаби цієї світової імперії, що тяглися від шести-восьми місяців шляху в ширину і до 11 місяців в довжину

[159, с. 206].

Територія степової імперії спиралась на такі географічні орієнтири: “від моря Константинопольського до р. Іртиш, в довжину на 800 фарханів, а в ширину від Бабелебваба (Дербента) до міста Болгара, тобто бл. 600 фарханів” [159, с. 206].

У пограничних зонах – “пустих місцях” – влітку монголи випасали худобу, а русичі зимою займалися полюванням. Подібні нейтральні зони характерні для XIII ст. – періоду найвищої агресивності монголів. У XIV ст. зони пограниччя освоюються осілими народами, які проживали коло Золотої Орди. Загалом територія Золотої Орди в XIII ст. обмежувалася такими лініями пограниччя: східні пограниччя Золотої Орди включали область Сибіру і Ібір з пограничними річками Іртиш і Чулим, які відділяли володіння Джучидів від метрополії; крайніми районами тут були Барабинські і Кулиндинські степи; північний кордон у сибірських обширах проходив у середній течії р. Об, що збігається з природною зоною, де можна було випасати худобу; південне пограниччя Золотої Орди починалось в передгір'ях Алтаю і проходило північніше озера Балхаш, простягалось на Захід через середні течії Сирдар'ї, південніше Аральського моря до улусу Хорезм з центром у місті Ургенче. Прилягаючи до Хорезму з північного заходу, плато Устюрт і півострів Мангишлак наполовину перебували в зоні Золотої Орди. На захід від Каспійського моря пограничним містом, належним Джучидам, був Дербент, який східні літописи називали Залізні Ворота. Звідси кордон пролягав уздовж північного передгір'я Кавказького хребта до Таманського півострова, що входив до складу Орди. У XIII ст. це пограниччя було найнеспокійнішим. Черкеси, алани, чеченці, лезгини виявляли завойовникам відчайдушний опір.

Таврида після включення до Золотої Орди стала називатися Крим, за назвою головного міста цього улусу [160, с. 68]. Весь Крим залежав від монголів, до феодалних володінь яких належали італійські міста-колонії: Кафа (Феодосія), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава), – а на південному

заході – добре укріплене місто Маггум. Це не заважало сарайським ханам час від часу нападати на своїх торгових партнерів і розглядати їх як своїх данників.

На захід від Чорного моря кордон тягнувся вздовж Дунаю через угорську фортецю Турну-Северин, закриваючи вихід із Нижньодунайської низовини. Північні кордони імперії обмежувались відрогами Карпат з включенням степових просторів Пруто-Дністровського межиріччя. Тут і починалося пограниччя Золотої Орди з руськими князівствами. Воно проходило по межі Степу й Лісостепу. Між Дністром кордони тягнулись в районі сучасної Вінницької й Черкаської областей. У басейні Дніпра володіння руських князів закінчувалися десь між Києвом і Каневом. Звідси пограниччя йшло через сучасний Харків, Курськ, а далі ширилося в рязанських землях вздовж лівого берега Дону. Тут на Схід від Рязанського князівства, від р. Мокші до Волги тягнувся лісний масив, заселений мордовськими племенами. Монголів мало цікавили території, вкриті густими лісами, але все мордовське населення перебувало під контролем Золотої Орди і становило її північний улус. У басейні Волги в XIII ст. кордон проходив північніше р. Сула, а далі зміщувався до гирла Сури і південніше охоплював сучасну Чувашію. На лівому березі Волги пограниччя йшло північніше Ками. Тут розміщувались колишні володіння Волжської Болгарії, що увійшла до складу Золотої Орди без будь-яких натяків на автономію. Башкіри Середнього Уралу теж входили до Золотої Орди.

Плано Карпіні, який мандрував через Київ до Золотої Орди, оповідав: “Виїхавши з Києва, прибув к якогось поселення на ймення Канов (Канів), яке було під безпосередньою владою татар”. Наступне селище, “начальником якого був алан на ймення Михей” [160, с. 68]. Подорожуючі відзначали, що далі по льоду п’ять днів шляху зустріли третю заставу в степу. Отже, між Києвом і першою монгольською заставою знаходилась буферна зона. Такі самі буферні зони відзначались у верхів’ях Дніпра і Південного Бугу (м. Бакота і Болоховська земля), під Курськом (Ахматові слободи) та в районі

тульського степового коридору (клин вздовж правобережжя верхів'я Дону до Оки. У цьому клині знаходилось Куликове поле (буферна зона), далі була Тульська буферна зона). На Великому кордоні Золотої Орди проживало багато поневолених завойовниками народів: волзькі болгари, руські, буртаси, башкіри, мордва, яси, черкеси, були тут перси, вірмени, греки, грузини, азербайджанці. Основна ж маса кипчаків – половці. Перевага цього компонента над усіма іншими не врятувала його від асиміляції. До XIV ст. вони розчинилися в кипчатському середовищі, втрачаючи свою мову і культуру, що сприяло поширенню в XIV ст. мусульманської віри. А поширив мусульманство в Золотій Орді хан Узбек 1312 р. Через 40 років у протистоянні претендентів Золота Орда втратила свою силу. Новгородські ушкуйники проходили по всій Волзі до пониззя і навіть штурмували Сарай (1362) [160, с. 56].

Служба воїнів степу на Великому кордоні як служителів поштових станцій, степових застав, перевізників через річки, лоцманів і провідників формувала спосіб життя і діяльності, який ми називаємо козакуванням. Якщо говорити про козакування як про один із чинників організації пограничної служби, то деякі автори вважають його у певному сенсі правомірним. Звідси формулюється теорія, що козацтво в континентальному плані є тюркського походження і татарською означає бродягу, вільного воїна, вершника.

Від XVI ст. залишилось декілька свідчень про татарських козаків. Так, Василій Іванович, Великий князь Московський, скаржився турецькому падишаху, що азовські й білгородські татарські козаки турбують окраїни Московії, допомагаючи Литві, яка тоді вела війну з Москвою (Справи московського архіву Міністерства іноземних справ). У 1510 р. Сигізмунд I скаржився кримському ханові, що на литовські землі нападають перекопські козаки. А в 1516 р. кримський хан Махмет-Гірей пояснював литовському государю, що попередній напад татар на Україну було вчинено свавільними білгородськими козаками (Dwa. Lata dziejow naszych, T. 1. – С. 41). У грамоті 1561 р. до черкаського старости Великий князь литовський повідомляв, що

перекопський цар писав про 24 козаків білгородських, які побажали вступити на службу литовського можновладця (Архив ЮЗР. – К., 1896. – Т. 2. – С. 157).

Кордонність української культури призводить в решті-решт до своєрідного принципу палімпсесту, коли крізь новий текст проступають старі літери, що були стерті часом. Цій палімпсестності відповідає культурний напрям, з його новим типом свідомості, показанням людності на пограниччі, що було органічною ознакою на терені українського цивілізаційного процесу. Щось подібне було й на українській окраїні – Дикому полі, під яким географи розуміють західну зону Степу. Степова природна зона шириться від Хінгану до Карпат і обмежена з півночі суцільною смугою хвойних і хвойно-листяних лісів, а з півдня – пустелями і горами, серед яких подекуди розміщуються оазиси, де проживають різні суперетноси, що взаємодіють з євразійськими народами й серединною рівнинною частиною степу, яку сьогодні називають Китай, та Європою й Азією (Близький Схід, Іран і Західна Європа органічно пов'язані з Великим Степом). Найбільш заселена лісостепова частина, включаючи на півночі Опілля, а на півдні – азональні ландшафти річкових долин і не збережені причорноморські ліси античної епохи, що називалась Гілесю [154, с. 331]. Українська держава мусила обороняти і себе, і державні утворення, що були в її запіллі. Оборона велась на двох фронтах: і на східному, і на південному. Після трьохсот років боротьби Київська держава впала. Географічно захищена на Заході Галицько-Волинська держава проіснувала на століття довше. Українське пограниччя на сході зазнало великих змін, воно й досі не стабілізувалося, адже довгі віки це було пограниччя з кочовиками, і лише в Передкавказзі через Каспійське море підтримувалися культурні зв'язки з народами Передньої Азії. Якщо говорити про всі три етапи української державності, то українське пограниччя за часів Володимира охоплювало близько 3 млн м² разом з Кримом, частиною Воронежчини, Лемківщини, Закарпаття, Буковиною, тобто трохи менше від суцільної української

етнографічної території.

Наявність тюркської мозаїчності в пониззі Дніпра в XIII–XIV ст., як бачимо на прикладі татарського козацтва, та протистояння татарського Криму Литовсько-Руській державі не мали успіху. Походи литовських князів і воєвод пограничних староств повернули державі береги Чорного моря. Внаслідок уній Польщі з Литвою, а потім зі зміцненням Кримського ханату змінилася конфігурація української ділянки Великого кордону. Одночасно розвивається козакування на східній (російській), балканській ділянках Великого кордону. На українському пограниччі лінія Великого кордону почала стабілізуватися з другої половини XVI ст., коли основні складові Туреччина з Кримом, Польща, Московія урівноважили протистояння. Як, скажімо, Запорозька Січ постійно балансувала на терезах історії з протилежним утворенням – Кримським ханатом. У ті часи козацьке пограниччя було зорієнтоване по лінії: Дніпрові пороги – о. Хортиця – о. Томаківка – Базавлуцькі плавні... Із самоорганізацією Хортицької і Томаківської Січей завершується конфігурація козацького пограниччя до 1709 р. Попередня лінія кордону Київ, Черкаси, Канів, Путивль, Переяслав, Біла Церква, Вінниця, Хмельницький, Острог, Бар тощо відійшли на другу лінію. Українська національна революція 1648–1764 рр. стабілізує пограниччя Козацької держави, але через анексію козацьких земель Росією в кінці XVIII ст. козацьке пограниччя перестає бути українським. Отже, природно-історичні області Надпоріжжя, Запоріжжя, Банат були охоплені процесом козакотворення. Сточища великих річок Дніпра, Дону, Бугу, Дністра відзначалися високою продуктивністю, що сприяло розвитку бродництва, уходництва, добичництва, що було основою української колонізації Дикого поля.

Пограниччя Руси-України із середини XII – початку XV ст. стало “тим територіальним резервуаром, де накопичувалося населення різних соціальних категорій, часто з досить різними інтересами, неоднорідною мотивацією дій та вчинків і з чітко визначеним первісним імпульсом, що

змушував їх залишити обжиті місця й вирушати у повні небезпеки, але вільні степи”, як підкреслює В. Смолій [1, с. 5–16; 86]. Отже, історичні реалії, що стали формантами українського козацтва, на нашу думку, слід розглядати на обширі подій усього пограниччя середини XII – першої половини XVI ст. – саме на такому хронологічному форматі тривав процес самоорганізації козацтва, адсорбуючи всі чинники й обставини історичного процесу, у якому провідним став геополітичний фактор.

Українське козакування відмінне від інших формувань Східної Європи не лише етнічним походженням, а й призначенням, яке воно виконувало в історії України, зокрема, у змаганнях українського народу за відродження своєї державності та боротьби проти агресії й експансії зовнішніх ворогів.

Народна пам'ять, вітчизняні літописи, археологічні артефакти, вся поетична історія народу, закодована в назвах, іменах, прізвищах та матеріальних рештках, дає змогу заглибитись у лакуни українського пограниччя і козакування, які досі не висвітлені і науково не з'ясовані.

Великий кордон у геополітичному просторі України не завершується, він наголошує на неперервності геополітичної ролі України в сучасному політичному реалізмі, особливо на її східній ділянці. У сучасній геополітиці контроль за євразійськими територіями є передумовою світового панування. Це постійно непокоїть Росію, Китай, США, Велику Британію та їх союзників. Останніх хвилюють будь-які зміни в трьох центрах: Європа, Росія, Китай та так звані “околиці” : Південно-Східна Азія, Східна та Південна Європа, Україна та Близький Схід. Як впливає географічне розташування країни на її зовнішню політику – головне питання сучасної геополітики [161, с. 126].

2.3. Попередники запорозького козацтва на українській ділянці Великого кордону: половці, бродники, чорні клобуки, уходники

Геополітичне положення України на стику двох континентів, кількох типів культур, релігій й інтересів десятка сусідніх держав призвело до розчленування українських земель і перетворення їх у провінції ворожих держав – Речі Посполитої, Угорщини, Туреччини та її васалів – Кримського ханату і Молдавії. Здавалося б, що після сходження Галицько-Волинського, Київського та інших князівств, назавжди перервалася традиція державності, що ґрунтувалась на культурі Руси-України [162, с. 3].

Незважаючи на всі негаразди, український народ винайшов і самореалізував рятівну альтернативу – козакування, яке еволюціонувало в запорозьке козацтво, його військово-політичний центр – Запорозьку Січ. Творча ініціатива сильного і мужнього народу внесла в державотворчий процес якісні зміни [162]. Насамперед, це залучення широких народних мас козацтва до участі в козацьких радах, збереження народних архетипів, духовних цінностей і вічевого демократизму, всіх здобутків культурного розвитку, який був найбільш передовим на той час у Східній Європі.

Історичні реалії, що сприяли самоорганізації козацтва, безумовно, були наявними в особливостях українського пограниччя, феодального суспільства і військового досвіду Руси-України якщо не з антських часів, то з XII–XIII ст., коли етнонім “козак” з’являється в письмових джерелах.

Другим важливим фактором, що забезпечував українському козацтву активну еволюцію, було те, “що воно розвивалося на широкій соціальній базі..” : бояри, шляхта, міщани, чернь, а також представники інших народів [158, с. 7].

Козакування як соціально-військове явище було характерним для

всього резервуару Великого кордону – від Балкан до Сибірського Степу. Виникнувши в Подніпров'ї, воно з часом поширилось на інші ділянки Великого кордону, а на українському пограниччі, Лівобережжі, Слобожанщині і, звичайно, на Запорозжжі козацтво стало переважним типом населення. Боротьба балканських народів проти османського поневолення привела до виникнення зарубіжних аналогів запорозького козацтва. Це були соціально споріднені формування, відомі під назвами: секеї (сентлеги) (XV–XVIII ст.) та гайдуки (XVI–XVII ст.) в Угорщині; князі, волохи та каруци, що несли прикордонну службу в угорських і волоських фортецях [158, с. 115]. У Хорватії формуються ускоки, а згодом – війська граничарів – типологічно близькі козацтву формування таборитів Чехії [86, с. 5].

Дослідник С. Леп'явко, вивчаючи зарубіжні аналоги українського козацтва, вважає, що їх можна виявити і в стародавньому Римі, і в далекій Америці: “важливо вивчити ті історичні передумови, які народжували подібні військові спільноти” [158, с. 103]. Схожі риси виявляються в пограничних зонах Єгипту, Північного Китаю та інших порубіжних територіях.

Багатовікова боротьба на кордоні проти зовнішніх ворогів найчастіше з кочівниками породжувала відповідні форми військової організації пограничного населення. Проіснувавши кілька тисяч років, українське пограниччя у своїй еволюції завершилось самоорганізацією козацтва. Український степовий кордон був одночасно і східним кордоном європейської цивілізації, козацтво було оборонцем власного народу й землеробської християнської Європи [158, с. 103]. Цей кордон на українській ділянці, вважають деякі дослідники, накладався на новий християнсько-мусульманський кордон і залишався незмінним до кінця XVIII ст., тоді як на сході відбувалася стрімка експансія Московії на схід, а на заході, з початку великих географічних відкриттів, позначився наступ європейців на інші континенти [163; 104]. Результатам найтривалішого просування через Північноамериканський континент були ковбої, але ці піонери

американських прерій були найманцями – пастухами [158, с. 104]. Лише в середині XVI ст. в Трансільванії секеї населяли 168 сіл [158, с. 111]. Протягом XV–XIVII ст. в Угорщині секеї (секлери), гайдуки, дворяни-однотворці і куруци служили на черговому режимі в пограничних укріпленнях, як і запорозькі козаки в Січі. Місцевість від Адріатичного узбережжя, до р. Сава мала назву “Військовий кордон”. Реєстр 1642 р. нараховував 7288 воїнів (1000 гайдуків, 1000 волохів) та інші формування [158, с. 107]. Граничари із суспільного життя зникли у другій половині XIX ст., коли був ліквідований цей кордон [158, с. 114].

З XV до XVI ст. на східній окраїні Великого кордону складається досить гнучкий кордон по лінії Дніпра: Яїк – Терек [164, с. 115]. Спроба цього козацтва реінтегруватись у рідні соціуми була невтішною для тюркських форм козакування. Вони в останній чверті XVI ст. зникли. Етап існування східнослов'янської ділянки Великого кордону в часи “вирішального колонізаційного руху християнського населення на південь та північний схід є своєрідною антитезою останній тюркській хвилі” [164, с. 116]. Схожа перспектива очікувала і на городецьких, мешчерських, московських козаків [164, с. 116]. Свого часу новгородські ушкуйники в 60-х рр. XIV ст. штурмували золотоординську столицю Сарай. Ушкуйниками В. Даль називає річних розбійників (новгородські ушкуйники): “шайки удальцов пускались открыто на грабеж, и привозили добычу домой, как товар; идоша на них за Вятку ушкуйницы, разбойницы...” [165, с. 529].

В архіві К. Маркса також згадуються рязанські козаки під 1444 р., де він пише: “Вероятно, еще до вторжения Батия (1237) они существовали на берегах Днѣпра, ниже Киева; по крайней мере тамошнее население называлось черкасами³, и казаки тоже называли себя так. Многие из них, не хотевшие подчиниться ни монголам, ни литовцам, поселялись на защищенные болотами и камышами днепровских островах; к ним шли

---

³ Чери-Кизи подає санскритсько-руський словник (Санскритско-русский словарь – М., 1978).

русские беглецы; так образовалась христианская казацкая республика; они начали строить селения и города на южных берегах, ставших пустынными после монгольских опустошений. За храбрую защиту границ Литвы им покровительствовал польский король Сигизмунд I, он дал им много гражданских вольностей вместе с землями ниже днепровских порогов, где они построили Черкасы, они делились на сотни и полки, верховным главой которых был гетман. Степан Баторий, польский король дал им королевское знамя, бунчук, булаву и печать. По этому примеру всегда вооруженной империи образовались позднее казаки ордынские, азовские, ногайские и др., кроме первоначальных украинских” [166, с. 154]. У хронологічних виписках К. Маркс, імовірно, використовував праці з історії запорозького козацтва – Шлоссера “Всемирная история”, Согояра “История России Петра Великого” и Карамзина “История государства Российского”. Користувався К. Маркс виданням 1833–1835 рр.

В. Брехуненко наводить згадку з “Царственного летописца” про рязанських козаків під 1444 р., а під 1468 р. – московських; городецьких та мещерських – під 1491 р. [164, с. 116]. Ще до середини XVI ст. московські джерела рясніють татарськими іменами козаків із рязанського та московського пограниччя, тоді як слов’янські трапляються рідше [164]. Пустинні райони волзько-донського регіону рясніють численними згадками про “вкраплення” в козацтві на Дону та в прилеглому Полі – зайд із Азова, України, московсько-рязанського пограниччя [164, с. 119]. Дослідник В. Брехуненко наводить такі чинники формування донського козацтва:

- слабкість слов’янського сліду на Дону в києво-руські часи;
- стійка навіть у ХУ ст. тенденція до розширення розмірів Поля по його північному периметру;
- відсутність згадок про будь-які ознаки присутності бродників (як і іншого населення) на Дону у творах митрополита Пимена (1389) та А. Кантаріні (1476);
- існування слов’янських островів в Азові та Червленому Яру як

свідчення інших ознак “пустельності” на Дону. Розсіювання по монгольській неволі донського слов’янського та ослов’яненого населення засвідчує “бродницька теорія” походження донського козацтва [164]. Близької думки дотримувався й інший знавець козацького Дону А. Пронштейн [167, с. 161–162].

Отже, формування козацтва Дону, Волги, Яїку та інших ділянок російського пограниччя проходило з кількох етнічно й цивілізаційно відмінних соціумів, тому наступне оформлення козакотворення тут відрізнялося від українського аналогу, що формувалось з типологічно відмінних складових і чинників.

Перший етап козакування, що тривав з кінця XV – до середини XVI ст., став генезою донського та волзького козацтва [164, с. 121].

На зламі XV–XVI ст. на Дон торують азовські козаки, рештки ординського козацтва, вихідці з московського пограниччя [164].

З 10-х рр. XVI ст. у бік Донської землі рухаються українські козаки “за гетьмана козацького Предслава Лянцкоронського козаки запорозькі свої зимівники мали” [168, с. 515]. Між верховими і низовими козацтвами Дону були чималі “ревності”. З утворенням війська Донського низовики утримували за собою правління і вважали себе головним військом, на відміну від верхових [169, с. 165]. Відомо, що Федор Бестужев у 70–80 рр. XVI ст. проходив “по третє літо на Волгу”.

У першій половині XVI ст. з’являються козаки на Тереку. Їх склад із самого початку був надто строкатим: Запорожці, донці, волжаки, терці, гребінці, яїцькі козаки почували себе окремими етносоціальними організаціями, протиставляючи себе як спільноту усім сусідам, у тому числі московітам [170, с. 129]. Донські козаки теж нерідко підкреслювали: “я не москаль, але руський і то за законами та вірою православною, а не за природою” [171].

На українському пограниччі Великого кордону землі були найменш захищеними внаслідок того, що уряди держав-метрополій занедбали їх

оборону. Українці залишалися наодинці зі своїми проблемами і мали шукати шляхи створення власних недержавних збройних сил, серед яких поступово основне місце посіло запорозьке козацтво. Українське козацтво пройшло найскладніший еволюційний шлях, відрізнялось від своїх аналогів на східній і балканській ділянці Великого кордону, насамперед, у відносинах з владою, не визнаючи диктату ні з Москви, ні з Варшави.

Вивчення історичних попередників українського, зокрема, запорозького козацтва, видається нам можливим через вивчення специфіки розвитку осілого населення вздовж українського пограниччя всього Причорномор'я. Це питання потребує всебічного аналізу широкого кола історичних факторів, у тому числі взаємодії природно-географічних і суспільно-політичних умов розвитку українського суспільства, станово-класової і державної структур, закономірностей його зовнішньополітичної діяльності та етнічної еволюції з урахуванням релігійних чинників, та вивчення історіографії тогочасного світу. Чимало важливих аспектів цієї проблеми розглянуто на значній кількості епістолярних та археологічних пам'яток багатьох авторів: Л. Гумільова, О. Пріцака, А. Сміленко, М. Брайчевського, П. Горішнього, В. Шашаріна, О. Бубенок, О. Головка, В. Щербака, А. Козловського, І. Коновалової, М. Котляра, П. Павлова, В. Перхавки, Р. Рабиновича та багатьох інших. Їх праці в основному присвячені слов'янському населенню причорноморських степів доби Великого переселення народів, умов його життя у печенізьких і половецьких степах в період розвитку Руси-України [172–181].

У нашому дослідженні ми доводимо, що історичними попередниками запорозького козацтва є підстави вважати половців, бродників, чорних клобуків, уходників та всіх тих компонентів, що пов'язані давніми і тісними контактами з двома мовними сім'ями — індоєвропейсько та алтайською. Якщо перша створила базу для розвитку слов'янських культур і вплинула на козакотворення, то друга, алтайська гілка східної культури, шліфувала, вносила в козацьке життя окремі східні елементи побуту і культури, при

цьому визначальним залишався геополітичний простір українського пограниччя [18, с. 286].

У 890 р. у північно-причорноморські степи, включно до гирла Дунаю, проникають печеніги (беченеги – тюркське), пацапи (у західноєвропейських та візантійських хроніках).

У перші десятиліття своєї появи орди печенізького союзу, затиснуті в заволзьких степах більш сильними узами, кипчаками мадярами, Хозарським каганатом, силою пробивалися на Захід. Шлях їх був устелений згарищами, зруйнованими населеними пунктами, фортецями. “Пачіпати же, – писав Костянтин Багрянородний, – втікаючи, бродили, вишукуючи місця для свого поселення” [182, с. 155]. Рух печенігів на Захід знайшов відображення і в перському географічному творі “Кордони світу”, складеному невідомим автором на початку X ст. Там, як зазначила С. Плетньова, йдеться про дві гілки печенігів: тюркську і хозарську. “Схід їх країни межує з гузами, на південь від них буртаси і барадаси, на захід від них мадяри і руси, на північ від них ріка Рута” [183]. Цікаво, що сусідів печенігів – гузів-тюрків – на Русі пізніше називали тюрками-торками.

Мадяри, яких витісняли печеніги з Дністро-Дніпровського степового межиріччя на всьому просторі розселення, пробиваючись на захід, транзитом пройшли руські землі: “Идоша мимо Киев горою..., и пришедшие к Днепру, стаща вежами” [107, с. 18]. Не вступаючи в зіткнення зі сторожовими полками русичів, вони пройшли Карпати й Подунав’я, з боями утвердились і осіли в Паннонії. Їх переслідувачі – печеніги – фактично стали господарями придніпровських, донецьких і донських степів включно до Волги [183, с. 11].

Межиріччя нинішніх Дону й Кубані заселила друга гілка хозарських печенігів. Археологічні матеріали засвідчують, що велике місто Фанагорія загинуло саме в кінці IX – на початку X ст. У Заволжі розселилася третя група печенігів, очевидно, над озером Челкар. Вперше русичі зіткнулись із печенігами в 915 р.: “приидоша печенези первое на Руську землю и сотвориша мир с Игорем, идоша к Дунаю” [107, Т. 2, с. 32].

У результаті другої мирної угоди між Руссю і печенігами було здійснено похід на Візантію: “... совокупя воя многи варяги, и русь. и поляны, и словены, и кривичи, и печениги ная... поиде на грекы в лодьях и на конех” (944). Тоді греки відкупились в Ігоря, а печенігам він дозволив “воевати Болгарскую землю” [107, Т. 2, с. 34–35].

Вже в 920 р. Ігор “воеваша на печенегы”. Останні в ті часи перебували на таборовій стадії кочування, розсіяні на величезних територіях, вони були невловимі для русичів. Костянтин Багрянородний називає перших печенізьких ханів, які захопили східноєвропейські степи: Ваїцу (орда Іртим), Куркуте (Гіли), Кандум (Харавої), Гіануї (Ханон), Куел (Цур), Іпаоса (Кулпеї), Батан (Цопон), Коста (Талмат).

С. Плетньова проникливо зауважувала, що три хани: Куркуте, Ваїцу і Куел за смыслом означали відповідно: “вовк”, “буря” або “потужний вітер”, “сильний ель” – “сильний володар”.

У 969 р. померла Ольга, а вже в 971 р. Святослав знову вирушив у похід на Подунав'я. Візантійці, підкупивши печенігів, повідомили останніх про час повернення Святослава з походу. Печеніги засіли при вході в Дніпрові пороги, найімовірніше, над Крарійською (Кічкаською) переправою. Зимував Святослав, за нашою версією, в Білобережжі (о. Великопотьомкінський), де нами було археологічно відкрите літописне Олешня [22, с. 64–75]. Ранньої весни, ослаблені голодом і ратною працею, вої Святослава потрапили в печенізьку засаду: “нападе на Куря (хан орди Гіли, ймовірно, син Куркуте – А.С.) князь печенежский и убиша Святослава”. Можливо цієї події стосуються п'ять варязьких мечів, знайдених у котловані майбутнього Дніпрогесу, описаних археологом В. Равдонікасом і продатованих X ст. [184, с. 598–616].

Д. Яворницький локалізував місце загибелі Святослава в районі порожистих островів Пурисових (Малий Дубовий): “Виявилось, що вся його поверхня всіяна людськими кістками: там валяється рука, там стирчить нога, там видніється череп, там лежить разом із зубами нижня щелепа.... Було б,

звичайно, дуже сміливо ствержувати, що на цьому острові відбувалась битва між печенізьким ханом Куря і руським князем Святославом, який під час битви в виді порогів зі своїм ворогом поклав свою “чубату” голову і став ніби прототипом так само “чубатих” запорожців, що народились за порогами Дніпра” [185, с. 170–171]. Припущення вченого може виявитись і недостатньо точним, але меморіальну стелу про загибель Святослава в Дніпрових порогах він установив на Правобережжі, в районі села Наталівка (навпроти Пурисових островів). Що стосується початку козакування на дніпровському пограниччі, то, здається, Вознесенський табір має пріоритетне значення, про що йтиме мова далі.

Цікаво зазначити, що С. Плетньова тлумачить ім'я хана Куркуте (батька Курі) як “вовк”; такий самий архетип поширювався й на Святослава – “князь-вовк”. Тоді стає більш зрозумілим здогад С. Плетньової про відтату голову Святослава, із черепних кісток якої зробили чашу, оковану золотом.

Виготовлення чаші із черепів убитих ворогів, як зазначає С. Плетньова, – “звичай, що був значно поширений у середовищі тюркомовних народів. Кочовики вірили, що таким чином переходить до них сила і мужність поваленого ворога. Князь Куря і його дружина пили з цієї ритуальної чаші для того, щоб у них народився син, схожий на Святослава” [183, с. 19]. Цілком можливо, що характеристика, дана Святославу літописцем, запозичена з пісні про Святослава, складеної, найімовірніше, в степах, як робить висновок С. Плетньова. І справді, в цій пісні оспівуються риси воїна-кочовика – невибагливого, витривалого і рішучого щодо ворогів. Тож не дивно, що ханський рід Курі хотів бачити таким свого сина.

Після смерті Святослава агресія печенігів проти Києва і Русі посилилася. Здається, з цього часу починає послідовно укріплюватися степове пограниччя Русі. “Нача ставити городы по Десне и по Устры, до Трубежеви, и по Суле, и по Стугне” [107, Т. 2, с. 106]. Тоді ж були споруджені і “змієві вали”, а ті, що існували, були оновлені й добудовані. Повідомлення Бруна засвідчує, що між Руссю і печенізькими кочів'ями

відстань збільшилася вдвоє порівняно з часом Костянтина Багрянородного, при якому вона дорівнювала одному дню путі [186, с. 76]. Відомо, що 933 р. на місці поєдинку руського богатиря з печеніжином, Володимиром було поставлено град Переяслав. Боротьба з печенігами поновилася вже в 996 р. Руські міста печеніги брали облогою, виморюючи в них захисників. Так, і при осаді Білгорода був “голод велик в граде”. У 1019 р. Святополк востаннє прийшов з печенігами “в силе тяжьче” [107, Т. 2, с. 131]. Як сьогодні вважають дослідники, у 1036 р. Ярослав, зіткнувшись з печенігами в тому місці, де вже стояв Софійський собор, “... Бе бо тогда поле вне града” [107, Т. 2, с. 138–139]. На цей раз печенізька небезпека була ліквідована. Однак ім’я печенігів не зникає з вітчизняних і іномовних рукописів. Вони знову постануть, але як компонент Чорноклобуцького союзу на пограничній службі руських князів.

Половці. У середині XI ст. (1055) в руські степи линули нові хвилі кочовиків, іменованих у літописах торками, у візантійських джерелах – узами, а в східних – гузами. Гузи потіснили печенігів на захід у пошуках нових пасовищ, їх збірне ім’я – половці. На руському пограниччі вони вперше з’явилися в 1055 р.

Відносини торків з Руссю були менш драматичними. Вони віддавали перевагу мирним відносинам, адже руські землі лежали в стороні від напрямків їх кочовищ, з іншого боку, вони берегли сили в боротьбі з Візантійською імперією. У 1055 р. руський тріумвірат князів Ізяслава, Святослава і Всеволода відігнав торків із Сули під Воїнем, а 1060 р. вже в союзі з половцями торки, не вступивши в битву, відійшли вглиб степу [107, Т. 2, с. 152]. Торки, які залишалися біля степового пограниччя Русі, перейшли з рештками печенігів на службу до руських князів. Вони й становили пограничну службу Русі супроти нового ворога – половців: “Приходи Блуш с половци и створи Всеволод мир с ними и возвратишася восвояси” [107, Т. 2, с. 150]. З приходом кимаків і кипчаків (половців – А.С.) у руські степи відкривається нова сторінка спільної історії кочовиків і Русі на

степовому пограниччі. Кипчаки і кимаки – середньовічна народність тюркської групи, ще в IX–X ст. кочували в Північно-Східному Казахстані і навколо озера Іртиш. А в XI ст. з’явилися в Поволжі. Величезна територія від західних відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували половці в XI–XII ст., називалась Дешт-і-Кипчак, або Половецька земля.

Вдруге, в 1060 р., половці спромоглися знову пограбувати руські землі. Святослав Ярославич Чернігівський розбив учетверо більше військо половецьке на р. Снов. Русичі взяли багато їх у полон з князями. З цього приводу літописець іронізував: “... Князи их руками яша” [107, Т. 2, с. 161]. Але вже наступного 1061 р. князь їх Сокал повів поганих “на Руську землю” [107, Т. 2, с. 152]. Очевидно, що тоді вони кочували десь у Донецьких степах на південний схід від руського пограниччя.

У XII ст. наймогутнішими половецькими об’єднаннями були Придніпровське та Донське (р. Сіверський Донець) – Біла і Чорна Куманії. Донецьке об’єднання, очолюване ханом Шаруканом, консолідувалося з ордами ханів Сирчана, Отрока, Кончака, і вони об’єдналися в єдиний половецький союз. У цілому розвиток державності у кочовиків, зокрема в половців, потребує уточнення. Володіючи степовою зоною, половці тиснули залишки інших тюркських етносів, що кочували в південно-руських і західних (придунайських) степах. Окремі залишки торків, печенігів влилися в половецькі об’єднання. Половці гнали їх у походи, віднімали кращі кочів’я, вимагали абсолютного підкорення й забуття власного імені і, як пише С. Плетньова, мови [183, с. 71]. Усе це змушувало торків (гузів) і печенізькі аїли відмежовуватися від половців і відходити до кордонів сусідніх держав, під їх охорону і протекторат, пропонуючи свою військову службу на степовому пограниччі.

Традиція створення “застав” кочовиками спільно з воїнами інших держав виникала ще в добу раннього середньовіччя. Так, відомі наймані “південні хунну”, а пізніше тюрки (ту-гю) служили вздовж північних кордонів Китаю, різноетнічні групи – на кордонах Ірану, гунські й аварські

пограничні служби – на північному пограниччі Візантії.

Після розгрому гузів Всеволодом Ярославичем у 1066 р. решта тюрків була дуже ослаблена й деморалізована. Враховуючи тиск половців, вони зрештою звернулися до київського князя з проханням впустити їх у пограничні області для розміщення там їх кочовищ. Проникнення їх на пограниччя руських земель, найімовірніше, було поступовим, шляхом укладення ряду угод між руськими князями і окремими родами (аїлами) або більшими утвореннями – куренями. Здається, з того часу в тюрко-руському пограниччі закріпилася назва військової структури – Курінь.

Під 1080 р. літописець повідомляв: “Заратишася торци “перяславстии” на Русь, Всеволод же посла на не сына своего Володимера, Володимер же побив торки” [107, Т. 2, с. 196]. Цей похід і постійний тиск на торків сприяли виникненню “перяславських” та інших торків. Археологічні дослідження останніх 150 років доводять, що розселялися торки широко по всьому руському пограниччю. Крім “перяславських”, були й інші торки, що підтверджується літописною згадкою під 1093 р. Огляд козакування, тобто створення сторожових служб, справедливо починати з пам’яток Вознесенки і Глодосів, що переносять нас на кілька століть назад.

Межа степу й лісостепу в X–XIII ст. проходила нижче р. Сула по лінії Кременчук на південний захід до Середнього Подністров’я. Городища того часу густо сиділи по обох берегах Дніпра, локалізуючись біля важливих переправ і бродів, на Південному Бузі, його притоках та на Дністрі. Характерним є те, що археологічні дослідження Олешня, Протолче та інші, здійснені нами в 70-х рр. XX ст., підтвердили наявність під культурними шарами козацької доби бродницьких поселень XI–XIII ст. Зокрема, під хортицьким Протолче в перших двох стратиграфічних шарах були виявлені і житла пенківсько-пастирського типу. Кераміка цих пам’яток, за визначенням А. Сміленко, виявилася синхронною Вознесенському укріпленому табору [129, с. 118].

Бродники. Являючи собою степову різноплемінну людність,

здебільшого східнослов'янського походження в XII–XIII ст., вони згадуються в джерелах поряд з “дикими половцями”. Це вони в 1159 р. повинні були стати учасниками походу київського князя проти іншого бродника-ізгоя – Івана Берладника, землі якого знаходилися в Прутсько-Дністровському межиріччі. Князь чекав на них на західному кордоні, біля городка Мунарева.

Під 1162 р. літопис передає відомості про спільний похід князів західних земель (Галицького) і чорних клобуків на Київ – на одного із Ольговичів, який захопив київський стіл після смерті Юрія. Отже, бродники – загони вільних руських степових поселенців (уходників і добичників), аналогічних козацтву.

Етимологія етноніма “бродники” походить від слова “бродити”, близька за значенням тюркському кореню “коз” (кочувати), від якого, як вважає С. Плетньова, утворився епонім “козаки” [187, с. 92–93].

Бродники існували поряд з Чорноклобуцьким союзом у Надпорожжі, де археологічно виявлені поселення слов'ян-перевізників – їх аналогів на Дону в середині XIII ст., згадуваних ще Рубруком: “У тому місці, де ми пристали, Бату і Сартах наказали влаштувати на східному березі селище (Casale) руських, які перевозять на човнах послів і купців... Коли ми вимагали тварин у жителів селища, то ті відповіли, що мають пільгу від Бату, вони не зобов'язані ні до чого, як тільки перевозити тих, що їдуть туди й назад” [160, с. 109].

У Надпорожжі та Запорожжі археологічно виявлено ряд бродницьких поселень. Вони тут існували в XI–XII ст. на місці Базавлуцьких, Кам'янської, Хортицьких Січей. Функції перевізників виконувало й населення літописного Протолче, розташованого на однойменному дніпровському броді в плавневій частині о. Хортиця.

А. Добровольський вважав, що археологічно досліджені ним попарно розміщені по обидва боки Крарійської (Кічкаської) переправи слов'янські поселення XII–XIII ст. були бродницькими (перевізниками) [188, с. 94]. Він же висловив ймовірне припущення, що на порогах були три перевози:

Кічкаський, Сурський та Ігреньський. Перевезення у порожистій частині Дніпра – складна справа, що вимагала великого досвіду, який передавався з покоління в покоління, від дніпровських бродників до запорозьких козаків.

А. Сміленко характеризувала войовничих “бродників” XII–XIII ст. у південних степах як попередників запорозького козацтва. Ця точка зору узгоджується з даними літописів, сучасників козаків, а також багатьох дослідників.

Відомі літописні дані про берладників у середині XII ст. у пониззі Дунаю – у районі міста Берлад. Ця територія зі змішаним населенням, але в основному руським, розташовувалась як і Степове Подніпров'я, на торговельних шляхах. Шеститисячне військо берладників з їх ватажком кн. Іваном Берладником у союзі з половцями становило значну силу. Вони нападали на купецькі флотилії, брали міста. Рух берладників переріс у повстання проти галицького боярства і князя. При взятті міст берладниками смерди масово переходили до їх війська. Поселення бродників відомі як у Надпорожжі, так і на Запорожжі, на Дону [189, с. 84].

А. Сміленко, ретельно проаналізувавши населені пункти XII–XIII ст., виявлені археологічно в Нижньому Подніпров'ї, вважала Степове Подніпров'я ареалом, заселеним бродниками [129, с. 190]. Бродники згадуються поряд з половцями, зв'язаними з Чернігівським князівством (з Ольговичами), про що вже говорили вище.

Слід зазначити, що бродницькі поселення на Запорожжі і Нижній Наддніпрянщині (Кічкас I і II, Протолче, Нижня Хортиця, Кам'янська Січ, літописне Олешня) супроводжувалися християнськими похованнями з типовою давньоруською керамікою. С. Плетньова вважала, що бродники, які тікали в кочівницький стан, за дружин брали собі не з далеких рідних країв, а з найближчих кочів'їв, а тому більшість їх на початку XIII ст. лише на чверть були руськими. Те ж саме стало і з чорними клобуками – такими самими “квартиронами”: шлюби між представниками двох світів – руського і степового були постійними [187, с. 93]. Берладники (збірна назва

переселенців з Русі в Нижньому Подунав'ї) мали свій центр в м. Берлад (сьогодні це територія Румунії), займалися риболовством, полюванням та іншими промислами. У 1160 р. вони здобули літописне Олешшя, а біля міста Дциня зазнали поразки від Ростислава Мстиславовича. Таким чином, і бродники, і берладники, як і чорноклобуцькі воїни, вели рухомий воєнізований спосіб життя, який живив витoki українського козакування.

Чорні клобуки. Отже, Чорноклобуцький військово-політичний союз виник внаслідок необхідності оборони від половців. Вони розвинули свою самоуправну організацію (старшинські віче) і, підлягаючи київським князям, були співтворцями козакування на степовому пограниччі. Поступово переходили від скотарства до осілого рільництва, а після 1240 р. стали одним із формантів українського етногенезу.

Отже, акцентувавши, що Вознесенський і Глодський укріплені табори були першою сторожовою службою на степовому пограниччі, повернемося до чорноклобуцької укріпленої лінії степового Поросся. Пороссям руські літописи називають зону лісостепу, окреслювану з півдня правою притокою Дніпра – р. Россю, з півночі – Стугною. У XI ст. ця зона (150 × 80 км) була нейтральною, пограничною. З південного заходу і півночі територія навколо р. Рось була вкрита лісами, що робило її природною перепорою для кінноти кочовиків. Землі Поросся, мережені невеличкими річками, становили гігантське пасовище з чудовими водопоями для худоби. У кінці XIX ст. генерал М. Бранденбург здійснив тут масштабні розкопки курганів і курганних могильників. Їх поховальний обряд виявив, що всі вони належали гузам (торкам) і печенігам XI – початку XIII ст. Картографування цих поховань дало змогу їх ідентифікувати з печенізькими (на Росаві), що підтверджується і літописними згадками. Археологічні факти локалізують їх на правому березі р. Сули (середня течія ріки), де розміщувалися літописні городки-укріплення Варина, Пирятин, Кснятин. Ще в часи раннього козакування XII ст. один з районів по р. Сулиці називався “земля Чабановська”, а в першій половині XIX ст. тут розміщувалися відомі в усій

Росії кінні заводи. Такі пасовища виявлялися й на чернігівському порубіжжі біля населених пунктів Всеволож, Уненіж, Бахмач і Біла вежа, де могли бути кочів'я федератів давньоруських князівств [190, с. 71]. Чорні клобуки, що тут розселялися (каракалпаки – чорні шапки), створили на цій території не пізніше, ніж 1146 р. (за Іпатіївським літописом) військово-пограничне об'єднання, що складалося із залишків тюркських кочових племен – берендеїв, торків, печенігів, турпеїв, каєпичів.

Чорноклобуцький пограничний військово-політичний союз склався як система оборонних засобів проти нападів половців. Найбільш численними й впливовими в союзі були берендеї, торки, а після них – печеніги. Чорні клобуки, ставши васалами великого князя, мобілізувалися на допомогу Верховному сюзерену на боротьбу з Тугорканом, Боняком, Шаруканом та іншими половецькими ордами.

У другій половині XII ст. київські князі розпоряджалися “чорноклобуцьким” Пороссям як одним із своїх найбільших уділів. Їх військово-політичний центр – Торчеськ розташовувався, за археологічною прив'язкою, в нижній течії р. Горохуватки – лівої притоки Росі.

Переселені сюди кочовики переходили до напівкочового й осілого життя. Самоврядне чорноклобуцьке об'єднання виробило кілька правил військової організації, які пізніше засвоїло раннє козацтво. Терміни “курінь”, “кіш”, “бунчук”, “булава”, “табун”, “рада-віче”, “отаман”, “осавул” та ін. сформувалися саме тут. Ймовірно, союз припинив своє існування у першій половині XIII ст. (1235 р.) [191, с. 1059]. Частково чорноклобуків асимілювали слов'яни, решта їх відійшла південніше в степ, злившись в артілі уходників, здобичників, поповнивши бродницькі ватаги Нижньої Наддніпрянщини і Подністров'я. Проіснувавши з 1080 р. до 1235 р., пороський кочовий союз, на думку більшості дослідників, складався з торчеських аїлів, родів, куренів. Берендеї, крім Поросся, заселяли частку Володимиро-Суздальської землі, що засвідчує топоніміка: Берендєєва слобода, селище Берендєєво, Берендєєве болото. Створення заслону із

кочовиків проти інших кочовиків – половців стало результатом далекозорої політики князя Володимира Всеволодовича Мономаха [187, с 74]. Його політична стратегія позбавляла кочовий степ можливості утворити свою державність.

У 1177 р. сюди вдерлися половці “взяша 6 городків “Береньдиць”, опісля розбили руські дружини під Ростовцем. С. Плетньова, посилаючись на дослідження М. Бранденбурга, запропонувала загальну картину розселення федератів Чорноклобуцького союзу. Верхів’я Росави та її лівобережжя займали печеніги, торки (власне, чорні клобуки – *А.С.*), що заселяли Поросся від гирла Росі до її витоків. Схоже, як вважала С. Плетньова, “тут проживали і берендеї”. Ця думка підтверджується свідченням літописця, який під 1161 р. уточнює прибуття кн. Володимира до торків і берендеїв [187, с. 79]. Чорним клобукам було добре відоме і Запорожжя. Вони в складі давньоруських полків зі своїми “куреньями” були учасниками битви з половцями на р. Сутень (Молочна – *А.С.*) в 1103 р.:

І пішли на коних і в лодіях,
І спустилися нижче порогів,
І стали в Протолчах і на острові Хортичім,
І посідали на коней.
І піхотинці, із лодій зійшовши,
Ішли полем чотири дні
І прийшли на Сутин.
І зачули половці, що Русь іде... [32, с. 429].

У цьому поході, крім Олега, взяли участь Володимир, Святополк, Давид Святославич, Давид Всеславич, Мстислав, онук Ігорів, В’ячеслав Ярополчич і Ярополк Володимирович, що сидів у Торчеську. Після переможного походу Володимир, крім половецького полону, взяв у степу й привів на Поросся “поченег и торки с вежами”. Те ж саме відбувалося і в 1117 р. – відхід “біловежців” із Дону на Русь [187, с. 75].

У Чорноклобуцькому союзі не завжди обстановка складалася

“проруськи”. Намагаючись зберегти свою незалежність, союз постійно нав’язував Русі федеративну форму відносин. Це нерідко створювало між сторонами конфлікти, один з яких згадується під 1112 р.: “В льто 6629. Прогна Володимерь Беряньдичи из Роси, а Торци и Печеньзи сами бьжаша”.

Уходники. Сточища великих східноєвропейських рік визначалися високою природньою продуктивністю, що сприяло розвитку уходництва і нерідко розбійного здобичництва. Водні шляхи, переправи і броди, суходольні торгові тракти вимагали постійної охорони й контролю. Це здійснювало прийшле і місцеве населення зайняте козакуванням: бродники, чорні клобуки, уходники різної зайнятості – артілі й загони яких й започаткували козакотворення в Надпорожжі, Запорожжі та в інших місцях українського пограниччя.

Дослідники В. Щербак і А. Гурбик у матеріалі “Тенеза та шляхи розвитку запорозького козацтва” в цитованих нами нарисах наводять факти, що у 20-х рр. XVI ст. невеликі січі, городки, українські поселення викликали поблизу татарських кочовищ, з приводу чого Сагиб-Гірей висловлював невдоволення в 1527 р. литовському уряду. Далі автори статті з посиланням на М. Костомарова наводять дані щодо заборони їм будувати такі городці в пониззі Дніпра, на Орелі й Млеминах, в Присамар’ї. А ще до того, як Д. Вишневецький звів на Хортицькому острові “городок” у районі порогів та на островах, свідчать джерела, згадувалось понад 30 уходів і станів, які контролювалися черкаськими старостами. Серед них згадується “уход на Ревучом”, “Вольне а Ненаситец”, “Уход Базавлук”, “Уход Томаховка”, “Уход на Тавани” та ін. (Архив ЮЗР. – К., 1896. – Ч. 7. – Т.1. – С. 84–85).

Дослідник В. Щербак, як і інші сучасні дослідники раннього козацтва, постійно звертають увагу на фрагментарність згадок про українських уходників [192, с. 63]. Так у 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв Великого князя литовського Олександра Казимировича про напад на фортецю Тягиню загону з Канева та Черкас [193, с. 19].

Згідно з джерелами, у Черкасах станом на 1552 р. проживало близько 735 осіб, із них: 223 міщанини; 9 – бояр, панів і князів; 25 – слуг міських; двоє – пушкарів; 66 – почет старости; 160 – драбів; 250 – козаків [194, с. 87–89]. Стосовно формування козакуючого елементу на Запоріжжі В. Щербак робить цінне зауваження, про те, що в інформації нічого не сказано про селян, і взагалі, як пише дослідник, “конкретних документальних свідчень про причетність селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено” [192, с. 67]. Уходники потребували захисту козацьких угідь, як і самих колективів здобичників. Це змушувало їх об’єднувати зусилля, озброюватись, будувати необхідні укріплення. Все це було прелюдією до самоорганізації перших прообразів січей на Запорожжі. Враховуючи ці обставини, історик А. Гурбик називає першу козацьку фортифікацію, як “городці” [195, с. 536–537], так само як ідентифікував збудований на о. Хортиця “городок” кн. Д. Вишневецький, повідомляючи про це Московського царя. Історик звертає увагу на наявність уходів на низу вже з 1552 р. Так лист Сигізмунда II Августа за 1568 р. свідчить про перебування козаків на уходах “с поля, с Низу й зо всіх уходов до замков й мест наших вишли” [196, с. 4–5]. Це джерело свідчить про неабиякий рух уходництва на Низу Дніпра. У контексті ранньої козацької фортифікації цінні спостереження надає секретар папського нунція в Польщі Карло Гамберіні 1584 р.: “Дерева там багато і вони так уміють себе оборонити засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубують навколо лід [155, с. 139]. Ці відомості підтверджують і вітчизняні джерела, за якими “... на початку 80-х рр. XVI ст. Січ мала свої сторожі й застави на просторі від перших порогів: Таволжанського урочища на півночі до Чортомлика й урочища Карайтебен на порубіжжі з татарськими кочів’ями на півдні [197, с. 67–85]. Отже, після Хортицької Січі козацтво контролює увесь низ від Хортиці до Карайтебен. Це підтверджує інший іноземець П’єтро Дцодо – венеціанський посол під 1592 р.: “між цими двома річками (Дністром і Дніпром) живуть козаки – люди хоробрі найвищою мірою, чисельністю від

12 до 15 тис. осіб [158, с. 120]. Така чисельність козаків на черговому режимі була по силі Базавлуцькій Січі, оскільки в 1593 р. Томаківська Січ була зруйнована 80-тисячним татарським військом, бо, на думку А. Гурбика, “козаків було біля 1 куреня – 600 чоловік”. Дослідник А. Гурбик задається запитанням: чи були на Запорозжі “городці” до Вишневецького? Інакше як би козаки могли налагодити повний контроль за татарськими лівобережними кочів’ями від Хортиці до Базавлуцьких плавень включно? Населення українського пограниччя зайняте козакуванням (залишки половців, бродників, чорних клобуків, уходників пограничних міст Києва, Черкас, Канева та ін., колонізуючи багаті угіддя, трансформувалося в козацтво).

Від південної Київщини до Поділля, на теренах, відокремлених від християнських поселень, у прямому сусідстві з татарськими кочів’ями запорозьке козацтво заповнювало пограничний резервуар. Дослідники раннього козацтва вказують також на “перевагу українського етнічного елементу в субстраті козацької спільноти” [198, с. 120], що репрезентувала раннє козацтво.

2.4. Фортифікаційні укріплення на українській ділянці Великого кордону

Окремо варто сказати про чорноклобуцьку фортифікацію на землях Поросся, що утворювала другу лінію укріплень степового пограниччя. Міста пороські виникли вже при Ярославі. Найважливішими з них були Юр’їв вал, будівництво якого приписується йому ж; його сліди виявляються біля поселень Великі і Малі Єрчики на р. Роставиці. М. Барсов вважав, що вони були біля головного центру Поросся. У другій половині XI ст. у Пороссі згадуються міста Ярослава: Ростовець і Ятин, спустошені половцями в 1071 р. За Лаврентіївським списком топонім Неятин був визначений

“Повним зібранням руських літописів” як Ятин. Він локалізується р. Роставицею – лівою притокою Росі, нижче Сквирі. Далі до Поволочі, де донедавна простежувалися рештки валів із засікою. Під Ятином вгадується нинішнє село Ягнатин (верхів’я р. Роставиці). Тут виявляються сліди двох укріплень. Головне місто Чорних клобуків – Торчеськ, як вважав М. Барсов, могло знаходитися на місці села Торчиця (р. Торчиця), що впадає з півдня в р. Рось, а можливо, як він зазначав, там, де тепер місто Стеблів на Росі (на південь від Корсуня біля Канева), де фіксуються залишки давнього городка. У зв’язку із цим ці укріплення, можливо, дали підставу Г. Граб’янці, С. Мишецькому, Д. Яворницькому ототожнити їх з першими січами. Так, Д. Яворницький, посилаючись на “Історію о козаках запорожских” С. Мишецького (Одеса, 1852), констатує, “что запорожцы сидели сечами в следующих местах: 1) в местечке Седневе отстоящих в 30 верстах от г. Чернигова”; 2) в г. Каневе, который стоит на правом берегу Днепра, ниже г. Киева...; 3) в местечке Переволочне, которое находилось в Полтавской губернии, на левом берегу Днепра”; 4) на острове Хортиць...”.

Таким чином, Д. Яворницький лише констатував засвідчене військовим інженером-фортифікатором С. Мишецьким, який чотири роки прожив у Новій Січі (1736–1740) й міг там отримати ці відомості в Коші козаків. Ми не маємо достатніх підстав вважати Седневський, Канівський, Хортицький коші генетично пов’язаними з першими січами, однак їх реальне існування виділяє можливі напрями наступних досліджень.

Враховуючи фортифікаційні особливості і характер пам’яток матеріальної культури археологічно досліджуваного літописного Протолче на о. Хортиця (XI–XIV ст.), їх слід й аналізувати з археологічними фактами, особливостями і хронологією Седнівських і Канівських фортифікаційних комплексів. Шкодувати доводиться лише про нашу запізнілу пропозицію та про те, що останні два “козацьких кишля” досі археологічно не досліджувалися.

Наприкінці XI – на початку XII ст. володіння київських князів не

переходили південніше вододілу між Россю, Тясмином, річками Гнилим та Гірським Тікичами (Тальнівський р-н). За Россю по Бугу ширилися половецькі кочів'я, про що згадує і Мономах. “И на Боге идохомь со Святополкомь на Боняка за Рось” [107, Т. 2, с. 104].

У XII ст. становище змінюється. На південь від Росі по Тясміні і притоках Синюхи остаточно утверджуються чорні клобуки під владою київських князів. На пограниччі половецькі кочів'я відсунулися до о. Хортиця – Дніпрових порогів. На Інгулі виникає ціла система зарубіжних міст-городків: Куніл-Такуніл (нинішні Канели), Чюрпаєв (на р. Висі Кульдеюрєв) [107, Т. 1, с. 50] та фортифікація решти, які виявляються й донині в існуючих городищах на півдні Київської області від гирла Тясмина до Бугу в Гайсинському і Балтському районах. Треба також назвати: Омельгородок, Нерубайка, Іван-Городок, Китай-Городок на Тясміні (всі – на захід від Чигирини) до Бугу біля Галісина і Браулава; біля Черкас – Райгородок, Гуляй-Городок (на Тясміні), Городище (село Жаботин) біля Чубовки і Сміли [107, Т. 2, с. 141].

Далі: Самгородок на р. Ташлик, Городище на південь від Корсуня, біля Звенигородки на Висі, Васильків, Княже (на р. Шполька), укріплення Звенигородка на р. Гнилий Тікич, Бастечка (літописна Бастєва Чадь) у Таращанському й Уманському районах; Канела (літописний “Куниць” (1150 р.)). На Гірському Тікичу: Княже, Китайгородок і Васильків, Городецький під Уманню та Іван-Городок.

На південь від вищезначеної фортифікаційної системи: Городок, Рай-Город і Страж-Город під Гайсином, Городниця (під Браулавом).

Тут “змієві вали”, як попередня система оборони пограниччя, починаються біля Катеринополя (Кальниболота), за 15 верст від Звенигородки і тягнуться вздовж Гнилого Тікича через села Латишева, Свердликова, Нерубайки, Підвисокого, Наливайка (Уманський р-н), а по Бугу (вважається одним з ареалів козакування) “змієві вали” закінчуються на р. Кодимі біля Басти. Можливо, ця фортифікація є пограничними

укріпленнями Болоховської землі, яка в XII–XIII ст. займала верхню частину Бугу. Варто згадати, що в степовій зоні за цими валами, по Бугу до Дністра і Чорного моря, крім городищ, що датуються готським часом (III–IV ст.), на правобережжі Дніпра інших не виявлено. Воєнізоване населення описаного пограниччя могло бути резервуаром, звідки йшли на уходи і здобитництво нижче Канева і Черкас чорноклобуцьке і руське населення, пізніше назване “козаками”, “козацькими дорогами” тощо.

Необхідно нагадати, що до історичної географії південної Наддніпрянщини мають стосунок повідомлення Іпатіївського літопису, довго замовчуваного в історичній літературі, де описується в деталях боротьба Ростислава Рюриковича з Лукоморськими половцями. У названому літописі згадується Протолче – однойменний брід через Дніпро у південній, плавневій частині о. Хортиця і велике бродницьке поселення, яке ми за археологічним матеріалом датуємо XI – початком XIV ст., що частково підтверджується, як уже зазначалося, літописними згадками за 1103, 1190, 1223 рр. Воно являло собою природно й фортифікаційно укріплене воєнізоване поселення, у якому виразніє перше козацьке формування (окоп, кіш) за Дніпровими порогами [199, с. 42–52].

Свідчення літописця цікаве ще й тим, що у Хортицькому докїллі добре відома літописцю “Ростиславлева дорога” на “Киевской Украине”. Це свідчення формування етноніма “Україна” тут, у докїллі о. Хортиця.

Літописне Протолче виявляє немало архітектурних, військових, побутових рис з укріпленими городками Чорноклобуцького союзу. Два поховання, виявлені в Протолче, виявились тюркськими за обрядом, в одному випадку – череп, в іншому – кінцівки коня. Походи чорноклобуків у складі княжих полків до Протолче на о. Хортиця відбувались у 1103, 1190, 1223 рр. Цілком імовірно, що Чорноклобуцький союз тримав у полі зору або організував з місцевими бродниками службу в південному форпості Русі за Дніпровими порогами.

Чорноклобуцькі воїни не поступались у воєнному мистецтві половцям

і, схоже, навпаки, навіть перевершували їх у маневреності й швидкості на марші, в обороні укріплених городків. Могутні половецькі хани Тугоркан, Шарукан, Кончак і Боняк постійно намагалися розгромити Чорноклобуцький союз, особливо цього прагнув останній, який у боротьбі з чорними клобуками, крім воєнних стратегічних цілей, мав ще й політичні. Русь була надійно прикрита з півдня чорноклобуцькою оборонною лінією, що понад століття сковувала завойовницьку ініціативу половців. Чорні клобуки організували також у східній Чернігівщині та західній Київщині, по обидва боки Дніпра Болоховське пограничне утворення. До цього об'єднання входили турпеї, торки, берендеї, коуї, рештки печенігів і самі половці. Останніх Іпатіївський літопис називає “дикими”. До них Д. Зубрицький небезпідставно зараховував Болохівських князів на Південному Бузі, яких пожаліли татари в часи розгрому Південної Русі 1240–1241 рр.

Цікавим є й географічні назви, що залишилися на нашій землі від Чорноклобуцького союзу та половців, мова яких схожа із сучасною турецькою та частково з уйгурською, а також частково з казахською, привнесеною ногайцями із Золотої Орди [200, с. 224].

Дослідники вважають, що близько половини гідронімів і топонімів Запорожжя тюркського походження. Серед них можна назвати такі: Кічкас, Опанли, Кара-чекрак, Домузгла, Огуз, Менчекур, Савул, Бельмак, Утлюк, Гайчул, Янчекрак, Базавлуг. Козацька топоніміка й військові дефініції: кошовий, хорунжий, осавул, кантаржій, сотник, курінь, хоругва, бунчук, бордюг, булава, кобза, сурми та інші – народилися й були поширені в географічно пограничних землях, де стикалося різноетнічне степове населення. Вони характеризуються дивовижною живучістю. Під впливом політичних, етнічних і побутових змін у народному житті XI–XIII ст. змінювалось первинне значення слів живої мови і лише глибоке етимологічне її вивчення реконструює їх первинну форму. Це стосується й епоніма “козак”, який до сьогодні не має однозначного прочитання.

Протягом півтори сотні років чорні клобуки служили руським князям,

хоча іноді траплялися й непорозуміння. Так, у 1190 р. Святослав, номінальний великий князь Київський, мав необережність арештувати Торчеського князя (із мирних чорних клобуків Кондудея чи Кунтувдея) за обадою (наклепом), але через заступництво Рюрика Ростиславича, який вважав Кунтувдея надто потрібним Русі, його звільнили. Однак він тікає до половецького хана Тогдия чи Ітоглия й одразу ж починає підніматися на Русь з наміром помститися Святославу [107, Т. 1, с. 139]. За Іпатіївським літописом, ворожнеча була припинена через два роки Рюриком, який влаштував перемир'я з половцями і прийняв Кунтувдея, домовившись з ним: “А Кунтувдея остави у себе, и да ему город на роси – Дьерень, Русские земли дья” [107, Т. 1, с. 141].

М. Барсов робить висновок, що, крім відносин сторін, ця частина повідомлень засвідчує, що тут половецьке населення сусідило з поселеннями Русі або давнішими роксоланами [36, с. 299].

Отже, у випадку з Кунтувдеєм зрозуміло, що руські князі надто цінували як потенціал чорних клобуків, так і їх князя.

Чорноклобуцькі городки на пограниччі були, як правило, укріплені. Головний їх центр Торчеськ (правий берег Дніпра) в Пороссі стояв на стародавньому скіфському городищі. Їх курені й аїли розміщувалися на давніх валах, укріплених дерев'яними засіками, плетені з хмизу стіни обмазувалися глиною. Житла розміщувалися колом. У центрі кола знаходилась юрта глави куреня. По зовнішньому параметру кола ставилися вози, зв'язані між собою, щось на зразок козацького Гуляй-города. Будівельна і фортифікаційна техніка майже тотожна архітектурі досліджуваного на о. Хортиця літописного поселення Протолче, де були розкопані великі дружинні житлово-ремісничі об'єкти розмірами від 30 × 10 м на дерев'яному каркасі, оплетені хмизом та опущені в ґрунт на 1,5 м, з великими вогнищами, з великим вмістом кераміки, переважно тарної, шматками великих чавунних котлів. Укріплене природним середовищем (хортицькою плавнею) і спорудженим валом зі східної сторони Протолче

було за планувальною схемою орієнтоване колом. Більшість знахідок у культурному шарі XI–XII ст. належать до військового спорядження. Прикметним є те, що об'єкти Протолче XI–XIII ст. залягають на більш ранньому давньоруському поселенні кінця X – початку XI ст. Вони засвідчені однокамерними землянками з печами-кам'янками або кабицями з типовою давньоруською керамікою кінця X – початку XI ст. На нашу думку, цей оборонний форпост Русі проіснував як мінімум три етапи з кінця X до XIV ст. [37, с. 355–364].

Цінні відомості про характеристику чорноклобуцького воїна дає поховальний обряд воєначальника з-під села Таганчі на Пороссі. Його було покладено головою на захід, поряд з ним укладений тулуб коня. Інвентар представлений залишками вуздечки і сідла, накладних срібних пластинок. Зброя воїна представлена шаблею, списом, залізним щитом, булавою, кольчугою, шоломом, срібною чашою. Інвентар поховання С. Плетньова датувала XI–XII ст. Несподіваними в цьому обряді були дві деталі: при явно язичницькому обряді біля покійного було знайдено медальйон із зображенням Христа; і друга – череп покійного – європеїдний, з ознаками середньоземноморського типу. Характеристика черепа дала змогу С. Плетньовій вважати похованого таким, що належить до руської княжої родини [187, с. 88]. З аналогічним обрядом археологи вже зустрічались і в Прикарпатті, де було відкрито ряд язичеських святилищ XI–XIII ст. (розкопки І. Русанової, Б. Тимощука, 1986) [201]. На нашу думку, змішання язичницького і християнського обрядів у похованні під селом Таганчою відображає загальні асимілятивні процеси на Пороссі, де русичі і кочовики ріднилися не лише в спільних походах, а й у змішаних шлюбах. На столі в Торчеську почергово правили або Кунтувдеї або Ростислави Рюриковичі. Не дивно й те, що з татарською навалою, коли перестало існувати чорноклобуцьке Поросся, частина чорних клобуків асимілювалась з українським населенням, інші подалися в степи доживати віку в південні форпости, на зразок літописного Протолче, та у Великий Луг Запорозький за

Дніпровими порогами.

Військова справа чорних клобуків виявляє багато аналогій з козацьким військовим укладом. Основна кількість воїнів чорноклобуцьких куренів у XII ст. становила 30–40 тис. кочовиків. У 1172 р. одна орда виставляла 1500 воїнів, у 1184 р. – 2100 воїнів. Це близько до чисельності воїнів-козаків, які перебували на черговому режимі в перших запорозьких січах. Культ коня у чорних клобуків визначався й тим, що 2–3-річних дітей привчали до верхової їзди. В обряді поховання у чорних клобуків часто використовували коня або його чучело. Характерним є те, що в Пороських похованнях чорних клобуків часто виявляються залізні маски XI–XIII ст.

Вища ієрархія торків – князь, воєнначальники залежали від князів Рюриковичів. Їх васально залежний союз був напівосілим, напівкочовим. Населення проживало на виділених від сюзерена землях степового пограниччя, водночас залишаючись незалежними від огнища сюзерена.

Про мобілізаційні можливості Чорноклобуцького союзу можна судити лише приблизно. Зрозуміло лише те, ще одна орда могла виставити від однієї до двох тисяч воїнів при загальній чисельності орди в межах 40 тис.

Військова ієрархія, властива союзу, простежується і за літописними повідомленнями, і за археологічно досліджуваними похованнями воїнів. Більшість поховань пограничних земель Києва, Чернігова, Поросся – з конем, зброєю, іншими військовими атрибутами, – як вище зазначалося, свідчить про поширення культу коня, шаблі, списа, бойового пояса, залізних масок, що так характерно для давньоруського середньовіччя. Знаходження в окремих похованнях цього типу чаш, череп'яної посуду може свідчити про зв'язок поховального обряду з ритуалом бенкету після бою. З іншого боку, ще може розцінюватись як ознаки рицарства у військовій ієрархії. Природно, що воєнізований побут і традиції воїни чималою мірою переймали у своїх сюзеренів, у княжих дружин. У кочівницьких культурах були наявними і камлування, і характерництво, берсеркство, що виявлялося в перевтіленні воїна у “вовка” (Куря, Святослав).

Л. Залізник, характеризуючи українське козацтво, зазначає, що їх своєрідний вияв військово-рицарської культури сягає давніх часів [202, с. 179]. Воїни-кіммерійці зображувались у скульптурі з “бойовими поясами”, пізніше, ці звичаї були поширені і в скіфів.

Порівнюючи характер воєнної організації чорних клобуків з класичною європейською воєнною організацією, зародження рицарства в X–XI ст., виявляємо чимало тотожних рис: 1) функціональна (погранична служба); 2) економічна (харчування, військове спорядження, оперативно-тактичне управління забезпечувалось не васалом, як у західноєвропейському рицарстві, а з внутрішніх резервів орди, куреня, сім’ї); 3) організаційна (постійна готовність до бойових дій, іншими словами – утримання війська на черговому режимі); 4) ідеологічна (на основі міфів і архетипів роду, куреня й обіту перед ватажком, а з іншого боку – зобов’язаністю сюзерену, скріпленою ротою). Отже, ця характеристика виявляє чимало тотожних рис, з огляду на класичне розуміння західного рицарства, запропонованого Г. Ловм’янським [203, с. 192].

Праця дослідників пороських комплексів М. Бранденбурга і Д. Самоквасова дала О. Моці змогу розчленувати їх поховання на чотири групи. До групи дружинних поховань належать ті, що були виявлені в Києві, Яблонівці, Чепаліївці, Таганчі, Чернігові, Кветуні, Гочові. Зі зброєю в Середньому Подніпров’ї вони становлять 75,3%; у групі: Київ, Гуцин та Шеставиця – 9,7%; у третій: Київ, Сернев, Чернігів – 5%; у четвертій: Чернігів, Шеставиця – 9,7%. Крім виразної воєнної ієрархії в клобуків, артефакти підтверджують домінування воєнізованого стану, що було продиктоване умовами степового пограниччя.

Тому розміщення апріорі у формалістичний багет, не враховуючи комплексу відмінних і тотожних рис розвитку рицарських станів у Західній Європі і на її стику зі Сходом, видається нам хибним шляхом. Проте правильно зазначає О. Моця, “рицарське характеризується з XII ст.”, а Т. Чухліб вирізняє в рицарстві форму “колективного васалітету” [204, с. 47,

54]. Останній був виразно притаманний Чорноклобуцькому союзу та зустрічається в пізнішій історії козацтва XVI–XVII ст.

Висновки до розділу 2

1. Українське пограниччя складалося тисячоліттями під впливом як постійно діючих, так і швидко змінюваних факторів, подій, обставин. Мміж Сходом і Заходом воно було постійно межовим, що позначилося й на назві держави.

На початку нової ери в сточищі Дніпра формується транзитний водний шлях – “із варяг у греки”. Пограниччя встановлюється по лінії: Київ – Канів – Дніпровські пороги – о. Хортиця – о. Березань – Селіна – Константинополь. За контроль над водним шляхом відбувалась постійна боротьба. У V–VII ст. над Крарійською переправою склався Вознесенський військовий табір – видатна пам’ятка воєнної демократії, прообраз української держави.

Тут у V–VII ст. поширюються поясні набори вождів: наверх військових штандартів, а згодом і інші символи: стяг, бунчук, пернач, булава; набуває поширення рицарський символ – “оселедець”. Виникають величезні військові союзи на зразок Вознесенського, Глодського, пізніше – Чорноклобуцького військового союзу. Вони воюють на величезному просторі Римської імперії, а згодом з кочівниками степу, експансією Криського ханату й Оттоманської імперії.

У межах пенківсько-пастирської культури (уличі), де діяли Вознесенський і Глодський військові союзи, потиснуті анти почали зміщуватись на Побужжя і Подніпров’я, про що свідчать і писемні джерела.

З цього часу еволюціонують городища – укріплені форпости (плавневі, болотні, добре заховані довкіллям) з дерев’яними засіками поверх земляного валу.

2. У зонах козакування (рухливого, озброєного) формуються козацькі ватаги: запорозькі, білгородські, азовські, черкаські, канівські, перекопські та ін. Запорозьке козацтво заявляє про себе вже у 1227, 1240, 1303, 1444 рр. Отже, погоджуємось із В. Смолієм, що козакотворення XIII–XVI ст. стало тим резервуаром, де збиралось населення різних соціальних категорій. Адсорбуючи всі чинники й обставини історичного процесу, воно зростало, насамперед, завдяки геополітичному чиннику. Таким чином, кордонність української культури зрештою зумовлює ефект палімпсесту, коли через новий текст проступають старі літери, що були стерті часом.

3. “Рухливість” українського пограниччя змінювала лінію протистояння. Від традиційних шляхів відгалужувалися інші. У західному напрямку українське пограниччя тягнулося від Києва до Білої Церкви, Вінниці, Хмельницького, Бара тощо. Історичним попередником запорозького козацтва було козакуюче населення пограничних міст – Путивля, Черкас, Канева, а також уходів біля о. Хортиця, Томаківка, Базавлук (бродники, чорні клобуки, уходники тощо). Розглядаючи відмінні й тотожні риси козакотворення на українському пограниччі, однаково слід враховувати як східний, так і західний вектори впливу, а також рицарські традиції та форму колективного васалітету, властивого козацтву з XII до XVIII ст.

РОЗДІЛ 3

АРХЕОЛОГІЯ ЛІТОПИСНОГО ПРОТОЛЧЕ КІНЦЯ X–XIV СТ.

3.1. Протолче в літописній традиції

До археологічних розкопок 1976–1977 рр. локалізація пам'ятки була невідомою. В історіографії літописний географічний термін “Протолче” розміщався де завгодно, тільки не на острові Хортиця.

Перший історіограф Дніпровських порогів, всього Нижнього Подніпров'я візантійський автор Костянтин Багрянородний, оповідаючи про зовнішню торгівлю слов'ян у X ст., описує відомі йому пороги Дніпра, починаючи з першого Ессупі, що по-руські і по-слов'янському означає “не спи”, доводить опис до сьомого порогу, “званого по-руському Струкун, а по-слов'янському Непрезі, що означає “малий поріг”, і причалюють до так званої Крарійською переправи, де херсоніти переправляються на шляху з Русі, а печеніги з Херсона” [182]. “Ця переправа – повідомляє візантійський автор, – завширшки приблизно дорівнює іподромові, а висотою від його низу до того місця, де сидять союзники, так що долітає стріла стріляючого з одного боку в другий” [182]. Через це печеніги приходять на це місце і нападають на русів. Пройшовши це місце, вони (руси) досягають острова званого св. Григорієм [205].

Більшість наступних інтерпретаторів цим островом вбачали острів Мала Хортиця [205, с. 39]. Цей факт засвідчує, що на редакторів і інтерпретаторів твору Багрянородного ще не впливала традиція, породжена Е. Лясотою, стосовно положення острова Мала Хортиця в кінці Дніпрових порогів, біля Крарійською переправи, а в часи козацькі – Кічкаський перевіз. В історіографії кінця XIX ст. це місце відоме як урочище Степок – правобережна окіничність Кічкаського мису, яка в паводок на Дніпрі,

перетворювалась в острів Мала Хортиця, де, за згадкою Е. Лясоти, був збудований “городок” Д. Вишневецького.

Географія “Повісті врем’яних літ” знає такі гідроніми, як “Протва” під якою розуміють р. Поротву, “Проток” – нинішня р. Руток і “Протолчіє” (Протолче), яке автор унікальної праці “География начальной (Несторовой) летописи” М. Барсов називає протокою Дніпра [206, с. 22, 299]. Знавець давньоруських пам’яток Нижньої Наддніпрянщини А. Сміленко у своєму визначенні наближалась до більш імовірної локалізації: “... місця кочування половців і розташування їх “веж” за річками Ореллю(Угол) і Самарою, а під 1190 р. – “у Протолчи” на луговому боці Дніпра (в районі острова Хортиця), посиляючись на літопис за Іпатським списком, видання 1871 р. [129, с. 254, 191].

Проте в пізніші часи ситуація з локалізацією літописного Протолче знову ускладнюється. Літопис за Іпатіївським списком у перекладі Л. Махновця Протолче як дніпровське урочище розміщає на правому березі Дніпра, вище о. Хортиця, деє на місці сьогодні затоплених дніпровських островів Великого і Малого Дубового, які на початку ХХ ст. називались Перуновими островами, нижче Вільного порога [35, с. 565]. Цим же гідронімом Л. Махновець іменує “брі́д коло урочища: за промірами 1784 р. найменша глибина – 120 см.; сьогодні затоплена водами, піднятими греблею Дніпрогесу” [35]. Внаслідок авторських археологічних розвідок початку 70-х рр., розкопки пам’ятки виконувалися в 1976–1977 рр., результати яких визначили функціональне використання міста-порту Протолче на дніпровському броді. До цього логічного висновку дійшов наш попередник, краєзнавець, інженер за освітою, знавець картографічних джерел Нижньої Наддніпрянщини В. Фоменко, який розміщав брі́д у Протолче, у південній плавневій частині окієчності острова Хортиця [207, с. 548]. Про передбачуване В. Фоменком місцезнаходження Протолче” дослідники не звернули належної уваги. Археологічною розвідкою в 1971 р. нами було виявлено в межах надзаплавної тераси острова Хортиця підйомну

давньоруську й візантійську кераміку, що дало змогу наступним пунктирним шурфуванням визначити залягання тут потужних культурних шарів.

Археологічний феномен о. Хортиця й його найближчого довкілля визначається великою кількістю пам'яток – від палеоліту до Нового часу. На прикладі літописного Протолче вперше підтверджена локалізація літописного топоніма з археологічно розкопаним містом-портом, важливим форпостом Русі, який розміщувався на о. Хортиця, перед наступним важливим давньоруським міжнародним торговим центром, відомий літописам під назвою Олешня [22, с. 64–73]. Дотримуючись класифікації шляхів створення давньоруських міст, запропонованої Б. Рибаківим [208, с. 287], літописне Олешня, частина якого відкрита нами на Великопотьомкінському острові, на нашу думку, належала, як і Протолче, до типу неукріплених міст. Однак вони були надійно захищені плавневими протоками, озерами, плавневим лісом, дістатись яких можна було як у брід, так і плавзасобами. Як і Олешня, Протолче на о. Хортиця, за археологічними фактами, вже існували як міста з другої половини X ст. Правда, в Протолче перший стратиграфічний культурний шар датується автором VI–VIII ст., підтверджуваний пастирсько-пеньківською матеріальною культурою. Здається, не буде значної помилки, коли визначимо, що ці місця русинами почали освоюватись паралельно з освоєнням дніпровського водного шляху. Обидва міста на головному торговому шляху Русі мали міжнародне значення й активно розширювались планіграфічно (за територією) зі збільшенням товарообігу й розвитку різних виробництв і промислів. Над Крарійською (Кічкаською) переправою в XI–XII ст. існували два попарно розміщені бродницьких міста, досліджувані Дніпрогесівською археологічною експедицією під керівництвом академіка Д. Яворницького напередодні будівництва Дніпрогесу [95; 101; 209; 210]. Виявлені археологічні артефакти на більшості давньоруських міст за Дніпровими порогами, імовірно, мають спільні риси. Досі ще не всі літописні топоніми підтверджуються археологічними свідченнями. Важливо відзначити, що кічкаські міста

Протолче й Олешня розміщувались обабіч і безпосередньо на Дніпровському водному шляху. Існувала давньоруська традиція засновувати в гирлах великих річок, на великих переправах порти-міста для торгівлі й судноплавства. Саме таке значення мали Білгород – у гирлі Дністра, Переяславець – у гирлі Дунаю (Добруджі). Міста, подібні до Протолче й Олешня, виникли і на східному березі Таврійського півострова – м. Сурож (пізніше Судак), на Керченській переправі – Корчів й Тмутаракань, у гирлі Дону – м. Танаїс [211, с. 77]. Давньоруські міста Протолче й Олешня характеризуються нами як великі центри транзитної торгівлі Руси-України в домонгольський період [22; 212, с. 123–131].

Важливо відзначити, що о. Хортиця в язичницькі часи Руси-України використовувався як головне сакральне капище на “шляху з варяг у греки”. Про це вперше згадує Костянтин Багрянородний у відомій праці: “...і на цьому острові виконують свої жертвоприношення, бо там росте величезний дуб. Вони проносять у жертву живих півнів, навколо встромлюють стріли, а інші (приносять) шматки хліба, м'ясо і що має кожний, як вимагає звичай (звичаєве право здається бере свій початок звідси – А.С.). Щодо півнів вони кидають жеребок: чи зарізати їх (у жертву), чи з'їсти, чи пустити живими. Від цього острова руси вже не бояться печенігів, поки не досягнуть річки Селіни*” [182, с. 39]. Про сакральне значення цього обряду будемо говоритимемо в останньому розділі дослідження.

Отже, гідроніми Сулина, Сутень, Білобережжя, Тмутаракань та їм подібні, як і Протолче, Олешня, означали і місцевості, і населенні пункти одночасно.

Хортиця в писемній традиції згадується, як місце зборів давньоруських збройних сил, перед битвами з кочівниками степу:

“І пішли на конях і в лодіях,
І спустилися нижче порогів,

□ Під гідронімом Сулина редактор “Хрестоматии по истории УССР” І.Гуржій розумів гирло Дунаю.

І стали в Протолчах і на острові Хортичім,
 І посідали на коней.
 І піхотинці, із лодій зійшовши,
 Ішли полем чотири дні
 І прийшли на Сутин” [32, с. 14].

Зачувши про похід русичів: “... сказав Русоба, будем миру у Руси прохати, бо запекло будуть руси з нами битись, бо чимало зла землі Руській вчинили [32, с. 429]. Проте молоде покоління половецьких полководців зажадало битви. Руські полки на марші зустрілись зі сторожовим загоном Алтунопи і розгромили його, решта половецьких полків рятувалась втечею.

“І погналися за ними наші,
 І посікли їх у день четвертий квітня.
 І велике Бог в той день послав спасіння
 І князям всім руським благовірним,
 І усім благочестивим християнам,
 І над ворогами нашими дав перемогу велику” [32]..

Переслідуючи половців в напрямку урочища Сутень, під яким дослідник М. Куценко розумів нинішнє урочище Різане в Токмацькому районі Запорізької області, русичі “убили у тім поході 20 князів: Урусобу, Кочія, Ярославопу, Китанопу, Кунака, Асупа, Куртика, Ченегрепа, Сурбара й інших князів їхніх, а Белдюзя взяли (у полон) [32, с. 433]. Літописець не називає кількість княжих полків, які були учасниками цього переможного походу, але, судячи з ради у Долобську, у ній брали участь брати Святополк Київський і Володимир Переяславський:

“І послали вони до до Давида,
 І до Олега (послали) сказати:
 “Ідіть на половців: або будемо живі, або мертві”.
 І послухався їх Давид, а Олег не послухав того,
 і, причину назвав: “нездоровий”,
 І цілував брата свого Володимир

І, пішов (у свій) Переяслав, а за ним Святополк,
 І, Давид Святославич,
 І, Давид Всеславич,
 І Мстислав, онук Ігорів, В'ячеслав Ярополчич,
 І, Ярополк Володимирович” [32, с. 429].

Отже, у поході 1103 р. до Протолче брало участь щонайменше десять княжих полків, які могли становити ударну силу до ста тисяч воїв. Звичайно, такий контингент не міг розміщуватись в одному Протолче, треба думати, що місцем збору слугувало все довкілля о. Хортиця, яке за природними ресурсами було достатнім, щоб прийняти й утримати кілька днів таку кількість війська. З переможного походу русичі гнали табуни худоби: вівців, коней, верблюдів, і вежі із добром і з челяддю, і захопили печенігів і торків із вежами. Переселяючи їх, київські і переяславські князі розпоряджалися “чорноклобуцьким” Пороссям як своїм найбільш вірним уділом [191, с. 1059], використовуючи цей військовий союз для відсічі половецької агресії. І повернулися з полоном великим, зі славою, з перемогою великою додому [32, с. 433]. Збираючись до Хортиці, “...рушили вони коней і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в Протолчах і на Хортичій острові” [32, с. 158]. Л. Махновець це коментує, що якщо з Хортиці русичі вийшли на Сутень (4 квітня) і йшли чотири дні, то з Протолчів і Хортиці вони мали вийти 31 березня; прибуття сюди – було за багато разів підкресленою нами традицією – точно розраховане на свято Великдень, який 1103 р. припадав на 29 березня [35, с. 158].

Нам же здається, що хронологія походу була зумовлена ще й тим, що половецькі вежі в цей період весни були найбільш ослаблені турботами: масові отелення худоби, пасовища ледь-ледь набирали сили, степові дороги й шляхи були ще малоприсадатні. Швидкість кінних загонів у таких умовах не могла перевищувати максимум 80 км. на добу. Схожу цю тактику пізніше застосовували запорожці, організовуючи сухопутні походи на татарські кочів'я, не даючи їм оговтатись на провесні. Отже, чотири дні маршу від

Хортиці на Сутень і буде становити відстань до урочища Різане, яке дослідник М. Киценко розміщував біля підніжжя Куркулацької гори, на берегах притоків Різане [34, с. 14].

3.2. Планіграфія, культурні шари, їх стратиграфія

Археологічно відкрите давньоруське поселення Протолче розташоване в південній плавневій частині о. Хортиця, у приозерній його частині. Територія характеризується плавневими ділянками надзапавної тераси, приозерної берегової смуги. Південна частина Хортиці представлена п'ятьма плавневими озерами, які з'єднані системою проток на півдні з основним руслом Дніпра, а на південно-східній окраїні – з лівим (Новим) руслом Дніпра. Плавнева частина Хортиці займає площу близько 450 га, вся місцевість є останцем Великого Лугу Запорозького, сформованого піщаними відкладеннями на основі розчленованого гранітного дна річки й окремих гранітних валунів. Територія досліджуваного поселення являє собою прибережну смугу озер Головківського й Осокорового, що понижується від висоти Велика Голова близько 40 м над рівнем річки в південно-західному напрямку, поступово вирівнюючись. Протяжність поселення в приозерній південній частині, за археологічними розвідками, – близько 700 м. У південно-східному напрямку (Нижня Голова) виявляються залишки сторожової вежі, звідки відкривалась перспектива на увесь південно-східний Дніпро й колишні плавні р. Кінської. Від цієї висоти східна окраїна поселення, можливо, була обвалована. Ця фортифікація була повністю розорена в післявоєнні роки ЦНДПТІМЕТом. Функціонуючи з 1946 р., названий Інститут займався землеробством, садівництвом, виноградарством, застосовуючи зрошувальні технології. На прибережній території поселення з 30-х рр. XX ст. розміщувались два поселених пункти барачного типу з

городами, садками, грядками та житлово-господарськими об'єктами. З 1944 р. через територію літописного Протолче була прокладена залізнична колія паромної переправи через Новий і Старий Дніпро. Залізничне полотно пересікало поселення з південного сходу на північний захід. У південній окраїні поселення вздовж західного берега озера Осокорового у 1942 р. був влаштований протитанковий рів, що зберігся до цього часу. На південно-західній околиці поселення виявляється ледве помітний курганный могильник з 5–6 повністю розораними курганами. Ця ділянка вкрита лінією окопів, бліндажів, вогневих точок часів Другої світової війни. Поселення щорічно розорювалось вказаним господарством ЦНДПТІМЕТ. З 1976 р. адміністрація Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця вилучила ділянку площею 5 га із сільгоспвикористання й почала поетапну ліквідацію житлових селищ барачного типу, звільняючи перспективні для дослідження площі пам'ятки.

З давньоруських регіонів і поселенських структур Хортицького довкілля Дніпрогесівською археологічною експедицією під керівництвом академіка АН УРСР Д. Яворницького (1927–1932) археологічно відкриті пам'ятки, безпосередньо пов'язані з Хортицьким історико-культурним регіоном. На місці локалізації села Кічкас Запорізької округи А. Добровольським (1927) відкрито два попарно розміщених слов'янських поселення – лівобережне і правобережне, які розміщувались над колишньою Крарійською (Кічкаською) переправою (перевозом – Константин Багрянородний) і продатовані XI–XII ст. У трьох Кічкаських курганных могильниках, у яких близько 50 курганів, було досліджено менше ніж половину. Результативними виявились дослідження неолітичної стації на скелі Середній Стіг та островах, що підлягали затопленню. У досліджуваних обох давньоруських бродницьких поселеннях було розкопано десятки жител і споруд господарського призначення. Увесь о. Хортиця в плани Дніпрогесівської археологічної експедиції наркомпросу УССР (1927–1932 рр.) не входив, тому дослідження пам'яток тут не здійснювалось. Що

стосується реконструкції просторово-планіграфічної структури досліджуваного поселення, то необхідно зазначити, що археологічні розвідки в гирлах р. Нижня Хортиця (правобережжя) і Красна Московка (лівобережжя) показали наявність культурного шару поселень, синхронних кічкаським поселенням і Протолче. Берегова тераса озера Головківського знаходиться над водою від 4 м (Нижня Голова) до 40 м над рівнем Дніпра. Центральна частина поселення розміщувалась на північ від озера Осокорового. Місцевість являла собою плавний схил з обох боків нинішньої ґрунтової дороги. За 50 років функціонування Каховського водосховища узбережжя озера Осокорового виявилось підтопленням щонайменше на 0,8–1,1 м (визначення наше – А.С.).

Виділена археологічно площа безпосередньої господарської діяльності усієї поселенської структури Протолче 700×300 м становить близько 20 га (поселення з житлогосподарськими об'єктами, курганним могильником у західній, плавневій частині, рештки сторожової вежі в східно-південній частині поселення та заплавні острівні луки). Основною кормовою базою слід вважати всі 450 га хортицької плавні і поля у північному напрямку для випасу худоби і заготівлі сіна. На північ від поселення площа близько 300 га могла використовуватись під оранку. На пагорбі вздовж Головківського озера, де розміщувалась частина городища, аж до берегової смуги Осокорового озера, знаходились виробничо-ремісничі об'єкти. Сьогодні площу поселення можна встановити лише приблизно на основі фіксації культурного шару розкопів і шурфів у південно-західній частині поселення. Ділянки, що прилягали до поселення, також могли бути заселеними. Отже, загальна селітебна площа становила, ймовірно, близько 20 га, площа могильника – близько 0,5–1 га. Потенційні орні поля на плавневих пагорбах могли існувати, напевно, з північної сторони острова. Тому основна господарська одиниця в територіальній структурі – заплава, плавневі пагорби і напольна сторона з північної сторони поселення – була достатньою для функціонування системи. Плавневі озера і сухі місця хортицької плавні, луки

були надійним джерелом кормової бази для худоби, питної води. В озерах, протоках, річищах, старицях знаходились невичерпні запаси риби, а в берегових урвищах південно-східної окраїни – необхідні сировинні ресурси для розвитку ремесел – пісок, глина, граніт. Будівельний ліс забезпечувала хортицька плавня, площа якої у ті часи набагато перевищувала нинішню – 450 га. Дороги, як і сьогодні, проходили по вододілу о. Хортиця до плавні. Крім того, могли існувати дороги вздовж берега і з місць причалювання суден на навколишніх озерах. Найближчі поселення, попарно розміщені на обох берегах Дніпра (р. Нижня Хортиця і р. Красна Московка, що знаходились обабіч Протолче на однойменному дніпровському броді, посеред якого функціонувало літописне Протолче), тісно пов'язані з навколишніми бродницькими поселеннями регіону. Геологічно плавнева зона о. Хортиця залягає на розчленованих валунах докембрійського граніту з потужними покладами жовтуватого лесу з домішкою піску, потужним гумусовим шаром на всій площі Протолче. Ця структура ґрунтів характеризується значною родючістю.

Освоєння досліджуваної території почалося ще за доби бронзи та початкового етапу сабатинівської культури багатоваликової кераміки, представленої поселенням цієї культури в селищі Тваринників на північно-східному узбережжі Нового Дніпра, балках Хортиці: Велика Молодняга, Корнієва, Липова та ін. [213, с. 115]. Інтенсивне заселення регіону припадає на період ранньої залізної доби, що підтверджують шари черняхівської та пеньківсько-пастирської культур, синхронних антській добі, Вознесенському табору, давньоруським пам'яткам. У змиві та культурних шарах берегових відшарувань виявляються пам'ятки катакомбної й зарубинецької культур. На поверхні літописного Протолче краєзнавці виявили візантійський фоліс 911 р., кераміку празько-пеньківського типу, скіфські пам'ятки V–III тис. до н. е., давньоруську корчагу X ст., фрагменти давньоруського озброєння: кольчуги, мечі, ножі, наконечники, військово-побутові речі козацьких часів XII–XVIII ст., часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Важливі

знахідки, зокрема, козацьких часів були виявлені тут як підйомний матеріал XIX–XX ст. О. Полем, Д. Яворницьким, Я. Новицьким, В. Пешановим, О. Бодянським, А. Ширяєвим, Ю. Волочаєм, краєзнавцями В. Ніколаєвим, В. Шовкуном, Г. Марченком, Ю. Віліновим та ін. Важливим є те, що в 80-х рр. XIX ст. О. Полем з плавні о. Хортиця були вивезені залізні ковані гармати генуезького типу XIV–XV ст., які сьогодні експонуються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького. За археологічними матеріалами, літописними повідомленнями та картографічними даними, поселення проіснувало з кінця X до XIV ст. включно. Його початок з перервами можна зарахувати до VI–VII ст., що засвідчується антським об'єктом, дослідженим у першому культурному шарі поселення 1976 р. Найвичерпнішу інформацію про хронологію Протолче надає кераміка, залізні вироби: фрагменти чавунних котлів, залізні шпори, наконечники арбалетних стріл, золотоординські монети, візантійські фоліси 911 р. тощо. Опрацювання керамічного матеріалу (тарна візантійська, полив'яна балканська і давньоруська кераміка) свідчить про широкі міжнародні зв'язки важливого воєнно-торгового форпосту Русі за Дніпровими порогами. Схоже, серед усіх Хортицьких давньоруських пам'яток літописне Протолче було засноване найраніше. Найімовірніше, воно існувало з невеликими інтервалами, можливо, по 50–100 років, що давало змогу відновитись продуктивності ландшафтів. Безперервний етап існування припадає на XI–XIII ст., про що свідчать стаціонарні житлово-побутові об'єкти (XI–XII ст.) та великі дружинні курені площею від 50 до 300 м², що належать до III культурного шару. Верхній, IV культурний шар, може інтерпретуватись за випадковими знахідками в орному шарі Протолче: золотоординські монети, бронзовий хрест енкалпійон, наконечники арбалетних стріл, підняті О. Бодянським (1976) та співробітниками Хортицької археологічної експедиції 1976–1977 рр. Отже, всі поселенські структури були синхронними лише у XI–XII ст., що зумовлювалось гострою боротьбою Русі, налагоджуванням з кочівницьким степом мирних відносин,

спрямованих на утримання контролю за дніпровським торговим шляхом, переправами і бродом у Хортицькому регіоні.

Археологічні розвідки літописного Протолче ми виконували з 1972 р., коли на переважній частині о. Хортиця (1400 га) функціонував ЦНДПТІМЕТ та його експериментальне господарство “Хортиця”. Орні землі, що були вільні від плавневого лісу, постійно розорювались. На розораних полях простежувались зольні плями, що свідчило про наявність культурного шару. Руйнувалась пам’ятка і в межах приватних садиб працівників вказаного Інституту, які знаходились у приозерній ділянці Протолче. Весною на цих грядках раз у раз виявляли слов’янську й неслов’янську кераміку X–XIV ст. Розкопки здійснювалися в 1976–1977 рр., і з перервами – до 1980 р. та в 1990–1992 рр. Перший етап розкопок Хортицької археологічної експедиції 1976–1977 рр. очолював автор дисертації. Після отримання сенсаційних результатів 1976–1977 рр. адміністрації Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця вдалося вилучити 5 га орної землі з 20 га, що знаходилися під пам’яткою. У першій археологічній експедиції – Хортицькій археологічній експедиції 1976–1977 рр. – працювали співробітники заповідника – Т. Шевченко, В. Шевченко, Л. Рогожкіна, Ф. Войнович, І. Дмитрієв, Л. Каверіна; запрошені фахівці – В. Мельник, Л. Мельник, В. Васін, а також співробітник ІА АН УРСР О. Бодяньський; надавали допомогу і консультації на місці А. Сміленко, П. Горішній, Р. Юра, Д. Телегін, М. Брайчевський, О. Компан, Ф. Шевченко, О. Апанович.

Розкопки 1976 р. розпочато на прибережній терасі озера Осокорового, на городі приватної садиби та прилеглий ділянці. Перший розкоп площею 300 м² дав на глибині 0,3–0,4 м культурний шар, що за речовими знахідками датувався XIII–XIV ст. У траншеї № 3 цього розкопу культурне заповнення датувалось XI–XII ст. Знахідки в культурних шарах виявились на глибині 0,2 м до глибини 0,9 м. У зачистці розкопу були виявлені рештки виробничого об’єкта, який був споруджений на основі дерев’яної конструкції, плетеної хмизом і обмазаної глиною – типова архітектура

слов'яно-бродницьких пам'яток Нижньої Наддніпрянщини, близька до чорноклобуцької архітектури Поросся. На рівні добре утрамбованої підлоги, що виявилась на глибині 0,9 м від рівня поверхні, був виявлений шар залізорудного пилу, який місцями мав потужність 5–7 мм. Об'єкт був опущений у ґрунт на глибину 0,5 м, а від рівня сучасної поверхні – на 0,9–1 м. Значна частина виробничого об'єкта пошкоджена пізніми прокопами, збереженими архітектурними елементами об'єкт займав виробничу площу 12×13 м. На утрамбованій підлозі об'єкта виявлялись ямки від дерев'яних стовбців, діаметром від 0,2 до 0,5 м, які були вкопані на глибину 0,5–0,7 м від рівня підлоги. На рівні підлоги у північно-західній стороні виявлені рештки плетених хмизом з глиняною обмазкою стін, сажуваті прошарки, дуже випалені шматки печини, обгорілі кістки, шматки залізної руди, криця. Перекриття цього завалу верхнім культурним шаром XII–XIII ст. засвідчувало, що об'єкт загинув від пожежі і був залишений на межі XII – поч. XIII ст., а потім знову відновлений. На площі виробничого об'єкта виявлені чотири впускні господарські ями. Яма № 1, що розташовувалась у центрі об'єкта і мала овальну форму, розміром $2,1 \times 1,1 \times 1$ від рівня підлоги, з прямими стінками та рівним дном, вщерть була заповнена піском світлого кольору, шматками печини, попелу, фрагментами кераміки, величезною кількістю кісток риб, риб'ячої луски, кістками тварин, птахів, шлаків; також було знайдено одну намистину із синього скла. У трьох наступних господарських ямах – у своєрідних консервантах – виразно представлені свідчення, що об'єкт використовувався як залізоробний комплекс повного циклу: від збагачення руди до виплавки в залізоплавильних горнах сталі з подальшою її проковкою.

У центральній частині об'єкта на глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні виявлено поховання, влаштоване в ямі овальної форми з невеликим підбоєм у стінці (0,1–0,15 м), розміром $1,9 \times 1,18$ м, глибиною 0,6 м від рівня підлоги. Заповнення поховальної ями складалося зі світлого піску, змішаного з попелом, вуглинками, уламками шлаків і великими фрагментами імпортової

амфори. Скелет орієнтований головою на захід положенням на спині, верхня права кінцівка була випростана, а фланги пальців знаходились на ручці візантійської амфори з червоної глини. Верхня ліва кінцівка зігнута в лікті; ліва гомілка відсутня. Схоже, що це впускне поховання XII–XIII ст., виконане за християнським обрядом. У східній частині Розкопу I на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні досліджувались залишки вогнища діаметром 1 м, потужність шару попелу – 0,15 м. Культурне заповнення аналогічне: кістки тварин і риби, фрагменти імпортової і слов'янської кераміки.

У 1977 р. розкопки були продовжені. Розкоп II був влаштований у наземній частині поселення, що раніше використовувалась як орне поле. Після кожної оранки на поверхні ґрунту відзначалися великі зольні плями. Їх було понад 30. Розкопки на площі 1300 м² закладались ділянками великих розмірів. Верхній культурний шар поселення був зруйнований частинами оранки. На глибині 0,4–0,6 м виділявся стратиграфічний шар поселення з великими об'єктами, внутрішня площа яких становила від 200 до 300 м². Було досліджено п'ять великих об'єктів зі сторонами 30 × 10; 25 × 15; 28 × 9; 20 × 10 м². Будівлі, які були названі нами “куреньями”, були опущені в ґрунт на глибину від 0,5 до 0,7 м. На підлозі вздовж стін, а нерідко і в центрі об'єктів виявлялись ямки від опорних стовбців (дерев'яних каркасів будівлі), діаметром від 0,15 до 0,5 м. У культурному заповненні об'єктів виявлялись фрагменти розвалів стін, плетених із хмизу та з рештками глиняної обмазки. У кожному об'єкті відкриті вогнища, розвали стаціонарних печей, господарські ями. Культурне заповнення об'єктів було аналогічне заповненню виробничого об'єкта, що досліджувався в Розкопі I в 1976 р. і визначений як металургійний комплекс повного циклу. Культурне заповнення характеризувалось більшою кількістю фрагментів чавунних котлів, об'єм яких мав бути від 50 до 150 л. В об'єкті № 3, розміром 30 × 10 м на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні було виявлено пляму від великого вогнища, яка в діаметрі становила 2,5 м і мала шар попелу потужністю до 0,15 м. Культурне заповнення об'єкта, зольної плями від

вогнища, господарських ям було представлено значною кількістю остеологічного матеріалу свійських та диких тварин, риб. Керамічний матеріал представлений імпортою та слов'янською керамікою, наявні залізні вироби до півсотні найменувань. Об'єкти № 3, 4 за заповненням і стратиграфічними даними були продатовані XII–XIII ст. В об'єктах були виявлені завали трьох глинобитних печей (на схід), поди печей нараховували 2–3 шари випалу, тобто було здійснено 2–3 ремонти. Печі у двох випадках влаштовані не на підлозі об'єкта, а на його утрамбованому заповненні, що свідчить про відновлення об'єкта або його капітальний ремонт. У завалі печей знаходились великі шматки чавунних котлів та імпортою кераміки, яку використовували як матеріал для зміцнення кладки, виявлялись також фрагменти слов'янської кераміки, велика кількість металевих деталей, відходи металургійного виробництва – шлаки, сталь, шматки залізної руди, флюси, обпалена печина. Отже, об'єкт № 3 відновлювався двічі, якщо не тричі. За ретельно простеженою стратиграфією великих об'єктів № 3, 4, 5, планіграфічними особливостями й матеріальними знахідками об'єкти датовані XII–XIII ст. До перших стратиграфічних шарів належали ті, що споруджувались на основі дерев'яних каркасів з глинобитними стінами, на основі плетених хмизом стін. Ці об'єкти могли мати покрівлю з очерету, а могли покриватись і шкірою. Сліди кінської шкіри були наявні невеликими зотлілими фрагментами в об'єкті № 3. Об'єкти Розкопу II хронологічно аналогічні до ремісничого об'єкта Розкопу I. Всі вони були влаштовані вже на освоєному поселенні близько середини XII та в XIII ст. а можливо, й XIV ст. В об'єкті № 3 було виявлене впускне кочівницьке поховання, влаштоване на добре утрамбованій засипці об'єкта розміром $0,6 \times 0,6$ м, глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Поховання складалося із черепа людини, однієї кінцівки коня й однієї кінцівки бика, які були схрещеними. Ймовірно, поховання за кочівницьким обрядом влаштовувалось уже після закінченого функціонування об'єкта. Під добре утрамбованою підлогою об'єктів № 3, 4 були виявлені чіткі заповнення жител землянкового типу із

сіньми зі східного боку, розмір їх становив $3,5 \times 4$ м, глибиною від рівня сучасної поверхні 1,6; 1,4 м. У північно-східному куті жител, утворених із заокругленими стінами, вирізаними в лесоподібному ґрунті, виявлені печі-кам'янки товщиною 5–6 см і завалом рваного гранітного каміння та фрагментів кераміки, сірого й темного випалу, що визначалась як слов'янська. За три метри від ґрунтової дороги було виявлено ще одне житло, впущене в лесоподібний ґрунт, розміром $4 \times 3,5$ м із заокругленими прямовисними стінами, розвалом печі-кам'янки розміром $1,1 \times 1$ м у північно-східному куті землянки. Архітектура типових слов'янських землянок характерна для жител типу Кічкаських бродницьких поселень I, II, що продатовані А. Добровольським у 1928 р. як слов'янські XI–XII ст. Насиченість матеріальними рештками поступалася кількістю об'єктам XII–XIII ст. Зустрічався остеологічний матеріал свійської і меншою мірою дикої фауни, залізних виробів майже не було. Культурний шар другого етапу поселення – XII–XIII ст. – характеризувався значною кількістю металевих виробів, залізоплавильного ремесла, слов'янської та імпоротної кераміки.

При дослідженні об'єкта № 4 було виявлено аналогічний архітектурний об'єкт розміром 29×9 м, впущений у ґрунт на глибину 0,6 м від рівня сучасної поверхні з аналогічним культурним заповненням, що теж було продатоване XII–XIII ст. За стратиграфічними і планіграфічними особливостями перший етап поселення був представлений типовими для XI ст. житлами – напівземлянками, які перекривались масштабними об'єктами дружинного типу, мали великі розміри і, можливо, споруджувались княжими дружинами, що прибували на своє традиційне місце збору в окреслені часи. Однак це не вдалося підтвердити за типологією слов'янської кераміки, яка повсюдно виявлялась різнотиповою. Спостерігалися рештки металургійного виробництва Розкопів I, II: шматки залізної руди, залізорудний пил, узятий з підлоги, шматки шлаків, криці, флюсів. Більшість із цих артефактів досліджувались у лабораторіях Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема та центральній

лабораторії заводу “Дніпроспецсталь”. Хімічними та спектральними аналізами встановлено, що залізну руду населення Протолче видобувало з п’ятого залізного горизонту криворізької серії порід. Ці породи виходили на поверхню в районі р. Саксагань та балки Дубової біля колишнього рудника “Більшовик” на Січеславщині. Крім магнітит-гематитових руд, використовувалась порода залізного кварциту, яку попередньо розтирали (збагачували), про що свідчить шар залізорудного пилу на підлозі об’єкта.

Дослідження проб залізних шлаків, криці показали, що місткість заліза досягла понад 50%. Така втрата металу в шлаці була зумовлена тодішньою технологією металургійного процесу. Лабораторний аналіз шлаку дав таку загальну характеристику:

SiO ₂	Al ₂ O ₃	CaO	MgO ₂	TiO ₂	FeO ₃
37,64	5,16	5,37	1,26	0,71	52,26

(Протокол спектрального аналізу ЦЛІ “Дніпроспецсталь” від 09.11.1976 р. № 106).

Ці результати засвідчують, що в цих об’єктах виплавляли метал при температурах, нижче ніж 1400°C. Горни були разові, про що свідчать потужні завали печини. Металургійні ремесла Протолче були спрямовані на внутрішнє забезпечення збройних дружин Русі, що прибували сюди, на традиційне місце збору.

У культурних нашаруваннях Протолче знайдено близько 40 видів виробів із заліза: замки циліндричні пружинні, леміш XI–XII ст., розміром 300 × 210 мм; наконечники тригранні (арбалетні) і дволопатеві, залізні ножі XI–XII ст., фрагменти серпів, залізні долота, деталі кінської зброї, підвісні кресала, залізні скоби, гачки риболовні, цвяхи двох видів, вироби з мідного дроту й бронзи, фрагменти мідного казана, натільні хрести з крученого мідного дроту, зливки кольорових металів; найвиразнішим матеріалом були фрагменти чавунних котлів, що повсюдно зустрічались у другому стратиграфічному шарі XII–XIII ст. і жодного разу – у слов’янських землянках XI ст. Наявність чавунних котлів засвідчує, що вони були у

вжитку, зокрема, чорноклубуцького військово-політичного союзу, чії полки контролювали протягом XII ст. Наддпоріжжя і Запорожжя. Наведену думку поділяв і М. Брайчевський, який мав змогу їх оглядати, будучи учасником Першої козацької міжнародної конференції на о. Хортиця в 1990 р. Цікавими знахідками слід вважати й залізні циліндричні замки, вони часто зустрічались у культурних шарах давньоруських міст, городищ, селищ, поселень і могильників домонгольського часу (Райковецьке городище, Княжа Гора, Дівич Гора) [214; 215]. Залізні ножі хортицького Протолче, у яких один бік (спинка) потовщений, а леза загострені, характерні для давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я й інших регіонів Русі [216, с. 74]. Наконечники стріл ромбоподібної форми, що виявлялись в основному в II Розкопі Протолче, були найпоширенішою формою на Русі, вони, зокрема, характерні для Гніздівських курганів X ст. [217]. Їх також знаходили серед інвентарю поховання дружинника X ст. у м. Київ [218; 219], на Райковецькому городищі [214, с. 14]. Подібні стріли зустрічались серед речей Володимирських курганів [220], курганах Приладожжя [221, с. 7], Максимівському могильнику [220, с. 9], на Сарському городищі [222, с. 5–6] та Княжій Горі [215; 219] і датуються в широкому діапазоні X–XIII ст. Що стосується бронзових сережок і хрестиків з мідного крученого дроту, то слід вважати, що вони були місцевого виробництва. Географія виробів із заліза відповідає конфігурації княжих полків, що збирались на о. Хортиця в окреслені віки.

Кераміка. За походженням її можна розділити на три типи: це ліпна кераміка з VI до X ст., грецька і візантійська тарна кераміка XI–XIII ст., а також кочівницька кераміка XIII – поч. XV ст. (типу Курцемал). Менша частина кераміки вироблена за ліпною технологією, походить вона з урнового поховання VI–VII ст., продатованого *in situ* А. Сміленко, та кераміка X ст., виявлена в Розкопі II, де досліджувався ремісничий об'єкт.

У виготовленні основної маси кераміки слов'янського виробництва в тісті застосовують пісок, шамот; колір обпалу – від сірого до жовтого,

чорного з лінійним хвилястим орнаментом. Випал нерівномірний. Найчастіше зустрічалися фрагменти горщиків зі слабопрофільованими, злегка відігнутими назовні вінцями, нерідко з потовщеним краєм. Поверхня їх вкрита майже суцільно нанесеним поглибленим орнаментом: дуже густо розташованими горизонтальними борозенками або паралельними хвилястими лініями. Рідше трапляються зигзагоподібні лінії з рідко розташованими борозенками. Вінця цього типу кераміки не орнаментовані, за винятком декількох фрагментів з насічками по краю вінця. Менш численну групу становлять уламки глеків або горшкоподібних посудин із ручкою, за тістом нагадують амфору кераміку. Ці посудини мають червонуватий обпал, іноді з рожевим або жовтуватим відтінком. У них плоскі широкі днища, округлі боки і досить широке горло. Ручки округло витягнуті і сплюснені. Описана група посуду має такий самий орнамент, що й горщики, але менш рясний. Крім поясів хвилястих ліній, трапляються пояски горизонтальних ліній, поєднання горизонтальних та хвилястих ліній, тобто суцільно лінійна орнаментация. Аналогічна кераміка виявлена на північ від Хортиці в балці Яцевій та в інших місцях Надпоріжжя, що датуються IX–XI ст., вона могла бути в ужитку і в XII, і в XIII ст. [223, с. 175].

Певну частину кераміки становлять горщики, завезені з Києва. Вони виготовлені на гончарному крузі з добре відмуленої старої глини, рівномірного випалу. Вінця їх дуже відігнуті назовні з повторним загином до середини, а з внутрішнього боку проходить глибокий рівчак. Таку кераміку є можливість датувати XII–XIII ст. Орнаментация її аналогічна попередній кераміці, як у пам'ятках Старокиївської Гори [215, с. 178–179], обох попарно розміщених бродницьких кічкаських поселень, у селах Дніпровське, Волоське та хуторі Першого травня [223].

Переважає кількість кераміки припадає на імпортовану тарну кераміку. Це в основному амфори червоноглиняні, яйцеподібні, круглодонні з жолобчатою поверхнею. Вони мали вузьку шийку і ручки, що піднімались над вінцями. Це була тара для вина й оливи. Походження – візантійське і з Північного

Причорномор'я. Амфори ці вивозили, зокрема, із Херсонесу в XI–XIII ст. [224]. Аналогічна тарна кераміка знайдена при дослідженні Кічкаських бродницьких поселень у 1928 р. [223, с. 166] та Великопотьомкінському острові в гирлі Дніпра, досліджуваному в 1972 р. [22, с. 64–73; 225]. У багатьох об'єктах Розкопу II траплялися також фрагменти червоноглиняного посуду зі слідами жовтувато-білуватої, жовтої, жовто-зеленої та зеленої поливи. До керамічних виробів зараховуємо і прясла, виготовлені зі стінок посуду, в основному зі стінок амфор. Ці прясла відомі і на інших пам'ятках, але більш ранніх, що належать до кінця I тис. н. е. У південній частині Розкопу II на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні знайдені предмети з білого тіста, схожі на гральні предмети.

Скло. Зі скляних виробів у закритих об'єктах Протолче траплялись намистинки синього кольору, посередині орнаментовані білою хвилястою лінією, діаметром 3,5 мм; намистинки у формі діжечки, скляні персні, браслети білого, зеленого, синього кольорів. Скляні вироби, ймовірно, мають імпордне походження.

Камінь. Найчастіше на поселенні зустрічаються точильні камені з піщанику, нерідко з дірочкою на одному кінці, кресала крем'яні, бруски точильні, фрагменти точильних кругів, фрагменти жорен тощо.

Кістка. З остеологічного матеріалу в культурних заповненнях виявлено велику кількість кісток риб, у багатьох випадках скелети великої риби порційно порубані (колективне харчування), з великих хребців риб робилися прясла, з ребер – голки, спиці для плетіння та ремонту рибальських сіток. З кістки виготовлений мундштук для волинки або флейти з чотирма дірочками. Крім кісток, луски, у всіх об'єктах Розкопу II виявлено велику кількість кісток диких і свійських тварин, коней, птахів водоплавних.

Аналіз остеологічного матеріалу іхтіофауни здійснювався в Мелітопольському педінституті, за що автор висловлює глибоку подяку професору біологічного факультету А. Волоху.

Отже, серед заповнення двох господарських ям Розкопу I виявився

такий видовий склад:

Яма № 1

Риби:

Жерех – 4 особини

Судак – 3 особини

Сом – 1 особина

Сазан – 1 особина

Підуст – 1 особина

Севрюга – 72 особини

Білуга – 2 особини

Безхребетні:

Лужанка – 1 особина

Яма № 2

Риби:

Жерех – 2 особини

Севрюга – 2 особини

Білуга – 3 особини

Судак – 1 особина

Осетер – 1 особина

Яма № 1

Ссавці:

Бик домашній – 6 особин

Коза домашня – 1 особина

Свиня дика – 1 особина

Собака – 1 особина

Курка домашня – 1 особина

Дослідники-біологи звернули увагу на домінування в раціоні гарнізону Протолче осетрових риб, що, очевидно, добувались у плавневих озерах під час нерестового ходу, а також відзначали відсутність залишків хутряних та інших видів дикої фауни, що добувалась під час полювання. Кісткові рештки

всіх тварин, за винятком собаки, дуже фрагментарні, що свідчить про порційне приготування м'яса для харчування.

Руйнація верхнього культурного шару літописного поселення Протолче попередніми оранками ЦНДПТІМЕТу не дає достатніх підстав датувати їх XIV ст. Однак група знахідок, що була виявлена як підйомний матеріал О. Бодянським: бронзовий хрест-енколпій XIV – перша половина XV ст., коліщата, залізна шпора XIV ст., залізні ковані арбалетні тригранні наконечники стріл, деякі типи пізньої золотоординської кераміки з розкопів 1990–1991 рр. (на узвишші Осокорового озера, досліджувані В. Ільїнським), а також факсиміле карти Альфонса Мауро Португальському королю 1449 р., де у південній частині великого Дніпровського острова показаний картографічний символ митниці (?); архітектура поселення в XIII–XIV ст. свідчить, що поселення було не сільським, а переважно воєнізованим з міськими рисами економіки, орієнтованими на експорт і на забезпечення військових підрозділів, які потребували кормової, житлової і ремонтної бази. Монети, виявлені у верхньому культурному шарі поселення О. Бодянським – мідний джучид чекану хана Кільтібека (1361–1362) та джучид хана Джанібєка (1339–1357) – свідчать не лише про хронологію поселення, а й про загальні процеси, що відбувались у XIV ст. на лівобережжі Дніпра, басейні р. Конка, де з кінця XIV – до поч. XV ст., коли в урочищі Великі Кучугури існувало велике золотоординське місто Курцемал (Самис, за С. Мишецьким). Дослідники – В. Довженко, В. Пешанов, Ю. Волочай, А. Ширяєв, В. Шовкун, В. Борисов – пов'язували виникнення міста Курцемал, або Самис, саме з цим золотоординським етапом. У 1361 р. ханом Золотої Орди стає Мамай. Його активна роль у відродженні державного механізму Золотої Орди насамперед була спрямована на Кримські улуси (звідки вийшов він сам). Йому вдалося на деякий час зламати опір місцевих феодалів. Ногайські й окремі кримські кочів'я активізувались на Лівобережжі Дніпра і спрямували свої дії аж до Північного Кавказу. Після усунення Мамає в 1382 р. ногайські Орди стали васалами його наступника на троні в Сараї – Тохтамиша. У 1395 р. ногайці –

союзники останнього в грандіозній битві під Татартупом із середньоазійським еміром Тимуром зазнали нищівної поразки. Поразка золотоординського війська залишила в ногайському фольклорі масу згадок про спустошливий похід Тимура, який знищив еліту ногайських орд. Вплив Золотої Орди на землі Північного Кавказу, Подніпров'я був остаточно підірваний. Золотоординські міста – Татартуп, Джулай, Маджари і, думається, Курцемал (Самис) у плавнях р. Конка, навпроти літописного Протолче, – виявились якщо не спустошеними, то зовсім залишеними, воєнний потенціал ногайських орд вичерпався. У цих умовах давньоруське Протолче якщо й було зруйноване, могло поступово відроджуватись першими колонізаційними зусиллями бродників, добичників, уходників. Можливо, внаслідок цього на кучугурському місті Курцемал (Самис) археологічно зафіксовані свідчення раптового руйнування.

Археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. Довженка на початку 50-х рр. ХХ ст. перед затопленням Каховським водосховищем плавнів Великого Лугу досліджувала на Великих і Малих Кучугурах руїни мінаретів і мечетей колишнього процвітаючого центру торгівлі і ремесел на підступах до Криму і Північного Кавказу. Ще донині на останцях островів можна знайти прямокутну цеглу, битий мармур і мозаїку, завали культових об'єктів. Краєзнавець В. Шовкун за власною ініціативою зібрав на Малих і Великих Кучугурах кілька тисяч золотоординських монет XIV – поч. XV ст., китайський фарфор, бронзове литво, яскраві уламки середньоазійських кахлів і мозаїки. Можливо, місто Курцемал, яке знаходилося від Протолче за якихось 8–10 миль, загинуло одночасно зі своїм сусідом. Однак ця версія потребує подальшого синхронного дослідження обох пам'яток. Пам'ятки пов'язані сусідством й останніми етапами свого існування. Рештки архітектури цих пам'яток, інші артефакти – це той самий літопис, “котрий говорить тоді, коли уже мовчать і пісні, і легенди”, як зазначав М. Гоголь. У культурологічному аспекті було б дуже важливим і перспективним для всього Півдня України музеєфікувати ці обидві пам'ятки, які знаходяться на

Дніпровських туристичних маршрутах.

3.3. Передумови козакотворення в хортицькому довкіллі

Розвиток транзитної торгівлі Руси-України з кінця X до першої чверті XIII ст. сприяв виникненню й розвитку придніпровських міст із верхів'я Дніпра до о. Березань й Селіни (Дунаю). Торгові дороги, де дозволяли умови, йшли або річками, або вздовж річок. Переправлялись через річки влітку по бродах, переправах, мостах, і на поромах, а взимку – льодом. На Дніпрі вітчизняні літописи знають переправи і перевози, що діяли століттями, це – біля Стайок, Ржищева, Трахтемирова, Києва, Канева, Трипілля, Кічкаса і Хортиці, Олешія.

Розвиток придніпровських міст-портів стимулював збір перевізного на переправах; користування бродами теж обкладалося митом. На практиці від цих зборів, а особливо мита, ніхто на мав права ухилятися і обходити місце на якому воно збиралося [226, с. 306]. Так було протягом століть. У містах-пристанях і портах у всі пори року було людно, зростало міське населення, зайняте торгівлею, ремеслами, охоронною й сторожовою службою. Міста пограниччя ставали анклавом, де починалось козакування – мандрівний спосіб життя, продиктований умовами пограниччя.

Верхній Дніпро зв'язувався з верхнім Подесінням, Десною через яку проходив зв'язок з Окою (через Сейм) з Доном, Прип'яттю, з якою зв'язки налагоджувались з Німаном, Побужжям (Вісленським), Прикарпатською областю і Дністром. Меридіальні зв'язки здійснювались завдяки дністровському водному “шляху із варяг у греки”. За археологічними пам'ятками, час становлення дніпровського водного шляху деякі дослідники відносять до I–II ст. н. е., інші освоєння дніпровського судноплавства відносять до епохи міді-бронзи. Археологічні артефакти з Присамаря,

Хортиці, Бугу й Подністров'я свідчать, на нашу думку, що це відбувалось вже в мезоліті [227, с. 8–9]. У першій половині XI ст., згідно з археологічними даними, активно функціонували торговельні зв'язки, причому не тільки по Дніпру, а й по Дунайсько-Дністровським комунікаціям. Архітектура житлових об'єктів у Протолче типова для ранньослов'янських часів (однокамерні землянки з пічами-кам'янками і сінями – входом зі сходів).

З цього приводу можна сказати, що “тяглість” (континуїтет) історії українського народу тривав від передісторичних часів до наших днів, еволюційність у зміні матеріальної і духовної культури внаслідок взаємовпливів та запозичень ззовні знаходить реалізацію в інших археологічних матеріалів [228, с. 4].

Вітчизняні літописи називають основні міста-пристані і порти на Дніпрі: біля Смоленська См'ядин (Лавр., під 1015 р.), Любеч (882 р.), Вишгород (Лавр.; Const. Porph., 9), біля Києва пристань в гирлі “ручая Почайни або ручая “Угорське” (955 р.), Треполь (1093) у гирлі Стугни, відомої ще і як Водяні Ворота (1177 р.), Витичів (57 верст нижче Києва), Канів (згадується в Патерику Печерському в житті Феодосія), Хортиць остров (1103), Олешня – місто і порт, острів св.. Еферія (Елферія, 945 р., тепер о. Березань). Окрім головних пристаней і портів, літописці називають кілька дніпровських урочищ. Біля Хортиці називають Перунову рінь (988 р.) і Білобережжя (945 р.) Дослідники літописів по-різному їх локалізували. М. Барсов під “Білобережжям” розумів Дніпровський і Бугський лимани [36, с. 78]. Ф. Брун це урочище локалізував між Дніпром і Дністром [229, с. 72]. Лаврентіївський літопис називає “и проток Протолчье” нижче острова Хортиця (1103 р.), яке М. Барсов розміщував на лівому березі Дніпра. Дослідник не дуже помилявся, оскільки навпроти південної окієчності о. Хортиця впадали в Нове русло Дніпра дві степові річки – Суха і Красна Московки, знані Книгою “Большого чертежа”. Дніпровський брід проходив по лінії р. Нижня Хортиця – плавневі озера о. Хортиця – гирла річок Сухої і

Красної Московок. Все дніпровське урочище з бродом і містом-портом літописці називали “Протолчье”.

Заснування “городков”, “городів” на дніпровському пограниччю за теорією З. Ходаковського М. Барсов називав “замечательной и оригинальной [36, с. 262]. Нас ця теорія може зацікавити тим, що генеза “городка” Д. Вишневецького, як і перших опорних пунктів, бекетів запорожців, залишається досі не зрозумілою. З. Ходаковський перший із дослідників відзначив у них ряд спільних рис, що зближують давньоруську архітектуру з пізнішою фортифікацією козацтва [230, с. 96]. Мірилом організації планувальних схем слугували етнічні межі слов’янських племен [230, с. 96].

Польові дослідження З. Ходаковського виявили такі особливості:

- А) місця обирались вигідні зі стратегічного погляду;
- Б) вхідні ворота влаштовувались зі сходу;
- В) вал укріплення – із чорнозему, насипаного до самої підосви;
- Г) внутрішня тіснота не давала змоги розмістити більше ніж 2–3 будівелі;
- Г) наявність навколо “городців” багатих урочищ;
- Д) відстань сусідніх “городців” рівнялось від 4 до 8 старих верст.

Висновок З. Ходаковського полягає в тому, що “городці” мали значення більше, аніж оборонні споруди. “Город або град є обрада, вінець, іншими словами округ, обняття, границя, що початково присвячувалась “язичеському многобожжю”. З. Ходаковський зближує слово “город” з “горою”, або “гореть”. Жрецьми він вважав племінних руських князів, яких літописи згадують як “сущих під рукою Руського князя”. З. Ходаковський писав: “... чем дальше я углублялся в Россию, тем более утверждался в мысли, что какие то правила были городища в избранных к тому в красивых местах, и окружающим их урочищам дать одинакие названия” [230, с. 96]. Отже, вибір місця, планувальна схема, характер фортифікації був заснований на глибоких традиціях і сакральних віруваннях. Цікаво, що П. Шафарик позитивно сприйняв теорію З. Ходаковського, хоча утримався визнати її

достойнства. Генезис оборонних споруд “городків”, “бекетів”, “січей” розвивався з дохристиянської доби і був носієм традиційної культури на Великому кордоні.

І. Срезневський погоджувався з ідеєю походження “городців” із язичницького богослужіння. “Городища, – пише він, – знали в Подунайських землях на зразок “Ківець”, “Переясловець”, які були і населеними пунктами [231; 232].

З XI до першої чверті XIII ст. вітчизняні літописи нараховують сотні “городищ”, міст, погостів тощо. Після монголо-татарського нашествя населення, захищаючись, споруджувало окопи й городці. Можливо, на Запорозжі поміж курганними полями виникають окопи, городища, городці, споруджувані і попередниками запорозького козацтва: бродниками, чорними клобуками, уходниками, які виникали навпроти татарських кочів’їв та турецької небезпеки (були складені Ходаковським й опубліковані Погодінім карти “городищ” в тритомному виданні “Городища Древней Русской истории в домонгольский период”, пізніше: “Городища, города, городки..” ввійшли в “Исторический Атлас России”, виданий Павлищевим у Варшаві 1846 р., що сьогодні невідомо широкому загалу дослідників).

У Хортицькому довкіллі гідронім Перунова рінь називається під 988 р., вище Кічкаської переправи значився Перунів острів. Обидва гідроніми мають стосунок до топографічної номенклатури, пов’язаної з хрещенням Русі, коли князь Володимир близько 990 р. повелів прив’язати коневі до хвоста і волочити з гори по Боричевому [узвозу] на Ручай, і 12 мужів приставив бити його палицями. І це [діями йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. “І приволікши його, викинули його в Дніпро. І пристав Володимир [до нього людей], сказавши: “Якщо де пристане він, то вы одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його”. І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова Рінь” [152, с. 66]. В. Яременко вважає, що “всипана крупним піском і гравієм смуга напроти

Перунова острова на правому березі Дніпра” (!?) [32, с. 547] тепер затоплена водами, піднятими греблею Дніпрогесу”. Насправді “Перунова рінь” локалізується нижче греблі Дніпрогесу між о. Хортиця і кам’яними острівцями; до зарегулювання нижнього б’єфу тут була піщана коса.

Друга літописна згадка під 1190 р. залишалася довгий час поза увагою дослідників, хоча А. Сміленко літописне “у Протолчия” розміщувала на луговому боці Дніпра (в районі о. Хортиця) [129, с. 191]. Незважаючи на це, події 1190 р. довгий час залишалися поза увагою дослідників, будучи затемненими довільним прочитанням “Південноруського літопису” за Іпатіївським списком [233, с. 317, 369, 451]. Для вивчення географічної номенклатури Протолче важливим є прочитання видавцями другого тому ПЗРЛ (141) і літопису за Іпатіївським списком (452), де описується боротьба Ростислава Рюриковича (Ростислав Рюрикович – син Великого князя Київського, вів довгу й досить успішну боротьбу з половцями. Найбільш вдалі походи на них він здійснив у 1190 і 1193 рр.) з Лукоморськими половцями. У 1190 р. половецькі хани Ітогди й Акуш, після вдалого походу Ростислава Рюриковича на їх вежі, зимою пішли на “Киевскую Украйну Ростиславлевою дорогою” [107, Т. 2, с. 141], тобто шляхом, яким ішов на них Ростислав із Торчеська до “Протолчию на Днепре” через р. Івею, у якій пізнається р. Базавлук або, можливо, Інгулець [107]. Половці переслідували Ростислава Рюриковича на зворотньому шляху, “постигоша и на Ивле, в третий день от Днепра” [107, Т. 2, с. 299]. Шлях Ростислава Рюриковича починався з Торчеська – столиці Торчеського князівства на “Киевскую Украйну” “Ростиславлевою дорогою” через “Протолчию на Днепре” [35, с. 369, 451]. Іпатіївський літопис повідомляє, що після походу Ростислава на половців 1190 р. Святослав докоряв Рюрику: “се ты снимался с Половцами с Лукоморскими; а ныне послемъ по Половцы по вся, по Бурчевича” и посла Рюрик по Лукоморские Половцы, по Акуша, и по Итоглыя (до якого втік Кунтувдей – А.С.), по Буревича, по Осолука и по Изая. Восени князя з’їхались в Канів”. “И посла Рюрик сына своего Ростислава противу

лукоморских Итогды и Акуша къ се в Каневъ; а Бурчевича приехала по оной стороне Днепра против Каневу, и не ехаша на ту сторону” [35]. Це свідчить, що Лукоморські половці йшли по Канівській стороні, тобто правобережною стороною Дніпра. Отже, у походах руських дружин на кочів'я половців згадується р. Івля, під якою Арцибишев розумів р. Базавлук – праву притоку Дніпра.

Лівобережна гідросистема Надпорожжя з пониззям Дніпра сполучалась через допливи р. Кінські води, р. Молочної з Азовським морем. Існування в цій системі такого сакрального центру, як Кам'яна могила, а на сході – Кам'яних могил (Розівський район Запорізької області) може підтверджувати, що “більшість відомих нам із сивої давнини – від неоліту та мідно-бронзової доби – міграцій відбувалися на кордони між Лісостепом і Степом саме вздовж водних шляхів, які полегшували пересування у широтному напрямі” [234, с. 9].

На початку XII ст. пограниччя проходило по Північному Донцю і Ворсклі, по східній стороні Дніпра. Далі з Дніпровського лиману (літописне Олешня –А.С.) зв'язки функціонували через Буг і Дністер до дельти Дунаю. Тут руське пограниччя із середини X ст. змістилось на північ, за Карпатський масив, що пересікав Східний Буг і Дністер до початку XIII ст. [36, с. 78].

У зоні Надпорожжя і лівобережного Запорожжя значну роль відігравали широтні системи зв'язку, вузловими пунктами яких були Присамар'я і Хортицька гідросистеми. Зв'язок Приазов'я через систему річок Кальміус, Мокрі й Сухі Яли, Гайчур, Вовча і Самар вважається давнім, що підтверджується, за висновком І. Ковальнової, археологічною інформацією з часів міді бронзи. Такою ж давньою була й друга меридіальна й широтна гідросистема зв'язку на лівобережжі від о. Хортиця. Основним транспортним вузлом тут була згадувана Кічкаська переправа з двома попарно розміщеними бродницькими поселеннями, дніпровським бродом Протолче, лівобережними річками Кічкас, Суха і Красна Московки, та допливи річки Конки, Сутень (Молочної), а на правобережжі трьох річок Хортиць служили

широтними зв'язками нижче Дніпрових порогів. Тут, як і в Самарській гідросистемі, археологічні артефакти (морений дуб, піднятий з дна Дніпра в 1981 р., оброблений для однодеревки і продатований 13 тис. до н. е.) свідчать про раннє функціонування гідросистеми.

Третя літописна згадка Протолче пов'язана з Калкською *fatalis* для Русі – першою битвою з монголо-татарами.

Протягом усього попереднього століття, від Сутені до “Ростиславлевої дороги” на “Киевской Україні”, літописне місто-порт Протолче процвітало, про що свідчать позиції Русі-України на дніпровському торговому шляху, розвиток міст у стратегічно важливих місцях пограниччя, що підтверджується археологічними даними Запорожжя і Надпорожжя. Культурний шар літописного Протолче XII–XIII ст. підтверджує його воєнізовану організацію з економікою, яка підпорядкована на обслуговування великих контингентів військ. Цьому відповідала й архітектура третього стратиграфічного культурного шару, у якому були розчищені великі курені внутрішньою площею від 200 до 300 м², з виразними речовими комплексами (тарна кераміка із Середземномор'я, чорноклобуцький гончарний посуд, фрагменти чавунних похідних котлів, предмети озброєння і військового спорядження), про які мова йшла вище.

Протолче – найпівденніший військовий і торговий форпост Русі-України, переживший свого сучасника – літописне Олешія – відігравав роль збірного пункту і був опорною базою степових походів і зовнішніх економічних зв'язків. Навколо Протолче був поширений половецький культурний простір. Однак мирні стосунки Русі з половцями й особливий статус відкритого міста сприяли його функціям і розвитку. Все Надпорожжя і частина Запорожжя до лукоморських половців, з якими воювали київські князі й Чорноклобуцький військовий союз, контролювались трьома половецькими ордами, що були союзниками Русі. Присамар'я, Кічкас, Хортицьке довкілля контролювала надпорозька орда Бурчевичів; Заорельська і Самарська контролювали лівобережне Надпорожжя.

Кожна з них мала свій маршрут кочів'їв, де використовувались: зимник і літник і території кочів'їв між ними. Курені – з'єднання декількох в основному патріархальних родин, близьких землеробських народів. Військо і народ у половців були одним цілим. Військова організація їх складалася із союзу орд, які, у свою чергу, ділилися на підрозділи – курені. На чолі всього військового союзу стояв хан, якого вибирали на з'їзді аристократії. За чисельністю половецьке військо, за скромними підрахунками, сягало від 5 до 12 тис. Кіннота в них поділялась на важку і легку. У русичів була наява переважно легка кіннота і піхота. Військо русичів складалося з княжих дружин. У половців участь у війську була правом та обов'язком усіх, навіть жінки носили зброю і брали участь у воєнних діях [235, с. 98]. Тримати великий шлях чистим від зовнішніх вторгнень було головним у зовнішній політиці Русі.

Використовуючи феодальні уособиці руських князів, половці в середині XII ст. своїми несподіваними розбійними вторгненнями починають “пакостити” в Дніпрових порогах, грабують і протидіють рухові гречників і залозникам на Русь. Отже, для охорони водного шляху до Києва і супроводження купецьких флотилій князі Русі вимушені організовувати пограничні загони і посилати їх до Канева, як констатує Іпатіївський літопис. Отже, сторожові загони, що несли варту біля міст-портів Канева і Хортиці, і були тим імпульсом, що сприяв козакотворенню. Проте нашествя половців продовжуються. Якщо враховувати лише великі їх вторгнення, то вітчизняні літописи нараховують їх понад 50 за 150 років (1061–1210). У цих умовах на руському пограниччі і діють руські богатирі, хоробрість яких зі співчуттям згадують автори літописів, а народ оспівав у давніх билинах і думах. Народ узагальнив досвід і героїку боротьби з кочівниками степу і створив народного героя, захисника вітчизни – богатира-козака.

Враховуючи єдині економічні інтереси стосовно дніпровського транзитного торговельного зв'язку, половці і русичі нерідко виступали спільно. Реальна загроза половцям 1223 р. з боку Субуде і Чугуде спонукала

звернутись до русичів за порятунком.

Але схоже, що інстинкт самозбереження спрацював тоді в одних половців, для руських дружин, очолюваних трьома Мстиславовичами, як показали наступні події, це мало трагічні наслідки. У 2013 р. виповниться 790 років з того дня, як старійшини Руської землі Мстислав Романович Київський, Мстислав Святославич у Козельську і в Чернігові та Мстислав Мстиславович Удатний (Удалий – *А.С.*) у Галичі очолили військовий похід проти монголів, що з'явилися розвідувальним загonom у половецьких станах.

Розвідувальний загін, очолюваний кращими його полководцями Субуде і Чугуде, направлявся Чингісханом через Дербент – Закавказзя – Північний Кавказ – Причорномор'я – Дунай – Трансільванію. Вони 20 років разом були в походах і, здається, не знали поразки. Розгромивши на Північному Кавказі алан (дагестанців), черкес, інших гірських народів вийшли на половців. Субуде, попередньо намовивши половців відступитися від своїх союзників (аланів і черкес), відкрив собі шлях у Причорноморські степи.

Половці весною 1223 р. подалися в Київ просити у своїх союзників допомоги: “Якщо ви не допоможете нам, [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете” [235, с. 65–69]. І відбулася рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадилися вони так: “Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй [35, с. 379].

“Великий князь Мстислав Романович сам, чернігівський князь Мстислав Всеволодович, из Галича князь Мстислав Мстиславич, и син старейший беху. С ними же Данило сын Романа Мстиславича, Михаил сын Всеволода Чермного с новгородци, Всеволод сын Мстислава Романовича, Василько ростовський князь, Володимир Рюрикович смоленський и друзи многи князи. Галицкие же и волынские пешцы идоша в Лодях по Днестру в море и остуда Днепром до порог, приидоша до 2000 людей. Князи русии собравшеся по Днепру и Заруба и сташа у острова Варяжского” [35].

Татари вдруге слали послів, рекуще: “Почто хочете на ны итти кровь

проліяти? Мы же не приидохом на вы, ниже на землю вашу и ничто вамо заяхом, а имами рать с половцы. И аще хочете покой имети, половец же к себе не приемлите” [126, с. 362].

Монголи вважали половців своїми пастухами і конюхами. Татари послали знову послів, рекуще: “Пошто послушали есте половец конюхов и послы наша избиша? И оже мира хочете, идите к нам, а мы готовы” [126, с. 363]. На цей раз князь великий відпустив “послы тыя” [126]. Зачувши про це, Субуде послав своїх послів у Київ, попередити русичів, що це їх особиста справа, бо половців вони вважають своїми підданими, а до русичів вони ставляться без будь-яких вимог. Княжий тріумвірат віддав наказ послів стратити. Це був непродуманий крок, монголи керувались чуттям помсти і на Калці (1223) і під Рязанню (1237).

Згідно з Іпатіївським, Хлудовським літописами, “звідти же [із Києва], рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхали туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смолянни й інші землі. Всі ми посуху Дніпро перейшли, так ото покрита вода була безліччю човнів. А галичани й волинці, кожен зі своїми князями, і курені, і трубчани, і путівльці, кожен зі своїми князями, прийшли кіньми. А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море, - човнів же була тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був жо з ними [воєвода] Домажарич Юрій і [боярин] Держкрай Володиславович” [126].

Л. Махновець помилково робить висновок, що з човнів було зроблено наплавного моста. У цьому не було потреби, оскільки через вказаний дніпровський брід “близ Протолчів” люди і худоба вільно переходили включно до зарегулювання Дніпра в 1932 р. Наплавний міст з човнів русичі могли наладнати на Кічкаській переправі. “...идоша 8 дней и до реки Калки [мню Калміус], ...и бысть бой;” [66, с. 363]. Битва русичів з контингентом Субуде і Чугуде (Джебе) відбувалася з 31 травня до 16 червня 1223 р. Русь втратила всі збройні сили, еліту воєнної і політичної влади, видатних

полководців. Наслідком Калкської битви стали не тільки поглиблення усобиць, а й поглиблення економічної політичної й духовної кризи, здатності до самоорганізації [126]. У поменниках (синодиках) і літописах Новгородському I, Воскресенському, Густинському і в працях В. Татищева згадуються десятки загиблих князів, полководців. Серед них у колі загиблого Мстислава Всеволодовича Чернігівського названі Ізяслав Інгорович, Василько Мстиславич з чотирма князями, Ярослав Новогорський, Святослав Шумський і Юрій Несвітський, при цьому останній, як нам видається, є пращуром славетного гетьмана України Д. Вишневецького-Байди.

Ні в історіографії, ні за археологічними джерелами Калкська битва досі остаточно не локалізована. З кінця 1990-х рр. ми вели візуальні дослідження в басейні р. Кальміус (Куйбишівський і Розівський р-ни Запорізької області та Волновахський р-н Донецької області). Дослідження В. Татищева й В. Кудряшова не мали продовження [236]. Досі немає жодного узагальнюючого систематизованого дослідження із залученням артефактів польових методів досліджень й аналізу пам'яток писемності Сходу. Калкська битва (1223) потребує окремого розгляду як трагічна подія в історії східного слов'янства, що змінила подальший розвиток усієї Східної Європи.

Окремого розгляду потребує епізод, пов'язаний з отаманом дніпровських бродників Плоскинею, який спочатку виступив як союзник русичів, а в ході Калкської битви взяв сторону монгольських темників Чигирхана і Тешухана [Тешкан]: “Той же окоянный даде великому князю роту, яко не избити никого..., ...он же окоянный предаде их татарам, повели все изсещи” [126, с. 364]. Літописець описує втрати русичів так: “Тисецких же, воєвод и протчи воив паде болем 70000. А кн. Мстислав [и] Даниил галицький, прибежав ко Днепру, перове перевезеся и в без памяти був, повели лодии ины посещи и пожещи, а ины отринуты от берега, бояся погони “по себе” [126] “...и едва от всех вой десятая доля спасся” [126].

Можна допустити, що отаман (у В. Татищева – воєвода). Плоскиня, зрадивши русичів, міг очолювати місцевих бродників. Його поведінка як

посередника між монгольськими темниками Черканом і Тешканом і воями князя Мстислава Київського, як і клятва на хресті, скоріше, засвідчують його слов'янське походження, як і його ім'я. М. Карамзін відступника Пlosкиню теж називає “воевода Бродниковъ” : “Ту же и Бродници съ Татары быша, и Воевода Плоскына, и ть окаянный Воевода, целоваль крестъ честный къ Мстиславу и по объма Князема, око (яко) их не избити, и съага” [237, с. 146]. Історик Росії М. Кармазін, посилаючись на Никонівський літопис, завершує оповідь цієї трагедії знаменням: “Явилось Комета, звезда величины необыкновенной, и целую неделю в сумерки показывалась на Западе, озаряя небо лучом блестящим. В сіе же льто сдѣлалась необыкновенная засуха: льса, болота воспламенялись; густые облака дыма затмѣвали свѣт солнца...” [237, с. 146].

3.4. Літописне Протолче – попередник козацької твердині Запорожжя

Історична географія Надпорожжя й Запорожжя вперше згадується у текстах ведичної літератури, у топонімах, гідронімах, в оноματοпоетичних матеріалах, що вживаються в початкових сакральних міфах.

В античну епоху регіон перебував під пильним наглядом греків, римлян і візантійців, пізніше – венеціанців й генуезців. Найзмістовнішим твором про країну русів, Дніпрові пороги, Крарійську (Кічкаську) переправу, острів св. Георгія (о. Хортиця) часів княжої доби є праця візантійського імператора й історика Костянтина Багрянородного “Про управління імперією...” [182].

Регіон напередодні процесу козакування на Великому кордоні добре знаний першим вітчизняним (Аскольдовим) літописом. Враховуючи інформацію цього літопису, в історіографії сформувався висновок, згідно з

яким, водний “шлях із варяг у греки” русичі освоюють з I–II ст., а в інших літописах – з IX ст. н. е. Таке датування суперечить археології, адже згідно з її артефактами, освоєння дніпровського водного транзитного шляху на допливах Дністра та інших східноєвропейських річках починається в мезолітичну й енеолітичну добу. Абсолютне датування залишків матеріальної культури (кераміки, знарядь праці) поховальних комплексів, як і археологічна стратиграфія в поєднанні з природничими методами дослідження (дендрохронологія, спектральний, радіокарбонатний та вуглецевий), свідчать, що судноплавство на Дніпрі, Дністрі, Бузі і Дону було наявним у кінці I тис. Це підтверджується двома знахідками: перша – скам’янілий бальок дуба (для однодеревки), піднятий нами біля о. Хортиця 06.01.1981 р. (за ермітажівським визначенням, заготовка для однодеревки була виготовлена в VIII тис. до н. е.); друга знахідка – човен-однодеревка, піднятий у допливах р. Буг, датування його відноситься до мезолітичної доби. Виготовлення плавзасобів, таких як дубові однодеревки, було продиктоване гідрологічними особливостями, порогами Дніпра і Бугу. Інформація грецьких, римських і візантійських письмових аналізів схиляє нас до висновку, що використання транзитного водного “шляху із варяг у греки” “розпочалося задовго до заснування Ольвії.

Із початком функціонування Крарійська переправа, Хортицький брід, міста-порти, пристані і перевози; як і пограничні бродницькі селища й оборонні пункти, з часом стають осередками козакування (мандрівне, воєнізоване життя на пограниччі). Це сприяло бродницькій, чорноклобуцькій, уходницькій колонізації земель Надпорожжя й Запорожжя.

Поява українського козацтва сьогодні подається в хронології, яка спонукає не стільки до пошуку, стільки для вичікувальної позиції дослідників, авторів праць з історії козацтва. Ще немає детального дослідження, яке б пояснювало походження й інтерпретувало перші згадки епоніму “козак”. Отже, дати, під якими згадуються “козаки”, засвідчені: в 1143–1147, 1227, 1240, 1254 рр. тощо. Це не просто дати, це факти, що

з'явилися внаслідок закономірного розвитку соціально-політичних процесів, що виникали і розвивалися внаслідок геополітичних впливів в умовах степового пограниччя, де стикалися дві цивілізації – кочівницька й землеробська. Однією з кінечних форм розвитку геополітичних факторів пограниччя стало козацтво, якому передували соціально-споріднені форми (історичні посередники – *А.С.*): бродники, берладники, чорні клобуки, уходники та ін.

Вивчення проблеми виникнення та розвитку запорозького козацтва з урахуванням археологічних фактів повинно, на наш погляд, зосереджуватись на вивченні ролі міст-портів, пристаней і перевозів, бродів, митних і лоцманських служб та військових походів попередніх епох. Саме людність у цій сфері зайнятості поставляла і формувала воїнство, яке першим колонізувало землі Надпорожжя й Запорожжя, а з середини XII–XIV ст. еволюціонувало в козацтво. Дослідник В. Смолій підкреслює, що козацтво виникло раніше своєї назви.

Після Калки⁴, міста пограниччя, такі як Заруб, Канів, Протолче, водні комунікації – броди, переправи й перевози продовжували функціонувати. Щоправда, за археологічними даними, третій тип архітектури Протолче виявляв сліди суцільної пожежі, яка на денній поверхні прочитувалась великими овальними зольниками. Розкопки площ цих зальників вивели нас на великі дружинні курені – внутрішньою площею від 50, 200 і до 300 м². Можливо, калкський *fatum* до цього не мав стосунку, вони могли згоріти і після цієї компанії.

Археологія Надпорожжя і Нижньої Наддніпряни не дають підстав стверджувати про зміну поселень південної Русі або про їх запустіння після монгольської навали [238, с. 71].

Навала Золотої Орди “не могла змінити географічні, природні кордони двох цивілізацій” [157, с. 112] навіть якщо населення знівечених земель

---

⁴ Калка – історична річка, на якій відбулася рокова для Русі битва з монголо-татарами.

лісостепу змушене було відступити в XIII ст. на північ.

Бату на завойованих територіях запроваджував політику, орієнтовану на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі [239, с. 38].

Стихійні сили, такі як бродники, берладники, уходники, вся степова вольниця, включно з Тмутараканню, використовувались Вітовтом й іншими литовсько-руськими князями й воєводами у військових і політичних цілях. За степовою вольницею стояло довге мандрівне життя воїна-степовика. В означені часи вся ця вольниця була, схоже, осілим і кочовим населенням, що поповнювалося населенням з міст лісостепової смуги, йшов нерівномірний, але все ж таки синтез культур. Якщо не з Вознесенського і Глодського військових таборів, то, напевно, ж з часів Святослава приживається такий етнографічний символ, як “оселедець”. Вищеописані епізоди давньоруських походів у степ формували воїна-степовика, походи XII–XIII ст. тотожні походам литовсько-руським, а згодом і польських магнатів XVI ст., які самі по собі називались “козакуванням” [157, с. 112].

Городища і міста Червеньського князівства, що з’являлися з кінця X – початку XI ст. на допливах Західного й Південного Бугу, такі як Угровець, Верещин, Калов, Стовп’я, Судейськ, а деякі з них сформувалися в другій половині XII – на початку XIII ст., були зосередженням на Великому кордоні мандрівного люду, який охороняв і забезпечував функціонування шляхів сполучення. Найдавніші з них – Червен, Белз, Волинь, Берестя – стали великими удільними центрами.

Портові міста на переправах Дніпра: Любеч, Угорське, Заруб, Витичів, Канів, о. Хортиця були тим анклавом на Великому кордоні, де зосереджувалася степова вольниця – попередниця запорозького козацтва.

Процес козакування історично збігається з апогеєм феодальної роздробленості, яка послабила державу політично, проте, з іншого боку, сприяла розвитку культури на місцях [240, с. 62–63].

Доба бродництва найяскравіше презентована постаттю князя-ізгоя Івана Берладника, який під цим прізвиськом стає відомим на ниві

козакування. За родоводом він є Звенигородським князем, сином Ростислава Володаровича. Після смерті отця свого Ростислава перемишльського, князівство успадкував його брат Володимирко. За відсутності останнього в Звенигороді Іван захопив Галич і узурпував владу. Повернувшись, Володимирко вибив його, і Іван втік на Дунай. У Дунайському Берладі Іван очолив місцеву вольницю, яка традиційно промишляла в дельті Дунаю, гирлах Дністра, Бугу, Дніпра й Дону. Мандрівний уклад життя озброєних людей, очолюваних спритним кондотьєром, закріпило за ним прізвисько Берладник. Зі своїми бродниками-козаками він не раз надає військові послуги князям Всеволоду Київському, Святославу Чернігівському, Юрію Суздальському та ін.

Він не раз турбує літописні торгові міста Олешня і, ймовірно, Протолче, у 1158 р. нападає на кордони Галицького князівства на Дністрі. Під його бунчуком діє 6 тис. бродників, “берладників” і половецька орда. Невдовзі половецька орда його залишає через те, що він не дозволив їм грабувати давньоруські міста пограниччя. Козакування Івана Берладника закінчилось у візантійському місті Солуні (Фессалоніках) (1162), де його, як вважають деякі історики, отруїли, і не без участі можновладних земляків [241, с. 61].

Паралельно з бродниками епоха козакотворення постійно називає “берладників”, які двічі згадуються в Київському літописі. Як згадувалося вище, вони воювали і під бунчуком Івана Берладника та з його родичем Ярославом Галицьким. У 1159 р. берладники захоплюють київські порти на Дніпрі, Олешня. Повертаючись на Дунай, київське військо, очолюване боярами Юрієм Несторовичем і Якутом, наздогнали їх біля міста Дичина і розправилися з тими, хто підтримував Івана Берладника. Тому не дивно, що після його смерті літописні джерела не згадують берладників. Проте козакування на Дунаєвій протоці Серет продовжувалося, тут знаходили притулок ізгої давньоруського суспільства, як зазначає М. Котляр [242, с. 61], а також вільний люд, який заселяв Берладську область, Хортицю,

Присамар'я, Поорелля, Канів, все Надпорожжя і Запорожжя включно.

Наступниками їх на козакотворчій ниві були Ростиславичі. Один із них, князь Торчеський, з чорними клобуками не раз торував шлях до Хортиці на “Киевскую Украйну”, ідучи на лукоморських половців в 1190 і 1193 рр. У боротьбі за стольний Київ Ростиславичі перемогли Святослава, не проливши жодної краплини крові, і повернули йому Київ. Але за угодою зі Святославом вони взяли собі південну “Руську землю”, фактично Київщину, і всі землі аж до Протолче й Олешія включно.

„Козакующим” князем був Роман Мстиславович (бл. 1150–1205) – мудрий і далекоглядний політик. Упокорював не раз ворохобних половців, литву і ятвягів. Уславився звияжними походами в Половецький степ 1197 чи 1198, 1201 і 1204 рр. Після смерті Володимира Ярославовича 1199 р. Роман покняжився в Галичі, об'єднавши Галичину й Волинь у майбутнє князівство. Придушивши боярську опозицію в Галицькій землі, у 1202 р. заволодів Києвом, об'єднавши під своєю рукою всю Південно-Західну Русь [243, с. 665].

Учасник і герой Калкської битви Данило Галицький (1201–1264) характером і діями вирізнявся козацькою вдачею, завдав нищівної поразки хрестоносцям, брав участь у боротьбі за австрійський трон, куди посадив на короткий час свого сина Романа. Після Калки головну мету життя князь вбачав у визволенні Руси-України від монголо-татарських загарбників. Для здійснення цього наміру він укладає союз з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем, а з рук папи Інокентія IV приймає королівську корону, сподіваючись на допомогу католицького заходу (сьогодні ця корона зберігається в запасниках Москви). Це єдиний серед руських князів XIII ст., який не раз перемагав монголо-татарські орди. Ведучи напружену боротьбу з переважаючими силами монгольського полководця Бурундая, Данило все життя намагався створити коаліцію проти Орди. Надіям його не судилося збутись: князь помер (похований у Холмі). В Україні його іменем названо державну нагороду – Орден Данила Галицького. У його добу козацтво щойно

складалося. Бурхливою була ситуація на пограниччі, кочовики переймали один в одного певні культурно-господарські традиції. Скотарі прагнули перейти до осілого життя (процес седентаризації) за певних умов [187]. Степова вольниця буяла на протилежній ділянці пограниччя – Тмутаракані. Це ще одна окрема тема з числа лакун про виникнення козацтва. На думку деяких істориків, його виникнення, можливо, пов'язане з походом Святослава Ігоровича до Криму, зокрема, так вважав В. Мавродін [244, с. 177–182]. Слід зазначити, що практика степових походів за Сурожське море, як і вплив русів на Східний Крим, розпочалась ще до походу князя Бравліна на Сурож та Корчев, як вважає історик О. Головка [245, с. 25]. Треба сказати, що на Тмутараканських кресах діяв Ростислав Володимирович, сини якого згодом стали засновниками прикарпатських князівств, з яких у середині XII ст. склалося Галицьке князівство, про що йшла вже мова [245, с. 26]. Звичайно, в генезис козацької вольниці на пограниччі були втягнуті не одні бродники й „берладники”, а й чорні клобуки, різні угодицькі елементи, насамперед їх основний територіальний масив – половці. Папа Римський Григорій IX доручав католицьким місіонерам перевірити їх діяльність (*in Cumania et Brodnia terra*) [246, с. 40–44]. Залишається загадкою справжня участь бродників у битві на Калці. У Суздальському літопису йдеться про перехід їх на бік монголів, воєвода яких Плоскиня після закінчення битви допоміг монголам захопити побудовану воїнами Київського князя Мстислава фортецю на березі Дніпра: „Ту же и бродниди быша старые и воєвода их Плоскиня”. Тут ясно виразніє, що з-поміж монголо-татар, які штурмували укріплення Мстислава Київського, що, до речі, знаходилось не на березі Дніпра, а версти 22 від нього, в урочищі Кам'яні Могили, був не один Плоскиня, а й „бродниди быша старые...”, тобто старійшини воєводи (отамана – *А.С.*) Плоскині [107, Т. 1, с. 508].

А далі літописець передає: „И ты окаянный крест целовал князю Мстиславу и обема князема (союзники Мстислава – *А.С.*), яко не избити и пустити их на искупе, и сългав окаянный, предаст их” [107, Т. 1].

О. Головка, порівнявши тексти Галицько-Волинського та Суздальського літописів, зазначає, що під час подій 1223 р. різні регіони слов'янського населення степу опинились в різних ворожих таборах. Бродники Суздальського літопису мешкали в регіоні між Доном і Дніпром. Вони першими відчули силу монголів на собі, особливо після розгрому східного об'єднання половців на чолі з Юрієм Кончаковичем. Тому, як вважає О. Головка: „вони були вимушені перейти на бік ворогів” [245, с. 30]. населення ж Придніпров'я та низин Дунаю – „выгонцы Галичскыя” – підтримували коаліції південно руських князів [245, с. 32]. Подібне, як вважає О. Головка, повторювалося пізніше, під час навали Батия на Східну Європу в 1237–1241 рр., коли переможені князі змушені були йти на пошук взаємодії з нападниками, щоб уникнути знищення [245]. Можна зробити висновок, як зауважує О. Головка, що бродники в широкому розумінні були слов'янами причорноморських степів і не підкорювались, а можливо, були залежними на якихось умовах від князівської влади так само, як „болоховські” князі залежні були від полівасалітету галицьких князів [245, с. 32]. На наш погляд, окрім цих двох регіональних бродницьких сил, була ще й третя – бродницьке військо, що сформувалося на місці збору давньоруських воїнів у Зарубі й хортицькому Протолче, адже з останнього вони відправились на монголо-татар, відсікаючи їм шлях на відкрите торгове місто Олешня, а потім опинилися на Калці. Воеводою тих бродників був Плоскиня. Місцеве населення, яке добре знало місцевість, надавало послуги спочатку русичам, а потім, коли ситуація повернулась на гірше, взяло сторону монголо-татар. Саме такі інтонації автори літописів вкладають у текст про відступництво Плоскині [246, с. 789].

На початку 40-х рр. XIII ст. землі переяславські, Поросся, Пониззя Дніпра, Бугу, Дністра – землі берладників, прагнули утримати за собою монгольські темники. Населення Дунайсько-Дністровського межиріччя контролювалось Галичиною, допоки внаслідок громадянської війни тут не виявився вплив Угорщини [247, с. 38–53].

Монголо-татарське завоювання хоча й завдало жорстокого удару степовому пограниччю, змінило його конфігурацію, але не знищило населенні пункти повністю, що суперечило б стратегії Золотої Орди. Ось чому в другій половині XIII–XIV ст. у басейні Сіверського Дінця вціліла і функціонувала погранична фортеця Гайдари, що була важливою оборонною заставою Чернігівської землі, тому й літописне місто-порт Протолче могло пережити ординські часи і дочекатись контролю з боку литовсько-руських князів. Отже, трансформація історичних попередників у козацтво, схоже, не знала єдиної територіальної ознаки, найімовірніше, воно формувалось у Хортицькому Протолче, Каневі, Черкасах, Путивлі, в пониззі Бугу, Дністра, Подунав'ї та на Дону. Територія Запорожжя, населена залишками половців, бродників, чорних клобуків, ногайців тощо, була місцем не тільки конфліктів, а й синтезу культур. Важливо, що в цей період на степовому пограниччі складається протокозацтво [157, с. 111]. На початку козакотворчого процесу відкритий виклик Золотій Орді було кинуте у 1253 р., коли Данило Романович (учасник Калкської битви) прийняв від Папи Римського Інокентія V королівську корону [239, с. 38]. У „Книзі знань”, відомій за трьома манускриптами і датованій бл. 1350 р., описуються подорожі кастильського монаха-францисканця; крім того, зазначено, що до Польщі належало „Королівство Леве”, до складу якого входив Київ, і подано його прапор – зелене полотнище з червоним хрестом [248, с. 27]. У XIV ст. завоювання литовських князів переносять пограничні сторожі до берегів Чорного моря, але успішно освоїти ці території литовсько-руська держава не могла. Буферна зона між Кримським ханством і Литовсько-руською державою залишилася вільною для народної колонізації, тобто „козакування” [159, с. 27; 239, с. 113].

Як складалася доля бродницького населення до цього часу не з'ясовано. Усе Причорномор'я в другій половині XIII ст. контролював Ногай, який ще в кінці цього століття збирав податки з Візантії та Криму [159, с. 71]. Проте вже в XIV ст. зникає з джерел назва „бродники”, а на зміну їй

приходить термін „козак”, що означає людину „Одинок, не пов’язану ні з домівкою, ні з сім’єю” [249, с. 696; 250, с. 79–87].

Розташоване нижче Хортиці Кучугурівське городище, майже посередині Великого Лугу, мало золотоординський характер, подекуди розбавлений давньоруськими археологічними комплексами речей XIII–XIV ст. Можливо, це те місто, яке заснував великий князь Вітовт Кейстutowич для митного збору. Можливо, Кінське городище на правому березі р. Конка та городище біля гирла р. Самари, досліджуване нині І. Ковальновою як виникнення Хаджибею, мали населення політичного складу, були торговими і ремісничими центрами, але мали слов’янські квартали, які були в кожному з них [239, с. 47].

У південно-західному регіоні – Поділлі, яке обіймало Середнє Подністров’я (Банатську область), Нижнє Подністров’я (Берладську область), Болоховську землю, опанованих ординцями з кінця XIII – поч. XIV ст. і частково відвойованих Корятovichами після перемоги Ольгерда на Синіх Водах, процес козакотворення проходив активно [251, с. 152]. Зміни на українській ділянці Великого кордону відбуваються за великого княжества литовського Гедиміна, який активно проводив політику захоплення і приєднання українських і білоруських земель. У 1319–1320 рр. – Берестейську землю і Дорогочин, а згодом Кам’янець та інші міста. Свого сина Любарта поставив князем на Волині. Литва, захопивши важливі комунікації, наближалась до Причорномор’я [252, с. 152]. Син Гедиміна, володіючи Галицько-Волинською державою, володів Волинською, Холмською і Белзькою землями. У союзі з Кейступом вів тривалу боротьбу за землі Галицько-Волинського князівства з Польщею й Угорщиною. У Луцьку за Любарта була збудована прикордонна фортеця – так званий замок Любарта. наступний рід Гедиміновичів. Ольгерд з молодшим братом Кейступом розширяли володіння князівства, ведучи боротьбу проти Золотої Орди, Московського князівства, Польщі та Тевтонського ордену. Близько 1355–1356 рр. відвоювали на татарському пограниччі Чернігово-Сіверську

землю, а 1362 р. на березі р. Сині Води (за деякими даними – р. Синюха) – лівої притоки р. Бугу Ольгерд розбив монголо-татарське військо і приєднав до Литви Київщину, Поділля і Переяславщину. У Києві посадив Князем свого сина Володимира Ольгердовича. Вони вели вперту боротьбу з Польщею за Волинську землю внаслідок чого 1377 р. до Литви увійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. За правління Ольгердовичів українська (руська) мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського. Ольгерд здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372). Робив спроби поширити свій вплив на Смоленське князівство, Псков і Новгород [253]. На українській ділянці Великого кордону минало півтора століття, як стало відомим у писемних пам'ятках ім'я „Козак” (1227), у джерелах посиляються на буллу папи Григорія IX.

Активні процеси в Придніпровському пограниччі відбувалися до кінця XIV ст. Вітовт – син троцького і ждмудського князя Кейстута ходив з дядьком і батьком на німців. Син Вітовта – Ягайло відняв Поділля в Корятівичів. На півдні і сході підконтрольних йому земель тіснив татарські улуси і тримав їх у покорі. Тохтамиш приймав у себе головних ханів, привів до влади хана Каримбердея, під Азовом взяв цілий татарський улус і розселив біля Вільни на р. Вені. На р. Ворсклі зазнав розгрому від Тімура й Адигея (1399). У 1410 р. брав участь у Грюнвальдській битві (під Танненбергом). До складу союзницьких військ, які очолював Вітовт і польський король Ягайло, входили польські, литовські й українські козаки. У польських хроністів Длугаша, Моховського, Кромера, Валовського й інших їх названо галичанами. Це були загони з Поділля, Києва, Стародуба, Луцька, Володимира (всього бл. 40 тис. осіб). „До союзницьких військ входили ще й смоленські полки і татарські козаки” та чеські найманці (4 тис. осіб), очолювані Я. Жишкою – майбутнім вождем таборитів – історичних аналогів українського козацтва. Німецькими й французькими лицарями командував Ульріх фон Юнгінчен. Союзницькі війська мали чисельну перевагу, а потесупалися противнику в озброєнні. Битву розпочали татарські козаки на

лівому фланзі орденських військ, але рицарі вистояли і перейшли в контратаку, проте хрестоносців змусили відступити українсько-литовські війська. У критичний момент боротьби проявили стійкість українські і смоленські полки, які продовжували утримувати центр позиції. Це дало змогу союзникам перебудувати свій бойовий порядок і перейти в контрнаступ. Війська Тевтонського ордену втратили 18 тис. убитими (у тому числі загинув і великий магістр ордену) і 14 тис. полоненими. поразка 100-тисячного війська тевтонського ордену підірвала його могутність і припинила аксиансію німецьких рицарів на Схід [254, с. 188].

Про військові формування на Великому кордоні свідчать 40 тис. „татарських козаків” на службі Литви. Це сприяло встановленню спокою на степовому пограниччі. Засновник Кримського ханства Хаджи-Гірей опинився серед литовської шляхти, дотримуючись курсу литовської політики [239, с. 51].

Участь і перемога об'єднаних військ у 1380 р. на Куликовському полі ослабила Золоту Орду, сприяла подальшій визвольній боротьбі обох народів. У битві взяли участь українські, російські, білоруські полки, українські полки, очолювані князями, зокрема й Дмитром Корятівичем, сином Коріата – Михайла Гедиміновича, відомого під прізвиськом Боброк-Волинський, який народився у м. Бібці неподалік Львова і як кондотьєр був на службі московського князя Дмитрія Івановича, відзначився як герой цієї битви. Поряд з ним героями битви стали Бутав Дмитро Ольгердович та Андрій Ольгердович. З'ясувалося, що Дмитро Боброк-Волинський був зятем московського князя. Він у вирішальну мить битви атакував „засадним” полком позиції Мамай, що й вирішило долю битви.

У 1382 р. Тохтамиш відновив ординське панування над російськими князівствами. Населення української ділянки Великого кордрну мусило консолідуватися в боротьбі проти ординців – це були вже й запорозькі козаки, колишні бродники, севрюки, уходники та ін. З цих часів в українських князівствах з'являються на озброєнні гармати, як зазначає

Т. Новак [255, с. 247]. Кінець XIV ст. відзначений колонізацією дніпровського низу уходниками – професійним мисливцями „бобровниками”, які з придніпровських пограничних міст промишляли степового звіра – оленів, кіз; рибалили, займались бортництвом, добуванням солі та селітри. Козацька людність українського пограниччя до 1475 р. могла контактувати з генуезькими та венеціанськими колоніями – Монкастро (Білгород), Кафою, Солдайєю (Судаком) та Коломітою, князівством Феодорою (Мангун та Чембало), пізніше з Солдат (Старий Крим) і Очаків – [239, с. 51]. Італійські колонії Криму і Причорномор’я вели активну торгівлю з Києвом, Львовом, Володимиром-Волинським та іншими українськими містами, вивозячи до Генуї, Венеції та в інші порти Середземномор’я продукцію козацьких промислів: рибу, сіль, мед, віск, хутра, шкіру. Генуезці у XIV–XV ст. на своїх кораблях вивозили на ринки Генуї та Олександрії рабів, куплених у татарських ханів, це були переважно українці, яких татари полонили під час набігів на Україну [256, с. 93].

Висновки до розділу 3

1. Синтез писемних і археологічних джерел та інших фактологічних матеріалів історичної географії, етнографії й фольклористики сприяє розумінню виникнення форм козакування та ролі історичних попередників українського і, зокрема, запорозького козацтва.

2. Функціонування міст-портів, перевозів, перші військові походи XII–XIII ст. на Великому кордоні сприяли козакотворенню, акумулювали перші козацькі формування у стратегічно важливих регіонах Великого кордону

3. Виявлення основних факторів і чинників козакування за Дніпровими порогами та в інших регіонах північного Причорномор’я дає

змогу реконструювати конкретно-історичні особливості виникнення та розвитку раннього козацтва на важливих комунікаційних пунктах українського пограниччя.

4. Комплексний підхід до вивчення проблеми має ґрунтуватись на археологічних, писемних, етнографічних і фольклористичних джерелах, які стосуються пізнання й аналізу всіх суб'єктів процесу козакотворення, що сприятиме теоретичній конкретизації проблеми та її вирішенню.

РОЗДІЛ 4

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ

4.1. Козакування та перші писемні згадки про козацтво

Найприкметнішою ознакою українського життя є прагнення осмислити давню історію України з позицій новітніх досягнень історичної науки, порівняльного мовознавства, особливо такий важливий етап розвитку українського народу, як доба Київської Русі, українського козацтва, що так тісно пов'язані своєю еволюцією.

Предтечею давньої історії України є індоєвропейська доба Північного Причорномор'я. Актуальність теми активно постулюється і тому, що увесь попередній період офіційна наука ігнорувала численні індоарійські факти, а етнічна історія Надчорномор'я зводилась виключно до історії еллінізму й іранства [221, с. 17].

Усталена традиція зарахування народів Північного Причорномор'я до народів неписемних надовго визначила провідну роль археології, де суб'єктивізм окремих концепцій помітно повертав на узбіччя вирішення етнічних проблем української історії. Писемність – одна з найважливіших складових етнології будь-якого народу, але складовою пам'яті культури кожного народу є ще ономастичні джерела: топонімія, гідронімія, етніонімія; антропонімія території, на якій складався й розвивався народ.

Безперечно, культурно-історичне значення археологічних матеріалів є основним підґрунтям у вивченні історії “неписемних народів”, проте нерідко лінгвістична аргументація все ж буває визначальною в осягненні сутності мови, а отже, й етносу. Звичайно, найбільш достовірних результатів можна очікувати на виході за межі власної науки, де на тлі глобальних природнокліматичних та космічних змін методом синтезу різних знань,

особливо на стику різногалузевих фактів, можна наблизитись до вирішення проблеми.

Крім явищ і процесів, що легко виявляються у природі та діяльності людини, існують надзвичайно глибинні і водночас масштабні явища та закони їх розвитку. Тому вивчення давніх суспільств, передусім їх світоглядних систем, стає не предметом захоплення чи наукового інтересу, а всезагальною необхідністю виживання людства [220, с. 9]. Щоб зрозуміти ранні ознаки козакування на пограниччі необхідно повернутись до спільноіндоєвропейського періоду, який відносять до V–IV тис. до н. е. Дехто з науковців вважає, що IV тис. або межа IV і III тис. до н. е., ймовірно, були добою початку розходження окремих індоєвропейських діалектних груп [257, с. 104]. Світоглядно ця доба вивчається не стільки за матеріальними рештками, скільки за з духовними основами, якими є домінуючі міфи епохи. Кожен міф як соціальне явище належав передусім певній етнічній групі і культивувався лише в цьому середовищі [215; 258, с. 279].

М. Чмихов (1953–1994) своїм коротким, але творчим життям, грандіозною силою уяви сконструював власну космо-історико-археологічну, історіософську концепцію. Його програма цілісного осмислення стародавньої історії людства на основі синтезу методів і даних соціально-історичних та природничих наук викладена в його останніх працях [259–262]. М. Чмихов вважав цикли з 1596-річних епох настільки специфічними, що вбачав підстави вважати їх “особливою соціально-економічною формацією” [263, с. 429].

Прорив у майже невідомому для наших істориків Індоевропу пов’язаний зі зміною ракурсу погляду на предмет дослідження. Це певною мірою вдалося відомому вітчизняному індологу С.І. Наливайку. Запропонована ним теорія різноманітних зв’язків індоарійських культурних шарів із Середнім Подніпров’ям, Приазов’ям і Причорномор’ям вражає своєю новизною й аргументованістю доказової бази [104, с. 25]. По-справжньому подвижницька праця С.І. Наливайка доповнюється значною мірою новітніми

дослідженнями проукраїнської мови, здійснюваними відомим українським орієнталістом Ю. Мосенкісом (2001). Проводячи реконструювання певного відсотка слів української мови, що вважалися досі невідомого походження, дослідник виявив чималу кількість трипільських слів зі спільнослов'янськими витоками: батько, віл, голос, голуб, жито, залізо, кермо, кінь та багато ін. Праці М. Чмихова, С.І. й С.С. Наливайків, Ю. Мосенкіса та інших українських учених поживляють інтерес до доіндоєвропейського складника української мови і культури [264, с. 213–216].

Після розчленування етноареалу, як вважає Б. Горнунг, на час розпаду індоарійської єдності предки слов'ян до перших століть нашої ери займали переважно територію Правобережної України – її лісостепову частину і сусідні райони Полісся [265, с. 38]. Українську цивілізацію (культуру) з індоєвропейською первісною цивілізацією єднають різноманітні зв'язки, тотожності, символи (мовні, етнічні, археологічні, історичні, фольклорні, топонімічні тощо). Значний індоіранський мовний та історичний фактографічний і культурологічний матеріал, його спорідненість і паралелізм дають змогу під новим кутом зору осмислювати нинішні реалії української протоісторії. Паралельний аналіз факторів різночасових культур дає можливість заглибитись в етимологію важливих для вітчизняної історії назв та імен. По-новому осмислюються такі важливі дефініції, як “Україна”, “Русь”, “роксолани”, “рутенці”, “українці”, “козаки”.

Трипільську культуру на українських теренах і рівночасну їй хараппську культуру в Індії якраз і споріднює культ Священного Бика. Хараппські печатки знають три різновиди биків: махокша, укшан і гаура [104, с. 23]. С.І. Наливайко засвідчує, що існував аналог цього ритуалу біля легендарного острова Хортиця – первісної колиски запорозького козацтва. Тут з дна Дніпра у різні роки піднімали турові та оленячі роги, котрі, за вуглецевими аналізами, датуються VII–IV тис. до н. е. Обковані сріблом турові роги виявлені у кінці XIX ст. у слов'янському язичницькому кургані

IX–X ст. Чорна Могила на Чернігівщині⁵.

Санскритська назва сузір'я Тельця, під яким розміщувалась давня Русь-Україна, – Вріш, тобто Бик. Вріш споріднене з етнонімами “руси”, “русичі”, “русини” й назвами Русь, Рось, Росава тощо [104, с. 28].

С.І. Наливайко вважає етноніми “бористеніти” й “українці” тотожними структурно і сутнісно, вони семантичні двійники. Фіксується античними авторами із середини I тис. до н. е. етнонім “бористеніти”. Можливо, він походить щонайменше з трипільських часів.

Етнонім “українці” й назва “Україна” існували на наших теренах упродовж тисячоліть – у трипільські, скіфські, долітописні й літописні часи [104, с. 9–10]. Цікаво відзначити, що термінологічне “Бусові врани” у “Слові про Іванів похід” більшість дослідників трактувало як ім'я антського князя Боса (Боуса, Бооза). Король готів Вінитар, перемігши антів (предків українців, за М. Грушевським) у 375 р., стратив їх князя. С.І. Наливайко вважає, що мова йде про биків вороних, турів вороних або чорних турів [104, с. 124].

Проривною і сенсаційною, на наш погляд, концепцією С.І. Наливайка є зарахування печенігів (тюрксько-беченіги, паціпаки; у західноєвропейських та візантійських хроніках вони з'явилися вперше в 915 р.) та половців, іменованих у візантійських джерелах узорами, у візантійських – гузами, що вперше з'являються на руському пограниччі в 1055 р., до іранської групи народів. Традиційне зарахування печенігів і половців до тюркської сім'ї виглядає спочатку не досить аргументованим, оскільки факти, наведені С.І. Наливайком, заперечують традиційні погляди [104, с. 58]. Етнонім “печеніги”, відомий також у Білорусі (Печенежин), Росії (Жигулівські гори називались Печенізькими), Румунії та Молдавії (Печеняга, Беченіч), Північній Словаччині (Besenyed, Pecenice, Beshenov), на Закавказзі (Біченяк, Беченаг; перевал Зангезурського Хребта – Беченезький), у Туреччині (Печенек, Беченек, Печенек – Озю – Печенізька долина), схоже, має іранське походження. Середньовічні вірменські джерела знають етнонім як “пацанак”,

---

⁵ Останній тур загинув у 1627 р.

“пацанк”, “пандзконк”, грузинські – “начаніг”, причому в грузинів є імена Бічанчай, осетинський епос знає ім’я Бедзенац.

Немає можливості і потреби наводити інші аргументи вченого-індолога, крім такого його висновку: “... дані свідчать, що мова печенігів не тюрська, а індоарійська, що печеніги – не тюркомовне, а індоєвропейське плем’я...”, а далі стверджує, “що простежується їх очевидний зв’язок із раджпутами й Раджастханом в Індії, що підтверджують як мовні, так і українсько-раджастханські топонімо-гідронімні сходження” [104, с. 64].

Слов’яно-половецькі зв’язки відомі: у союзі з русичами протягом 1078–1196 рр. половці здійснили 26 військових походів; завойовницьких нападів на Русь-Україну теж було 26, ще 12 походів були здійснені проти торків і берендеїв, Чорноклобуцького союзу, що боронив руське пограниччя від тих самих половців.

Печеніги й половці, ніби місток, за влучним висловом С.І. Наливайка, з’єднують індоарійців і слов’янські племена між тисячолітньою Боспорською державою і Київською Руссю. Комплексні та міждисциплінарні дослідження із залученням різних наук – лінгвістики, археології, первісної історії, етнології, палеографії, зоології, ботаніки, антропології та сучасних лабораторних методів хронології – наближають до виявлення проблеми походження індоарійців, які локалізують їх праатьківщину на зазначених обширах. Існує велика кількість літератури на різних мовах світу, що висвітлює цю важливу світову проблему. Споріднені народи 4–5 тис. років тому заселили гігантські обшири між Атлантикою на заході, Індією – на сході, Скандинавією – на півночі та Індійським океаном – на півдні [266, с. 97].

Отже, близько 6 тис. років тому на українських і не тільки теренах виник народ, від мови якого походять усі індоєвропейські мови. Арії були вогнепоклонниками і спалювали померлих. Кілька споріднених, пов’язаних родинними стосунками сімей утворювали граму, що на санскриті означало “селище”, “община”. Саме від цього кореня походить українське слово

“громада”. Цим символом позначався також військовий загін. Війна була звичайною справою аріїв. Позначалася вона буденним словом, що перекладається із санскриту як “боротьба за корів” [104]. Влада царя обмежувалася народними зборами (саміті), звідки й походить нинішнє позначення політичного зібрання – саміт.

Скіфи, які прийшли в українські степи з Ірану близько 2 700 р. тому, були безпосередніми нащадками аріїв, однак їх історія лежить за межами порушеної теми.

Дослідники М. Андрєєв, Л. Залізник, С. Конча, С.І. Наливайко та С.С. Наливайко погоджуються, що ці народи входили до єдиної бореальної культурно-лінгвістичної спільності. У III–II тис. до н. е. вплив індоєвропейців та пращурів тюрків, монголів різко посилюється у зв’язку з експансією східної індоєвропейської гілки зі Східної Європи на схід до Алтаю та Монголії. Від них мисливські суспільства Алтаю запозичили досвід скотарства та елементи рухливого побуту степовиків-номадів. Наприклад, мобільне житло – юрту, колісницю, одяг вершника (шаровари, каптан) [267].

Ця теорія формально обґрунтовує різновекторність козацької еволюції, разом з тим потребує уточнення й розгляду сумісних впливів таких споріднених форм, як гайдуки, таборити (гусити), опришки, самураї та ін. Настав час сформулювати відповідь на хронологічні факти, за якими регіональні козацтва (подільське, волинське, литовське, рязанське, черкаське та ін.) увійшли в хроніки і літописи в 1143, 1148, 1159, 1216, 1223, 1227, 1240, 1254, 1303, 1352, 1444 рр.

Започаткування процесу козакування, козацької організації Запорозької Січі – результат розвитку широкого кола умов, причин різноманітних сфер, які певним чином вирізняються раціональністю, синтез яких дає змогу наблизитись до наукового формування проблеми.

Самоорганізація та розвиток козацтва відбувалися в умовах постійно змінюваного геополітичного положення українських земель, що спонукало до міграції, колонізації степової зони заради самозбереження,

самоутвердження й самореалізації історичних можливостей українського народу [268, с. 34].

Розглянуті сучасні варіанти гіпотез про локалізацію прабатьківщини носіїв індоєвропейських мов на території сучасної Європи залишаються все ще остаточно не доведеними.

Аналіз гіпотез провідних західних прихильників степової концепції – Дж. Меллорі й Д. Ентоні – дає змогу дійти висновку про можливість визнання “степової моделі” відповідно до всієї сукупності отриманих сьогодні даних, що й робить у своїй останній праці С. Конча, посилаючись на Дж. Меллорі [269, с. 48].

Головною проблемою є археологічне обґрунтування проникнення досить масових груп, що вийшли зі степової зони, в північні райони Центральної Європи (регіони формування балтів, германців, слов'ян), як вважає С. Конча [269, с. 48].

Спроби вирішення проблеми (включаючи останню працю відомого українського історика й філософа Ю. Павленка) не можуть бути визнані задовільними. Пропозиція Л. Залізняка вважати етнічною підосною індоєвропейців, які сформувались остаточно в степах України, мезо- й неополітичне населення лісових рівнин між Рейном і Дніпром фактично означає відхід від “степової” парадигми індоєвропейської прабатьківщини і зумовлює необхідність відображення на новому рівні центральноєвропейської версії [269]. З індоєвропейською прабатьківщиною, як нам вважається, певною мірою пов'язана і географія першого козакування і прабатьківщини українського козацтва.

Якщо С.І. Наливайку вдалося на території України виділити одну з форм індоарійської мови, то мав би бути і відповідний етнос. Ареал, де засвідчується індоарійська мова, виявляється від Північного Кавказу до Закарпаття. Другий ареал індоаріки виділився в Індії і на західних підступах до неї. А ще індоарійський релікт локалізувався на Близькому Сході в державі Мітанні (II тис. до н. е.). Третій, західний ареал індоарійської мови (у

сучасній Кантрі в університеті “Гурукуль” санскрит викладається як жива мова), включає Україну.

С.І. Наливайко дійшов висновку, що і печеніги, і половці були частиною індоарійських, а точніше сіндо-меотських племен, яких античні автори засвідчують у циркумпонтійській зоні Причорномор'я з I тис. до н. е. Вони входили до Боспорського царства – ранньодержавного утворення на півдні України зі столицею в Пантикапеї (нинішня Керч), яке проіснувало майже тисячоліття (V ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Цивілізація Боспорської держави вплинула на навколишні племена. Її наступницею стала Русь-Україна.

Ім'я Госак [Gosak] засвідчене на двох біло-мармурових плитах, знайдених у 1869–1870 рр. у Недвиговці на Таманському півострові. Слово “Госак” фонетично близьке до винятково важливого для української історії терміна “козак”. Протягом століть над походженням і значенням цього терміна сперечаються дослідники. Обидва списки з іменем Госак уміщені в “Корпусі боспорських написів” [270, с. 281]. Перший список датується 220 р. н. е., а другий – 225 р. н. е. Обидві плити сьогодні зберігаються в Ермітажі. Знайдені вони одночасно і в одному місці, однак часова різниця між ними становить п'ять років. Дослідники схильні вважати, що Госак обох текстів – одна й та сама особа [270]. Досліджуючи це ім'я, С.І. Наливайко виділяв у ньому дві значеннєві основи: Го + сак. У списках, де вони знаходяться, є й імена Далосак і Рахойсак з тим самим елементом *сак* (другий компонент). У боспорських іменах *сак* буває і першим елементом, наприклад, в імені Сакдей (ім'я фіксоване в напису № 1282 на такій самій плиті, що датується 228 р. н. е. і виявлена теж у Недвиговці). На останній плиті ім'я Сакдей виступає в ім'ясполученні Самбатіон, син Сакдея [270]. Компонент *дей* означає “бог” і споріднений із санскритським “дева” та хінді “дев” – бог [271, с. 631]. Ім'я Самбатіон досить поширене у боспорських написах і утворене від імені Самбат, що означає Самботовий, Санбатів. Імена Самбат, Смбат, Сумбат донині побутують в азербайджанців, грузинів, вірменів.

Самбатом називає Київ Костянтин Багрянородний (X ст.). Батька антського князя Хільбудія звали Самбат, як засвідчує в VI ст. н. е. Прокопій Кесарійський [104, с. 185–186]. Тому компонент *сак* у боспорських іменах Сакдей і Госак може бути споріднене тільки із санскритською дієслівною основою *shak* (хінді – *sak*) – “могти”, “бути сильним/могутнім” [271, с. 631]. Ця основа цілком підходить для поєднання зі словами “дав”, “дей” – “бог”. Цей корінь наявний і в етнонімі Саки (іран. “сака”, індоарійське “така”) та означає середньоазійських скіфів, близьких родичів скіфів причорноморських. Отже, етнонім “саки” (“таки”) означає “дужі”, “сильні”, “могутні”, що властиво для етноніма. Це значення виявляється і в імені Балодей, і в пізніших козацьких прізвищах, таких як Болудей, Білдрей [272, с. 343], де компонент *бало* (*болу*) був споріднений із санскритською *voḷa* – “сильний”, могутній [271, с. 816]. Боспорське Сакдей на індійському ґрунті повинно було мати форму Шакдев, і таке ім’я дійсно побутує у сучасних пенджабців. Компонент також наявний у багатьох сучасних індійських іменах, назвах, термінах, позначених високим соціальним статусом.

Згадувані боспорські імена, які містять у своїй основі *сак*, такі як Сакдей, Сакта, Госак, Далосак, Райхойсак, Фосак, походять, на думку С.І. Наливайка, з давньої Сіндики, історичної Кіммерії на Тмутараканському півострові.

Індійські шакти – шанувальники Шакті – Деві – Махеші, слов’янської Діви – Мокоші. Шакті – чоловіче ім’я, його мав син знаменитого мудреця Васіштхи, нащадки якого носили пасмо волосся (козацький оселедець) на виголеній голові. Ім’я Сакта засвідчене в боспорському напису і виявляється в документі V ст. до н. е., де одним із свідків при одній грошовій угоді був кіммерієць Сакіта [104].

Із шак’їв (саків) походив царевич Сіддгартха, у подальшому Будда, засновник наймасовішої світової релігії (з VI ст. до н. е.). Його називали Шак’ямуні – “мудрець шак’їв” (муні – досл. “мовчальник”, “мовчан”, у санскриті – “святий відлюдник, “мудрець”, той, на кого зійшло одкровення,

“просвітлена людина” [271, с. 516]).

Порівняння воїна, багатиря, царя чи бога з биком – звичайне явище в епосах і міфологіях багатьох народів, у тому числі й українського. Шумерське *gud* – “бик” часто зустрічається в клинописних текстах і вживається в значенні “богатир”, “герой”. Відомий перекладач “Махабгарати” Б. Смирнов (1891–1967) виділяв у деяких текстах санскритське *vrīṣa bga/riṣa bga*, що повністю втратило своє первісне значення “бик”, “тур” і означає лише “герой”, “ватажок”, “цар”. У “Слові про Ігорев похід” найвищою оцінкою воїнської доблесті є епітет Яр-тур і Буй-тур. Спираючись на “Слово...”, боспорське ім’я Госак співзвучне з українським терміном “козак”, цікаве також ім’я половецького князя – Гзак (мав і форму Кзак), про що індійський перекладач давньоукраїнської пам’ятки бенгальською мовою Дж. Чакроборті писав: “Гзак і Гоззак – персонажі “Раджатарангіні” і “Слова...”, що написані в XII ст., для самих половців, як бачимо, не тюркомовні, а індомовні”⁶. Ім’я Гзак – високостатутне й високопрестижне, інакше його не носив би половецький князь. Можливо, що ім’я Гзак, боспорське Госак і український термін “козак” мають одне походження.

Можна дійти висновку, що ім’я Госак письмово зафіксоване у боспорських написах Сіндики – історичної Кіммерії, країни сіндів-сувірів-кіммерів, родичів українських сіверів. З цього приводу С.І. Наливайко вбачає другу (паралельну) Сіндику, інакше – Сіндську Скіфію, що знаходилась в низів’ях Дніпра [104, с. 89]. Отже, ім’я Госак, котре було зафіксовано у III ст. н. е., побутувало на терені України задовго до вживання його іноземними хроністами М. Бельським і М. Стрийковським щонайменше за 9–10 ст.

Самба також – зброя царя богів і ватажка небесного воїнства Індри, його громова стріла, Перун-ваджра. Слово “самбі” на санскриті означає

---

⁶ Наливайко С.І. посилається на Дж. Чакроборті “Ігор-чатха” – “Слово о полку Ігоревім” // Весть. – М. ; Делі, 1987. – С. 33.

“веслувальник”, “човняр” [271, с. 36]. А це нагадує версію літописця Нестора в “Повісті врем’яних літ” про те, що полянський князь Кий не міг бути перевізником. Проте саме через свій князівський статус Кий не тільки міг, а й мусив мати справу з човном, бо він відігравав важливу роль в уявленнях та обрядах слов’ян.

Боспорське Сакдей, на думку С.І. Наливайка, несе небуденне значення [104, с. 85], а В. Абаєв вважав ім’я Сакдей скіфським, пов’язаним із давньоіранським *saka + daiva*, однак дає йому тлумачення “олень-демон”, а “дей”, за іранською традицією, означає “демон” [273, с. 301].

Великою заслугою в дослідженні боспорської індоаріки, як вважав С.І. Наливайко, є просвітлена версія відносно кіммерів і сіверів. Досі у вітчизняних дослідженнях етнонім “кіммерійці” вважали іншомовним. Вчений-індолог намагається етнонім “кіммерійці” пояснити як самоназву цього етносу. Адже осетинською *goumiry/gumeri*, грузинською *gmiri*, вірменською *gmir*, асирійською *gimirrai* це сутнісно означає “велетень”, “герой”, “богатир”.

Що стосується сіверів, то традиційно сівери<севери означає “жителі півночі”. Однак це неправильно. Сівери жили серед східних слов’ян чи не найпівденніше. По-друге, як говорить С.С. Наливайко, північ позначалася словом “полуночь”, а не “север”. Зрештою етнонімній системі слов’ян не властиво називати племена за сторонами світу. Якщо взяти до уваги сказане, то відповідність “су-віри = ху-віри = кіммери” цілком можлива. “Країна, яку займають тепер скіфи, належала, кажуть, кіммерійцям”, – записав Геродот [274]. Сьогодні прийнята версія, що кіммерійці збройно не протистояли скіфам, подалися до Азії, залишивши у Східному Криму, Приазов’ї, Придністров’ї могили кіммерійських царів і назви місцевостей.

Прісціан (644–721) говорив, що вони (савромати) живуть поблизу сарматської річки Танаїс, з ними межують також сінди й кіммерійці; Руфій Фест Авієн (852–891) зазначав, що найближчі до Танаїсу місцевості займають кіммерійці й сінди; Діонісій (652–710) стверджував, що у

Савроматії, як сусіди, живуть сінди, кіммерійці, керкетії, торети... Перелік цих свідчень можна продовжити. З цього приводу С.С. Наливайко слушно зауважує: “Здавалося б, згадки про них не мало б лишитися, а вони впевнено локалізуються біля Танаїсу, на теренах, населених меотськими племенами” [275, с. 9–10]. І нарешті, сінди і кіммерійці в античних авторів неодмінно стоять поряд. Думку про спорідненість сіндів і кіммерів висловлював М. Артамонов, який виділяв гіпотезу кіммерійського походження сіндів як найбільш аргументовану. І ця гіпотеза, на щастя, не забута, а знайшла продовження у вигляді теорії, нехай і в абрисних відтвореннях. Вперше сівери постають у Руському літописі за Іпатіївським списком, де йдеться про розселення слов’ян. Літописець зазначає: “...а інші сіли по Десні, і по Семі, і по Сулі і нарекошася Северо” [35]. Сіверщина стояла завжди окремо від інших земель, їх князі постійно підкреслювали, сповідували тісний зв’язок із Руським Приазов’ям, Тмутараканським князівством, розташованим на Таманському півострові, там, де антична традиція знає сіндо-меотів. Саме сіверські князі вирішують “пошукати града Тмутаракані”: чи не династичні зв’язки цієї землі кликали сіверів? Зв’язки на генетичному рівні історія знає: і Половецька земля, й Індоріка, яка вже сьогодні плідно працює на українську історію, засвідчуючи свою значну ціннісну вартість у пізнанні етногенезу Північного Причорномор’я.

Теорія про генезу індоарійських народів у Північному Причорномор’ї дуже актуальна, адже протягом тривалого часу домінуючі історичні школи СРСР і сучасної Росії численні індоарійські факти ігнорували й ігнорують зараз, “сором’язливо” підмінюючи термінологічне “індоарійські” народи на “індоєвропейські”. Тому етнічна історія Надчорномор’я зводилася виключно до історії еллістства й іранства, дарма, що багато дослідників вважали і вважають присутність індоарійських народів у Причорномор’ї незаперечним фактом.

Цінність новітніх праць М. Чмихова, С.І. Наливайка, Ю. Мосенкіса, Ю. Павленка, особливо в порівняльному мовознавстві, – незаперечна, проте,

на жаль, рідко залучається до досліджень з етнічної історії [104].

Система імен, що побутує в українського та інших слов'янських народів, формувалася протягом багатьох століть [276, с. 7–335]. Автори словника-довідника “Власні імена людей” – Л. Скрипник і Н. Дзятківська – вказують на значення варіантності, яке властиве документальним іменам [276, с. 10]. Про своєрідність українського ономастичного матеріалу свідчить той факт, що кілька сотень імен, які функціонують серед українського народу, реалізуються у тисячних варіантах. П. Чучка вказує, що семітське ім'я Ганна реалізується в 70 варіантах на зразок: Аннуца, Анда, Анцина, Аньча тощо [277; 278].

Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні, крім праць Б. Грінченка “Крестные имена людей” (1909), видав ряд узагальнюючих праць: за редакцією члена-кореспондента АН УРСР І. Кириченка за 1961, 1967, 1972, 1956 рр. та за редакцією В. Русанівського 1976, 1996 рр. побачив світ “Словник власних імен”. У цих виданнях збережено весь ілюстративний матеріал з художньої літератури, фольклористики, особливо пісень.

Найпершим козацьким реєстром був реєстр 1581 р. Його укладач С. Недзвецький латинськими літерами і невпорядкованим польським правописом безпосередньо з уст козака записував його ім'я, а щоб легше було здійснювати контроль за козаками, занотовував назву місцевості, звідки походив козак, або його місце народження. Тому в цих іменах, прізвищах, прізвиських та географічній номенклатурі відображена жива мова козаків-українців і білорусів. С. Недзвецькому не просто було відобразити тонкощі вимови, але при цьому виразно відчувалась тривала шаноблива традиція литовських і польських писарів щодо української мови. “Акти о городах” 1432–1798 рр. [279] підтверджують, що транскрибування латинськими літерами українських імен, назв, характерних для XIV–XV ст. і пізніших часів, було узвичаєним у цих краях явищем. Серед імен найчастіше зустрічаються без прізвищ, а деякі з прізвищами, наприклад, такі як: Григорій Григорович, Ганин, Богдан, Петро, Гаврило, Василь, Семашко,

брати Марти, Іван Яцькович, Борзобогатий, Михайло Семашко, Август тощо. Цей реєстр низових запорозьких і річкових козаків, які ходили на військову службу з його милістю королем до Москви, складений під час видачі сукна і грошей останньої чверті року служби. Привіз і виплачував гроші пан С. Недзвецький – “слуга перемишльського шафара земель руських, року 1581, місяця марця, дня 30”. В Україні вперше про нього дізналися після публікації Я. Дзири в “Літературній Україні” за 13 червня 1991 р., за кілька днів до відродження Української незалежності...

У реєстрі 1581 р. відображено живу стихію історичної діалектології української мови. Якщо на значній території України “ф” вимовлялося послідовно як “хв”, то зазначимо, що ця літера так вимовлялася ще до виникнення Київської Русі. Дзвінкий приголосний “д” писар вловив як “т”: Хветько, Глаткий, Демит, Живоґлет. Іноді “г” передавалося через “х” за аналогією до польської мови: Хришко, Бохдан, в окремих випадках писар просто пропускав його (Г) Аврило, (Г) Омля. Наголошене “а” – через “о”: – Порхім, Горковий. Зберігався цей безцінний документ в архіві давніх актів Варшави “Скарбі короннім”, пролежавши там 410 років. На пожухлих аркушах латинськими літерами протранскрибовано імена, прізвища і міста реєстру всього козацького полку “числом 532 козаки 30.03.1581 р.” З козаками розраховувались за участь у Лівонській війні. Згодом цей полк під орудою Я. Оржиковського брав участь у походах на Крим, Молдавію, Австрію [280].

За реєстрами, що збереглися, чисельність козаків за першим сягала 300, за другим – 600 козаків. Баторієва реформа козацького реєстрованого війська завела нові порядки, які ґрунтувалися на українському звичаєвому праві, вивела козаків з-під влади старост і шляхти, підпорядкувала їх владі старшого і гетьмана. Тобто із незначної кількості реєстровців виникла привілейована верства суспільства, тому козацтво впродовж усієї історії постійно нагадувало своїм кривдникам про “давні вольності, права і привілеї козацькі”, що лейтмотивом простежується в літописанні XVII–XVIII ст.

У 1590 р. сейм Речі Посполитої ухвалив черговий реєстр до 1000 чоловік, яких гетьман мав знати всіх на імена та прізвища. Керівниками реєстровців були представники князівських і шляхетських родів. У другому, третьому поколінні ця українська шляхта ополячувалась і окатоличувалась. Однак після повстань К. Косинського і Северина Наливайка польський сейм 1596 р. ліквідує реєстрове військо як “ворогів батьківщини”. Наступний реєстр був укладений 1619 р. за гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного. Ще в 1617 р. у Вільшанці козацька делегація і польські комісари підписали угоду, згідно з якою, козацький реєстр залишався на рівні 1590 р., однак із застереженням, що за інших умов його може бути розширено. Такий час настав у битві Речі Посполитої під Москвою 1618 р., у якій брало участь 20 000 козаків під орудою гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, а під Хотиним під його прапорами виступило 40 000 козаків.

Реєстри часто поновлюючись, змінювались, бо скарбниця нерегулярно або зовсім не виплачувала гроші, тоді запорожці поверталися на Січ до своїх традиційних промислів і походів проти татар і турків. Доводиться шкодувати, що до цього часу не виданий повний звід козацьких реєстрів. Так, у реєстрі 1581 р. деякі міста названі двічі, оскільки розміщувались у різних землях, на змішаному українсько-білоруському пограниччі. Після Куруківської угоди кількість реєстровців збільшилася до 6000 козаків з платнею 6000 злотих річно, а на початку 30-х рр. XVII ст. – до 8000 козаків. За гетьмана М. Дорошенка реєстровців було поділено на шість полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський і Переяславський. У реєстровому війську служили: Б. Хмельницький, Ф. Джалалій, Ф. Вишняк, М. Нестеренко, М. Кричевський. Після повстань Д. Гуні, Я. Острянина козацький реєстр було скорочено до 6000 чоловік. А на другий рік Національно-визвольної війни під проводом запорозького гетьмана Б. Хмельницького польський король погодився на 40 000 козаків, але вже після Берестецької битви (1651) козацький реєстр був скорочений наполовину. Ці безцінні етнографічні джерела, як достовірні пам’ятки, дають

змогу пізнати не лише імена, а й національний склад, мову XVI ст.

У реєстрі 1581 р. визначається близько 400 українських імен, крім них – сотня білорусів, два десятки поляків, 16 представників інших націй. Власні імена – найдавніший і найрухоміший шар лексики, у спілкуванні вони повторюються щохвилини, тому швидко змінювані. У реєстрі 1581 р. наявні корінні імена ще язичницьких та індоарійських часів, коли в імена вкладався віра у магічну силу слова: Богдан, Бут, Ждан, Кулага, Орел, Позняк, Собко, Святогор, Станко, Трушко, Хмара, Щербина, Ярош... Четверта частина імен реєстру закінчується на український суфікс -ко: Василько, Левко, Мисько, Панько, Яцько тощо. За “Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.” [281], українській мові притаманна мова попередніх двох століть. Згідно з реєстрами 1581, 1649 рр., найпоширенішими іменами були: Іван, Васько, Гриць, Мисько, Федько, Тимко, Яцько. У реєстрі 1581 р. вихідці із лемківського села Одрехови зустрічаються в обох реєстрах (1581 і 1649), у першому – Васько, у другому – Прокоп Драчів. У реєстрі 1581 р. найчастіше зустрічаються імена: Іван – 56 разів, Мисько – 22, Васько – 21, Федір – 18, Гришко – 17; крім того, похідні від імені Федір – Хведір, Хведько, Ходір, Шведина; Михайло – Мисько, Мишко, Мигайло, Мигаль; Василій – Васько, Василь; Олексій – Олекса, Олелько; Акуля – Окула, Ваула; Іван – Іванко, білоруське Янко. У Літопису Руському зустрічаємо в українському фонетично-морфологічному оформленні такі імена: Василько, Володимирко, Володар, Володислав, Гаврило, Гаврилко, Данило, Дмитро, Ігнат, Іванко, Іюда, Йосиф, Єфим, Єсиф, Євтух, Єримія, Костянтин, Кирило, Клим, Корнило, Микита, Микола, Микула, Михайло, Михалко, Михаль, Малко, Марко, Олександр, Олекса, Ондрій, Офанасій, Остафій, Павло, Петро, Романко, Радько, Степан (Стефан), Сенько, Федось, Федорець, Хома (Тома), а також окремі жіночі імена Вольга, Катерина, Ксеня, Олена. Тут наявні індоарійські і грецькі імена, які під впливом часу українізувались ще до 988 р.

Реєстр 1649 р. зафіксував 16 полків, що засвідчено й королівською

канцелярією 1650 р., там значилось 40 477 осіб. Проте обставини склалися так, що цей реєстр не був затверджений сеймом. Зберігався витяг із нього в Курнікській бібліотеці ПАН польською мовою під № 1558. Що стосується кількості полків, то М. Петровський вважав, що на початку 1649 р. в Україні було 30 територіальних полків [282]. Як уже зазначалось, 1651 р. чисельність реєстру зменшувалась наполовину. Однак це не перешкоджало повсюдному показанню населення Козацької країни – “Війська Запорозького”. Записи в реєстрах виконувала полкова старшина, бажаних було достатньо, всі прагнули в козаки: “для того, что нихто в холопстве быть по прежнему не хотел” [282].

Реєстр 1649 р. знає сотні козацьких прізвищ, імен; серед них найчастіше зустрічаємо: Бальвір, Балбир, Балбір, Бальвір, Білаш, Білон, Біляк (імена), Білош Панченко, Білаш Куриленко, Білаш Данильченко, Білаш Бескаленко, Біляк Мищенко, Біляк Єраченко; численні прізвищеві форми, похідні від індоарійських назв: Шандрюк, Шандра, Шандриголова, Шекера, Шваненко, Шудренко, Шудриченко та сотні інших. Вже у боспорських написах зустрічаються імена індоарійського походження: Болодей, Гармодей, Сакдей, Хардей. Ім'я Гармодей (чи Гармодію) з напису № 911 з Героївки (колишня Ельтиген) дослідники пояснюють по-різному, одні вважають його ім'ям божества, інші як Дею, сину Арма, тобто напис не посвячувальний, а надгробний [283]. С.І. Наливайко схильний вважати це ім'ям бога Гермеса, на честь якого в Боспорі влаштували спортивні змагання.

Імена Сакдей, Хардей боспорських написів мають аналогії з Вішну. Епітет Харі вживається в “Махабгараті” не тільки щодо Вішну, а й щодо інших богів (Індри, Шиви, Ями). Прізвища на *-хар* зустрічаються у всіх 16 полках козацького реєстру: Ніжинському і Чернігівському – по 6 разів; Київському – 9; Прилуцькому – 8; Кальницькому – 10; Брацлавському – 14; Уманському – 14; Канівському – 16; Кропивнянському – 15; Переяславському – 18; Чигиринському – 21; Полтавському – 21; Корсунському – 23; Миргородському – 23; Білоцерківському – 25;

Черкаському – 35. Отже, найбільш “козацький” полк виявився найбільш “індійським”.

Прізвищ на Шандр у реєстрі 1649 р. налічується сотні: Шандеровський – 133 у Корсунському полку; Шандаревський – 246 у Брацлавському. Прізвищ Шендрик налічується 414 у Полтавському полку; Шендерка – 169 у Білоцерківському полку. Паралельно зауважимо, що українські назви на *-жандр* нерідко зустрічаються і в “Словнику гідронімів України” [284]. Річки, притоки, затоки: Шандра, Шандриголова, Шандровець, Шандрова, Шандронів, Шиндориків, Шендерка, Шендриголів, Шандрівка, Шендриголова та ін. – від Закарпаття до Сіверського Дінця.

О. Блаватська, гостюючи в раджпута Шамрао, відзначила, що місцева форма імені Шамрай тотожна імені Кришна-рао (ім’я Кришна – “чорний”, рао/рай – “цар”, “князь”; дослівно – Чорногор, Чорнобог, тобто Кришна). В Україні теж побутує прізвище Шамрай, а на р. Сквирі є село Шамраївка. Раджпути мали розгалужену родовідну структуру, що відображала титули, які з часом ставали прізвищами. Групи чи роди раджпутів очолювали ватажки або вожді, вони називалися: рай, раю, рават, раут, а згодом вони утворили поміщицький прошарок, місцеву шляхту. Всі ці титули рясніють у прізвищах запорозьких козаків: Рай, Рой, Рева, Реут, Ревут, Ревутенко, Ревницький. Ареал виявлення цих індоарійських форм – від Північного Кавказу до Закарпаття.

Козацькі прізвища Болудей та Білдей, як бачимо, досить рідкісні – вони засвідчені лише в Переяславському та Чигиринському полках. Ім’я козака із Заворицької сотні М. Бамбиренко – похідне від Балвір⁷.

Реєстр 1649 р. називає немало козацьких прізвищ XVII ст., таких як Білий, Чорний – по 34–98 разів у всіх 16 полках. Найбільше прізвище Чорний поширюється на схід від Києва: у Миргородському полку – 17 прізвищ

⁷ Степан Наливайко в цьому випадку подає ремарку, за якої твір “Прем-сагарі” Лаллу ажі Лала створений на межі XVIII–XIX ст. на основі легенд про Кришну й Баладеву; твір перекладено російською ще 1937 р. О. Баранниковим, відомим індологом, академіком, виходцем із Золотоноші на Черкащині.

Чорний і жодного Білий, у Полтавському – 12 прізвищ Чорний і лише 2 – Білий. Якщо сюди долучити 13 та 7 прізвищ Чорний із сусідніх Чигиринського й Кропивницького полків, то ці 4 полки мають 49 прізвищ Чорний. Стільки ж і в інших 12 полках [272, с. 111]. Козацьке прізвище Дей зрідка згадується в реєстрі, воно близькоспоріднене з різновидами хінді. С.І. Наливайко визначив поширеність прізвищ, похідних від імен і прізвищ Білаш та Біляк, та отримав такі результати (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Поширеність прізвищ, похідних від Білаш та Біляк

Правобережжя	Лівобережжя
Корсунський – 11 (Білашенко – 9; Біляченко – 2)	Полтавський – 5 (Білашенко – 2; Біляченко – 3)
Уманський – 8 (Білашенко – 2; Біляченко – 3; Білашковський – 3)	Кропивнянський – 3 (Білашенко – 1; Біляченко – 2)
Брацлавський – 7 (Білашенко – 2; Біляченко – 3; Біланський – 1; Білановський – 1)	Переяславський – 3 (Білашенко – 1; Біляченко – 1; Біланенко – 1)
Канівський – 4 (Білашенко – 3; Біляченко – 1)	Миргородський – 2 (Біляченко – 2)
Кальницький – 3 (Білашенко – 1; Біляченко – 2)	Прилуцький – 2 (Білашенко – 2)
Черкаський – 6 (Біляченко – 1; Білякович – 1; Білоцерківський – 2; Біляченко – 2)	Ніжинський – 1 (Білашенко – 1)

Усього 37 прізвищ на Правобережжі, 17 – на Лівобережжі; Правобережжя переважає над Лівобережжям за чисельними показниками.

З цього робимо висновок, що Правобережжя – частина України, де більш розвинуте було хліборобство, тут шанували землеробське божество

Балодеву – Білобога, атрибутом якого був плуг. Дніпро – своєрідний вододіл між землеробським і скотарським населенням. На Лівобережжі більше поклонялись Чорнобогові – Кришні – богові пастухів і воїнів. Отже, на Правобережжі більшість прізвищ на *Біл-* (115), і на *Чорн-* (133); на Лівобережжі – і на *Біл-* (70), на *Чорн-* (91). Про цю особливість засвідчує і характер географії топонімів, що розглядатиметься далі.

Санскритське *chandra* – “місяць”; в індійських мовах відомі форми *chandar*, *chander*, *chender* тощо, які відобразилися в сучасних іменах і назвах. Це саме бачимо і в українських прізвищах та назвах. Так, на форму *chandra* в козацьких полках реєстру зустрічаються прізвища

Шандеровський Василь (Корсунський полк і сотня);

Шандеровський Савка (Корсунський полк, сотня Герасименкова);

Шандеровський Хар (Брацловський полк, сотня Герасименкова);

Шендеровський Процик (Миргородський полк, сотня Горячкоцька);

Шендеровський Федір (Полтавський полк, сотня Зінківська);

Шендрик Іван (Полтавський полк, сотня Лукомська);

Шендрик Іван (Прилуцький полк, сотня Переволачинська);

Шендерка Матвій (Білоцерківський полк і сотня).

У сучасних українців найчастіше зустрічаються прізвища: Шандровський, Шандрук, Шандрюк, Шандра, Шандер та ін. Аналогічний зв’язок індійської форми “Чандра” мають українські назви приток Прип’яті, гідроніми Криму тощо.

Прізвище Кришненко: Іван [272, с. 64] (Черкаський полк і сотня); Іван (Черкаський полк, сотня Мошинцева); Богдан, сотник (Переяславський полк, сотня Воронківська) – розвинулось від санскритського *Krishna* – чорний, темний; чорна антилопа і темна половина місяця (від повня до молодика). Кришна – найголовніший бог індуїстського пантеону, восьме втілення Вішну. Ім’я цього бога рясніє у прізвищах запорозьких козаків: Кудин, Кудко, Кудинець, Кудиненко (Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський, Білоцерківський, Миргородський, Кальницький та інші

полки). Привертає увагу те, що Вішну серед багатьох своїх імен має епітет Кунда. У “Махабгараті” поряд із цим епітетом вживається й інший епітет Вішна Кундара. Українці носять і прізвища Кундера, Кундіренко [104, с. 230]. Схоже походження і прізвищ Лопашенко, Мандзуленко, Моружченко, Путренко, де Путра – раджпутський герой – воїн, івр. У запорожців багато спільного з раджпутами, починаючи з прізвищ і воїнських ритуалів. Коли раджпут чи козак вирушав у похід, то шаблю йому вручала жінка.

Козацькі прізвища: Рева, Ревут, Ревутенко, Ревуцький, Ревенко, Ревченко, Ревеня, Ревика, Ревака, Рева – Ревут, Ревущенко, Ревуцький, Рева, Ревбетенко, Ревба, Ревбенка та ін. За давньоіндійськими переказами, онука царя Реви й дочка царя Ревати – царівна Реваті була дружиною Баловіри, старшого брата Кришни. Баловіра за допомогою свого плуга пригнув Реваті до землі і вона набула людського зросту та стала його дружиною. Батьківщиною уявлень про Баловіра і Реваті слід вважати територію сучасної України, звідки вирушили ведійські арії до Індії. С.І. Наливайко, посилаючись на свого попередника М. Калиновича, нагадує: “вони тільки доспівували пісень, складених на своїй прабатьківщині” [104, с. 266].

Українські прізвища Рохманенко, Рудрименко, Чамаренко, Шекера, Шваненко, Шудренко, Шудриченко мають тісні індоарійські зв'язки. Ім'я Рохманенка Харка з Білоцерківської сотні і полку [272, с. 170] генетично походить із санскриту *brahmana*, хінді *Brahman* – жрець, що управляє жертвопринесенням [271, с. 470]. Це найвища каста давньоіндійського суспільства серед його чотирьох станів; жерці-брахмани займали найвище становище з-поміж усіх інших. Жерці-брахмани як священнослужителі становили найвпливовішу частину суспільства, найвищу його соціальну еліту. Індійська генеалогія виводить окремі роди від брахманських каст, яких сьогодні існує понад 1800. Вони ведуть свій родовід від того чи іншого ведійського мудреця. Численні брахманські касты отримують назви або за заняттям, або за місцем проживання. Таким способом назви родів стають

частиною імені чи прізвища брахмана. Козацькі прізвища Шекера в “Реєстрі Запорозького Війська 1756 року” згадуються понад 200 разів. Сюди ж, ймовірно, належать близькі до вже наведених: Шудря, Чудря, Чандала, Шандала, Бучма, Чекересай, Чекерис та ін. Первинне Шекера зустрічається по кілька на один козацький курінь. У реєстрі 1649 р. прізвище Шекера існувало в оточенні Богдана Хмельницького. Воно поширене в Україні й сьогодні та може зіставлятись з індійським іменем Шекхара – “Корона”, “Вінець” [104]. Імена з *шекхара* мають царі: Гунашекхара – “корона чеснот”, Чандрашекхара й Індрушекхара; “Місяцекоронний” – епітет Шиви: його зачіску прикрашав півмісяць – один з атрибутів цього Бога. Інший цар князівства – Траванкор Кулашек хара (хінді Кульшекхар) мав “Вінець/корону роду. Епітетом Харашекхара – “Корона Хари” (тобто Шиви) – позначається священний Ганг. С.І. Наливайко подає цілий список індійських чоловічих імен з *Шекхара* (SHEKHARA), посилаючись на видання Qandhi, Maneka, Hindu Names, New Delhi (1993).

Козацькі прізвища, такі як Шваненко, Шудренко, Шудриченко, які сотнями називають козацькі реєстри, своїм походженням пов’язані з іменами “Велика йога Шиви”. Міфи говорять, що ночами Шива відвідує Шмашини – місця спалення померлих, прикрашає себе черепами, танцює і п’є з чаші, зробленої з черепа. Чи не в цій подібності виразніє факт, коли печенізький князь Куря (Вовк) наказав оздобити золотом череп підступно ним убитого Великого князя Київського Святослава Ігоровича (972 р.). З цієї чаші Куря зі своєю дружиною пили п’яний трунок (можливо, сому) як елемент обрядності, щоб у них народився син, подібний доблестю до Святослава. Історик Д. Іловайський вважав, що чаша – череп Святослава ходила серед половецької знаті до середини XII ст. Нам видається, що ця “бувальщина” нагадує про зв’язок обох народів з прабатьківщиною бога Шиви. Ім’я Шива як запліднювальна сутність *shishna* – “чоловічий орган” (санскр. *Linga*) – поширювалось на ім’я ведійських народів, яких аборигенні народи називали шишнадева – “фаллособожені”. Античні джерела засвідчують, що Діонісові-

Шиві поклонялося й давнє населення України. За свідченням Геродота [274, с. 205], будини кожного року відзначають діонісії. Шива – бог населення, яке жило в Індії до приходу аріїв. Шива – доарійський, а Рудра – арійський бог. Об’єднавшись, вони стали покровителями худоби, творцями і руйнівниками життя, запліднювачами. Шива-Рудра має вісім уособлень власної енергії: земля, вода, вогонь, повітря, небо, місяць, сонце, жертва. Деякі уособлення використовувались у козацькій символіці (зірки, місяць, вода, сонце тощо).

Українська Шекера має санскритського аналога Shekhara; спорідненість їх не викликає сумнівів. Санскритське mukuta відповідає українському “микита”, shula – шило, musha – миша, sunu – син, dhuma – дим, chotuka – чотири, rudate – ридати, kupyte – кипіти тощо [285, с. 408]. Отже, індійська Мукута тотожне імені Микита, від якого утворені українські прізвища Микита́, Микитко, Микитин, Микитчук, Микитюк, Микитась, Микитський, Микитовський, Микитенко, Микитченко тощо.

Ім’я Махашакті (Великосилий), яке має елемент шак/сак, що в боспорських іменах Сакдей, Сакта, Госак, Рахойсак, Далосак, Фосак із Сіндики датований III ст. н. е., та ім’я воловецького князя Гзак XI ст. відповідають терміну “козак” і назві Сквиря. До язичницького імені Мокоша (у слов’ян) тяжіє напис Махадева, що знайдений у Білгород-Дністровську, і Махеша – “Великий Бог” (дружина Шиви мала ім’я Махеші – “Велика богиня”, якому тотожне слов’янське Мокоша) [104, с. 408]. Ім’я жіночого роду Ма́ха, ма́хі – “велика”, “цар” споріднене з українським прізвищем Мазепа [104, с. 166–167]. Пенджабське ім’я Рандгір (хінді) – “Мудрий у битві” тотожне імені київського князя – Дір, а ім’я Ранаджіта (“битвозвитязний”) мав Ранджіт Сінх (1780–1839) – національний герой Пенджабу й творець незалежної сікхської держави. У козаків воно поширене як прізвище: його, зокрема, носив козак Джерелівського куреня (Кубань) С. Ранджида [272, с. 24]. Савіра – “Геройський”. Санскритське -sa – суфікс, що часто зустрічається в індійських іменах, виражає сумісність, спільність, спрямованість, наділеність чимось. Агні тотожне укр. “вогонь”: Сахара –

“Подібний до Хари” (Хара – ім’я Шиви, відображене в іменах запорозьких козаків Хар, Харко та прізвищах Харанко, Харовський, Харченко тощо). Індійське Самавіра – “Герой битви”, де samara із санскритського означає “боротьба”, “битва”, “війна”, часто зустрічається в іменах санскритських. Отже, воїнське ім’я Самара рясно відображене в українських назвах Самара, Самарка, Самарева, Самарська, Самарчак, Самарчук, особливо в Надпорожжі, на Сіверському Дінці й Азовському морі, тобто там, де фіксуються індоарійські сіндо-меотські племена [104, с. 85]. Санскритологи назву лівої притоки Дніпра Самар трактують як “свята річка”, що може свідчити, що в цій назві відображено священний для ведійських індійців трунок сома і що ця річка відігравала важливу роль у світогляді мешканців Давньої України [104, с. 403].

Козацькі реєстри виокремлюють повну географію українських земель, з яких набирались реєстровці – українці з Полісся, Надніпрянщини, Криму, Запорожжя, Поділля, Волині, Галичини, Підляшшя, Холмщини, Надсаня, Перемишля, Сандомира, Ярослава, Грубешіва, Берестя, Журова, Любеча, Києва, Черкас, Ямпіля, Бучача, Путивля та ін. Поділ реєстру 1649 р. відбувався за полковим принципом, так само, як і в збройних силах Русь-України у княжий період, коли в Руській державі ще усвідомлювали свою політичну єдність, духовну цілісність, етнічну однорідність, скріплену єдиною вірою, звичаями, мовою, піснею, побутовими звичками, хліборобською працею, усім тим, що треба було захищати.

У складі реєстрів 1581, 1630, 1649 рр. (реєстри 1572, 1578, 1619 не збереглися) і пізніших відчутне щось спільне зі зборами руських дружин, що не раз стікалися з усієї Русі, збиралися на варяжському о. Хортиця перед битвами з кочовиками степу. Ці збори детально описуються літописцями, починаючи з Початкового (Руського) літопису в 1103, 1190, 1223 рр. У реєстрах зустрічаються відомості, що записані через наполегливість окремих козаків. Так, козак Іван Мстиславець поданий з визначенням свого соціального статусу “князь”, а козак Денис додав до свого імені “запо-

розський”.

Відомі факти, коли 1621 р. київські православні можновладці наголошували, що запорозьке військо є спадкоємцем руських воїв: “Це бо плем’я славного народу руського з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх моносилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира монарха руського воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали”. Цитата, наведена Я. Дзирою, співзвучна майже дослівно тій, яку навів ректор Київської братської школи Касіян Сакович у “Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного” 1622 р., наголошуючи, що козаки ведуть свій рід від біблійного Яфета, “а потім Олег робив морські походи на Царгород”, Володимир прийняв християнську віру і з нею “статечно” жили, за неї і тепер козаки “умирати готові”, “Україна тим військом” дуже пишається. До реєстру 1649 р. невідомий автор додав панегірика гетьманові Б. Хмельницькому і писареві І. Виговському, у якому від усього народу заявив, що Київська княжа держава через три століття відродилася 1649 р.:

“З синів Володимирових Русь упала –
З Хмельницьких за Богдана
на ноги повстала”.

Звичайно, цей панегірик мали б читати і Б. Хмельницький, і І. Виговський, якщо не все козацтво тієї пори. Адже того ж 1649 р. гетьман Б. Хмельницький (1595–1657) заявив польським послам, що українська держава “шаблею захищатиме свої кордони по Володимирі; Львів, Ярослав, Перемишль, Галич, Холм...”.

М. Чмихов у супереч “академічним упередженням” виходив за межі власної науки, прагнучи до цілісного розуміння історії людства на тлі глобальних природно-кліматичних та космологічних змін.

Близько шести тисяч років тому в обмеженому регіоні Євразії, як стверджував Л. Залізняк, проживав народ, від мови якого походять усі індоєвропейські мови [266, с. 99]. Проте “обмежений” регіон виявляється далеко не обмеженим, тим більше, що він досі однозначно не окреслений в Євразії.

Розміщенню прабатьківщини Індоевропи у Центральній Європі суперечить наявність в індоєвропейській прамові свідчень тісних лінгвістичних контактів з пракартвелами Кавказу. Більшість сучасних учених вважає Центральну Європу батьківщиною шнурових культур III–II тис. до н. е., що були пращурами північної гілки індоєвропейців: кельтів, германців, балтів, слов’ян. Однак батьківщиною всіх індоєвропейських народів цей регіон не може бути через те, що неможливо вивести від шнуровиків ні археологічно, ні лінгвістично індоєвропейців півдня (іллірійців, фракійців, греків, хетів, вірмен) та сходу. Шнуровики III тис. до н. е. не могли бути легендарними праіндоєвропейцями ще й тому, що в лісостепах та степах України індоєвропейці з’явилися раніше – наприкінці V тис. до н. е. (середньостогівська та ямна культури) [266, с. 105]. Індоевропейці мають глибоке європейське коріння, яке сягає мезоліту Середньоєвропейської рівнини [266, с. 118].

Сьогодні існує чотири підходи до локалізації прабатьківщини індоєвропейців. Українську історичну школу представляють М. Гімбутас, В. Даниленко, Л. Залізняк, С.І. Наливайко, Ю. Павленко, Д. Телегін, які постулюють концепцію, згідно з якою, найдавнішими скотарями півдня України були середньостогівські (відкриті вперше біля о. Хортиця) племена конярів, що заселяли у IV тис. до н. е. регіон між Дніпром та Доном [286, с. 186]. Згідно з другим підходом, східна гілка ямників з часом трансформувалась в інші степові культури. Поступово поширюючись на південний схід, вони зайняли Середню Азію, під іменем аріїв вдерлися в середині II тис. до н. е. до Індії та Ірану (або Айріян), що означає “країна аріїв”. Їх священні гімни були записані в найдавніших у світі книгах

“Ригведі” та Авесті, з вивчення яких 200 років тому почалося дослідження індоєвропейських проблем. Проте історик Л. Залізняк [266, с. 61] вважає, що, згідно з третім підходом, Україна була східним крилом індоєвропейської ойкумени, найдавніші індоєвропейці, напевно, сформувалися в IV тис. до н. е. у лісостеповому Придніпров’ї на основі культурної спільності, що, судячи з поширення гідронімії, охоплювала помірну зону Європи від Дніпра до Рейну. І нарешті про виникнення такої єдності у V тис. до н. е. внаслідок міграції північних європеоїдів із західної Балтії через Північно-Німецьку, Польську, Поліську низовини до Лівобережжя Дніпра свідчать дані археології й гідронімії [266, с. 115]. У “Ригведі” арійці характеризувалися епітетом *Svitnya*, що означає “світлий, білошкірий”. Герої арійського епосу “Махабхарата”, як правило, мають очі кольору “синього лотосу”. За ведичиними традиціями, справжній брахман повинен мати каштанове волосся й сірі очі. У Гомера ахейці Ахіллес і Менелай – золотоволосі, так само, як і богиня Гера.

У назвах, однакових формою з апелятивами чи особовими назвами, вирізняємо такі, які мають відповідники в сучасному словнику української мови, наприклад, Броди (броди), Коломия (Коломия), Харків (назва річки Харків) та інші назви, що постали з апелятивів, відрізняються варіантизацією, фонологічно, наприклад, наголосом: Ярок (Яро́к), піски (піски), Тодір (особова назва Тоді́р) тощо. Другий варіант – морфологічні, наприклад, Дубно (дуб_ьно), Перемишль (основна назва – Перемис_іь), Бузьк (Буг_ьскь) та ін. З огляду на свою будову, деякі назви творять окремі топономастичні типи як щодо змісту, наприклад, назви на -ичі, -енки, -ята визначають здебільшого родово-патронімічний тип із значенням: сини, спадкоємці особи, поданої в основі назви, наприклад Вишати́чі (сини, спадкоємці Вишати), Остапенки (сини Остапа), Лукатча́та (сини Луки) тощо. Нас цікавлять два типи назв чужого і племінного походження. Чужі назви мають асиміляційно-колонізаторський характер. Найстарішими між ними є іранські назви: Дін, Дніпро, Дністер, з місцевостей Яський Торг (Ясси);

велика кількість назв, що походять від грецьких колоній: Ольвія, Феодосія, Херсонес; багато штучних назв: Севастополь, Одеса, Херсон тощо. Найстарішими між ними є індоарійські назви. С.І. Наливайко цілому списку українських назв знаходить індоарійські відповідники: Вишгород – Вішапур – Бішкент; Білгород – Аспрон – Гаспра; а загадкова Сквирма має кілька відповідників (гідронім, топонім, антропонім) – Сквирівка (притока Дніпра), Сквила (на Поділлі), Сквіля.

Найстаріші назви на українських землях залишені індоєвропейцями, індоаріями, боспорською культурою, іранськими, середземноморськими та іншими впливами. Візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний ще в долітописний період Русі у творі “Про управління імперією” (949) подає назви шести печенізьких фортець на Дністрі: Аспрон, Тунгата, Кракнаката, Салмаката, Сакаката, Гієуката [182, с. 98]. С.І. Наливайко дешифрує п’ять із шести печенізьких фортець у статті “Індія і загадкові печеніги”. Про найпершу з фортець – Аспрон, Костянтин Багрянородний говорив, що пачинакити (печеніги) називають її “Аспрон, бо її каміння видається зовсім білим” [182, с. 298]. З назвою Аспрон споріднена й назва селища Гаспра на південному березі Криму, між Ялтою і Алулкою. Ця назва теж виводиться від грец. *aspra* – “білий”, нібито за відшарування світлих гірських порід (вапняків) [105, с. 95].

Печеніги і половці виявляють мовну й етнічну спорідненість з індійськими козаками, як пише С.І. Наливайко, – раджпутами [104, с. 354]. Наступні за Аспроном фортеці візантійський імператор подає в оригінальному звучанні. У всіх назвах наявне *kata*, а санскритське *kata* означає “фортеця”, “укріплення” [271, с. 174]. Однак назву першої фортеці – Аспрон – Костянтин Багрянородний чомусь передавав грецькою. Можливо, у своїй першій (індоарійській) формі ця назва містила санскритське *kata*.

Топоніми на *біл* частіше зустрічаються як імена на правобережжі, те саме можна сказати про гідроніми, які багаті на цю основу. У водозборі Дніпра маємо 46 назв, по 23 обабіч річки. У басейні Сіверського Дінця –

26 правих і лівих приток. У басейні Дністра – 19 (лівих приток – 13, правих – шість). У басейні Дунаю – 32 (всі – ліві притоки Дунаю), Південного Бугу – три (всі ліві притоки), Азовського моря – вісім (жодної річки). Усього в цих басейнах тільки гідронімів різного типу на *біл* – майже 150, із них найбільше: Біла – 26, Білка – 19, Білий – 9, Біленька – 7, Білий потік – 7 [284, с. 53–57]. Це свідчить про невинновість і прадавність такого явища.

Як і в іменах, нерідкі українські назви населених пунктів і гідронімів на санскритське *chandra*: Шандра (інші назви – Руда, Шевелиха) – річка, ліва притока Росі, права притока Дніпра (Миронівський р-н на Київщині); там само знаходиться село Шандра; Шандри-голова – річка, ліва притока Нетриусу, Сіверського Дінця, права притока Дону; Шандриголове – село (Донецька обл., Краснолиманський р-н); Шандрова річка – ліва притока Збруча, Дністра (Хмельницька обл.); Шандровець – притока: 1) ліва – Опору, права – Стрия і Дністра (Львівська обл.), 2) права притока Свічі, Дністра (Івано-Франківська обл.), 3) село Хащів (Турківський р-н, Львівської обл.); Шандрівський – притоки: 1) лівий витік Хустця, правий – Тисця, Дунаю та ін.

Наявність в українських веснянках, щедрівках, казках основного міфу “Ригведи” про битву Індри й Вітри свідчить, що творили цю календарну міфологію і предки українців – осілі землероби [104, с. 168].

Не можна оминати спорідненість ведійської сури і давньоукраїнської суриці. Ведична легенда оповідає: “Посеред землі на горі Сумеру, яка вершиною сягає неба й довкола якої обертаються зірки й планети, зібрались колись боги на раду: як позбутися дошкульних навіть для богів недуг і старості. Довго думали вони, аж зрештою Бог Вішну мовив: “Ідіть зі своїми старшими братами асурами до великого океану, гуртом сколотіть його й добудьте амріту – трунок безсмертя”. Боги замирилися з асурами – своїми вічними супротивниками, пообіцявши чесно поділитися амрітою. За мотуз слугував змії Васукі, за колотівку – гора Мандара, що здіймалася в небо і входила в землю на однакову висоту й глибину. Черепаха, що тримала на

собі світ, спустилася на дно, їй на панцир поставили низ гори, а гору обкрутили змієм. Асури взялися за змія від голови, а боги – від хвоста й почали розкручувати гору, сколчуючи океан. Спершу океанські води, змішані з соками трав і дерев, стали молоком, потім сметаною і наостанок – маслом. Коли боги й асури вже добряче стомилися, на поверхню виринув Місяць, а за ним у білих шатах постала Лакшмі – богиня щастя і краси, вона зразу пригорнулася до грудей Вішну. Потім з'явилася прекрасна діва Рамбга – ватажkinя апсар – русалок і Сура – богиня хмільних напоїв, яку боги прийняли, асури ж – ні. Тому богів відтоді ще зовуть сури, а їх суперників – асури, не боги”.

Звідси, треба думати, назви на українських теренах: сура, сур'я, суриця. Асури – нащадки мудреця Кашьяни та його дружин Діті й Дану, через що за матерями вони дають і данави. Данави – назва удавів племені Кришни та його старшого брата Баладеви, імена яких рясно відображені на українських теренах [104, с. 124]. Сура – війський, а ширше народний хмільний напій: “На Русі єсть веселіє пити!”, – констатував Володимир на бучних княжих банкетах у Києві, що оспівані билинами. В. Шаян зазначає: “... слово “сура”, що зустрічається в “Ригведі”, означає рід олу – старовинного напою, відомого нашим предкам” [287]. В англійській мові воно звучить як ейл, а пишеться але (сучасне “ель”). Слово “сура” згадується в “Ригведі” також у зв'язку з медом [238, с. 120–121]. Елемент “сура” – не рідкість в українських і індійських назвах. Суравахіні (sura + vahini), що тлумачиться як “річка богів”, розуміється як “Суриносна”, “Суриноша”, санскритське Vahini від санскритської основи – “везти”, “вести”, “нести”; для порівняння: річка (й місто) Золотоноша на Черкащині, яка на санскриті звучала б Хемавахіні (а на Чернігівщині є ще й р. Хима й Химка) чи Канакавахіні (в Криму є струмок Канака). С.І. Наливайко вказує, що вода Гангу порівнюється з сурою, вона така ж смачна й п'янка, як і цей хмільний трунок. Елемент “сура” наявний і в індійських гідронімах: Сура – дгурні, сурадїргхіка, Сура – ла, Суранімната, Суранага, Сурасоріт, Сурасіндгу, Сурешварі, Суранандра, Суратха,

Сур'яджа, Суракіндгу, Сур'япутрі, Сурма [104, с. 168].

Індійська Сурма має своїх двійників в Україні: Сурмочка, Сурмиця, Сурмаїв Потік, Сурка, Сурківський Рівчак, Сурова, Мокра Сура, Суха Сура, Сурсько-Михайлівка – більшість із них знаходились на землях Запорожжя.

С.І. Наливайко наводить, що Індійський цар Пратіна Бгішма пов'язаний з кодексом честі воїна – кшатрія, особливо притаманним середньовічним раджупутам. Основні положення цієї воїнської етики теж виклав тяжко поранений Бгішма, незахищений кшатрієм: “Якщо ворог у кольчuzі, то й супротивника мала захищати кольчуга. Битись належить у двобої, і якщо суперник ослаб, облиште його. Якщо воїн наступає з військом, то і його супротивник мусить мати військо. Якщо ворог вдається до хитрощів і підступів, йому слід відповісти тим самим. З чесним супротивником слід і битися чесно. Воїн-вершник не мусить битися з воїном на колісниці – колісниця має йти на колісницю. Не можна застосовувати отруєні стріли й стріли з шипами – це зброя слабких. Воїн-герой мусить битися чесно, без гніву й бажання вбивати. Слабкого чи пораненого не слід вбивати, як і того, хто не має сина, хто потрапив у полон, хто впав з колісниці, в кого тятива на лукові лопнула чи перетята, в кого зброя пошкоджена в бою. Пораненого належить відправити додому або наказати лікарю з табору переможця вилікувати його. Якщо через чвари благородних доблесний воїн потрапляє у полон, його рани слід вилікувати, а потім його самого відпустити. Це вічний і безумовний обов'язок кшатріїв”.

Такі топоніми і гідроніми, як Кудин, Кудина, Кудинка, Кудинівка, Кудинів, Кудинова, пов'язані з Кришною. Вішну серед багатьох своїх імен має епітет Вішна Кундара.

Індологи виявляють паралелі між Україною, Києвом і Ксянідами й Бактрією, де Ксяніди правили десь у II–I тис. до н. е. Іранська міфологія пов'язує їх з героєм-ковалем на ім'я Кова, що підняв повстання проти тирана – змія Закхака, який силою захопив іранський престол [104, с. 236]. Подібні паралелі виявляються на ґрунті прізвищ: Волох – Болох, Влох – Блох,

Волоховецькі – які містять основу зі значенням “волхв”, “кудесник”, “жрець”, тобто ті, що наявні в козацькому реєстрі 1649 р.: Болох Степан, Болоховець Дядько, Болоховець Федір та ін. [104, с. 241]. Звичайно, ці численні паралелі виявляються насамперед між спорідненими формами козакування: козаки, гайдуки, таборити, самураї, а перед ними – у царських скіфів, які за багатьма військовими традиціями, організацією, військовим мистецтвом повторилися у запорозького козацтва впродовж усієї його діяльності, аж до XVIII ст.

Козацькі топоніми і прізвища реєстрів виявляють своє санскритське походження. Так, у козацькому реєстрі виділено сім прізвищ Талапінд, де корінь *тала* означає воїна, на зразок “дужий”, “звичайний”, “славний”. Епітет “тал” паралельно з прізвищами на Україні мають назви сіл, міст, водойм. Так, на Черкащині місто Тальне засноване на річці Тальянка, поруч є село Тальянки, де відкрите грандіозне за площею трипільське протомісто IV–III тис. до н. е. Ці назви співзвучні з епітетом Балавіра – Таланка, суміжні з ними села Талалаївка (Христинівського р-ну) та селище (райцентр) Талалаївка; гідроніми: Талаліївка, Таламаш, Талачерський, Талівська, Талма, Талова, Таловець, Таль, Тальянка, Тальне, Тальянська (Чернігівська область).

Між індійськими словами з компонентами “тал” і “пінда” та їх українськими аналогами генетично існує семантичний зв'язок. Талапінда – одне з імен Балавіри.

Побіжно ми торкалися таких паралелей, як давньоруське місто Вишгород, що розміщується на північний схід від Києва, де Володимир утримував своїх наложниць; назву, мабуть, отримано через свою неприступність і місцезнаходження на важливому торному шляху. Чотири стани суспільства на терені України засвідчував Геродот ще у V ст. до н. е. Нагадаємо, що до вайш'їв входили землероби, ремісники, торгівці, а основою цього стану були землероби, себто селяни. Покровителем цього стану був Бог Вішну, відомий у Велесовій книзі (IX ст.) як Вишень або Вишній. Колір землеробського стану – жовтий (стиглий), тоді як жерців-

брахманів – білий (спокійний), воїнів-кшатріїв – червоний (енергетичний, активний), а шудрів – чорний (жертвенний), звідки, наймовірніше, походить слово “чернь”, тобто простолюдин. До речі, Запорозьке козацьке військо у всі часи існування Січі використовувало всю цю гаму кольорів у військовому прапорництві. Захисник Землі – Вішну (Вишень) озброєний тризубом, де два крайніх бойових вістря уособлюють творця світу Брахму (праве) й руйнівника світу Шиву (ліве), а середнє – самого Вішну. Сліди поклоніння Вішну, Брахмі, Шиві засвідчені боспорською, ранньослов’янською (язичницькою) культурами на теренах України. Привертає увагу і той факт, що столиця Боспору (нинішня Керч) тлумачиться як Боспор-Кімерійський, де *bos* – “бик”, а *por* – “брід”, “перерва”. Тож Вишгород – високе місто, мабуть, у соціальному, а не географічному плані.

У давній Тірі, яку Костянтин Багрянородний називав Аспрон, був знайдений напис II–III ст. н. е. з ім’ям Магадава. Це одне з імен індійського Шиви – Махадева, тобто Великий Бог [104, с. 82]. Елемент “город” в історичних документах, як і “град”, розуміють як місто: так у давнину називали укріплені поселення, фортеці, обнесені огорожею, валом-засікою, кам’яними чи земляними стінами (відгородити, засікати, обгороджувати) й за потреби обведені ровом. Синонімом до назв Білгород, Біловіж є Білопілля, яке значиться серед козацьких міст XVII ст. [104, с. 195]. Вежа мала значення “фортеця”, “укріплене місце”, що, на думку індологів, має іранське походження [104, с. 195].

Індійське Сарасваті тотожне українській Сквирі. Це пояснюється тим, що саме на Сарасваті формувалася ведійсько-брахманська культура, яку арії принесли в Пенджаб і Раджастхан з Подніпров’я, тому назви сіл Хараппу і Трипілля споріднені між собою.

Важливо й те, що річка Сквирка (Сквирка, Сквирка-Руда) – притоки Росі, оскільки Рось, як етнонім “Русь” С.І. Наливайко пов’язує із санскритським *vrisha* (хінді *vrish*) – “самець”, “бик”. Тобто назва Рось тлумачитиметься як Бик-самець. Можливо, гідронім Сквирка, Скварівна є

можливість співвідносити із санскритським *shakvara* – “бик”, “бугай”, “віл” [104].

Бик у давніх уявленнях пов’язаний з водою, вологою, дощем як запорука достатку і благополуччя. Отже, Сквирка (Сквар) складається з компонентів *ск* + *вар*, де перший компонент означає – “дужий”, “могутній”, а другий – “веда”, або “бик.” Гідронім Сквара співвідноситься із санскритським Шаквара й хінді *саквар* – “бик” (досл. “дужий самець”). Численні гідроніми “тваринного” типу на карті України, такі як Рось, Роська, Бик, Самець, Вепр, Кабан, Жеребець, є індоарійськими за походженням.

Крім сказаного, Сквиря як індійський іменник означає і “могутній герой”. А на слов’янському ґрунті Шаквіра/Шаквір могло трансформуватись у Саквіра, Саквір, а згодом – у Сквиря, Сквир. Є чимало індійських головних імен з компонентом “*vira*” – “богатир”, “герой”, таких як Абгівіра (“герой у всьому”), Абгіджит (“всепереможний”), Аховіра (“винятковий герой”), Ваджравіра (“богатир з Вадж”), де санскр. *vajra* – “блискавка”, “громова стріла”, “перун”. Варто сказати, що Вайрівіра (“ворогозвितязник”) – це ім’я, яке мав син царя Даратаратхи. Він і батько царевича Рами – сьомої аватари Вішну, і героя давньоіндійської епічної поеми “Рамаяна”, яка за сюжетними мотивами (переслідування оленя, випробування вогнем, вибір дівчиною чоловіка) перегукується з українським фольклором і традицією. Така сама спорідненість вбачається між сікхами й козаками, між пенджабцями й українцями. У них чимало спільного у мові, фольклорі, історії, обрядах, традиціях, світобаченні [104, с. 403].

На карті України існує назва Курашан; колись, певно, нею позначалася річка, а сьогодні це болото в басейні р. Молочна (де розміщується Кам’яна Могила), яка впадає в Азовське море. На Запоріжжі є село Курошани, а назви Коростень і Корсунь значеннєво тотожні назві Бористен, яку мало античне місто Ольвія, що передається грецькою: Вріш + стхапа – Бикомісто, “Місто Бика”; порів. санскритське *vrisha*, хінді *vrish* – “бик”, воно вже простежується в імені слов’янського божества – Велес.

Назви територій: Таврика, Скіфія, Русь, Сугдея, Бористен, Волинь, Буковина, Бойківщина, Гуцульщина – є семантичними двійниками гідронімів і топонімів, утворених від *danu* – “річка” + *ustra* – “бик”. Виходячи з цієї залежності, санскритологи небезпідставно схильні вбачати в назві “Україна” означення “Країна Тура – Бика”.

Культурний комплекс козацького Запорожжя виявляє тісні паралелі і перегукується значеннєво з індоарійськими традиціями, викладеними письмово в “Ригведі”.

Продовження індоарійських традицій у культурі козацтва – процес тривалий, маловідомий і, схоже, перейнятий від кочовиків, що характеризувалися активністю, агресивністю в умовах життя у степовій зоні.

Русичі здавна намагалися контролювати суходільні торговельні шляхи і, насамперед, Дніпровський водний шлях, де вже в VI–VII ст. н. е. діяли Вознесенський, Глодський воєнізовані загони. Перший контролював важливу Крарійську (Кічкаську) переправу в північній частині та Дніпровський брід у південній частині о. Хортиця, а другий – Дніпро-Бузький лиман. Думається, що з цих часів і аж до самоорганізації тут раннього козацтва слов’яни намагалися зберегти цей контроль і в часи перебування на цій території печенігів і половців. Археологічно відкрите поселення X–XIV ст. у південній частині о. Хортиця, ототожнюване нами з першою козацькою січчю за Дніпровими порогами, стало форпостом Русі і колискою нової військової сили – запорозького козацтва. З часів Вознесенського і Глодського укріплених таборів Хортиця була стратегічним форпостом Русі, що контролював всю Нижню Наддніпрянщину, лівобережні кочівницькі урочища – Кінські плавні. Про це виразно засвідчують давньоруські літописи 1103, 1190, 1223 рр. тощо.

На нашу думку, уходи середньодніпровського населення на лови, полювання змушували їх організовувати захист. Жити, існувати і працювати тут можна було лише з шаблею, луком, а пізніше – з рушницею. Перші ватаги, загони, колективи козацького люду, переживаючи інформаційно

затемнені часи XIII–XIV ст., завершують процес самоорганізації козакування і вриваються в українське життя рицарським козацьким товариством, близьким за своєю структурою індоарійським кшатріям, царським скіфам, Чорноклобуцькому союзу, дружинному воїнству Русі і західноєвропейському рицарству, а в судноплаванні і мореплаванні – скандинавським вікінгам.

Козакотворення на українських теренах має свої аналоги в соціальних структурах Євразії, зокрема середньовічної Європи доби рицарства, про що вже йдеться в окремих працях українських дослідників. Насамперед, це гіпотези і теорії генези козацтва України, які висловлюють історики, що вивчали пізнє середньовіччя: В. Смолій, В. Щербак, О. Моця, Л. Залізняк, Ю. Мицик, С.І. Наливайко та ін.

Проривними концепціями у проблемі раннього козацтва стали праці С.І. Наливайка, Л. Залізняка, які ми взяли за основу при розгляді взаємозв'язків культури козацтва з первісними, античними і середньовічними культурно-господарськими комплексами Євразії, починаючи від зародження козакування в степовій зоні, що збігається хронологічно з розмиванням дружинної організації Руси-України, розпадом її державності. Поява козацтва була альтернативним виходом з поневоленого становища й поверненням до державницьких традицій народу.

Індоарійські паралелі в історико-культурному комплексі українського козацтва сьогодні є можливість простежити у сферах військової справи, воєнізованої господарської організації, станового характеру козацтва (генеральна старшина, полкова і курінна, сірома і джури), військової символіки, духовних пріоритетів, народних звичаїв і традицій.

Скіфське військове мистецтво регулювалось за тими самими принципами, що і кшатрії Індії. Для індоєвропейських народів, скіфів, давньоруських дружинників, козаків був характерний обряд побратимства. Обряди ці відправлялися по-різному. М. Костомаров вважав побратимство характерною рисою української історії – від Київської Русі до козацьких часів. На Січі цей обряд відбувався, як вважає Л. Залізняк, більш

цивілізовано. Два козаки йшли до церкви і священник освячував їх побратимство [266, с. 139]. Рівні козаки зверталися один до одного “братику, брате”, січовики називали свою громаду “козацьким братством”.

Геродот описував обряд побратимства у скіфів через кровний обряд. Зросивши чашу кров'ю, обоє занурювали туди зброю, промовляли клятву, а потім пили із чаші.

Якщо згадувати кшатріїв, то ганебним вчинком для них був той, що приносив безчестя і неславу. Кшатрій, який мав гордість і гідність, не заслуговував безславної смерті, він повинен був полягти від гострого меча. Справжній воїн не відчував ран, скільки б їх не було на тілі. Полігши в бою, він здобував найвищу винагороду – потрапляв до Сварги, на небеса [288, с. 124]. Подібна військова етика й мораль виявлялись і в моральних принципах, і в рицарських чеснотах січовиків. Найганебнішим гріхом вважалося боягузтво, виявлене в бою, зрада січового товариства, навіть пиятика під час військового походу каралася смертю, а крадіжка у товаришів – тяжким побиттям киями біля “дурного стовба”.

У козацькій культурі, зокрема у піснях, образ козацької шаблі трансформувався у вірну суджену козака. Козаки, як і раджпути, вважалися прямими нащадками ведійських кшатріїв-воїнів. Здавна в Україні жила пам'ять про рахманів – брахманів – браманів. Велесова книга найраніше подає писемну згадку про останніх. Однак ця пам'ятка досі не визнана більшістю фахівців. Меншість вважає її твором IX ст., що виник задовго до прийняття християнства правлячою елітою Руси-України. Дощечка 37 Велесової книги подає “Се б'є крильми Мати-птиця, що браманове йдуть на нас” [105; 289, с. 61–68]. У цій пам'ятці зустрічаються інші індійські реалії, такі як боги Індра, Кришень, Вишень, Сур'я, Гваштар та ін. Дослідник Б. Яценко виділяє у другій редакції “Історії Російської” В. Татищева повідомлення: “Уктриане, глаголемые брахманы астровницы иже от прадед показанием и благочестием прославляемся, м'яс не едят, ни вина пьют и николя злоби творят, страха ради вкорененного им, ибо паче хранят предание

“прилежащих к ним индов” [105, с. 61–68].

“Повість врем’яних літ” також схвально відгукується про уктріан, відомих благочестям. Під уктріанами дослідники розуміють брахманів, що пов’язуються з індоаріями, де очевидна схожість уктріан з бактріанами, бактрійцями – мешканцями стародавньої Бактрії – Бактріани. Індійська традиція виводить бактрійців із кшатрійських воєнізованих племен, що позбулися колишнього статусу через недотримання брахманських приписів, як і від шаків – скіфів, які вчинили так само [104, с. 269]. П. Чубинський [290, с. 12–18] був першим, хто виділив в українському фольклорі провідників-рахманів у ритуалі святкування Великодня Рахманового⁸.

Отже, існують антропоніми Рахман (Рохман, Рохманин – Рохманич, Рахманюк – Романюк, Рахманець – Рахманний – Рохманний), а також деякі топоніми: с. Рахманів (Чернігівська обл.), с. Рахманівка (Дніпропетровська обл.), с. Романів (Тернопільська обл.), с. Романів (Полтавська обл.).

Отже, сінди-сувіри, тотожні слав’янським сіверам, входили до 1000-літньої Боспорської держави, попередниці Київської Русі. Козацькі імена і прізвища, топоніми і гідроніми мають сакскритське походження, генеза яких ведеться від брахманів, ведійських божеств і богів. Так само, як і ім’я реєстрового козака Чамаренка Дахно [104]. Компонент *Chamara* у перекладі із санскритського означає: 1) бунчук – неодмінний атрибут царської влади; у козаків – кошового або гетьмана; 2) чамари – велика етно-кастова група в середньовічній і сучасній Індії, де бунчук – атрибут царської влади; у козаків поширений як один із клейнодів у Війську Запорозькому, на Січі, є символом гетьманської влади. Було козаче звання серед кошової старшини – бунчужний, який здійснював охорону гетьманської інсигнії. Є серед українців і прізвище Бунчук. Бунчук згадується в “Ригведі” й походить від

---

⁸ Рахманський Великдень відзначають 25 дня після Великодня, він ще називається Переполовлення або Права Середа. Це пояснюється глибиною пам’яті культури українців, які віддавна знали про рахманів-брахманів. С.І. Наливайко дійшов висновку, що український фольклор пам’ятає, що рахмани жили на півдні, біля Чорного моря, де колись існувала Сіндика (Сіндська скіфія), тобто Індія, друга Сіндика □ Індія знаходилася, за Геродотом, у V ст. до н. е. на Таманському півострові.

санскр. *puchāṇa*, хінді *punchh* – “хвіст” [271, с. 395]. В індійські часи бунчук робили з хвоста тибетського бика, який у санскриті мав назву *chamara* – “як” або “віяло з хвоста яка, бика” [291]. Ним відганяли комах від раджі або зображень богів у момент жертвопринесень. У козаків бунчук вказував на місцеперебування кошового або гетьмана. Прізвище Чамаренко є підстави пов’язувати із соціальною верствою чамори – “чинбарі”, як і інші українські прізвища, що виходять із визначень соціальних верств, таких як: Гупало, Рахманенко, Шудренко, Панікар, Кудин, Мазепа, Рай, Царенко та багато ін. Чамаренко в українців походить від індо-українських духовних термінів. Топоніми, гідроніми, антропоніми на Чамар- беруть свій початок від ведичних індоарійських часів.

Індійці за всіх часів відзначались умінням систематизувати й класифікувати факти, докази, явища, події, поняття, філософські категорії за допомогою чисел, зокрема “четвірок”: чотири світові періоди, чотири різновиди живих істот, чотири лики боготворця Брахми, чотири боги-охоронці, чотири сторони світу, чотири жерці при найважливіших обрядах і ритуалах, чотири священні веди, чотири способи політики, чотири роди війська (шахи) (у козаків: піхота, кавалерія, артилерія, морські команди), чотири різновиди зброї, чотири соціальні стани, чотири обов’язки, чотири цілі людини, чотири стани давньоіндійського суспільства, чотири етапи людського життя.

Індійська філософська система розглядає людину у двох вимірах – як творіння природи і як творіння суспільства. Другий вимір виводить на чотири періоди людського життя – чотири ашрами (аш – відпочинок життя). Чотири етапи-ашрами такі: період навчання – брахмачар’я, період життя в шлюбі, родинне життя – Гріхастха та потойбічне життя.

Українці знали чотириетапний поділ людського життя, і ці чотири етапи порівнювались з чотирма порами року й чотирма сторонами світу. На думку етнографів, дитинство – весна і схід; юність – літо й південь; зрілість – осінь і захід; старість – зима і північ. Освіта мусила дати людині позитивне

знання – відья, прирівнюване до божественного. В основі санскритського *vidya* – “знання”, “божественне знання” лежить та сама дієслівна основа *vid-* із значенням “знати”, “відати”, що й у величезній кількості українських і взагалі слов’янських слів: відання, відомий, сповідання, сповідь, свідомість, свідок, провидець, відомство, вість, звістка, розповідь, відповідь, вісник, довідка, досвід, завідувач, відьма тощо [292]. Чотири стани: жерці-брахмани, воїни-кшатрії, землероби – вайш’ї і шудри. Три вищі стани могли і мусили вивчати священні веди, а їх діти здійснюють упанаяну – посвяту в учні. *Ira + ni* – приводити хлопчика до оселі вчителя гуру. Тому до вищих станів входили позначені терміном “арії” і терміном “двіжа” – “двічінароджені”. Савітрі – фрагмент гімну “Ригведи” про Бога Сонця (Савітара) [293, с. 148]. Ця мантра вважається “матір’ю вед”, її можуть промовляти тільки двічінароджені. Упанаяна здійснювалася для хлопчиків-брахманів 8 років, кшатріїв – 11, вайш’їв – 12 (враховувались і здібності дитини). Вивчались найперше веди, а потім фонетика, граматики, етимологія, віршування, астрологія й правила жертвоприношення. Традиційна освіта включала 14 наук: від’я та 62 або 64 мистецтв і ремесл. Учень вивчає фах свого стану: кшатрії – військову справу, політику, управління державою; вайш’ї – агрономію, торгівлю, ремесла; брахмани – обряди й ритуали, жертвоприношення і науку викладання.

Звичай носити пасмо волосся на тім’ї голови (запорозький “оселедець”) як ознака рицарської належності воїна-кшатрія, воїна – запорозького козака виник з обряду постригу (від 4 до 7 років) [294, с. 109–110]. Його особливість полягає в тому, що на голові дитини залишали одне або кілька пасем волосся, чубчик або взагалі нічого, залежно від того, скількох і яких мудреців шанували в даному роді, громаді чи стані. Одне пасмо волосся мали носити нащадки мудреця Васіштхи. З часом при постригу стали залишати на голові тільки одне пасмо волосся. Це було водночас і ознакою поряд зі священним шнуром належності до “двічінароджених”, тобто до одного з трьох вищих станів. Уважалось, що між пасмом волосся на голові і довголіттям існує

прямий зв'язок, бо на тім'ї містилася важлива життєва точка *aqrinati* – “владика”, пошкодження якої викликає смерть. Пасмо волосся тут виконувало захисну функцію [294, с. 102–105].

Досі серед українців зустрічається звичай стригти дітей перед школою і залишати чубчик: це частка давнього ритуалу, пов'язаного з початком навчання дитини і посвячення її в члени громади [104, с. 318]. Два пасма волосся бачимо на голові хетського воїна, зображеного на гробниці фараона Хоремхеба, що правив у Єгипті 3400 років тому. Оселедці носили монголи у XIII ст., казахські хлопчики носили на голові пасма волосся, що нібито єднало дитину з богом. Л. Залізняк допускає, що народи уральської мовної сім'ї у процесі її формування у II тис. до н. е. запозичили цей звичай від населення індоєвропейських казахських степів. “Оселедець” носив Великий князь Київський Святослав Хоробрий, що засвідчував візантійський історик Лев Діакон у 969 р. Подібні зачіски носили стародавні вірмени, осетини, вікінги, кельти, а кольоровий “гребінь” сучасних панків наслідує стародавній кельтський “оселедець”. У середовищі козацтва “оселедці” носили не всі: очевидно, право це отримували козаки, що належали до рицарського стану (кшатріїв).

Козаків ховали під червоною китайкою. Китайкою називали прямокутну хустину з китайського шовку червоного або малинового кольору. Козаки-січовики серед розмаїття кольорової символіки віддавали перевагу малиновому, червоному. Їх попередники – скіфські і сарматські воїни – фарбували в червоний колір щити (наприклад, червлені щити у “Слові о полку Ігоревім”). В атаку кельти і перси йшли в червоних плащах. Загалом це традиція аріїв-вогнепоклонників. Несучи в бою червоний прапор у бій, арії вірили, що на їх боці воює сам Агні та інші боги. Бойовий клич “З нами бог” був не абстрактною формулою. Оскільки арії спалювали убитих воїнів і померлих, то червоний колір був, на наш погляд, кольором урочисто-жалобним. Кольором військової верстви кшатріїв був саме червоний [104, с. 70–77, 96, 99, 452–457]. На півдні України під курганами розкопано тисячі

поховань IV–II тис. до н. е., де кістяки похованих пофарбовані червоною вохрою – прообраз козацької китайки. Це стає зрозумілим, як каже Л. Залізняк, якщо вважати цей регіон прабатьківщиною індоєвропейських народів, у тому числі індоаріїв. Ці підкурганні поховання степової і лісостепової України мідно-бронзової доби, що належить людності середньостогівської, ямної, катакомбної, зрубної культур, залишені найдавнішими індоєвропейцями та їх східною гілкою – індоіранцями [266, с. 138]. Арії вірили, що при похованні покійник повинен лежати так, як дитина в лоні матері, і чекати на своє нове народження. Щоб надати тілу покійника відповідної пози, його зв'язували. Тому Бога підземного царства Яму арії звали “тим, хто зв'язує померлих”, і зображували з мотузкою в руці [266, с. 139]. Козацтво закріпило червоні барви своїх клейнодів, вбрання і китайки. Інші клейноди, такі як булава, пернач, палиця, походять від реквізиту Бога Індри, озброєного ваджрою (палицею). Індра був Богом-громовиком і прообразом інших богів індоєвропейських народів: Зевса – у греків, Юпітера – у римлян, Тара – у германців, Перуна – у русів, Перкуна – у балтів та ін. Вартий уваги арійський міф, згідно з яким, Індра вбив молотом-ваджрою змія Врітру, який не давав текти річкам. Через тулуб Врітри протекла річка Дана. Врітра в перекладі українською означає “запруда”, а Дніпро в давнину звався Данапром. Оскільки прашури індоаріїв походять з півдня України, то, ймовірно, міф про Врітру міг виникнути як пояснення походження Дніпрових порогів.

Ми мали змогу свого часу оглядати об'єкти мурованої архітектури, археологічно розкриті археологом Запорізького обласного краєзнавчого музею А. Сарматом у заповіднику НАНУ “Кам'яні Могили” в 80-х рр. XX ст. Житлові й ремісничі об'єкти поселення, синхронні середньостогівській культурі II тис. до н. е., споруджені за аналогічною хортицькій технологією, де колотий камінь, річкові валуни укладались технікою сухої кладки (як на виявленому монументальному храмовому комплексі на о. Хортиця). На жаль, пам'ятка, виявлена В. Самаром на межі Розівського і Куйбишевського р-нів

Запорізької обл., досі не музеєфікована і руйнується під відкритим небом.

В етнографії кіммерів, скіфів, печенігів, половців і до козацтва включно відомі ритуали перевтілення у “воїна-бика”, “воїна-вовка”, про що, зокрема, свідчать імена печенізького князя Кур’ї і славетного кошового Чортотлицької Січі (1610–1680) Івана Сірка (вовк).

У козацькій міфології досить поширений образ воїна-вовка [104, с. 61]. Ним у козаків був козак-характерник, козак-ворожбит, козак-екстрасенс, який обертався на вовків-сіромах, яких не беруть ні кулі, ні стріла, ні інша зброя. “Сірко”, “сіромаха”, “сірома” мають виразну “вовчу” етимологію. Воїни-вовки зустрічаються у багатьох народів: римлян, германців, кіммерів, кельтів, вікінгів, осетин, чеченців, волохів, тобто у більшості індоєвропейських народів. Кіммерійські статуї, що зображували воїна-вовка позначалися бойовим поясом. У кургані II тис. до н. е. поблизу міста Тріалеті на Кавказі знайдені срібні чаші з численними зображеннями вовків. На них викарбувана у сріблі процесія чоловіків у вовчих масках з келихами в руках. У центрі композиції на троні під деревом сидить божество у вовчій масці з келихом. Поруч із ним лежать ще два вовки.

Дослідники вважають, що це ілюстрації до міфа про Бога воїнів-вовків Одина, якому поклонялися вікінги Європи тисячу років тому. Священна собака Сарама та два пси, народжені нею, описані в книзі стародавніх арій “Ригведі”, якій понад 3 тис. років. Тут слід зазначити, що в різних індоєвропейських народів саме два вовки (собаки) супроводжують богів війни. Так, наприклад, арійського бога Яму супроводжують саме ті, яких народила Сарама. Два священні вовки – постійний атрибут германського Одина, а пізніше – святого Юра. На Поліссі та в Литві вовків називали хортами святого Юра.

Два вовки нібито бігли перед військом Чингісхана:

“Їде Тугарин та Змієвич,

Попереду біжать та два сірії вовки”.

Уперше зображення двох священних вовків з’являються на кам’яних

стелах північночорноморських степів 5000 років тому (Сватово, Керносівка), останнє – в басейні р. Самара. Це є ще одним свідченням того, що індоєвропейська міфологічна традиція значною мірою сформувалася в українських степах [295, с. 143]. Б. Рибakov вважав, що осередком культури вовка було Полісся. Саме тут, згідно з ним, найбільше поширені казки та легенди про богатиря, народженого собакою, – сукина сина, Сучича, Сученка.

Донедавна селяни Данії вірили, що людина, яка натягла металевий пояс або ошийник, стає вовком [295, с. 116]. Ймовірно, звичай носити на шиї металеві, срібні, золоті гривні у вигляді обручів є ознакою воїна-вовка.

“Вовк” і давньоруський “волхв” – одне слово. Власне це германське *wolf*, де у давньоруській транскрипції передавалось двома літерами – “хв” (як-то Хведір тощо). “Повість врем’яних літ” під 1097 р. сповіщає: “Яко бисць полунощі встав Боняк, від’їхав від вої і почав вити вовчськи і вовк озвися йому і попочаша вовки виті мнозі” (Боняк був половецьким ханом) або “Дружина спить та Волхв не спить. Він обернеться сірим вовком”.

Бойовий пояс праіндоєвропейців зберігся до наших часів у традиційному вбранні корінних мешканців Карпат – гуцулів. Це черес – широкий шкіряний чоловічий пояс, багато оздоблений металом. Між українським козацтвом та воїнами-кшатріями “Ригведи” простежується багато паралелей. Зокрема, щодо постаті кошового Чортотлицької Січі Івана Сірка пояснюється, що непереможним його робила здатність перевтілюватися на воїна-вовка, звідси й ім’я – Сірко. Епос осетин – нащадків сарматів, скіфів, римлян, втілювався в магічну силу правиці. Тому в козацькій легенді правицю Івана Сірка носили перед боєм. У римлян військовим штандартом була модель дерев’яної правиці. Першим витокom цієї традиції, згідно з “Ригведою”, було те, що каста воїнів-кшатріїв виникла з відтятих рук першолюдини – Пуруші, що була принесена богами у жертву.

З “Ригведою” перегукуються деякі особливості традиційної української культури. Пращури аріїв, що населяли українські степи 5000–4000 років

тому, займалися, як зазначалося, відгінним скотарством. Початок весняного випасу мав велике значення для річного господарського циклу й супроводжувався річними ритуальними діями. Згідно з “Ригведою”, худобу гнали на весняну пашу гілкою священного дерева паласа. Воно виросло з пір’їни птаха, який ніс з гір на землю священну рослину сому. Арії вірили в очисну силу вогню, і ці обряди включали елементи поклоніння священному полум’ю. Цим світоглядом пояснюється військова символіка червоного кольору – від кшатріїв до запорозьких козаків.

Пізньюантичний автор Полієн сповіщав, що кіммерійців з Малої Азії вигнали воїни-пси. А. Іванчук переконливо довів, що походи скіфів на Малу Азію у XII–VI ст. до н. е. мали характер балців, тобто експедицій воїнів-вовків – членів своєрідних військових союзів. У скандинавських сагах також знаходимо воїнів-звірів, але під назвою “берсеркерів”; вони становили ударну силу війська вікінгів у IX–XI ст. У V ст. до н. е. Геродот писав, що неври кожен рік на кілька днів перетворюються на вовків [274].

Важливе місце в козацькому культурному комплексі, що перегукується з індоарійськими традиціями, посідає козацьке кобзарство. Козацькі гомери відігравали величезну роль у формуванні національної самосвідомості українців. Головна функція кобзарства полягала в тому, щоб навчити народ поважати свою героїчну історію, зберегти історичну пам’ять, виховати молоде покоління, оберігати козацькі традиції та прославляти козацьке військо, козацьких полководців, народних героїв. Своїм походженням, змістом і формою кобзарство має різновекторні паралелі в європейській рицарській культурі, пов’язані з поетами-брахманами індоарійської культури, скальдами стародавніх вікінгів. Поряд з цим козацькі кобзарі, лірники, бандуристи були не просто поетами-співцями, вони були жерцями і гомерами козацького духу. Саме з кобзарів свого часу тоталітарний режим розпочинав винищення українського народу. Пам’ятні трагічні і малознані факти, коли 300 українських бандуристів після Харківського з’їзду бандуристів на

початку 30-х рр. XX ст. були репресовані і безслідно згинули⁹.

Козацьке кобзарство як рицарський стан формується паралельно до процесу козакування із середини XII ст. Вперше рицарство згадується в 1153 р., коли його похоронна варта стояла біля померлого князя Володимира Володимировича в Галичі і названа хроністом “рицарським караулом” [296, с. 478]. Самійло Кішка в листі до польського короля підписувався: “Самійло Кішка гетьман, полковники, сотники і все рицарство в. к. м. Війська Запорозького”. Б. Хмельницький у листі до Владислава IV висловлює запорозьку “вірність підданства нашого вірною рицарською службою”, а 1649 р., коли гетьман прийняв від царя Олексія Михайловича “милостиве шанування” на потреби Війська Запорозького, російському монархові обіцялося “послуги наші рицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятеля...”. Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх “рицарських прав” [296]. На думку Т. Чухліба, “... існування моделі “колективного васалітету” спершу польському королю, а пізніше володарю московської держави пояснювалося протекторатом монаршого управління. Якщо сюзерен помирав, то необхідно було перекласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військом Запорозьким (як “рицарський люд” залишався вільним у виборі протектора)” [204, с. 47–54].

Наприкінці X–XI ст. це вже була поширена специфічна форма життя, зумовлена козакуванням – рухливим життям в умовах воєнної підвищеної небезпеки; колективна форма життя воєнізованих колективів з певною ментальністю, насамперед, правилами поведінки в колективі озброєних людей, що використовували зброю і рахувалися з наявними правовими

---

⁹ У 1934 р. на Всеукраїнський з'їзд кобзарів і лірників у Харкові радянська влада зібрала в оперному театрі 300 учасників. Їх загнали в машини і вивезли, а біля села Куряжанка розстріляли. Під час польових досліджень знайдені останки 200 кобзарів. У 1997 р. у Шевченковім саду їм поставлено пам'ятник. Через місяць його знищили нащадки тих, хто розстрілював у 1930-ті рр.

нормами та фактичними привілеями колективу.

Є підстави погоджуватись, що інститут військової дружини (козакування і рицарство) був загальноісторичним явищем у розвитку багатьох народів. Зі споріднених явищ можна назвати такі форми, як гайдуки, таборити (гусити), опришки, які були також певними формами козакування і які, однак, так і не досягли у своєму розвитку моделі державницького організму й громадянського управління.

З початку свого виникнення українське козацтво, розвиваючись, спиралось на освоєння досвіду дружинної доби Руси-України та давніх норм звичаєвого права, яке адсорбувало увесь воєнний досвід козакування в умовах степу, з розвинутим колективізмом і ментальністю, жертвуванням власними інтересами і життям заради усього колективу. На продуктивному для уходників Запорозжжі поступово сформувався козацький стан, що являв собою нехліборобську общину рядового козацтва. Боярська участь у цьому процесі сприяла розвитку воєнної організації, яка давала про себе знати зі зростанням своєї ефективності в стратегічних пунктах пониззя Дніпра, а згодом і на Дону, об'єднуючись у прообрази січей і військові центри.

Національно-визвольна війна українського народу 1648–1676 рр. під проводом Б. Хмельницького завершила європеїзацію козаччини.

Архаїчним елементом культури українського козацтва були народні картини “козаки Мамаї”. Козак-бандурист – найпоширеніша народна картина XVII–XIX ст., яку малювали на стінах хат, скринях, шафах, дверях, кахлях, посуді, полотні та яка зображувала сидячого бандуриста (на тлі пейзажу) і докладно передавала деталі козацького одягу, козацької зброї і кінської зброї; посуд для оковитої (штоф, фляжка, карафка) з чаркою, люлькою і кисетом. Під зображенням зазвичай наводився віршований напис, у якому говорилося про справи козака Мамая, гайдамацького отамана 1750-х рр. На картинах з козаком Мамаєм (мабуть, твори мандрівних малярів, вихованців Київської духовної академії), численні копії яких виконували згодом народні малярі, поєднується український словесний фольклор (козацька пісня, вертепний

вірш) з народним малярством та деякими буддистськими, індійськими, візантійськими традиціями портретного живопису й іконопису. Образ Мамає трансцендентальний (що вийшов за межі) і занурений у певне магічне дійство після обкурення чи вживання якогось напою. Як правило, під напоями розуміються оковита, а не сома.

Вікінги вірили, що рішні повинні отримувати винагороду за свої віси (вірші) на славу варязьких конунгів. Імовірно, козак Мамай (козак-характерник, чарівник, воїн-вовк) завдяки певним діям занурився у транс і розмірковує над буттям людства.

Цікавий образ козака-кшатрія потребує поглибленого вивчення з метою встановлення первинного імпульсу, що зумовив його появу в козацькій культурі.

Багатство козацької культури, як і української традиційної, архаїчними елементами вказує на глибокі історичні корені, які сягають індоєвропейських часів. Немало їх простежуються у культурній традиції арійської “Ригведи”, що почала формуватися 6000–5000 років тому.

Сліди деяких з цих архаїчних рис наявні в культурі інших народів індоєвропейської та алтайської мовних сімей, у яких також простежуються паралелі. Так, у тюрків, монголів у давнину були поширені культ воїна-вовка, бойового коня, військова символіка червоного кольору, співці бойової слави – акини, чоловічий “оселедець” тощо.

Отже, вплив рицарського західноєвропейського стану на козацтво є можливість простежити з XII ст., з моменту відживання Давньоруської державності й дружинної традиції. О. Моця вважає, що для епохи раннього козацтва “аналогами західноєвропейського рицарства були члени “старшої дружини” Київської Русі, для козацтва – реєстрове козацтво. Давньоруська “молодша дружина”, низові запорожці, “охотне” військо та інші групи озброєного люду з формального погляду до рицарів не належали” [296].

В основі козацького воєнного демократизму, принципів влади і підпорядкування, рівних прав і свобод лежить індоарійська традиція. Вона

виразніє в десятичній організації Війська Низового Запорозького, у функціонуванні інституту Кола (Ради); моральні принципи воїнства – однакові для всіх; чотиристановий поділ січового товариства (старшина, полковий, курінно-сотенний стан; січові діди; духовенство, джури; основна маса козацтва (сірома)). Можна виділити і додатковий стан: сидні, крамарі, ремісники тощо, але вони не числилися на черговому режимі Січі.

Основи козацького звичаєвого права були такі: земля і військовий скарб – у громадській власності; відсутність приватної власності до XVIII ст.; розподіл воєнної здобичі за усталеними військовими традиціями; сурова військова дисципліна у воєнному гарнізоні Січі, у воєнних діях.

Духовні і психологічні якості козака-професіонала виявляють аналогії з кшатріями індоарійської верстви. Це такі духовні цінності, як: рицарське достоїнство, “оселедець”, тризуб, булава, бунчук, кобза та інша атрибутика, так само, як і рахманські звичаї (кобзарі, лірники, козаки-“діди”). Все це засвоєно з давньоарійських часів через спадкоємність традицій культур: сіндів – сіверів – кіммерійців – скіфів – Боспору – княжої Руси-України, західноєвропейської та східної цивілізацій.

Культура українського козацтва – це наслідок давніх і тісних контактів двох мовних сімей – індоєвропейської та алтайської. Якщо перша створила базу для розвитку слов’янських культур і вплинула на таку форму розвитку, як козацтво, то друга, алтайська гілка східної культури, шліфувала, вносила в козацьке життя окремі східні елементи побуту і культури. Визначальним залишалось геополітичне положення українських земель.

Отже, за офіційною концепцією історичної науки, чинники, що зумовили появу і самоорганізацію запорозького козацтва, такі:

- наявність великого незаселеного масиву території зі специфічними геополітичними особливостями на стику двох континентів, двох полярних світів землеробської і кочової цивілізацій;

- природна продуктивність земель на південь від Черкас, Канева, Дніпрових порогів, які активно освоювались бродниками, уходниками,

іншими добичниками;

- необхідність контролю за водними і суходольними торговельними шляхами, охорона пограниччя;
- посилення феодалної експлуатації, наростання національного і релігійного гніту, а з початком XV ст. (1428 р.) зростання нападів турків і татар.

Якщо брати до уваги появу саме українського козацтва, то чинники будуть формуватись дещо інакше:

- зростання великого феодалного землеволодіння на початку XV ст., що прискорило колонізацію земель на стику лісостепової і степової природних зон;
- посилення феодалної експлуатації, наростання національного і релігійного гніту;
- збільшення втеч від феодалної експлуатації за Дніпрові пороги;
- зростання зовнішньої загрози, нагальна потреба організувати захист національної території і народу.

Виникнення на стику землеробської і кочівницької цивілізацій, між слов'янським і тюркським етномасивами, між християнством і магометанством – така геополітична характеристика зародження козацтва, яка врівноважувала процес його співіснування з Кримським ханатом.

Не випадково турки називали козаків буткалами (змішаним народом).

Ми не схильні беззастережно ототожнювати бродників, очолюваних отаманом Плоскинею, які, будучи союзниками русичів в Калкській битві 1223 р., зрадили останніх і стали на бік татаро-монголів з мешканцями літописного Протолче. Але саме там і тоді формувалися збройні сили Руси й Галича, мали тут велику Раду перед виступом на лівобережжя Дніпра. До того ж ім'я отамана дніпровських бродників – Плоскиня – типове давньоруське ім'я [237, с. 56]. Проте в письмових джерелах про Хортицю Х–XV ст. досі не зустрічаємо назв “козак”, “рада”, “Січ”, але є вже “козацькі дороги”, “курені”, і, звичайно, “полки” на пограниччі. Перші козацькі

дефініції закорінюються у Запорозжі в часи функціонування Хортицької й Томаківської Січей [199, с. 45], не виключається і більш ранній час формування Седнівського, Канівського, Черкаського куренів як організаційних центрів українського пограниччя [150, с. 439].

Самоназва українських козаків, окрім билинного епосу, зустрічається в хроніках на периферії “Дикого поля”, починаючи з середини XII ст. [199, с. 45].

Донедавна, в кінці 80–90-х рр. XX ст. в історіографії була прийнята точка зору, згідно з якою, етнонім “козак” походив із словника половецької мови, так званого *Codex Cumanicus* (1303 р.). Під цією назвою тюркомовні називали варту, сторожу; а татари називали козаками вільних, легкоозброєних людей, що займалися війною і грабунком. Наступними згадками йдуть 1489, 1491, 1492, 1499 рр.

До уваги не бралися хронологічні факти, які виділяв автор знаменитої *Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszyskiej Rusi* М. Стрийковський, аналізуючи польсько-литовські джерела. Розглядаючи особні війни, він перераховує регіональні козацькі формування волинських, подільських, литовських козаків. Розглядаючи діяльність князя Ізяслава за 1143–1147 рр., М. Стрийковський відзначає: “не міг довершити з угорцями й поляками, а з волинськими все відшкодував козаками [297, с. 204]. Отже, волинські козаки в XII ст. виступали досить потужною силою. Згадує він волинських козаків і пізніше – в 1182 р., коли “польський князь Казимир II свого сестринця Мстислава велів посадити на князівство дідичине, протягнувши під Галич “козаків волинських”, що виступили під стягами руських князів, скритно підкравшись “звідти і звідти, польські загони розірвали” [297, с. 270]. Описуючи участь Монтвіла Гімбутовича князя Жмудського в борні з Живинбудом – литовським князем, який щораз “надсилав тоді козацькими дорогами війська в краї руські в роки: 1213, 1214, 1215, 1216” [297, с. 14, 19]. У 1993 р. дослідник В. Пепа порушував це питання в тезах “Про передумови виникнення козацтва” [298, с. 133–139], але дослідники козацької хронології

й сфрагістики, здається, не захопилися вирішенням проблеми.

У державній пропаганді акції 500-річчя виникнення козацтва 1991–1992 рр. відправними датами виникнення козацтва значились 1489, 1491–1492 рр.

Приводом до цього хронологічного факту були дії київського воєводи Юрія Паца, який того року організував похід в степ з військом “охочекомонних людей”. П. Клепацький у праці “Очерки по истории Киевской земли” зазначав, що Юрій Пац (Пацевич) у 1486–1489 рр. споряджав козацькі виправи на татар. М. Бельський у своїй хроніці зазначав, що “козаки вказували шлях і служили розвідниками в польсько-українському війську під час виправ на татар. Дата 1492 р. взята з листа Великого литовського князя Олександра до кримського хана Менглі-Гірея, де порушників спокою на пограниччі він називав козаками. В “Актах истории летописания” під 1499 р. йдеться про плавання київських козаків вниз порогами за рибою, яку привозили на продаж у Київ.

Факти існування козаків у XII ст., часті згадки про них у першій половині XIII ст. підтверджувались поодинокими джерелами. До цього ряду можна віднести свідчення й церковних пам’яток. Український історик В. Остафійчук зазначає, що козаки за формою і суттю були різновидом європейського лицарства [41]. Він вважає, що своїм корінням вони сягають княжої доби і є спадкоємцями дружинно-лицарських традицій Київської Русі. Мабуть, не випадково церковні ієрархи у своєму Маніфесті 1621 р. назвали Запорозьке військо наступниками давньокнязівського лицарства. Булла папи Григорія IX згадує козаків під 1227 р. [41, с. 85].

Довідники з історії України все частіше адресують до перших згадок терміна “козак” у Початковій монгольській хроніці 1240 р., куди термін “перейшов із тюркських мов у значенні “схильний до завоювання” [299]. У XIV ст. “козак” фігурує в дописі до збірника житій святих “Синаксир” (1308) [299]. Існувало кілька шляхів етноніму “козак”. Його попередником було слов’янське населення басейнів нижньої течії річок Дніпра, Південного Бугу

і Дністра (літописні “бродники”, які займалися господарською діяльністю у цих регіонах і мали демократичну військову організацію, як стверджують сучасні автори [300]). Що стосується деяких хронологічних фактів, то етнонім “козак” зустрічається в половецькій мові, і деякі автори датують його серединою XIII ст., а емігрантський історик І. Витанович вказує на його наявність у візантійських джерелах [301, с. 1067].

М. Грушевський наводив повідомлення про “литовських козаків” під 1299, 1307 рр., а також про Семена-козака, гетьмана на службі у князя Вітольда, якого деякі дослідники вважають екстраполяцією терміна. М. Ковальський був схильний вважати, що мова йде тут про наймані загони, а не козаків як особливу соціальну верству, а донедавна прийняті дати 1491–1492 рр. умовні, релятивні..., аж до Київської козаччини [302, с. 11].

Факти існування козаків з середини XII до середини XIII ст. підтверджуються і далі поодинокими джерелами. Так, вищеназвана хроніка під 1297 р. називає “шістьсот литовських козаків, що воювали в Прусії проти хрестоносців, а через кілька десяти років литовський князь Ольгерд в 1339 р. вирушив на Поділля, щоб приборкати Федора Корятовича: “вибив волоські залоги за допомогою подільських козаків і здобуває Камянець і Червоногородок та всі інші замки й фортеці на Поділлі...” [303, с. 1067].

Поширеною датою про козацтво є вказівка хроніки міста Судак, яка під 1308 р. засвідчує: “Козаки зарубали мечем Альмальчу, сина Сармака”. Отже, задовго до монгольського нашествия половці під іменем “козаки” вбачають людей, які несуть сторожову службу на пограниччі, а слова “сторож”, “вартовий” у половецькому словнику тлумачаться в значенні “козак”, а множинне “козаки” зустрічаються в інструкціях італійських міст своїм колоніям у Причорномор’ї [303, с. 1067]. Емігрантські історики А. Гордєєв і А. Халіков, посилаючись на східні письмові джерела, називають литовських і татарських козаків, які несли службу на пограниччі [304; 305].

Молдавські і румунські хроніки, які утворюють ніби цілісну історію, охоплюють періоди від середини XIV – хроніка Г. Урке (1359–1594); Мирона

Костіна (1595–1661) та Йона Некульчі (1661–1743). Хронікою М. Костіна користувався і М. Грушевський, створюючи свою фундаментальну працю “Історія України-Руси”. Мирон Костін – історик, перекладач, памфлетист, представник румунської культури XVII ст., учасник Берестецької битви (1651) на стороні польського короля, посиляючись на польські джерела, наводить цінні свідчення про походження українського козацтва, які за своєю сутністю й аргументованістю вважаються досить вичерпними:

“Козаки за походженням – руські, залишки воїнів руських князів. Жили вони на низу Дніпра, по його обох сторонах, не маючи сусідів, ведучи військовий спосіб життя, добуваючи їжу рибальством на Дніпрі та мисливством в степах. Рибалили вони біля самих порогів, де вода спадає зі скель донизу. Ці місця не можна не пройти ні на якому судні, тільки козацькі човни проходять, та й то з великими труднощами. Часом вони тягнуть свої човни по суші, доки не пройдуть ці місця” [306].

Більшість ранніх письмових свідчень про козацтво припадають на XII–XIV ст. і можуть бути пояснені активізацією протистояння на пограниччі, особливо на українській його ділянці. Османська імперія з XIII ст. безперервно розширюється, включно до XVI ст., встановлює контроль над Азово-Чорноморським басейном, куди не допускались по сторонні мореплавці. Козацтво не тільки вело пограничну війну, а й поступово завдавало превентивні удари на османські форпости, посилюючи боротьбу за пониззя своїх рік. Про морські баталії раннього козацтва історія зберегла мало відомостей. Лише відомо, що 1492 р. запорожці біля Тягині (Бендери) взяли на абордаж турецьку галеру, яка взяла ясир [307, с. 79], в 1493 р. під проводом Черкаського старости Богдана Глинського козаки штурмом оволоділи і поруйнували Очаків [307]. З 1502 р. морські походи запорожців згадуються в джерелах майже регулярно [307, с. 79–80]. І. Бикадилов зазначає, що, імовірно, в XIV ст. відбулося успішне зміцнення придніпровських черкасів берладниками, які являли собою залишки русів (уличів і тиверців) в приморській смузі між Дунаєм і Дністром в області ріки

Берлад..., “они принимали участие на стороне южнорусских князей в битве на Калке 1223 г.” [308, с. 41]. Треба думати, що після погрому монголами Подніпров’я черкаси з рештою подніпровського поселення успадкували степову культуру надаючи їй рис степового характеру. Повертаючись до осілості на пограниччі, відроджували землеробство, повертали свою мову і православ’я, асимілювали тюркське населення, останнє ж впливало на русичів своїм войовничим характером і традиціями, організаційно сприяло розвитку тактичного і стратегічного досвіду ведення воєнних дій. Так виник і постав новий соціальний стан – козацтво. Його структура не вписувалася в панівний спосіб виробництва, а по суті, стала антиподом останнього, далеким провісником тих змін, які принесли наступні століття [1, с 5].

Наразі не можна оминати увагою згадки про козацтво в хронологічних виписках К. Маркса із “Всесвітньої історії”, “Історії Росії і Петра Великого” Сोगюра, праць Ф. Шлоссера і М. Карамзіна, де описується час Василя Темного, за якого була складена карта світу (1459). Так, К. Маркс називає “рязанських” пограничних козаків під 1444 р. Він зазначає: “...крім первісних українських”, які виникли раніше, до монгольського нашествия [309, с. 154]. Під цим же роком гетьманом руським П. Лянцкоронським було укріплене пограниччя між Бессарабією і Кримом, “понад рікою Дніпром трохи нижче порогів або за порогами, що на цій ріці, де козаки, завдяки сталому перебуванню наробили укріплення або редути, названі “засіками” від січення дерев, вживаних на палісадах, від чого згодом козаків, що там засідали, названо “запорозькими козаками”, а місце перебування їх названо Січчю запорозькою” [56, с. 50].

В “Історії русів” під 1320 р., оповідаючи про похід князя Гедиміна в межі Малоросійські з воїнством Литовським, з’єднаним з Руським, засвідчується, що останнє перебувало під орудою воєвод руських Пренцеслава, Вітольда і Блуда та полковників Громила, Турнила, Перунада, Ладима та інших. Звертаємо увагу на руські імена полководців. Об’єднаними силами вигнали з Малоросії татар, перемігши їх у трьох битвах і на останній

головній, над річкою Ірпінь були убиті Тимур і Дивлат – князі татарські, принци ханські [56, с. 41].

В іншому місці “Історії русів” наводиться, що при виступі польського короля проти Туреччини 1439 р. брало участь військо руське, яка відмінно допомагало у всіх його звитягах: “а було в тих походах сорок три тисячі сімсот чоловік під командою воєвод: київського Вітольдовича і сіверського Ольговича та полковників: Блудила, Дулені, Претича, Саная, Бурлія, Артазія [56, с. 49–50]. Відзначимо, що імена полководців здебільшого мають руську основу, окрім Саная, Бурлія, Артазія, де вгадується тюркське походження.

Ономастичні дані підтверджують, що в козакотворчому процесі виразно наявна українська складова – “перевага цього етнічного елементу виявлялась домінуючою в субстраті козацької спільноти [158, с. 102]. Цей характер козакотворення відзначали історики, а ще присутність в українському козакотворенні “готових” козаків: кримських, перекопських, буджацьких [158, с. 120]. Так само свою частку внесли й інші попередники – бровники, чорні клобуки й ті асимільовані тюркські анклавні, що виникали на українській ділянці Великого кордону. Однак ні тюркські, ні польсько-литовські, ні російські струмені не змогли змінити народження насамперед українського світу [158].

Запорозькі Вольності автор “Історії русів” визначає так: “На утримання і постачання війська того подано й приділено йому достатні землі Малоросійські з угіддями обабіч Дніпра і порогів між річками Кінською, Самарою, Кальміусом, Ташликом і Бугом. По Гетьманові Лянцкоронському обрано на Гетьмана Князя Дмитра Вишневецького [56, с. 51].

Інформованість автора “Історії русів” про козакотворчий процес свідчить, що він, безумовно, був представником XVIII ст., мав детальну інформацію про етапи козацької історії, складові формування козацтва. Тут звернено увагу на те, що в жодному місці не згадується, що козацтво поповнювалося селянами. Масове зростання козацької присутності в межах Великого кордону з кінця XIV – початку XV ст. (1444, 1459, 1489, 1492, 1499,

1503, 1510, 1512) відображає історичні реалії, що було зумовлено логікою попереднього розвитку процесу козакування в українському соціумі середини XII–XIII ст. (1143–1147; 1182, 1213, 11214, 1215, 1216, 1227, 1240, 1308).

З початком XVI ст. козаки активно використовуються на українській ділянці Великого кордону в 1503, 1510, 1515 рр., а в 1516 р. на чолі з П. Лянцкоронським штурмом беруть Білгород [185, с. 101]. На сеймі у Петрикові О. Дашкевич, староста, доповідав, що на Дніпрі знаходяться острови, на яких можна закласти міста і замки, а в самому Запорозжжі знаходяться до двох тисяч козаків [310]. О. Дашкевич неодноразово на чолі козацьких загонів ходив у Крим, а 1515–1516 і 1521 рр. здійснив два походи у московські землі. У 1531 р. відбив напад кримського хана Саадат-Гірея на Черкаси. Проте ініціативу О. Дашкевича щодо побудови на Дніпрі ряду фортець для оборони України від татар польський уряд не зміг здійснити. Українські історики – Д. Бантиш-Каменський, М. Маркович, Д. Дорошенко називали О. Дашкевича одним із перших гетьманів та організаторів Запорозького козацтва [191, с. 195].

У ці часи в Хортицьких урочищах постійно діють на уходах черкаські, канівські та київські козаки. З опису замків українських 1546–1559 рр. відомо, що на козацькому пограниччі козацькі загони утримувалися в Канівському, Брацлавському, Черкаському воєводствах. Д. Яворницький цю категорію козаків відносив до малоросійського та городского козацтва [185, с. 36].

Таким чином, молодість козацтва тривала щонайменше два століття і брала свій початок за письменними джерелами з середини XII ст., з воєнізованого досвіду українських уходників, бродників, чорних клобуків, іншого населення українського пограниччя [199, с. 47].

На процес формування запорозького козацтва на пограниччі значний вплив мав зовнішній фактор. З часу утворення Кримського ханства (1449) до кінця XV ст. на українські землі було вчинено 31 напад, на Руське воєводство

– дев’ять, на Волинь – сім, на Белзьке воєводство – два. Внаслідок цих нападів, окремі з яких мали характер великих походів, було частково або повністю спустошено окремі міста і регіони, захоплено в полон близько 220 тис. осіб (при загальній кількості населення українських земель близько 3,7 млн осіб. У наступні часи, XVI – першій половині XVII ст. ці втрати становили 653 тис. осіб. Геополітична ситуація на Великому кордоні склалася таким чином, що виникла необхідність організації превентивних ударів на кримсько-турецькі форпости. Воєнізоване населення пограниччя формувалося з мешканців Поділля, Волині, Черкащини, Київщини. Сферою їх впливу був південний захисний пояс кочівницького степу, що утримував під контролем водні зв’язки між Європою і Сходом. На Запорозжжі створюються умови самоорганізації військово-політичної організації – Запорозької Січі, перша її модель може бути ототожнена з літописним Протолче на о. Хортиця [227, с. 8].

4.2. “Городок” Д. Вишневецького на о. Хортиця: січ чи її прототип?

Отже, сутність процесу козакування, виникнення, становлення та значення козацтва в історії України, – питання достатньо не розроблені, аргументовано не досліджені. Що ж стосується походження козацтва, то сучасна історична наука констатує, що козацтво – вільний, воєнно-промисловий люд східноєвропейських степів, який дістав свою назву значно пізніше, ніж виник [303, с. 1067]. Це власне і все мірило походження козацтва та хіба що такі хронологічні орієнтири, як 1489, 1490, 1492 рр., від яких ішли політизовані спроби відзначення 500-річчя виникнення українського козацтва на початку 90-х рр. XX ст.; це були спроби порятунку деградуючої партноменклатурної системи, що передували розвалу найбільшої за площею “імперії” XX ст. – СРСР.

Проблема козакознавства після Другої світової війни якщо й розроблялась, то лише осередками української історіографії в еміграції [15]. Історію козацтва в еміграції розробляли М. Грушевський, В. Липинський, С. Томашівський, Д. Дорошенко, А. Яковлів, Р. Лашенко, В. Біднов, В. Прокопович, І. Борщак, Б. Крупницький, С. Наріжний, Д. Олянчин, В. Антонович, І. Лоський, а також один із найяскравіших дослідників історії України на американському континенті, професор Л. Винар. Йому належить “Огляд історичної літератури про початки української козащини” [311]. Ця важлива праця була передрукована київським часописом “Книжник”. Вільна історична наука західної еміграції не поширювалася в Україні, незважаючи на те, що в УРСР діяли історичні установи, зокрема Інститут історії України АН УРСР, де працювало чимало талановитих істориків, старших і молодших співробітників, таких як: І. Крип’якевич, К. Гуслистий, Ф. Ястребов, П. Лавров, В. Дядиченко, Ф. Лось, К. Стецюк, В. Голобуцький, І. Гуржій, О. Гуржій, О. Бойко, Ф. Шевченко, В. Смолій та ін. Більшість праць, присвячених козащині, була підпорядкована радянській історіографії і директивам КПРС, де лейтмотивом наукового підходу залишався класовий метод аналізу суспільних явищ і процесів. Цим позначені як загальні огляди історії України (зокрема, “Історії Української РСР”, Т. 1 (1953), Т. 2 (1958), так і монографічні історичні праці, серед яких найвизначнішими є такі: “Б. Хмельницький” І. Крип’якевича (1954 р.) та документальне видання “Воссоединение Украины с Россией” (Т. 1–3 1954 р.), спільне видання АН СРСР і АН УРСР.

Не можна не поминути новаторську працю з козакознавства 70-х рр. ХХ ст. французького історика Ш. Лемерсьє-Келькеже, у якій на основі вивчення турецьких архівів сформульовано нову парадигму середини XVI ст. Французька дослідниця поставила “на місце” проблему Д. Вишневецького: за її висновками, боротьба засновника Хортицької Запорозької Січі мала масштабний характер і порівняно з приготуваннями Туреччини до виступу проти її європейських суперників – Венеції й Священної Римської імперії –

була більш значною, аніж це визначали радянські історики. Здається, це був єдиний випадок в історії Оттоманської імперії, коли тотальна мобілізація й особливі заходи були спрямовані не проти держави, а проти окремого полководця з відносно невеликим військом [128].

Створення власної національної міфології на героїці українського козацтва досі в масовій свідомості витає навколо знаменитого “репінського” листа запорожців турецькому султану. Такою й залишається міфологічна картина козацтва. Бурхливий етап відродження національної свідомості кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. не змінив загального становища, як не змінив його й етап відродження козацьких традицій, котрий триває й до сьогодні не стільки в романтичних, скільки в гротескних формах.

Із цього виникає відчуття, що історія й історики не договорюють чогось важливого й істотного стосовно дійсної природи феномену козацтва. Козацтво з моменту самоорганізації виявляло палке бажання відродити перервану державність на киеворуських кресах. Саме ці прагнення формували ідеологію збройного опору, єднання всіх, хто зробив свій внесок у цю справу, незалежно від національності, соціального походження. У козацьких рядах поруч були і селяни, і ремісники, і шляхтичі, і священики, й аристократи, й іноземці. Козацтво поповнювалося вихідцями з українських земель, із Білорусі, Московського князівства, Молдови, Польщі, багатьох інших країн. Козацтво не раз “ставило на роги” могутні держави тогочасного світу і ніхто їх не міг упокорити. Тому інкорпорація Північного Причорномор’я Росією завершилась після того, як Нова Січ була підступно ліквідована (1775 р.) царизмом.

У літературі неодноразово висловлювалися думки, що козацтво за своєю формою і суттю було різновидом європейського рицарства. Своїм корінням воно не тільки сягає княжої доби, але є також і наступником індоєвропейського, боспорського, давньокнязівського рицарства.

Історичну необхідність виникнення козацтва група істориків – О. Бойко, В. Остафійчук, Ю. Мицик, В. Сергійчук, Н. Яковенко, О. Гуржій,

В. Щербак – вбачає в таких причинах:

- розростання великого феодального землеволодіння, що розпочалося з XV ст. і спричинило господарське освоєння та колонізацію нових земель;
- посилення феодальної експлуатації, закріпачення, що прогресувало, наростання релігійного і національного гніту;
- зростання зовнішньої небезпеки та нагальна потреба в захисті від експансії татар і турків [42, с. 128].

На основі цього в літературі сформований загальноприйнятий висновок, згідно з яким, козацтво сформувалося на стику землеробської та кочівницької цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнською та магометанською культурами. Слід зазначити, що виділення фактора “протистояння” в генезі козацтва, поширеного в слов'янських літературах, не зовсім точно передає тодішній характер умов, за якими йшло формування козацтва на пограниччі. Показово, що турки називали запорожців буткалами, тобто змішаним народом. Козацтво, схоже, з ранніх часів органічно ввібрало різноетнічні елементи. Козацьке товариство не знало пріоритету крові, соціального статусу, відносин із законом у попередньому житті. У культурі козацтва чимало ознак культури Сходу (поняття: кіш, гасан-базар, осавул, аркан, майдан, бунчук, булава, табір тощо; татарське озброєння: кунчук, крива шабля (XII–XIII ст.), спис; одяг, звичаї: шаровари, кобеняк, оселедець).

Як маргінальна верства, козацтво зростало і розвивалося в умовах взаємовпливу, взаємодії та пошуку компромісів між кочовою та хліборобською цивілізаціями.

Уходницька та чорноклобуцька теорії походження козацтва сутнісно домінують над, скажімо, узагальнено тюркськими теоріями (хозарська, татарська, черкаська). М. Любавський зазначав, що “...козаки не являють собою рештки стародавніх “вільних” землеробських общин степової України, а виникли як наслідок народної колонізації цього краю лише у XVI–XVII ст.”. “Козаки – це озброєні ватаги (артілі) промисловців-рибалок і

звіроловів, які приходили з центральних районів України” [69, с. 217–244]. З цього приводу В. Голобуцький зауважив, що М. Любавський заклав “основи так званої теорії ухидництва, яка, на його думку, сприяла правильному з’ясуванню соціально-економічних умов, що зумовили виникнення козацтва” [312].

Варта уваги концепція походження українського козацтва та етнологічних зв’язків між явищем козакування та подібними явищами в доіндоєвропейських культурах Західної Бенгалії, Пенджабу та Боспорського царства. Орієнталістичні дослідження С.І. Наливайка та С.С. Наливайка є новим баченням процесу козакування, його зародження та розвитку в таких етноареалах, як кіммерія, сівера (сувіри), скіфи, боспорська культура. Заглиблюючись в українсько-індійські етнічні відносини, історичні, мовні, фольклорні й міфологічні зв’язки, С.І. Наливайко дешифрує значну частину козацького сорокатисячного реєстру Б. Хмельницького (1649), виявляючи імена, прізвища козаків, що ведуть свій родовід з арійських часів [104]. Використовуючи індоарійський елемент у прізвищах запорозьких козаків “Реєстру Запорізького війська 1756 року”, виданого 1997 р. у Краснодарі, дослідник подає ряд козацьких прізвищ, які мають виразне індоарійське забарвлення.

Індоарійські елементи у прізвищах запорозьких козаків підтверджують заглибленість їх в етнологію кіммерів, сіверів, у воєнні традиції боспорських часів [104, с. 185, 359–362]. Задовго до XIV–XV ст. козаків селили “по Дніпру, розміщували на переправах”, щоб вони стерегли й обороняли торгові комунікації, різноманітні зв’язки від розбоїв кочовиків степу. Проблема походження козацтва вже не вкладається в перший десяток теорій: татарська, автохтонна, болохівська, бродницька, ухидницька, захисна, соціальна, чорноклобуцька, хозарська, черкаська... До переліченого списку є підстави включити й інші теорії: індоарійську, боспорську і геополітичну. Жодна з цих теорій, взята окремо, не може пояснити всю складність виникнення, самоорганізації й оформлення козацтва, оскільки кожна базується на

достовірних чинниках окремих сфер: економічної, етнічної, воєнної чи соціальної. Проте кожна з них містить і раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитись до узагальненої істини. Поява будь-якого історичного явища спричинена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між ними досить умовна).

Автор підручника “Історія України” для вищої школи О. Бойко виділяє такі чинники, що зумовлюють появу і самоорганізацію козацтва: геополітичні, колонізація пограниччя уходниками, бродниками, міграційні чинники на українській ділянці пограниччя. Ми підкреслюємо, що стосовно черкаської, чорнокоблучкої теорій походження козацтва висловлював свою думку сучасник Нової Січі, мемуарист XVIII ст. князь С. Мишецький, який працював інженером-фортифікатором на цій Січі у 1736–1740 рр. Він наводить перелік перших козацьких столиць, їх три: у Седневі на Чернігівщині, у Каневі на Переволочній, під Кременчуком [60, с. 68]. Цікаво, що в народній пам’яті та в середовищі козацтва ці місцевості вважалися давніми козацькими земляцтвами. Дивно те, що досі археологічні дослідження залишали ці факти поза увагою, гіпотези про перші козацькі кишла продовжують кочувати в історіографічних традиціях як історичні конфузи, у кращому випадку – гіпотези.

Археологічні дослідження літописного бродницького поселення Протолче в південній (плавневій) частині о. Хортиця виявляють синхронні за матеріальною культурою, планувальною схемою, великими “куріннями”, що мають площу 200–300 м² і датовані культурними горизонтами XI–XIV ст., залишки, які спеціалісти схильні вважати першою січчю на о. Хортиця. Саме про Січ на о. Хортиця (а не на острові Мала Хортиця, згідно з Е. Лясотою) писав Івану Грозному український князь і гетьман Запорозжя Д. Вишневецький. “Першою Січчю після Седнева, Переволочної і Кременчука була Хортицька Січ”, – писав С. Мишецький [60, с. 68–69]. Звичайно, вибір місця розташування Хортицької Січі Д. Вишневецьким був зумовлений стратегічним розташуванням о. Хортиця на пограниччі. Тут, у

Хортицьких урочищах, здавна діяла знана Крарійська переправа і зручний Дніпровський брід Протолче в південній, озерній частині Хортиця. Геополітичні особливості о. Хортиця, як і внутрішня логіка поведінки воєнного спеціаліста, яким, безумовно, був Д. Вишневецький, зумовили облаштування першої козацької твердині за порогами на о. Хортиця: "...и на Днепре на Кортицком острове город поставил, против Конских вод у крымских кочевий" [313, с. 273].

Більшість істориків, і не тільки вітчизняних, стверджує, що Січ Д. Вишневецького традиційно розміщувалась на невеличкому Канцерівському островці, який лежить між о. Хортиця і правим берегом Дніпра. Цей острівець разом з правобережним урочищем Вирва і мініхівським правобережним редутом, Козацькою переправою та скелею Рогози слугував місцем розташування Запорозької судноверфі, побудованої тут для тилового забезпечення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. На наш погляд, сучасні дослідники припускаються помилки, коли доводять, що сучасна назва острова Байди не є випадковою. Насправді Байдою острів Канцерівський став називатися серед місцевого населення з "дніпрогесівських" часів. До цього, ні Д. Яворницькому, ні Я. Новицькому під назвою Байди Канцерівський острів не був відомий. Співробітники хортицького заповідника на початку 90-х рр. XX ст. виявили шмат культурного шару середини XVI ст., який уцілів під рештками фортеці "Запорозька верф" XVIII ст. Але невиразність цієї археологічної знахідки, бідний інвентар та невизначеність фрагментів не дають підстав ототожнювати цей археологічний останець із Січчю Д. Вишневецького. До того ж цей культурний останець був пройдений транзитом київським археологом С. Пустоваловим, який, добираючись до більш ранньої пам'ятки – доби середньої бронзи – фактично його перекопав. На жаль, той не дуже виразний шмат культурного шару XVI ст. не був узятий монолітом, не був законсервований. Враховуючи таємниче становище Канцерівського острова, що змінив свою назву з легкої руки Е. Лясоти на Малу Хортицю, а в

радянські часи – на о. Байди, його не можна вважати придатним для ролі Січі Д. Вишневецького. Дослідники чомусь ігнорують факт, згідно з яким, під час очаківського походу Д. Вишневецького російський цар мав переговори з ним; де сповіщалося, що “с розказання Господаря свого... на реке Днепре у острове Хортицы замок забудувати мели, и помог великую и поминки от великого князя ему обещали, абы им помогал и служил бы князю Великому...” [314, с. 86]. Правильно помітив історик Ю. Мицик, що острівець, про який ідеться, як і о. Велика Хортиця з давніх-давен використовувався для будування укріплень. Зокрема, на острові Канцерівському (Мала Хортиця, Байди) різні археологічні експедиції післявоєнних років виділяли рештки городищ (?) доби неоліту, середньої бронзи, часів Запорозької верфі. Але виразних матеріальних залишків Січі Д. Вишневецького тут не виявлено.

Аналізуючи стан розробки проблеми походження козацтва, академік В. Смолій у 1993 р. на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 500-річчю українського козацтва, що проходила 13–17 травня 1993 р. у Києві і Дніпропетровську, окреслив орієнтири виникнення, консолідації козацтва і становлення його військово-адміністративних центрів – січей. Розробляючи проблему виникнення козацтва, необхідно враховувати економічні, політичні, військово-стратегічні та соціальні чинники, які зумовлювали формування цього українського феномену. Дослідник застерігав ігнорування в загальному контексті будь-якого чинника, що неминуче призведе до спотворення, а зрештою – і до деформованої реконструкції обставин виникнення цього явища. Враховуючи вектори вирішення проблеми генези козацтва в контексті фольклорно-етнографічного і літературного етапів пошуку, чим характеризувалось усе ХІХ ст., ситуативно проблема залишалась на рівні князя С. Мишецького. “Козаки, – писав новітній російський дослідник А. Кримський в альманасі “Полярная звезда”, – із “відморозків” періоду пізнього середньовіччя перетворились на “рицарів без страху і докору”, які безперервно ведуть боротьбу за незалежну

Україну і які досягли на короткий термін своєї заповітної мети, але були занапащені зловредними й підступними москалями, що відіграють у цій міфології роль, що аналогічна ролі злих демонів” [86]. Воїстину козацька проблема вийшла далеко за межі свого геополітичного сенсу, стала предметом гротеску в наших сусідів, які наразі на державницьких засадах формують свою парадигму “козацького народу” Росії.

А все тому, що в українській культурі образ козака стає архетипом українця, “сіллю землі української”. “Зрозуміти сутність феномену козацтва – значить багато осягнути, зокрема те, яку мету й ідеали здатна сповідувати українська еліта, особливо найбільш пасіонарна її частина, та частина електорату, для якої проект “Україна” – це серйозно і надовго”, – зазначав дописувач “Полярной звезды”. Отже, наразі вже недостатньо виводити козацтво від хозар, половців, кос і коз, від татар золотоординських і кримських. Можливо, що цей хаос має на меті глибше приховати результати дійсно серйозних досліджень як у тематиці виникнення, розвитку, наслідків козацтва, так і щодо етимології слова “козак”. У О. Пріцака і С.І. Наливайка вони різні, але занадто близькі за значенням. О. Пріцак вказує на яскраве тюркське походження, яке означало певний народ, етнос, особливу групу (стан – *A.C.*), що пройшли непростий обряд ініціації, поширений серед народів степової зони. Його знали арії, кіммери, сувіри, скіфи. О. Пріцак зазначає, що посвячення у воїнів-вовків відбувалося так: “молодого і сильного юнака відправляли на тривалий термін жити в дикий степ, де він мав протягом тривалого часу захищати своє життя, добувати собі харчування і витримувати всі випробування долі. Витримавши випробування, “оперізувався поясом”, набував право носити зброю, що виділяло його відносно загальної маси “звичайного населення”. Тому О. Пріцак робить висновок, що слово “козак” звучало гордо – “вільна, войовнича людина” [315]. Тут думки обох дослідників – і О. Пріцака, і С.І. Наливайка – збігаються і тільки етимологічно залишаються полярними. Доведеним фактом є те, що в багатьох народів Євразії існував обряд ініціації, або

перевтілення в іншу істоту, з іншою якістю. На думку С.І. Наливайка, козаки були прямим аналогом касты кшатріїв в Індії, і єдина відмінність полягала в тому, що козак міг проникнути у воїнську касту не за правом народження, а за звичаєвим правом, доводячи свою мужність і силу. Що стосується назви “козак”, то в половецькому середовищі так називали тих, хто ніс сторожову службу, захищаючи кордони території свого племені чи держави. Інший сучасник Нової Січі – І. Міллер – стверджував, посилаючись на січовиків, що їх назва походить від самоназви групи тюркських племен, які йменували себе киргиз-кайсаками. Ця самоназва казахів зберігалася аж до 1917 р. А в 20-ті рр. ХХ ст. з розподілом на союзні республіки Середньої Азії частина киргиз-кайсаків стала називатись киргизами, а інша – казахами. Тобто в багатьох народів Євразії поняття “козак” означає практично одне й те саме – ізольоване територіально і класово воїнство, касту або орден обраних воїнів. Козакування на степовому пограниччі здавна породжувало різні форми воїнства. “З’ясовуючи причини виникнення цього явища, очевидно, недоцільно надавати пріоритет ухорницьким заняттям населення перед необхідністю захисту південного пограниччя від вторгнень татар або зосереджувати увагу на значенні втеч як однієї із форм соціального протесту на шкоду іншим факторам”, – зазначає академік В. Смолій [86, с. 5]. Керуючись цим застереженням, спробуємо зосередитись на одному із затемнених періодів процесу козакування. Після розвалу Алтин Урди, яка займала простір від Карпат до Кавказу та Паміру, найбільш вразливим для неї був вихід з Ординського імперського простору молодого на той час Московії (1480). Вивільнившись від ординського васалітету, потрібно було самому захищати пограниччя, дороги, шляхи. Цим становищем сучасна російська історіографія пояснює активізацію в Північному Причорномор’ї, Придніпров’ї, Волині, Поділлі козаків. Але поява козаків, за сучасними даними, зафіксована задовго до монгольського нашествия. Бродницький рух у Причорномор’ї набув своєї активності ще в середині ХІІ ст. Дати активізації козацтва на Дніпрі в 1489, 1490, 1492 рр. доводять, що воно існувало задовго

до згадок про нього.

Важливо відзначити, що козацтво очолюють з кінця XIV – початку XV ст. місцеві старости: черкаські – О. Дашкович, С. Полозович, кн. Б. Глинський, хмельницький – П. Лянцкоронський, барський – Б. Претвич, С. Зборовський, кн. Д. Вишневецький, кн. Б. Ружинський. Князі Б. Глинський, Б. Ружинський за тодішнім правом були суверенами, тобто не підкорялися нікому, крім царя або короля – вищого суверена, тому вони були самостійними володарями, маючи право створення власної держави. Тут варто зазначити, що рід Глинських доводився ріднею царю Московії: О. Глинська, мати Іоанна IV Васильовича (Грозного), походила з цього роду. Ця обставина певною мірою пояснює відносини Д. Вишневецького з Іваном Грозним та активізацію процесу козакування на пограниччі. Сьогодні російські історики активно розробляють золотоординську теорію виникнення, а скоріше, активізації козацтва.

Не викликають сумнівів наслідки взаємодій тюркського і слов'янського етномасивів на пограниччі. Тим і цікавий проект козакування, що він створив таку оригінальну військово-побутову структуру, як українське козацтво. У козацькій термінології ці контакти засвідчені у багатьох понятійно-смыслових утвореннях. Слово “отаман” походить від тюркського “одаман” – начальник у групі пастухів. Великий гурт худоби, що складався із декількох менших, називався по-тюркськи “кхош” – звідки походить козацький термін “кош” – як цитадель, укріплений табір. Звідки походить і слово “курінь”. Рашид-ад-Дін пояснював його значення так: “Коли в полі кибитки стоять у великій кількості у вигляді кола, то називається це “курінь”.

Тюркська теорія походження козацтва не дає відповіді на запитання щодо того, чому козацтво – українське, російське, сибірське та інші форми – було суцільно православного віросповідання, коли відомо, що вже у першій половині XIV ст. при хані Узбеку основною релігією Орди був іслам? Інша справа, що немало ханів були хрещені, оскільки вже в XIII ст. в Орді була

православна єпархія, навіть якщо релігійне розмежування оформилося на пізньому етапі в XV ст.

У 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей у своєму посланні царю Івану III писав: "...військо його (хана – *А.С.*), повертаючись з-під Києва із здобиччю, було пограбоване в степу ординськими козаками". Наявне часте згадування татарських, азовських козаків. Доречно нагадати, що татарські козаки не визнавали над собою влади ніяких васалів, хоча нерідко наймалися до них на службу. Козацтво протягом тривалої еволюції трансформувало і тюркські, й інші євроазійські запозичення, сформувавши свою самобутню культуру. Можна погодитись з думкою, що батьківщиною козацтва як євро-азійського явища було пограниччя, межа історичного контакту Заходу і Сходу.

Однак ми схильні його розглядати як східноєвропейське явище. Таким чином, поява козацтва не може бути пояснена лише тюркським фактором, вона не вкладається у найпереконливіші теорії, постулати, пояснення. З цього приводу В. Смолій зазначає, що аналіз структур таких типологічно спільних явищ, як, наприклад, українське, донське козацтво або таборити Чехії й граничари Хорватії, наводить на думку про існування певної закономірності в процесі організації населення вільного, не обмеженого правовими нормами феодальної держави [86].

М. Грушевський датував формування станової групи українського козацтва XVI–XVII ст. Це був апогей військової потенції козацтва, граничною віхою якого стала Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Якраз цей процес прискорив стрімке кількісне зростання козацтва – "покозачилася вся Україна".

Традиція козацького стану була прихована в нових історичних умовах, породжених Переяславським військово-політичним союзом. До середини XVII ст. економічний розвиток козацтва характеризувався піднесенням. Домінувало вільне виробництво, козацькі господарства (зимівники) влаштовувалися за фермерським зразком, використовуючи найману працю, орієнтуючись на товарну спеціалізацію. Економічне піднесення господарства

козацького укладу визначала і широка соціальна база, яка постійно оновлювалася й динамічно змінювалася. Школу козацтва проходили сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – бояр, князів, шляхти різного рівня, міщан і, насамперед, селянства [86].

Козацьких січей лише на Запорозжжі можна нарахувати більше десятка: Хортицьке давньоруське бродницьке козацтво – літописне Протолче, Січ Вишневецького, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортотлицька, Кам'янська, Олешківська, знову Кам'янська, Нова Січ, а після ліквідації останньої царськими військами сформувалися ще Задунайська і Банатська. І були все ж таки і предтечі козацьких січей: Седнівська, Канівська і Переволочна. Розвіяти сумніви в реальності їх існування зможе, на наш погляд, лише історична археологія. Ми не повинні недооцінювати локалізовані народною пам'яттю сакральні місця перших козацьких твердинь. У зв'язку із цим слід погодитись із сучасним російським автором А. Кримським, котрий у своєму есе зауважує, що “історики недооцінюють оригінальність і несхожість організації (облаштування – *А.С.*) Січі, її несхожість зі звичними людськими суспільствами. Насамперед, необхідно вказати на особливе, сакральне ставлення до території Січі. Земля, зайнята укріпленнями, а також територія навколо неї в радіусі близько 5–7 км вважались ніби вилученими зі звичного профаного світу” [316]. Звичайно, на Січі переважно знаходились козаки-воїни, вони підкорялися певним нормам поведінки і ціннісним орієнтирам. Більше того, перебування на січовій території накладало на них ряд обмежень на зразок обмеження для іноків. Насамперед, це стосувалось заборони (під страхом смерті) перебування у цій зоні жінки. Прецедентом заборони на вхід на таку територію жінок можуть бути хіба що монашенські монастирі гори Афон у Греції, куди нога жінки не ступала останню тисячу років. У випадку з Афоном заборона пояснюється сакральністю землі Афона, присвяченою Божій Матері.

Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку суспільної свідомості народних мас, забезпечило появу в них нових

стереотипів мислення. Ототожнення у свідомості термінів “українець” та “козак” теж свідчить про велику репрезентативну роль козацтва в історії України [86]. У російській сучасній історіографії приживається дещо інший стереотип, згідно з яким, історію Січі можна розглядати як історію безперервної деградації початкового кшатрійського архетипу, що дістався у спадок, починаючи від імперії Чингісхана, до плебейської охлократії і європейського “обуржуазнення” козацтва, перетворення його на розбагатілих землевласників, купців, міщан. Аргументується таке прочитання тим, що виродження від воєнної демократії до сучасної псевдодемократії супроводжувалось втратою аристократичного начала в середовищі козацтва [296, с. 13]. Якими були насправді напрями історичної еволюції козацтва, що його єднало з іншими категоріями українського етносу – головні питання української і певною мірою зарубіжної історіографії, які будуть вирішуватись у майбутньому методами деталізації й синтезу, керуючись аксіомою, що козацтво й Україна, козацтво й український народ – поняття одного асоціативного ряду.

У середині XII ст. давньоруське суспільство чітко відчуло загрозу втрати державності, яка протягом чи не тисячоліття захищалась і утримувалась у найдинамічнішому територіальному регіоні, який визначався стиком цивілізації в Степовому Подніпров’ї. Змінювалася психологія колишнього смерда і княжо-боярського стану, змінювались ціннісні орієнтири і вектори політики. Долаючи феодальний консерватизм, народ напружено шукав альтернативи подальшого розвитку. І цей шлях був віднайдений у сприйнятті політичного компромісу з кочівницьким степом заради успішної боротьби з ним же.

У внутрішніх рисах устрою козацтва, його військово-політичної організації виразніють успадкування військові, господарські, суспільні традиції попередніх суспільних структур, що з рештою позначилося на розмаїтті козацької культури, козацької еволюції, всього історичного досвіду, запозиченого в сусідів і переданого сусідам, типологічно близьким

українському козацтву. Але ні таборити, ні граничари і навіть донське козацтво не досягло такої найвищої форми організації, як Запорозька Січ – цитадель українського козацтва.

Усе XVII ст. козацький стан домінував у соціальній структурі українського суспільства, включаючи і добу гетьманату.

Якщо виділяти чинники виникнення і генези козацтва, пропоновані сучасною історичною наукою, то їх можна виділити щонайменше з десяток.

Історики сьогодні погоджуються, що вперше термін “козак” зустрічається в Початковій монгольській хроніці, потім у словнику “Кодексу Куманікус” (1303). Вживання термінів “козаки”, “козацькі дороги” в середині XII ст., про що йдеться у вищеназваній праці М. Стрийковського, більшість авторів не визнають. Сучасні історики О. Бойко, А. Паух та інші з-поміж різних версій, що пояснюють походження козацтва, виділяють понад десять, а саме:

- “хозарська” – ототожнює козаків з давніми народами степу “козарами”;
- “чорноклобуцька” – вбачає в них нащадків чорних клобуків – тюркського союзу, який у давньоруські часи проживав і служив руським князям у пограничному зі Степом Пороссі;
- “черкаська” – виникнення козацтва пояснює процесом міграції в Подніпров’я черкесів (черкасів) із Тмутаракані;
- “татарська” – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині в часи Володимира Ольгердовича та Вітовта, де асиміляція татарського населення з місцевим утворила якісно нову верству – козацтво;
- “автохтонна” – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій віковий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані литовським князям. Схоже, що у М. Стрийковського йдеться саме про такі формування в

середині XII ст.;

- “болохівська” – пов’язує раннє козацтво з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після монгольського нашествия добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

- “бродницька” – висвітлює генетичний зв’язок козацтва зі слов’янським степовим населенням періоду Київської Русі – “бродниками”, які жили й контролювали річкові броди й переправи;

- “уходницька” – пов’язує виникнення козацтва із складанням на просторах Наддніпрянщини громад (загонів) озброєного люду, що прибували сюди на рибні промисли, за бобрами, сіллю, диким звіром та іншою здобиччю;

- “захисна, погранична служба” – пояснює появу козацтва на південному пограниччі необхідністю організувати відсіч татарській агресії, що зростала;

- “соціальна” – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, який змушував найрішучішу частину населення втікати на вільні землі та самоорганізовувати воєнізоване проживання на нових місцях [42, с. 126–127].

Народна пам’ять законсервувала відомості, події, імена, перекази і легенди того “незадокументованого” періоду, яким є XII і XIV ст. А ще вітчизняні літописи, вся поетична історія народу, вся пам’ять культури зосереджені в археологічних пам’ятках: городищах, містах, переправах, бродах, топонімічних назвах, матеріальних рештках, що допомагають заглибитись у лакуни досі не висвітлені науково і не з’ясовані.

Перші дослідники козацтва О. Рігельман (1720–1789), Д. Бантиш-Каменський (1788–1850) та представники народницької історіографії – В. Антонович (1834–1908), Д. Яворницький (1855–1940), М. Грушевський (1834–1908), незалежно від чужих доктрин, як і свого часу козацькі літописці та сучасник Нової Січі С. Мишецький (1736–1740), вважали, що початком

першої Запорозької Січі на Запорожжі був “городок”, або “замок”, заснований Д. Вишневецьким бл. 1552 р. на о. Хортиця [58; 60; 66; 70; 317; 318]. Отже, ці автори, у всіх випадках розміщення “городка” Д. Вишневецького локалізували на о. КORTEЦКИЙ (Хортецкий, Гордецкой), під яким розуміли о. Хортиця.

Представники історіографії радянської доби, як і сучасні історики – В. Голобуцький, М. Котляр, Г. Сергієнко, А. Гурбик, С. Леп’явко та ін. – історію січей виводили із Томаківської Січі.

Інші вітчизняні історики – К. Гуслистий, І. Гуржій, О. Гуржій, Ф. Шевченко, П. Тронько, О. Компан, О. Апанович, Ю. Мицик, В. Сергійчук, Н. Яковенко, В. Щербак – генезис козацької твердині на Запорожжі ведуть з “городка”, або “замку”, закладеного українським князем Д. Вишневецьким (Байдою).

З вітчизняних істориків лише Д. Яворницький ретельно обстежив майже всі місця розташування запорозьких січей. Він детально описав більшість із них, склав їх плани, зібрав та описав багато пам’яток матеріальної культури запорожців. На складеному ним схематичному плані, опублікованому в “Запорожье...”, і в першому томі праці “Історія Запорозьких козаків” він відмічав “окоп” і “редути” в урочищі Степок на Кічкаському мисі [319]. Треба зазначити, що звіти Дніпрогесівської археологічної експедиції культурних шарів козацької доби не виділяють. Прямим свідченням наявності козацького культурного шару були результати археологічної розвідки Л. Падалки в урочищі Степок 1894 р. На основі археологічного матеріалу фортифікацію в урочищі Степок вчений продатував серединою XVI ст., укріплення ототожнював з “городком” Д. Вишневецького [81, с. 18]. Це підтверджує і В. Фоменко, який на основі “Плану району будівництва Дніпробуду в м. Запоріжжя” за зйомкою 1924–1926 рр., аналізуючи ізолінії, стверджував, що Кічкаський мис під час паводків перетворювався на острів, а в урочищі Степок помітні давні укріплення [320, с. 20; 321]. Про довільне перенесення “городка”

Д. Вишневецького на сучасний о. Мала Хортиця (Байда), що надійно схований у глибокому каньйоні правобережного річища Дніпра, переконує аналіз тексту щоденника Е. Лясоти другого німецького видання Р. Шоттіна *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff – Weicha'schen Bibliothek zu Bassen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin* (Halle: Verlag von E. Emil Barthel, 1866). Опорні “городки-бекети” Д. Вишневецький міг зводити там, де вони були потрібні для стратегічного контролю над важливою Крапівською переправою (урочище Степок, на правобережному мисі Рогози та для контролю над судохідним річищем Дніпра в урочищі Нижня Голова, де розміщувалось літописне поселення Протолче (порт XI–XIV ст.), звідки контролювався дніпровий брід і відкривалася перспектива на Кінські води і Кримські кочів'я. Це відповідало ролі Д. Вишневецького на Запорозжі, логіці його діяльності як полководця.

У глибині народної пам'яті багатьох поколінь збереглося чимало назв історичних місць, топонімів і гідронімів, які беруть своє походження з усіх трьох січей, що з княжих часів і до 20-х рр. XVI ст. діяли на Хортиці. Про одну із хортицьких січей йдеться в одній найдавнішій козацькій думі “Розмова Дніпра з Дунаєм”. Тут же зазначимо, що історична географія (маршрути козацьких походів) сприяли провідному археологу НЗ “Хортиця” М. Остапенку в здійсненні археологічної розвідки в Музичиній балці. Назва “Музичина” зустрічається на планах о. Хортиця і в Я. Новицького, і Д. Яворницького. Дослідник Хортиці, організатор Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця (1965 р.) М. Киценко у своїй праці “Хортиця в героїці і легендах” у розділі “Джерело сили і натхнення” писав: “Про перебування запорозьких козаків на Хортиці свідчать численні назви, які вони давали визначним місцям: Думна скеля, Козача Могила, Музичина балка, Дурна скеля, Верхня Голова, Совутина скеля, Холодна криниця...” [34, с. 53–54]. У народній пам'яті з давніх-давен Музичина балка збереглася як місце дозвілля козаків. І, здається, даремно. М. Остапенко в 1998 р. у цій

балці здійснив археологічну розвідку методом пунктирного шурфування. У шурфі № 9 на глибині 0,6–0,7 м від поверхні виявив культурний шар, який він датував XVI – початком XVII ст. [322]. При шурфуванні виявлені залізні вироби: підкова, цвяхи, залізна скоба, шлаки, фрагменти залізного лому тощо. Автор археологічної розвідки М. Остапенко схиляється до думки, що тут розміщувався бекет – залога або табір часів Я. Шаха або П. Конашевича-Сагайдачного. Наступні розкопки, сподіваємось, нададуть уточнювальні аргументи для визначення відкритої пам'ятки.

Ойкуменою формування козацтва стали існування великого масиву вільних земель, набутий у попередні періоди досвід їх освоєння, природне прагнення народу до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Колонізація цих земель стала каталізатором широкомасштабного проникнення людності за Дніпрові пороги в XIII–XV ст., що посилювалося соціально-економічними суперечностями, релігійним і національним гнітом, зростанням зовнішньої загрози з півдня, заходу і сходу [124].

Козацька історія Хортиці, на нашу думку, веде початок з літописного давньоруського форпосту Протолче, а наступний її етап – з діяльності одного з перших відомих історії гетьманів українського козацтва – руського князя Д. Вишневецького (Байди). Його кипуча організаторська діяльність, відчайдушна боротьба проти татарсько-турецької агресії, що реально загрожувала самому факту існування слов'янських християнських держав, мали міжнародний характер, а організоване ним козацтво Запорозжя стало міжнародним фактором як військова сила, з якою мусили рахуватись можновладці багатьох держав. З цієї діяльності постала на о. Хортиця перша козацька твердиня за Дніпровими порогами. Навколо Хортицької Січі Д. Вишневецький об'єднав розрізнені загони козаків-уходників Запорозжя, козаків пограничних Черкаського й Канівського староств. Так постала перша протосіч за Дніпровими порогами, що продовжилась у наступних ранніх січах – Томаківській, Базавлуцькій, Макитинській. Перші моделі січей були прообразом вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві

народу на свободу й самовизначення. Поставши в Дикому полі в середині XVI ст., вона була ще не знаною тогочасному світу як форма організації суспільного життя на демократичних засадах, включно до кінця XVIII ст. [15, с. 180]. Водночас в історичній літературі постать Д. Вишневецького оцінювали неоднозначно: то об'єктивно і романтично, то негативно, як і історичну добу, що була пов'язана з його особою. Характерною в цьому плані була теза радянських істориків, які виводили українське козацтво від селян-утікачів і міщанських низів, заперечуючи будь-який вплив боярсько-шляхетської еліти на формотворчий процес козаччини. Така концепція виключала об'єктивістську оцінку суспільно-політичного явища козаччини як комплексного і з погляду соціальної стратифікації різнорідного феномену [15, с. 14].

Проте роль таких діячів, як Дмитро Путятин (воєвода київський), українські православні князі Б. Глинський, С. Полозович, К. Кмитич, О. Дашкович та їх наступники, активно сприяли консолідації розрізненого козацтва у військово-політичну організацію, котра еволюціонувала в професійну воєнну організацію – Січ. Нерідко їх помисли спрямовувались на мету відірвати Україну від Литви й Польщі та відновити Руську державу козацького типу. Такими були і спрямування князя М. Глинського в 1505 р., який розпочав відкритий збройний виступ проти поневолювачів руського народу, хоча деякі історики вбачають в його повстанні інші мотивації. Досить часто українська шляхта відсторонювалась від державних постів, участі на соймах або переходила на бік супротивника, змінюючи предківську віру і політичну орієнтацію, а серед міщанства і селянства міцнішав дух нескореності і свободи. Багато вельможних українських родів, полонізувавшись, втрачали своє родове коріння, політичні орієнтири, батьківські традиції. У цьому асиміляційному просторі були поодинокі українські роди, що дотримувались дідівської віри, виявляли готовність і боролись за народні інтереси. До таких родів належав і рід Вишневецьких – один з найвидатніших княжих родів XVI ст. [42].

Протягом століть у хроніках і літературних творах родовід Д. Вишневецького залишався суперечливим, ряснів хронологічними й фактичними неточностями, перекручуваннями, відсутністю джерельної аргументації, а найголовніше – об’єктивності його організаційної, дипломатичної і військової діяльності. Н. Полонська-Василенко писала: “З іменем Дмитра (Байди) Вишневецького пов’язано десятки наукових та псевдонаукових гіпотез, спроб з’ясувати заплутані історичні події, усунути ті суперечності, які зустрічаються у свідченнях сучасників... Його біографія до наших часів залишається ще не дослідженою й овіяною легендами, кількість яких зростає [311, с. 9]. Однак значний внесок у вирішення його родоводу зробили такі історики, як М. Грушевський [78], В. Сенютович-Бережний [323, с. 232–233], А. Стороженко [324], К. Гуслистий [325], М. Брайчевський, В. Сергійчук [326], В. Лавренюк [327]. Важливим етапом є праця Л. Винара “Історична доба і родовід Дмитра Вишневецького”, що вийшла в Мюнхені у видавництві Українського вільного університету в 1964 р. З властивим йому методологічним аналізом, ретельним використанням генеалогічних джерел він визначив причетність Д. Вишневецького до кола української, сербської, молдавської й албанської еліти, цікаві родинні зв’язки з московськими великими князями через князів Глинських. Критично осмисливши і переглянувши джерела, Л. Винар аргументовано відтворює образ історичного діяча. Не менш важливу працю з об’єктивізації боротьби Д. Вишневецького з татаро-турецькою агресією на основі дослідження оттоманських архівів створила професор Сорбонни Ш. Лемерсьє-Келькеже “Литовський кондотьєр XVI ст. – князь Дмитро Вишневецький та утворення Запорозької Січі за даними оттоманських архівів” [128]. Праця була також опублікована російським видавництвом “Наука” в 1970 р. Обидві праці дають змогу сформувати правдивий образ полководця і фундатора першої Хортицької Січі, уточнюють хронологію його життєдіяльності, конкретизують його бойові дії в роки служби в Івана Грозного. Проте ряд біографічних даних Д. Вишневецького, таких як рік його народження, дата

створення Хортицької Січі, роки гетьманування, деталі смерті в Стамбулі, досі залишаються суперечливими.

Рід Вишневецьких у викладі авторитетного видання “Енциклопедія українознавства” розпочинається генеалогією українського роду Несвіцьких з Волині (турово-пінських Рюриковичів) [303]. Родоначальником роду вважають князя Федора Несвіцького¹⁰ – прабатька чотирьох княжих родів: Вишневецьких, Збаразьких, Порицьких, Вороніцьких. Походження прізвища ведеться від замку Вишневець (Волинь). Із роду Вишневецьких найвидатніші: Іван – староста пропойський і чечерський (однак він згадується не у всіх джерелах), Андрій – каштелян волинський і воєвода брацлавський, Дмитро – організатор Хортицької Січі, Костянтин – староста житомирський, Катерина – дружина великого гетьмана литовського К. Ходкевича. Через помилку польських хронікерів М. Стрийковського, Б. Папроцького, які змішали рід князя Ф. Несвіцького з родом Ф. Корибутовича, виникла легенда про походження Вишневецьких від литовсько-руського роду Гедиміновичів. Незважаючи на те, що цю помилку пізніше спростували К. Стадницький, В. Семкович, В. Сенютович-Бережний [328, с. 264], легенда й досі передається в сучасних працях. Деякі сучасні дослідники продовжують виводити родовід Д. Вишневецького від Гедиміна¹¹. Дослідник В. Лавренюк виводив рід із містечка Вишнівця, що на півночі Тернопільської області, а походження – від литовських князів Гедиміна й Ольгерда [327, с. 115]. Заснування Хортицької Січі Д. Вишневецьким В. Лавренюк датує 1554–1555 рр., зазначаючи, що, за іншими джерелами, це відбувається раніше [327, с. 116], а поїздку в Стамбул, на його думку, Д. Вишневецький здійснив у 1553 р. [327, с. 116].

---

¹⁰ В. Сенютович-Бережний на джерельній базі пояснює: “Князь Федько Несвіцький, бойовий товариш Свидригайла у боротьбі проти Польщі, помер близько 1441 р., залишивши по собі сина Василя, а той синів: Василя, Семена, Солтана”. Від старшого, Василя, пішли вищезгадані чотири князівські роди, що свої прізвища дістали від назв головних маєтків.

¹¹ Гедимін Вітенович – Великий князь Литовський (1315–1377). У 1320 р. захопив Київ. Його син Ольгерд повернув Київ 1362 р. і встановив зверхність цієї династії.

В. Сергійчук у виданні 1994 р. виводив, згідно з “Родовідною книгою”, рід Вишневецьких з роду Гедимінів [326]. Батько Дмитра – князь Іван Михайлович – з 1533 р. був старостою єйшинським і ворнянським, а з 1536 р. – пропойським і чечерським, помер 1543 р. Мати – Анастасія Семенівна, дочка Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри князя Костянтина – ревнителя православ'я в Україні, засновника однієї з перших українських шкіл. Вона народила чотирьох синів – Жигмонта, Дмитра, Андрія, Костянтина і дочку Катерину [326, с. 8]. Укріплення хортицького замку Д. Вишневецьким В. Сергійчук датує 1555 р. [326, с. 8]. В. Сергійчук зауважує, що треба враховувати й думку авторитетного зарубіжного українознавця Л. Винара, який вважає, що Д. Вишневецький – нащадок турово-пінських Рюриковичів” [326, с. 8]. О. Бойко в останньому виданні навчального посібника для вузів “Історія України” зазначає дату народження Д. Вишневецького – 1516 р. Цей артефакт джерельно не пояснюється [326, с. 130]. Цю саму дату народження Д. Вишневецького зустрічаємо й у Л. Винара [15, с. 8].

Для ясності аналізу використовуватимемо хронологічний принцип у біографічній реконструкції Д. Вишневецького.

Рік народження Д. Вишневецького – 1516 – є умовним. “По лінії матері, – пише Л. Винар, – Дмитро перебував у родинних зв'язках із знатним албанським родом Скандерберга, з княжим сербським родом Якшичів і Молдавським господарем Стефаном Великим (1457–1504)” [15]. Український історик П. Попов з цього приводу писав: “Дружина Скандерберга Доніка була однією з восьми дочок албанського князя Аріаніті-Компена й Ангеліни, вдови сербського деспота Стефана, осліпленого за наказом турецького султана Амурата II і визнаного сербами за святого. Син “деспотиці” Ангеліни і рідний брат Доніки – дружини Скандерберга – сербський деспот Іоанн одружився із сербкою Оленою Якшич. Одна з дочок цього подружжя згодом вийшла заміж за українського магната князя Івана Вишневецького, а друга – за Петра, волоцького воєводу, відомого нам з творів Пересвєтова. Сестра

згаданої Олени Якшич Анна була одружена з іншим українським магнатом, князем Василем Глинським. У них була дочка Олена Глинська, згодом – друга дружина Великого князя Московського Василя Івановича і мати Івана IV Грозного [329]. На нашу думку, реконструкція біографії Д. Вишневецького Л. Винаром виглядає більш аргументовано.

У журналі “Київська старовина” (2008 р. № 5) було опубліковано статтю В. Ковбаси “Князь Дмитро Вишневецький (Байда) в українському епосі” [330]. У першій частині цієї публікації йдеться про генеалогію роду Вишневецьких і її тлумачення в історіографії. Розвідку цього питання автор статті розпочинає зі згадки про публікацію В. Антоновича та М. Драгоманова “Історичні пісні малоруського народу” (1874). Система доказів В. Ковбаси цікава в першу чергу для широкого кола громадськості, проте методології пошуку більш притаманні методи критицизму, ніж історизму. У статті задіяні погляди таких грандів історії, як М. Тихомиров (1945), Л. Винар (1964), Ш. Лемерсьє-Келькеже (1970) та ряду українських і польських істориків, що так чи інакше торкалися цієї заплутаної проблеми: Н. Яковенко, В. Сергійчук, Т. Чухліб, А. Рогов, П. Попов, М. Мохов, М. Бичкова, М. Плісецький, Д. Наливайко, Я. Дзира та ін. Звичайно, висновки польського історика Й. Вольфа *O pochodzenie kniazia Fedka Nieswizkiego* (1895) знали всі основні теоретики проблеми. Цікавою є версія, згідно з якою, Федір Корибутович та Федько Несвіцький – одна й та сама особа. Звідси зрозуміло, що “Вишневецькі та інші княжі роди – це Ольгердовичі, нащадки Гедиміна” [330]. Дослідник подає три генеалогічні схеми, за якими значиться, що Іван Михайлович Вишневецький (? –1542) і Анастасія Семенівна Олізар – батьки Д. Вишневецького (Байди) – походять з дерева Гедиміна. У статті зроблено спробу розкрити зв’язки роду Вишневецьких з родами інших держав (Польщі, Молдови, Сербії, Московії), в основному спираючись на працю Й. Вольфа. Так, що стосується Польщі, то ці зв’язки ведуть до Михайла Васильовича Збаражського (? –1517) – брацлавського і вінницького поміщика, а через мачуху Д. Вишневецького Магдалину – до сербського

монаршого роду. Детально розроблено родові зв'язки українського героя з царем Московії Іваном Грозним. За схемою № 3 виявляється, що мати Івана Грозного та мачуха Д. Вишневецького були двоюрідними сестрами, а їх бабусі – Анна та Олена – рідними. Отже, засновник Хортицької Січі, легендарний гетьман запорозького козацтва Д. Вишневецький і цар Московії Іван Грозний є троюрідними братами (щоправда, знову ж таки не по крові) за материнською лінією. За батьківською лінією, якщо добре пошукати, як обіцяє автор статті, “у них є кровна спорідненість” [330]. У жилах Вишневецьких текла і кров Рюриковичів (за його прапра... бабцями), а в Івана Грозного була наявна кров Гедиміновичів. Таким чином, як робить висновок В. Ковбаса, Д. Вишневецький та Іван Грозний все-таки були кровними родичами, але ця спорідненість була досить далекою. Ймовірно, як вважає В. Ковбаса, що саме через те, що він доводився родичем царю Московії, Д. Вишневецький переходить до останнього на службу в 1557 р. Стає також виразнішою мотивація “зазіхань” Д. Вишневецького (Байди) на молдавський престол. Сестра його мачухи була дружиною волозького воєводи Петра, про що йшлося вище.

Тема, порушена В. Ковбасою, можливо, сприятиме розробці генеалогічній проблеми українського роду Вишневецьких.

Однак Л. Винар зазначав, посилаючись на А. Лабанова-Ростовського, що Д. Вишневецький мав трьох братів і одну сестру: “кн. Андрій Іванович Вишневецький, який був каштеляном луцьким і воєводою волинським, кн. Костянтин Іванович, що був старостою житомирським, і кн. Жигмонт Іванович, про якого згадки не збереглися. Сестра Дмитра, княжна Катерина Іванівна Вишневецька, вийшла заміж за К. Ходкевича, Великого гетьмана литовського й каштеляна волинського” [15]. Далі хронологія життя і діяльності Д. Вишневецького має такий вигляд.

Більшість дослідників сходяться на тому, що вперше ім'я Д. Вишневецького зустрічається в 1545 р. З цієї інформації відомо, що Д. Вишневецький був власником волинських сіл у Крем'янецькому повіті:

Підгаєць, Кушник, Тараж, Камариня, Крутнєва, Окшина, Лопушна [15]. Наступного 1546 р. Д. Вишневецький у судовому порядку вирішував справу з Чорторийським за якийсь будинок у Вільно, а через рік отримав старостинський уряд у Ворнячині [326, с. 8]. У 1548 р. Д. Вишневецький судився нібито за завдання образ підданам королеви Бони. Судову тяганину Л. Винар оцінює як життєвий динамізм майбутнього організатора дніпровського козацтва [15, с. 20].

У 1550 р. Б. Претвич¹² рекомендує його як одного з найвизначніших керівників боротьби з татарами, як писав Л. Винар, посиляючись на листи А. Яблоновського, видані у Варшаві в 1910 р. [15, с. 20]. Б. Претвич на сеймі 1550 р. розповідав про походи на татар, у яких брав участь і Д. Вишневецький. Чи не з хортицькими козаками останній ходив у цей похід? З іншого ж боку, виступ українських князів, бояр і взагалі провідної тодішньої верстви в організації козаччини був не випадковим, а історично зумовленим, тому Л. Винар з великим застереженням ставився до висновків польського історика В. Томкевича, який причини їх участі вбачає у “*pasji rycerskiej, potaczonej niewatpliwie zarowno z hazardem sportowym, jak i chesia zdobycia tupi w postaci tabunow bydta tatarskiego*”. Д. Вишневецький з’явився саме в той час, коли Туреччина була в zenіті своєї слави. Починаючи від 1474 р., Україна була “виставлена” на періодичні грабіжницькі набіги татар. За один набіг татар Україна зазнавала більше втрат і спустошень, ніж Франція в роки релігійних воєн. “Один татарський набіг можна порівняти з декількома роками війни”, – писав радянський історик А. Баранович [331, с. 215]. Треба сказати, що ще в 1533 р. черкаський староста О. Дашкович пропонував на польському сеймі проект організації на найбільших дніпрових островах козацьких фортець-замків, щоб унеможливити татарам переправу через Дніпро, як повідомляв М. Бельський у своїй хроніці. Звичайно, такими островами могли бути Хортиця і Томаківка й татарська Кічкаська переправа.

---

¹² Претвич Бернард (Bretficz Bernard (?–1561)) – староста Барського замку (1540–1551), з 1530-х рр. відомий успішною боротьбою з татарами на південному українському

Як відомо, польський уряд не спромігся реалізувати цей проект. За нього взявся Д. Вишневецький, витрачаючи власні ресурси.

В українській і російській історіографії утвердився погляд, що в 1550 р. Д. Вишневецький був старостою Черкас і Канева. М. Грушевський вважав, що того року Д. Вишневецький був “заадсорбований” організацією козаччини [155, с. 16], що й могло означати спорудження замку на о. Хортиця. Через брак джерельної бази досі не вдалося визначити початок спорудження хортицького замку. В офіційній українській історіографії називають різні роки: 1552, 1554, 1555 тощо. Офіційний її репрезентант В. Голобуцький у праці “Запорозьке козацтво”, а також у словниковій статті “Запорозька Січ” в Українській радянській енциклопедії (далі – УРЕ) намагався джерельно, як говорить Л. Винар, підтвердити штучно спрепаровану й притягнуту гіпотезу радянської історії. В УРЕ він писав: “Заснування Запорозької Січі припадає десь на 40-ві рр. XVI ст.”. Це не підтверджено будь-якими документами. Далі В. Голобуцький писав: “За часів Вишневецького наступ литовських феодалів на Запорозжя посилювався”. Із загонами шляхти і козаків-служебників він кілька разів вступав на Запорозжя. Посилення наступу на козаків пояснювалось не тільки бажанням феодалів поставити під свій контроль вільне населення, а й вимогами короля, що намагався приборкати козацтво, яке своїми нападами на турецькі і татарські укріплення загострювало відносини Польщі з войовничими південними сусідами. Старости, які часто були ініціаторами і проводирями таких походів, у даному випадку не могли не реагувати на королівські накази [312, с. 121–122]. Аналіз історичних умов того часу доводить, на думку В. Голобуцького, що Д. Вишневецький був не першим, а серед перших, хто, спираючись на запорозьке козацтво, організовували опір степовим нападам. Серед них були вже згадуваний О. Дашкович¹³, П. Лянцкоронський та ін.

пограниччі; уславився серед інших здобуттям Очакова 1541 і 1542 рр.

¹³ Дашкович Остафій (?–1535) – військовий діяч із боярського роду на Київщині. Учасник повстання М. Глинського, згодом староста канівський і черкаський (1514); у своїх старостах організував охорону південно-східного пограниччя з козаків і успішно

В. Сергійчук наводить доповідь на сеймі 1550 р. Б. Претвича, який відзначив, що в походи з ним ходили “воєвода Київський, Пронський, князь Корецький, князь Вишневецький і князь Володимирецький”. Якщо так було, то, можливо, Д. Вишневецький повинен був мати років десь 35, що явно спонукало до самостійних дій. Цей самий автор, посилаючись на османські “Реєстри кривд”, говорить про конкретні дані щодо участі Д. Вишневецького у відсічі чужоземної агресії. У них відшукалася перша згадка про боротьбу князя Д. Вишневецького з турками; в період з 8 червня 1548 р. до 6 грудня 1549 р. він безперервно турбував залогу Очаківського замку, який належав тоді Порті. В одній із таких експедицій Д. Вишневецький перебував із “старостою брацлавським князем Богушем Корецьким, старостою барським Бернардом Претвичем, синами гетьмана Миколи Сенявського Ярошом і Миколою”. Тому, як зауважує В. Сергійчук, “твердження Яворницького про те, що ім’я Вишневецького стає популярним лише з 1550 р. – помилкове” [326, с.9]. В. Сергійчук вважає, що “є підстави стверджувати, що Д. Вишневецький починав боротьбу з ординськими нападниками задовго до цього, скажімо, ще 1538 р., коли його батько організував своїх підданих проти татар і турків”. І це цілком імовірно, оскільки на Волині, як заявляли представники місцевої шляхти, в 1540 р. “будь єсть або не єсть перемир’є з татари, тогды предся з коня мало зсѣдаєм” [326, с. 9]. Ш. Лемерсьє-Келькеже вважає, що ім’я Д. Вишневецького, “князя із великокняжої литовської сім’ї, нащадка Гедиміна, васала польсько-литовського короля, хоча й православного за своїм віросповіданням, власника величезних маєтків у Кременецькому районі, вперше з’являється в документах в 1550 р., коли Сигізмунд II Август, Король польський і Великий князь Литовський, зробив його канівським і черкаським старостою. Тим самим він став головним захисником південних кордонів Великого князівства литовського від кримських татар” [128, с. 47]. Як бачимо, думки авторів щодо початку офіційної діяльності Д. Вишневецького різняться на п’ять років. Вітчизняні

оборонявся від татар. Дехто з істориків називав його першим гетьманом на Запорозжі.

історики – М. Маркевич, В. Антонович, М. Грушевський – вважали, що в документах ім'я Д. Вишневецького виявляється під час ревізії Краменецького замку 1545 р.

Закликом до активізації боротьби Д. Вишневецького з татарсько-турецькою агресією були і трагедія двоюрідного брата, князя Ф. Вишневецького, коли 1549 р. вся його рідня в Перемирку потрапила в полон. М. Бельський цей випадок описує в “Хроніці” так: “Того року татари в кінці вересня в руських землях великі шкоди вчинили. Замок у Перемирку облягли, в якому князь Вишневецький утриматися не зміг, піддався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, залишок людей його ще мужньо боронився перед татарами, але татари, приступ учинивши, замочок спалили і всіх у неволю забрали”. Про це ж повідомляв у своїй відписці московський посол до Литви Ф. Безобразов [326, с. 9]. Черкаським і канівським старостою Д. Вишневецький став, імовірно, з кінця 40-х рр. XVI ст., територія була пограничною і звідси йшов в уходи Наддніпрянщини люд, що й продовжив процес козакування. Д. Вишневецький, треба думати, головним своїм обов'язком старости вважав захист південних кордонів рідної землі. Його батько І. Вишневецький, як уже зазначалося, теж був старостою чечерським і пропойським. Л. Винар, посилаючись на Й. Вольфа, продовжує, що старостою І. Вишневецький був ще ейшинським, ворнянським. Тобто княжо-боярська юрисдикція знайшла своє продовження. Сьогодні вже не пристало заперечувати факти, згідно з якими, княжо-боярська еліта внесла в українське козакування ранню козацьку ідеологію, елементи рицарства як одну з прикметних рис козацької моралі. Л. Винар дає узагальнюючий висновок з цього приводу: “... своєю бурхливою діяльністю Вишневецький dokonав великого чину, організовуючи та оформляючи українське козацтво. І в цьому його найбільша заслуга в українській і взагалі східноєвропейській історії [15, с. 20].

Створене українським народом козацтво стало історичним виявом його творчості, не маючи держави, народ створив збройні сили, які можна

розглядати як вияв державних ознак. Цю силу Д. Вишневецький поєднав зі своєю політичною і військовою програмою: створення пограничної оборонної лінії боротьби проти турецької експансії, знищення турецьких фортець у пониззі Дніпра з метою оволодіння Чорноморським узбережжям. Цим Д. Вишневецький надав козацтву міжнародного значення. Цю програму продовжували реалізувати наступники Д. Вишневецького – П. Конашевич-Сагайдачний та Я. Шах, коли козацтво зросло чисельно, оформившись у професійну військову силу, запанувало на Чорному морі, увійшло до складу європейської антитурецької коаліції. Через нечисленність козацтва Д. Вишневецький змушений був залучати військовий потенціал Польсько-Литовської і Московської держав, щоби передовими, винесеними в степ опорними військовими базами, комбінованими наступальними операціями скувати Кримське ханство. Володарі цих держав – Сигізмунд II Август та Іван Грозний – були дуже зацікавлені в організації захисту південних кордонів від турецько-татарських спустошень. Але через взаємне політичне і військове суперництво, не бажаючи конфронтації з наймогутнішою державою – Оттоманською портою, своєю бездіяльністю вони сковували стратегічні ініціативи Д. Вишневецького, укладаючи компромісні договори і домовленості з Кримським ханством [332, с. 297]. Більшість дослідників приймають можливість візиту Д. Вишневецького до Туреччини. Л. Винар підтверджує реальність цієї поїздки свідченням князя Острозького у листі до короля Жигмонта Августа, що Вишневецький виїхав “з усією своєю ротою, з усім козацтвом, яке тримав коло себе” [15, с. 25]. М. Грушевський припускав, що Д. Вишневецький хотів спиратися на Туреччину в боротьбі проти татарського ханату, бо литовський уряд не гарантував йому необхідної допомоги. Цей епізод у біографії Д. Вишневецького залишається найбільш нез’ясованим через брак джерельного підтвердження. Серед істориків поширена думка, що це, мовляв, був відволікаючий маневр полководця, а сам він міг податися на Запорожжя. Але й це твердження не аргументовано джерельно. До нез’ясованих періодів життєдіяльності полководця належать

1551–1552 рр. Інакше цю проблему розглядав Д. Яворницький, а за ним і Л. Винар, вважаючи, “що в планах турецької поїздки Дмитра відіграв задум Вишневецького краще пізнати Туреччину і двір падишаха” [15, с. 27]. Однак Д. Яворницький зауважував, що польський король був значно стривожений виїздом Д. Вишневецького, маючи на увазі непорозуміння полководця з польсько-литовським урядом [317, с. 22]. Цю ж думку висловлював і А. Стороженко, який вважав, що причиною від’їзду було непорозуміння Д. Вишневецького з польсько-литовським урядом. І надто м’яко звучить версія Д. Яворницького, що “Вишневецький по старому праву вільного від’їзду служилих людей від короля поступив на службу до турецького султана” [317, с. 21]. Л. Винар підтримує думку М. Грушевського з цього приводу, що це “була ідея союзу на два фронти: спиратись на Литовсько-Польську державу і підтримувати гарні відносини з Туреччиною, тримаючи в руках Крим” [155, Т. 7, с. 7]. Дослідники нічим не заповнюють лакуну, утворену між 1550–1553 рр., до виїзду Д. Вишневецького в Туреччину. Невже він увесь цей час вів бойові дії, на що вказує В. Сергійчук, не підтверджуючи це джерельно. Але навесні 1552 р. за участю Д. Вишневецького в орди було відбито худоби вартістю 6745 акчей, 196 коней, 240 волів... [326, с. 105]. Варта уваги і версія В. Сергійчука про полон родини двоюрідного брата Ф. Вишневецького (у В. Сергійчука – “всієї родини Вишневецьких”). Так чи ні, але в 1552 р. сам польський король просив правителів Бахчисараю звільнити княгиню Вишневецьку: “Штобы тую княжну Вишневецькую до отчизны и отпустил”. Тому і Д. Вишневецький міг поїхати в Туреччину з прагненням звільнити з полону родичів. Можливо, як каже В. Сергійчук, це більше відповідає справжнім мотивам поїздки Д. Вишневецького до Туреччини, ніж версія польського дослідника Й. Вольфа, згідно з якою, Д. Вишневецький отримав відмову від Сигізмунда II Августа видати за нього найбагатшу наречену того часу – княжну Гальшку Острозьку та передати посаду старости черкаського і канівського Дмитрові Сангушкові [326, с. 11].

Ш. Лемерсьє-Келькеже, посилаючись на джерела, спростовує думку В. Голобуцького щодо поїздки полководця в Туреччину, нібито той міг “запропонувати султану приборкати запорожців, покласти кінець їх сухопутним і морським походам на Турцію і Крим” [128, с. 47]. Французька дослідниця на фактичних даних з’ясовує: “У 1553 р. з невідомих причин Вишневецький посварився зі своїм сюзереном і вирушив на оттоманську територію: на думку одних, – у Стамбул до турецького султана; на думку інших, – в Акерман до коменданта турецького гарнізону. Архівні документи нічого не повідомляють про його перебування у турків, яке тривало шість місяців і про яке відомо лише те, що його там гарно прийняли [128, с. 47]. Отже, в Туреччину Д. Вишневецький виїздив. Мета – невідома. Ш. Лемерсьє-Келькеже повідомляє, що на початку 1554 р. Д. Вишневецький повернувся до Литви, був привітно прийнятий королем і знову отримав в управління канівське і черкаське староства [128, с. 48].

Так, дату заснування Хортицької Січі (“городка”) Д. Вишневецьким М. Грушевський визначає як початок 1550-х рр., тобто до його виїзду до Туреччини [128, с. 115]. В Енциклопедії українознавства у статті “Запорозька Січ” сказано: “перша Запорозька Січ постала бл. 1552 р. на о. Мала Хортиця... її організатором був кн. Дмитро Вишневецький” [303]. Автори цього тексту виходили з повідомлень Е. Лясоти, який місцезнаходження замку визначив: “4 липня. Повз двох річечок, названих Московками, які з татарського боку впадають у Дніпро, аж до острова Хортиця (Chorticza), 1 миля. Уздовж цього острова біля руського берега – 2 милі. А нижче Малої Хортиці – також острови, тут же зовсім близько (там стояв замок, років тридцять тому збудований Вишневецьким)” [7].

Наступні коментатори щоденника Е. Лясоти якось майже непомітно перенесли “лясотівську” Малу Хортицю на о. Канцерівський. Цей історичний казус набув поширення у всій дореволюційній літературі. Місце розташування о. Канцерівського не має жодного стратегічного значення в контексті умов, що визначались Кічкаською переправою, кримськими

кочів'ями, домінуючими висотами над навколишньою перспективою. Думається, це не узгоджується з вимогами ні тактичними, ні стратегічними, що зводились до спостереження за кримськими кочів'ями і факторами природного захисту. Розміщення Д. Вишневецьким Хортицької Січі в домінуючих місцях Хортиці, можливо, в урочищі Степок, де Л. Падалкою виявлені укралення доби Вишневецького. Острів Канцерівський, який довільно перейняв назву “Мала Хортиця”, знаходився в глибокому каньйоні Старого Дніпра і не мав жодного стратегічного значення. З нього видно лише високі кам'яні береги Хортиці і правого берега. Археологічно тут в 1992 р. не виявлено переконливих слідів козацьких укріплень, окрім фортифікації середньої бронзи і фрагментів фортифікації запорозької верфі 1737 р. На початку 1990-х рр. археолог-початківець НЗ “Хортиця” В. Ільїнський опублікував, що в укріпленні 1737 р. виявлено культурний шар XVI ст. Автор розкопок підтверджував наявність цього культурного шару “абсолютно” збереженим польським грошем 1526 р. Щоправда, увесь шмат культурного шару чомусь не був узятий монолітом, а був пройдений транзитом іншим археологом С. Пустоваловим, який досліджував тут рештки укріплень доби середньої бронзи. Невиразність цього артефакту не дає змоги зарахувати цей шар до залишків “городка”, зведеного Д. Вишневецьким на початку 50-х рр. XVI ст. Аналіз повідомлення Е. Лясоти від 4 липня свідчить, що його дорога до Базавлуцької Січі і назад пролягала через головне русло Дніпра. Якби Е. Лясота плив старим руслом річки, то замість річок Московок він назвав би три правобережні річки Хортиці і не міг би не звернути увагу на Канцерівський острівець. Історичні документи і палеографія цієї місцевості свідчать, що островом Мала Хортиця Е. Лясота назвав правобережний мис над Кічкаською переправою, який через 50 років після Е. Лясоти оцінив Г. де Боплан як найбільш стратегічне місце Запорожжя. Достовірним є той факт, що під час великої повені на Дніпрі мис перетворювався на острів. Можливо, це й дало підставу Е. Лясоті назвати його островом Мала Хортиця, оскільки до острова Велика Хортиця було

близько півмилі. Урочище Степок, як його назвав Л. Падалка, знаходилося на місці відомої Кічкаської переправи, за 890–900 м від високої північної частини о. Хортиця, де в 1973–1975 рр. у північно-західній частині північної Хортиці, відомої під назвою Верхня Голова, виявлялись сліди невідомих укріплень. Якраз про ці укріплення Д. Яворницькому оповідав син фюрера німецької менонітської колонії Я. Гепнер.

Гіпотетично, можна вважати, що “городок” Д. Вишневецького міг бути зведений на о. Хортиця близько 1552 р. [241, с. 115]. Козацька твердиня Д. Вишневецького була побудована з дубини, як пише Л. Винар [15, с. 29]. Це засвідчував Я. Гепнер Д. Яворницькому. Це свідчення ми наводимо нижче в пункті про гетьмана П. Сагайдачного.

“З кінця 1556 р. дійшов лист Жигмонта Августа до Радивіла, у якому згадується, що найкраще було б Д. Вишневецького стягнути з Хортиці й заманити дарунками до себе, а на його місце послати його стрічного брата”, – наводить дані Л. Винар [15, с. 29]. Проте королеві не вдалося привабити князя Дмитра, як говорить Л. Винар, бо він на той час зв’язався з московським царем Іваном Грозним, намагаючись втягнути його у свої протитатарські плани [15, с. 29]. Перед цим у 1555 р., як зазначає В. Сергійчук, відомі нам документи не називають імені українського князя. Очевидно, саме в цей час він закінчував укріплювати замок на Хортиці, ретельно готуючись до майбутніх сутичок з ординськими завойовниками. Розглядаючи дії Д. Вишневецького 1556 р., російський історик С. Соловйов вважав, що похід М. Ржевського дав новий поштовх руху “между козаками Малороссийскими”. Похід дяка М. Ржевського не міг відбутися без попередньої домовленості з Д. Вишневецьким. Представники М. Ржевського, а можливо, російського царя постійно перебували в Черкасах і Каневі; Іван Грозний просить польського короля в червні 1551 і в березні 1552 р. “чтоб им потому ж обид никаких не было” [333, с. 484].

До московського війська М. Ржевського Д. Вишневецький надіслав відділ козацького війська під проводом М. Єськовича і М. Млинського. У

своєму звіті царю М. Ржевський у червні 1556 р. сповіщав: “на Днепре к нему пристали литовские люди, отаманы Черкаские, Млынским зовут, да Михайло Ескович, а с ним триста человек, каневских черкас” [334, с. 271–272]. Реконструюючи дії об’єднаного українсько-московського війська, Л. Винар стверджує, що в похід вони виступили на чайках¹⁴ і направились на кримську фортецю Іслам-Кермен на долішньому Дніпрі, де відбили від татар кінські табуни. Оволодіти самою фортецею було неможливо, бо замок був досить добре укріплений та мав сильну осаду. Звідти вирушили об’єднані війська під Очаків, здобули місто, визволили багато невільників із татарської неволі, які приєдналися до козацького війська. Навантажені татарським добром, зокрема здобутими гарматами, московсько-українські війська почали відступ у напрямі на Запорозжя. На зворотному шляху були переслідувані турецькими військами, але зуміли від них відбитись, знищивши деяку частину противника. Під Іслам-Керменом їм дорогу блокував старший кримський калга на чолі великого відділу татарського війська. Зав’язалася жорстока битва, яка тривала декілька днів. Козаки разом з московськими військами не могли прийняти бій на човнах, тому укріпилися на великому Дніпровському острові (можливо, Тавані – А.С.) й успішно відбивали всі атаки противника, упродовж повних шести днів витримали натиск ворога. На допомогу тим, хто перебував в осаді, прибули козацькі підрозділи, які залишалися на черговому режимі на Запорозжі. Козаки розбили кілька невеликих татарських загонів недалеко від ворожих фортець і значно відтяжили козацько-московські військові сили. Скориставшись з цього, ті, хто тримав оборону, зробили нічну вилазку, захопили татарські табуни коней, перегнали їх до себе на острів, а згодом перейшли на правий берег Дніпра й відступили до острова Мала Хортиця. Після цього московське військо подалося на Слобожанщину, залишивши козаків на дніпрових островах.

---

¹⁴ Відомо, що Д. Вишневецький користувався моделями легких човнів з буйволової шкіри.

Весною 1557 р. кримський хан у листі до Великого Литовського князя викладав дезінформуюче повідомлення, наче українським козакам помагали будувати Хортицький замок москалі, мовляв: “Козаки московские под Очаков минувшого лета приходили и шкоду учинили, и после того... з росказанья господаря своего на нашем грунте на реце Днепре в острове Хортица замок забудовати мели” [313, с. 139–140]. Л. Винар називає сутність цього листа звичайним перекручуванням фактів [15, с. 31]. Хортицький замок був збудований до московсько-козацького походу на Очаків. У 1556 р. Д. Вишневецький посилив свою компанію проти татар і тим самим увійшов у конфлікт із польським і литовським урядом. Турецький султан у листі польському королю від 20 вересня 1556 р. приписував очаківській похід Д. Вишневецькому, а також стверджував, що через Д. Вишневецького зазнають утисків татарські і турецькі купці. У кінці вимагав, щоб Д. Вишневецького скарали на смерть [15, с. 31]. Л. Винар наводить зміст другого листа від 10.09.1557 р., де султан знову вимагав “стратити на смерть князя Дмитраша”. В інших листах султан далі наполягав, щоб Польща якнайшвидше розправилася з Д. Вишневецьким. Всі ці факти спростовують тезу радянської історіографії, яка підтримувала і розробляла протягом цілих десятиліть гіпотезу В. Голобуцького стосовно того, що Д. Вишневецький мав стримувати протитатарську боротьбу українських козаків на запорозьких землях [312, с. 32]. С. Соловйов пише, що “у вересні 1556 р. до Москви прибув посланець Дмитра, козацький отаман М. Єськович, який запропонував конкретну співпрацю Д. Вишневецького та Москви у справі винищення кримських татар” [333, с. 493]. Московський цар із великою радістю зустрів посланця Д. Вишневецького, прийняв його пропозицію військової служби та дав Вишневецькому грамоту й подарунки. Разом з М. Єськовичем Іван Грозний відправив на о. Хортиця своїх посланців – боярських синів А. Щепотьєва і Н. Ртіщева, які мали скріпити взаємний договір [335]. Напруження між Кримом і Д. Вишневецьким досягло апогею внаслідок його частих наїздів на татарські улуси. Вже в січні 1557 р., коли

морози скували Дніпро, об'єднане турецько-татарське військо на чолі з кримським ханом Девлет-Гіреєм оточило хортицький “городок”, щоб його дощенту знищити. Коли пишуться ці рядки, спливає в уяві Канцерівський острів, до якого сучасники намагаються “прив’язати” Хортицьку Січ. Хан тримав в облозі хортицьку твердиню три тижні, відрізавши її від харчового постачання. Д. Вишневецький мав зазнати значних втрат і вбитими, і пораненими. Проте ханові не вдалося здобути хортицький “городок”, тому він мусив зняти облогу і, втративши багато “кращих людей”, пішов на Крим. Ш. Лемерсьє-Келькеже стверджує, що облога хортицького “городка” тривала 24 дні. Д. Вишневецький зразу ж повідомив про це Івана Грозного [128, с. 49].

Зазнавши значних втрат живою силою й боезапасами, Д. Вишневецький звернувся до Жигмонта Августа, де, зокрема, говорив про пошкодження замкових укріплень хортицької твердині, а також гармат. Король відповідав йому, що тішиться успіхами його боротьби, але наказував, щоб у майбутньому не дозволяв козакам наїздити на татарські улуси [334]. Така антикозацька політика Польщі й Литви ставила Д. Вишневецького перед необхідністю шукати підтримку в Івана Грозного, на що, крім політичних орієнтирів, можливо, вплинули й генеалогічні, що пов’язані з боярським родом Глинських.

Ш. Лемерсьє-Келькеже описує другий похід Девлет-Гірея до Хортиці, зазначаючи, що це відбулося в кінці літа, а в посиланні № 19 каже, що другий напад міг відбутись у жовтні 1557 р. Погодні умови (бабине літо), мабуть, сприяли використанню в цьому поході турецьких транспортних і воєнних суден. Військо Девлет-Гірея було посилене підрозділами молдавського воєводи і загоном яничар. Після тривалого опору Д. Вишневецький залишив “городок”. Він відступив до Черкас. Із Черкас у вересні 1557 р. Д. Вишневецький офіційно звернувся до царя за допомогою. Іван IV відповів позитивно і викликав його до Москви. Литовські володіння Д. Вишневецького (Канів, Черкаси) були передані польському королю, а як

компенсацію він отримав російське місто Белєв [326]. Отже, восени Д. Вишневецький прибув до Москви, склав присягу і щедро був винагороджений царем (уже згаданий м. Белєв, села, дарунки, 10 тис. крб). Це означало розрив з Литвою і Польщею, котрий був підготовлений позицією цих держав і тими об'єктивними обставинами, у яких опинився проект Д. Вишневецького.

Фінал подій 1557 р. засвідчений листом Д. Вишневецького Івану IV, яким гетьман козацтва повідомляв царя: “он з Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него, и козаки у него разошлись...” [334].

Переломним в історії відносин між Московською державою, Польщею, Оттоманською імперією та Кримським ханством став 1558 р. У січні 1558 р. починається Лівонська війна, яка розпочала тривалий конфлікт між Польщею і її союзником Кримським ханством, з одного боку, і Московською державою¹⁵ – з іншого [128, с. 50].

З початком цієї війни Іван IV доручає Д. Вишневецькому вибратися з п'ятитисячним військом на Крим. Тактично був обраний шлях, яким здійснювався московський похід 1556 р., тобто через верхній Псел, де “будувались плавні засоби і звідки сплавлялись на низ”, як зазначав М. Грушевський [318, с. 121]. Треба сказати, що про період московської служби Д. Вишневецького збереглося чимало документів, і, навпаки, починаючи із січня 1558 р. до червня 1559 р., хронологія подій його висвітлена в османських архівах нечітко. Там за програмою французьких колективних праць № 159 (R.C.P. 159) Національного центру наукових досліджень (CNRS) здійснювався аналіз і публікація документів оттоманських архівів під керівництвом А. Беннігсена. Переклад і аналіз турецьких документів, які залучає в названій праці Ш. Лемерсьє-Келькеже [128], був виконаний П. Боратавом – науковим співробітником Національного центру наукових досліджень (CNRS) і Хулусі із Стамбула¹⁶.

¹⁵ Ш. Лемерсьє-Келькеже вживає фразу: “и Россией Ивана Грозного”.

¹⁶ Так турками був перейменований Константинополь. Ця назва походить від

Пошуки французької експедиції Сорбонни в Стамбульських архівах “*Bas – Vekâlet*” та ще багато неопублікованих раніше турецьких документів дають змогу по-новому висвітлити події 1559–1560 рр. [336]. Ш. Лемерсьє-Келькеже повідомляє, що в січні 1558 р. московська армія вступила в Лівонію, син хана Калга Магмед-Гірей на чолі величезної татарської армії в супроводі ногайських мурз Великої Орди рушив на Московію, але, дізнавшись про те, що московські війська зосереджені на річці Ока, він, дійшовши до річки Мечі, повернувся назад. У 1558 р. король Сигізмунд II Август підписав з ханом Девлет-Гіреєм договір про дружбу, заплативши йому данину, і заприсягнувся, що не допустить вторгнення на татарські землі своїх підданих (козаків) [337]. Д. Вишневецький не полишав своїх планів щодо втягнення в протитатарську лігу Литви, тому будь-що намагався розірвати союз між Литвою і Кримом. Для цього, як вважає Л. Винар, за його намовою цар вислав послів до Литви, які мали домовитись про мир між двома державами та створення спільного протитатарського фронту. Спочатку пропозиція Вишневецького – Грозного знайшла сприятливий ґрунт серед українських і литовських магнатів, і навіть обидві сторони погодилися на спільну протитатарську боротьбу, але пізніше ці переговори перервалися через незгоду в справі політичних кордонів обох держав [15]. Невдовзі, на початку 1555 р. Д. Вишневецький вирушив у похід і в травні того ж року писав цареві, що дійшов до Перекопу, але не зустрів жодного татарського опору. Польський король своєчасно повідомив кримського хана про похід Д. Вишневецького, і хан наказав татарам податися на короткий час у глиб Кримського півострова [317, с. 26]. Д. Вишневецький повернувся з козаками й московським військом на о. Хортиця, де зустрівся з прибулим московським військом під проводом М. Ржевського, І. Заболоцького й Ш. Кобякова, які привезли із собою провіант і великі запаси амуніції. Так Хортиця знову стала головною протитатарською базою. Д. Вишневецький перегрупував свої

грецького *істапол*, що означає “в місто”. Самі турки, однак, осмислювали цю назву як “Істамбол”, тобто “Багатство Іслама”.

війська, хворих відіслав додому, а сам подався в Іслам-Кермен. Тоді у планах Д. Вишневецького визрівала готовність здійснити похід за Перекоп на Козлов, про що він повідомляв царя [334]. У відповідь Іван Грозний наказав йому прибути негайно до Москви [333, с. 404], а на Хортиці залишався із військовим підрозділом дяк М. Ржевський. Так вимальовується основна колізія відносин Д. Вишневецького з Іваном Грозним. Можливо, причиною суперечностей стало те, що Д. Вишневецький відправляв назад у Московію частину російського війська з огляду на поранених і малоперспективних. До цього могло мати стосунок ще й те, що Іван IV намагався вирвати Д. Вишневецького із Запорожжя, приготувавши йому нову роль у пониззі Дону. Так чи інакше, але цей захід царя став основою конфлікту Д. Вишневецького з Москвою, який згодом переріс у повний розрив сторін [15, с. 34].

На думку В. Голобуцького, Іван Грозний не вірив Д. Вишневецькому, бо в Москві “хорошо знали, что Вишневецкий “израдил” уже не одному государю и поэтому относились к нему без особого доверия” [312, с. 82]. Д. Мишко спростовував цю тезу, оскільки Д. Вишневецького добре приймали в Москві під час його приїзду, а причину відкликання його із Запорожжя вбачав у тому, що на Хортиці Д. Вишневецький відібрав кращих російських воїнів й доручив їм захищати Запорожжя. Автор цієї версії вважав, що це могло викликати таку гостру реакцію.

На думку М. Грушевського, дуже можливо, “що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі” [318, с. 124]. М. Грушевський вважає, що це правда, бо під час походу Д. Вишневецького Іван Грозний вислав до Литви своїх послів, а згодом Жигмонт Август вислав до Москви окреме посольство у справі спільної протитатарської боротьби. Москва також вела тоді переговори з Кримом [333, с. 484], для якого постать Д. Вишневецького була дуже одіозною. Можливо, зміна ставлення Московії до Д. Вишневецького була викликана суперечностями між ним і М. Ржевським та іншими московськими старшинами. Д. Вишневецький

від'їхав з Дніпра до Москви, а план його кампанії доручили реалізувати московському воєводі Д. Адашеву. Повернувшись до Московії, Д. Вишневецький відвідав своє місто Белєв і зразу ж був посланий до Тули для оборони проти кримських татар, а в лютому – на Дон, де мав збудувати судна і підготувати похід на Керч. У квітні інформує Івана Грозного про те, що він розгромив біля Азова кримський військовий підрозділ [324]. У жовтні Д. Вишневецький приїжджає в Москву з черкеським мурзою Чурюком, який клопотався про входження черкесів у московське підданство. Треба сказати, що Д. Вишневецький досить добре налагодив стосунки з черкесами, намагаючись зрозуміти їх становище. У лютому 1560 р. Іван Грозний призначив Д. Вишневецького воєводою п'ятигорських черкесів на Кавказі. Але відсторонення Д. Вишневецького від Запорожжя, від козацтва, усунення від татарських справ прискорили його розрив з московським царем. Москва на той час сконцентрувала свої сили майже виключно на Ливонській війні, яка з 1561 р. переросла у війну з Литвою [15, с. 36]. Від'їзд Д. Вишневецького з Москви досить схвилював московські кола. Іван Грозний вислав до Литви посланця Клобукова, якому був даний наказ: “Если спросят о Вишневецком, то отвечать: “притек он к государю нашему, как собака, и потек от государя как собака же, а государю нашему и земле убытка никакого не учинил” [333, с. 557]. Тут виразніе неприкрита роздратованість володаря Московії, який втратив одного з найкращих організаторів антитатарської боротьби того часу.

Ш. Лемерсьє-Келькеже повідомляє, що, за даними турецьких архівів, можна точно документувати діяльність Д. Вишневецького, починаючи з весни 1559 р. Дослідниця зазначає, що лише в третьому томі цього зібрання, що охоплює період між місяцями Рамазаном 966 і Рамазаном 968 Хіджри (червень 1559 р. – травень 1561 р.), зберігається маса документів, що стосуються діяльності “Дмитрашки”. Дослідниця нарахувала 30 таких документів, які можна ще доповнити матеріалами, залученими до п'ятого тому, що охоплюють серпень 1564 р. – червень 1565 р. Ш. Лемерсьє-

Келькеже вважала, що це свідчить про виняткове значення, яке “Блискуча Порта” надавала литовському авантюристу – єдиному противнику імперії, який посмів посягнути безпосередньо на оттоманські володіння, тоді як непереможні армії великого повелителя не мали суперників на полях битв [128, с. 52]. Турецькі документи містять інформацію про концентрацію ворожих військ на східних притоках – Псла і Ворскли. Повідомлення це було отримане кримським ханом від відвідувачів, засланих у ті землі. Розуміючи небезпеку становища, хан попросив допомоги оттоманського флоту. У відповіді, датованій місяцем Рамазаном 966 (червень 1559 р.) султан повідомив Девлет-Гірея про відправлення найближчим часом ескадри “для захисту мусульманського світу від загроз росіян” [336]. Одночасно султанський диван отримав інформацію про воєнні приготування росіян на кордонах Кримського ханства і з іншого джерела – від Сулеймана, бея Вульчитрина, який зауважував, що військ акинджи, що перебували під його командуванням, було недостатньо, щоб успішно протистояти вторгненню “невірних” [337]. Обидва ці повідомлення Ш. Лемерсьє-Келькеже віднесла до воєнних приготувань Д. Адашева [128, с. 52]. І майже одночасно коменданти фортець Кафа (Кефе) й Азов (Азак) попередили султанський диван про рух другого загону, який очолював Д. Вишневецький. В оттоманських архівах, як пише дослідниця, значиться, що загін Д. Вишневецького складався з росіян (Rus), тому вона робить висновок, що мова скоріше йде про донських козаків, ніж про російські регулярні війська, з черкеських племен, які в ту епоху були або християнами, або язичниками і яких у турецьких документах називають “невірними” (kufar). Чотири документи від 26 Рамазана (2 липня 1559 р.) повідомляють про атаку, здійснювану “Дмитрашкой” і “невірними”, проти фортеці Азов, яка була відбита. Російські джерела не згадують цієї атаки, тоді як з турецьких документів видно, у якій великій небезпеці перебувала ця потужна оттоманська фортеця в гирлі Дону. Гарнізон її складався з 200 яничар, що було недостатньо для відбиття атаки, і це було зроблено лише завдяки допомозі, наданій ногайськими племенами, які перебували тоді в

околицях Азова, та підтримці оттоманської ескадри у складі шести великих галер (kadurga)¹⁷ й значної кількості малих галер (Kalita). Схоже, що “Блискуча Порта” не вважала, що росіяни несуть пряму відповідальність за штурм Азова, розглядаючи “Дмитрашку” як самостійного ворога. Це, як говорить Ш. Лемерсьє-Келькеже, видно із листа, адресованого султанському дивану беєм Кафи, який прохав відправити укази росіянам [128, с. 53]. Незважаючи на те, що атака була відбита, паніка була великою, адже вперше Азов як військовий форпост Оттоманської імперії в причорноморських степах, важливий передовий плацдарм на старому торговому шляху (стародавній шовковий шлях), який через Астрахань був пов’язаний з Туркестаном, наражався на серйозну небезпеку. Крім того, будь-яка загроза Азову негативно впливала на продовольче становище Стамбула, особливо в періоди крайнього дефіциту продовольства, а також під час голоду, від якого нерідко страждала султанська столиця, оскільки Азов був портом досить значного зернового району, що постачав Стамбулу продовольство. В основному з Азова в Стамбул поставлявся зерновий хліб, ячмінь, сухі овочі, олія і будівельний ліс. Останній призначався для будівництва галер у Стамбулі й надходив переважно з Московії, в Азов доставлявся сплавом по Дону. Вантажили його в Азові і Кафі. Облога Азова Д. Вишневецьким, спустошення в пониззі Дону супроводжувалися голодом в Азові, а також у Великій Ногайській орді, яка кочувала між Доном і р. Вовчою. Восени 1559 р. оттоманські джерела оповідають про повторний наступ “Дмитрашки” на Азов. Перший документ є наказом бея Кафи, що відтворює текст листа Алі Реїса – адмірала чорноморського флоту. Він сповіщав султанському дивану, що після його прибуття в Азов “Дмитрашка”, який взяв фортецю в облогу, відступив на північ, і що присутність оттоманських галер у гирлі Дону завадила “іншому російському воєначальнику” встигнути на допомогу Д. Вишневецькому з армією, що налічувала 4 тис. воїнів. Одночасно з цим у

---

¹⁷ “Kadurga” – звідси походить українське “каторга” – 25-весельна галера, “Kalita” – менше за розмірами судно на 20–24 весла.

листі Сінана, бея Кафи, до Великого султанського дивану повідомлялось, що росіяни, сівши у великі човни, здійснили атаку на місто Керч (Kerc) у Східному Криму; атака була відбита оттоманською ескадрою. Потім “Дмитрашка” піднявся вгору по Дону, де він побудував малі форти, “готуючись, таким чином, до нового наступу наступної весни” [128, с. 56]. Отже, в останньому повідомленні виразніє стратегічне мислення Д. Вишневецького як полководця, який заздалегідь підготував передові форти у верхів’ї Дону, що охоронялися загонами козаків. За допомогою цих висунутих вперед авангардних форпостів Д. Вишневецький у потрібний момент відновлював наступальні дії на пониззя Дону. Це вже не оборонна тактика сухопутних операцій, а продумана стратегія наступальної ініціативи, що була характерна для військової логіки козацького полководця. Ми схилиємось до думки, що при облаштуванні Хортицького “городка” Д. Вишневецький мав організовувати контроль за “кінськими кочів’ями” саме таким способом. Займаючи й укріплюючи окремими фортами (бекетами) домінуючі висоти над руслом Дніпра, він систематично отримував інформацію про поведінку кримських кочів’їв, які розміщувались одразу ж за Хортицею в розгалуженому сточищі р. Конка. Виходячи з такого розуміння стратегічного мислення козацького полководця, слід пізнавати і характер першої його твердині – хортицького “городка”, який Д. Вишневецький, повідомляючи Івана Грозного, жодного разу не назвав о. Мала Хортиця. Це теж аргумент тому, що Хортицька Січ – це основний кош з системою висунутих вперед передових форпостів чи бекетів проти кримських кочів’їв.

Археологічні рештки доби Д. Вишневецького доцільно, на наш погляд, відшукувати в домінуючих місцях о. Хортиця і його довкіллі. Це, зокрема, підтверджують дослідження Л. Падалки в урочищі Степок й усні свідчення перших поселенців острова – німців-менонітів.

Ш. Лемерсьє-Келькеже засвідчує, що весною 1560 р. Д. Вишневецький повернувся в пониззя Дону, щоб підготуватись до нового наступу проти

Кримського ханату і володінь Оттоманської імперії, який обіцяв бути одним із найбільш значущих. Ш. Лемерсьє-Келькеже схильна була вважати, що в цей останній період Д. Вишневецький діяв не стільки в інтересах царя Московії, скільки у власних; його контингент війська тепер складався не з московських стрільців, а переважно з українських і донських козаків та черкесів, до яких приєдналися численні авантюристи – поляки, литовці і навіть ногайці й татари.

У березні і квітні 1560 р. Порта отримала із трьох різних джерел попередження про підготовку нового великого наступу Д. Вишневецького. Перші свідчення передані були воєводою Молдавії і стосувались зосередження “злодіїв на пограниччі Московії”. Назва “злодії” зі всією очевидністю стосувалась запорожців. Дещо пізніше кадї Азова повідомив султанський диван, що ногайці, прийшовши із волзьких степів, з’явилися у пониззі Дону і повідомили про прибуття трьох тисяч козаків, які були авангардом 80-тисячної армії (цифра, очевидно, значно перебільшена), що дислокувалась десь між долиною Аксу (Південний Буг) і р. Озю (Дніпро). Кадї відзначав, що ворожа армія готується захопити Крим і перебуває під командуванням “Дмитрашки” [128, с. 58].

Одночасно з цим те саме повідомляв П. Сінан (Sinan), бей Кафи, який на основі свідчень, отриманих від ногайців, писав, що на півночі від Азова зосереджена московська армія і армія “Дмитрашки” кількістю близько 70 тис. осіб. Нарешті, хан Девлет-Гірей повідомляв султана про приготування ворогів, з-поміж яких називав росіян, черкесів і ногайців. Їм допомагали татарські “зрадники”.

Безсумнівно, що свідчення про приготування Д. Вишневецького значно перебільшені, як і оцінка військових сил ворога. Але завдяки прекрасній організації служби інформації Оттоманської імперії ми можемо простежити майже по днях мобілізацію потужної воєнної машини імперії і ліквідацію небезпеки, що загрожувала з північного флангу. Масштаби виконуваної мобілізації турецьких сил виразно свідчать про серйозність небезпеки.

Насамперед, були приведені в стан бойової готовності турецькі збройні сили в регіонах. Із Стамбула в Азов було надіслано ескадру із семи воєнних суден, відновлено фортифікацію міста, загін яничар було відправлено для зміцнення гарнізону, поповнено запаси продовольства фортеці. Вже в травні 1560 р. султанський диван призначив Сінанпашу, бея Сілістрії, командувачем оттоманських армій, яким було доручено захищати Азов і Крим від “Дмитрашки”. До складу цих збройних сил входили солдати, завербовані на місцях в бейлиці (beylik) Сілістрії, призвані в армію сіпахи (sipahis) й добровольці восьми інших бейликів, до яких мали бути приєднатися загони під командуванням воєвод Молдавії і Валахії, а також армія кримського хана. Султанський диван просив хана тримати напоготові свої збройні сили, щоб надати підтримку бею Сілістрії, а для кращого забезпечення захисту пониззя Дніпра йому було відряджено підрозділ артилерії.

Отже, на нашу думку, воєнні приготування імперії, найімовірніше, не відповідали дійсно існуючій небезпеці з боку Д. Вишневецького, але, як вважала Ш. Лемерсьє-Келькеже, досить незначній. Однак дослідниця доходить висновку, що сама по собі мобілізація оттоманських воєнних сил, безсумнівно, була достатньою для того, щоб змінити політичну ситуацію в цьому районі. Польський король поспішив внести данину кримському хану і знов повторив свою обіцянку: не дозволяти своїм підданам, а в цьому випадку – городовим козакам, здійснювати походи на оттоманські і татарські володіння. Зокрема, зосередження оттоманських збройних сил було спрямоване не стільки проти союзної Польщі, скільки проти Московії, яка стояла за спиною Д. Вишневецького. На початку червня 1560 р. Девлет-Гірей повідомляв султанський диван, що в результаті суворої зими, а за нею сухої весни в Московії почався голод, який ослабив її сили для опору. Момент видався йому сприятливим, щоб здійснити великий похід на Московію; він постійно домагається дозволу на похід і просить диван направити йому підкріплення артилерією і загоном яничар. Хан повідомляв Оттоманську порту про вторгнення загонів “Дмитрашки”, що спустилися за течією Дону.

Чисельність військ “Дмитрашки” цього разу була названа досить правдоподібно – за авангардом у кількості 400 воїнів ішли головні сили армії, чисельністю 5 тис. воїнів [128]. Порта відмовила хану в санкції на широкомасштабну війну з Московією і рекомендувала йому виступити в похід власними силами. Справжня причина відмови Порти в наступі на Московію крилась, можливо, в тому, що в Кафу прибули московські гінці, котрі, як засвідчує лист бея Кафи султанському дивану, хотіли попередити оттоманську владу про наміри “Дмитрашки” здійснити напад на Азов. Чи є можливість при цій конкретиці не визнавати азійський вектор мислення московського менталітету? Цією послугою московський уряд намагався продемонструвати могутньому південному сусіду свою любов і добру волю. Він відмовлявся від “Дмитрашки”, за якого “не бажав нести відповідальність” [128]. Ш. Лемерсьє-Келькеже політичну поведінку Московії пов’язує з тим, що саме в ній може критися справжня причина розриву між Д. Вишневецьким і царем Іваном Грозним, а саме: відмова царя підтримати литовського князя перед реальною загрозою серйозного конфлікту з грізною імперією [128].

Починаючи з літа 1560 р., у розпорядженні Д. Вишневецького перебувала лише його власна армія, завербована з-поміж українських козаків, до яких, імовірно, приєдналися донські козаки і черкеси племені Жане [15]. Саме з цим контингентом війська Д. Вишневецький розпочинає свою останню серйозну операцію проти Криму, з приводу якої московські джерела надто стримані в деталях і перебігу подій, які виявляють документи оттоманського архіву.

Отже, в липні 1560 р. Д. Вишневецький починає наступ на Азов, але у зв’язку з прибуттям оттоманської ескадри, очолюваної беєм Кафи, зазнав невдачі. Д. Вишневецький і черкеси спробували форсувати Таманську протоку, проникнути в Крим й атакувати Кафу, але турецька влада була попереджена московськими гінцями про наміри Д. Вишневецького; можливо, ці вістки йшли з черкеської землі, де перебувало немало кримських

шпигунів. Друга оттоманська ескадра блокувала форсування Д. Вишневецьким Керчинської протоки і відбила нападників.

Це була одна з останніх спроб Д. Вишневецького захопити турецькі володіння. Після 1560 р. в оттоманських архівах жодних свідчень про нього немає, як зазначає Ш. Лемерсьє-Келькеже. Відомо лише те, що в 1561 р. він повністю розриває з царем і повертається в Польщу, де 5 вересня 1561 р. король Сигізмунд II Август повернув йому всі його звання і землі. Більше двох років про Д. Вишневецького нічого не було чути.

У четвертому томі *Muhimme Defterleri*, який охоплює період 967–968 рр. (1558–1560 рр.), зустрічається єдиний і досить короткий документ, що має стосунок до Д. Вишневецького: послання кримського хана, не відмічене датою, де повідомляється, що Сінаю, бею Кафи, була видана сума 30 тис. акче за гідні послуги, виявлені під час захисту Азова від “руських” під командуванням “Дмитрашки” і черкесів “племені Жаногли”. У 1564 р. (?) Д. Вишневецький здійснює останній виступ проти Оттоманської імперії, як свідчить Ш. Лемерсьє-Келькеже. З армією, що нараховувала 4 тис. осіб, він ввійшов у Молдавію, де на той час ішла міжусобиця, потрапив у полон і був відправлений у Стамбул на страту. Згідно з хронікою М. Бельського (*Kronika Marcina Bielskiego*, II. str. 1149.), Д. Вишневецький, скинутий зі стіни фортеці в Галаті на гак, висів на ньому три дні, допоки турки, розлючені його глузуваннями на адресу мусульман і мусульманської віри, не вбили його з луків. Багато істориків, як говорить Ш. Лемерсьє-Келькеже, у тому числі М. Костомаров, Д. Яворницький [74, с. 30–31], М. Грушевський [152, с. 139–140], приймали версію М. Бельського і вважали, що розповідь про смерть Д. Вишневецького була відтворена в знаменитій народній українській пісні про Байду-козака. В. Голобуцький [312, с. 85–87], на підставі донесення – не зовсім зрозумілого – французького посла в Стамбулі стверджував, що Д. Вишневецький був задушений, і що пісня про Байду-козака не пов’язана з його трагічним кінцем. На жаль, турецькі документи не повідомляють про його смерть. Останній оттоманський документ, у якому згадується ім’я

“Дмитрашки”, належить до періоду після його смерті. Це лист бея Кафи, у якому повідомляється, що “русские” (донські козаки?) й черкеси продовжують грабувати околиці Азова і, наслідуючи приклад “Дмитрашки”, їм вдалося зібрати армію з 4 тис. осіб з гарматами, захопленими на турецьких кораблях: вони спробували взяти Азов, але були прогнані беєм Кафи [128]. На думку Л. Винара, молдавські події виглядали дещо інакше. У похід на Молдавію Д. Вишневецький вибрався влітку 1563 р. з 4 тис. козаків. Його помічником був “поручник Пясецький”, мабуть, з польського роду. Д. Вишневецький прибув над Дністер і там отаборився. Треба зважити, що він ще не зовсім одужав після хвороби. За домовленістю, князь Дмитро мав очікувати Ласького, який мав прибути з другим найманим військом, набраним з поляків. Наразі в Молдавії розгорілася війна між Деспотом (Гераклітом) і його вчорашнім командувачем військових сил Молдавії Томші, прихильником молдавської боярської партії, яка вирішила позбавити Геракліта влади. Молдавські бояри вислали до Д. Вишневецького послів з проханням звільнити їх від панування Деспота та зайняти молдавський престол. Можна здогадуватись, як говорить Л. Винар, що вже тоді вони діяли за дорученням Томші, який готував нову інтригу. М. Грушевський писав, що проти Деспота піднялося повстання під проводом вчорашнього його головнокомандувача Томші. І саме тоді Д. Вишневецькому було запропоновано молдавський стіл, бо деякі бояри не охоче хотіли мати за господаря Томшу [155]. У цій заплутаній історії Л. Винар вважає, що “молдавські бояри стояли в безпосередньому порозумінні з Томшею і діяли з його доручення” [15, с. 41]. Молдавські бояри не радили Д. Вишневецькому брати велике військо, мовляв, і без того віддадуть йому молдавській стіл. Томша постійно передавав Гераклітові фальшиву інформацію про те, що Д. Вишневецький нібито разом з татарами вторгся в Молдавію та руйнує села і міста. Геракліт надсилає своїх послів до Д. Вишневецького з пропозицією мирних переговорів. Для їх стимулювання Геракліт обіцяв козакам 1000 коней і багато тисяч волів та овець, як пише Л. Винар, посилаючись на

Урехі й М. Бельського [15, с. 42]. За кілька днів потому прибув Ласький з великим військом. Геракліт і до нього надсилає послів і просить як старого приятеля забути всі образи, зобов'язується виплатити Лаському всі борги. Ласький, розгніваний на Д. Вишневецького за недотримання домовленостей, вирішив допомогти Деспотові. Знявши табір, рушив у бік р. Серет.

Відкрита зрада Томшею і Деспота, і Д. Вишневецького має два варіанти в польських хронікерів – М. Бельського й П. Пашковського – які в деяких моментах суперечать один одному. Після ворохобні в стані прихильників Деспота і Томші останній із головними силами вийшов назустріч Д. Вишневецькому, який отаборився недалеко від Сучави. Геракліт (за М. Бельським), довідавшись про зраду Томші, замкнувся в Сучавській твердині і чекав штурму суперника. За Томшею було все молдавське військо, а за Деспотом – тільки його особистий відділ. Д. Яворницький писав, що Томша обмінявся з Д. Вишневецьким посланцями і переконував останнього, що скоро всі бояри прийдуть до Д. Вишневецького віддати поклін, і всі разом вирушать проти Деспота. Під час походу Томшу молдаване проголосили своїм “префектом”, додаючи йому ім'я Стефана. Разом рушили на Сучаву з наміром зайняти місто і прогнати Деспота, який на той час не до кінця знав масштаби зради. Д. Вишневецький так захворів, що не міг їхати верхи на коні, а їхав на возі [317, с. 30]. Переходили міст через річку Серет з нечисленним відділом, який ішов не бойовим порядком, а розпорошившись містом. Цим скористався Томша: на мосту молдаване з усіх боків напали на козаків. Козацьке військо було розбите, а Д. Вишневецького було захоплено в полон. Так розбилася молдавська концепція Д. Вишневецького.

Зовсім інша версія викладена в анонімному італійському джерелі, яке Л. Винар сприймає зі значними застереженнями. За цим документом, Д. Вишневецький, обурений тим, що молдаване запропонували повертатись йому “тишком-нишком”, оскільки він запізнився і вони вже вибрали собі господаря, вирішив серед ночі атакувати 15-тисячне молдавське військо з трьох сторін. Через те, що нічна атака не вдалася, молдавські війська

нарозвидні контратакували військо Д. Вишневецького і винищили 2000 козаків. Тоді Д. Вишневецький нібито втік і сховався в сусідньому лісі, як значилось в італійському джерелі. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum... op. eit.*, “*De rebus Ucrainae*” [15, с. 44].

Л. Винар, посилаючись на Урехі, пише, що ослаблений хворобою, Д. Вишневецький не міг застосувати увесь свій хист на власний порятунок. Він переховувався у стіжку сіна біля села Богояні, але один священик, який це знав, видав його Томші [15, с. 45].

Л. Винар посилається на анонімну реляцію, знайдену в римському дипломатичному листуванні, у якій досить детально йдеться про захоплення Д. Вишневецького. У творі львівського видання про життя Деспота детально описані молдавські події, у тому числі й обставини захоплення Д. Вишневецького. Л. Винар це передає так: “Як тільки Вишневецький усвідомив собі, що вся надія на перемогу і рятунок втрачена, зважився на втечу. Блукаючи, вийшов з гаю, зійшов на гору, де зустрів його якийсь селянин. На питання, хто він є, Вишневецький звірився у своїй скруті, а за своє врятування обіцяв щедрю нагороду та дуже щасливе життя. Селянин пообіцяв порятунок, прибїг додому, посадив Вишневецького на приготований віз, потайки одвіз його до Сучави та передав новообраному молдавському господареві Стефанові” [15, с. 45]. Про це в літературі повідомляється, що “Томша дуже втішився схопленням Д. Вишневецького і відіслав його разом з П. Пясецьким до Стамбула як подарунок султанові”, – зазначав М. Бельський. Про Д. Вишневецького в Царгороді сповіщає французька дипломатична кореспонденція, на основі якої можна відтворити деякі деталі кінцевого етапу його життя. “А подробиці такі: Томша повідрізував вуха, носи своїм в’язням та відіслав назад на Україну. А Геракліт (Деспот) теж загинув трагічною смертю, його зарубали в парадному одязі, коли він з’явився перед натовпом молдован. Що стосується свідчень, які процитували з Йорги, то останній часто однобічно висвітлював не вигідні для румунської історіографії події” [15, с. 45].

Французька дипломатична кореспонденція засвідчує, що князь Дмитро (в оригіналі “Дмитрашко”) увійшов у Молдавію з 6 000 козаків. Султан велів беглербееві Греції вирушити з кількома тисячами яничарів на Молдавію. Французький посол 15 жовтня 1563 р. сповіщав “бідний Дмитрашко повинен прибути із своїм товариством сьогодні або завтра”. Пізніше, 19 жовтня, посол писав: “бідний Дмитрашко тільки що прибув, як його величність султан наказав його вбити разом із іншим бароном з Польщі, який називався Пісоніцкі (Пясецький), який за своє життя давав Баші 20 000 дукатів. Решту в’язнів-козаків послано на галери, крім одного, який служив Деспотові, – його повішено” [15, с. 46].

У львівській записці про смерть Д. Вишневецького йдеться, що автор цього анонімного видання бачив обох – Вишневецького і Пясецького – завішених залізними гаками “на хресті смерті”. Вони впродовж трьох днів були живі. Третього дня за наказом султана цільними пострілами вкоротили їм життя, а решту бранців засудив він на кару. На основі переказів очевидців М. Бельський відтворює смерть Д. Вишневецького так: “султан Сулейман II велів Вишневецького й П. Пясецького почепити на гаках на тім розі, як їхати до Галати. Пясецький вмер легшою смертю, бо, падаючи з башти, зачепився за ребро і був обернений головою вниз. Вишневецький зачепився за ребро, звернений головою вгору. На гаку він прожив три дні, а тому, що весь час проклинав махоммеданську віру, турки його застрілили з лука” [15, с. 47]. Смерть Д. Вишневецького мала величезний вплив на подальші козацькі молдавські походи. Про трагічну смерть князя Д. Вишневецького повсюдно складали легенди й перекази, що ширилися не тільки в українських, а й у польсько-литовських і чеських колах.

Народну творчість про князя Д. Вишневецького (Байду) розглядаємо як одне із важливих допоміжних історичних джерел для реконструкції історичних явищ або інтерпретації досліджуваної історичної особистості. Зокрема, українські історичні пісні й думи козацької доби є складовими українського рицарського епосу, поповнюють історичні дослідження

багатими матеріалами історично-побутового опису. У народній творчості відображається душа народу – його радощі й смутки, перемоги й поразки, що становлять основу історичного існування народу [15, с. 483]. Л. Винар, досліджуючи тему про Байду-Вишневецького у народній творчості та поезії, концентрує свою розвідку на історичному аспекті народної творчості, яка змальовує історичні події через їх духовне відтворення і з погляду народної психології. Свого часу М. Грушевський писав: “У колах українських, польських, литовських по гарячих слідах події історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендах з різними поетичними подробицями в розцвічених формах” [78, с. 4].

Народні перекази стали основою історичних пісень. Знамениту історичну пісню про Байду, що дійшла до нас у різних варіантах, більшість дослідників вважає народною, присвяченою Д. Вишневецькому, поправшому смерть заради козацьких ідеалів, яка починається так:

“В Царгороді на риночку
Ой п’є Байда горілочку;
Ой п’є Байда – та не день, не два...”

Геніальний твір міг створити лише героїчний народ, який час від часу народжував у своєму середовищі героїв-рицарів, яким для козацької України був князь Д. Вишневецький та якому народ не випадково дав козацьке прізвисько “Байда”. Згідно зі словником Б. Грінченка, воно означало: “гуляка, безпечний чоловік” [338], а байдикувати – означає “козакувати”... У XVI ст. вислів “байдувати” мав ще значення “іти на байдики”, а точніше “керувати байдаком – козацьким човном”. У В. Даля: “итти на байдаки или барки в работу” [165], як в одному варіанті:

“Лучче ж мені сім рік байдувати,
Аніж твою дочку та за себе брати” [339, с. 152].

Цікаве дослідження щодо етимології слова “байдувати” здійснив Л. Винар, звернувшись до відомого орієнталіста, професора Колорадського університету С.L. Geddesa. Вивчивши всі приклади в класичній арабській

мові, дійшли висновку, що слово “байда” в арабській мові мало подвійне значення, як і слово “байдувати” в давньоукраїнській. Слово “байдувати” слід ще відшукувати в перському словнику, у якому багато спільного з арабським.

Д. Вишневецький – видатний провідник козацьких водних і суходільних походів – здобув собі це народне прізвисько, яке разом з його образом увійшло в народну творчість.

Опускаючи погляди В. Голобуцького на постать Д. Вишневецького, з приводу яких Л. Винар доречно зауважив, що історик В. Голобуцький у праці “Запорозьке козацтво” виступає якимось патологічним ненависником Д. Вишневецького [15, с. 52], скажемо про думку П. Куліша з цього приводу. Ще М. Грушевський відзначав, що в П. Куліша “Вишневецький бачиться як щось більше, ніж звичайний авантюрист, це шляхетно-козацький паливода. Куліш відгадав у сих фактах щось більше, ніж буяння стихійної сили – певний ідейний підклад...” [155, с. 13]. Слава народного героя нерозривна з легендарною козацькою Хортицею. Хортиця в життєдіяльності Д. Вишневецького – альфа і омега його слави.

І В. Антонович з М. Драгомановим, і П. Куліш, і поети XVI ст., і Г. Чупринка зі своєю історичною поемою “Байда”, і С. Руданський та І. Нечуй-Левицький – усі вони відчували повноцінність образу Д. Вишневецького (Байди), створеного народом. Чи могли б, не спираючись на могутній образ Д. Вишневецького (Байди), зійти на історичні терени П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Богун, Іван Сірко, К. Гордієнко, І. Мазепа?

В українську історію Байда-Вишневецький увійшов передусім як організатор запорозької козащини, фундатор першої козацької твердині за Дніпровими порогами, що стала пізніше (1580) прототипом пізніших січей у Базавлуцьких плавнях. Історик Г. Штекл та Г. Вернадський оцінили видатні організаторські здібності Д. Вишневецького, його хист полководця і дипломата. Залучення запорожців до сталого осередку на о. Хортиця

активізувало кристалізаційні процеси української козаччини як нової суспільної верстви. Завдяки проектам Д. Вишневецького українська козаччина виходить вперше на міжнародну арену як міжнародний фактор, як серйозна мілітарна сила, з якою починають рахуватись країни, що становили неспокійний євразійський трикутник (Польща, Московія, Османська імперія).

Водночас Д. Вишневецький – представник українського аристократичного роду, пов’язував в одну органічну цілісність традиції української княжої держави (південним форпостом якої був о. Хортиця) і запорозького козацтва, яке, безперечно, всім своїм корінням сягало українського середньовіччя [15, с. 66]. Якщо виділяти стрижневу ідею, яка наповнювала його боротьбу, то, на думку Л. Винара, це, безумовно, була ідея протитатарської боротьби. Татарська проблема була осердям в історичному процесі України XVI ст. Перший козацький гетьман намагався у цій боротьбі спиратися на сили українського козацтва, а також на мілітарні можливості Литви і Московії. Як дипломат він намагався примирити, узгодити внутрішні суперечності цих держав і спрямувати їх зусилля на вирішення загального життєдайного питання християнської Європи – вижити в непростому протистоянні зі східними деспотичними і далеко не мирними державами. Зведення ним козацького замку на о. Хортиця, часті набіги козаків у татарські посілости стримували татарсько-турецьку експансію і встановлювали взаємоприйнятний паритет між двома мілітарними силами: Кримським ханатом і запорозьким козацтвом. Д. Вишневецькому доводилось реалізовувати свій проект у дуже складних міжнародних умовах: складні процеси в євразійському трикутнику, амбіції і розбіжності політичних інтересів. Іван Грозний, позитивно оцінивши військову потугу полководця, зрештою злякався популярності Д. Вишневецького і намагався відірвати його від Запорожжя, Хортиці... Саме це мав на увазі М. Карамзін, коли писав, що Д. Вишневецький прийшов до Москви не для того, щоб “мужествовать под знаменами своего древнего отечества”, а щоб знайти мілітарну допомогу для

реалізації свого проекту [237, Т. 8, с. 152]. Д. Вишневецькому не вдалося вплинути на Туреччину і розірвати її васальні зв'язки з Кримом. Пошуки виходу зі складної ситуації привели Д. Вишневецького до молдавського проекту. З цього приводу Л. Винар зазначив, що, переносючи осередок козацької організації в Молдавію, Д. Вишневецький міг би легко шахувати татарську орду, що часто наїздила на Україну так званим “волоським шляхом”. Цей шлях, нагадуємо, проходив через Молдавію біля Зінькова, через Покуття і Бучани. Зрадливість молдавського боярства зірвала виконання цього плану [15, с. 62]. Л. Винар в особистості князя Д. Вишневецького виділяє лицарський світогляд, який пізнається з його справ, ідейного горіння і самопожертви в ім'я виношеної ним ідеї протитатарської боротьби, яка стояла в XVI ст. у центрі українського історичного процесу. Цікавим є факт, що Д. Вишневецький, маючи немалі можливості, не збільшував свій особистий достаток, а навпаки, “своїм коштом будував на о. Хортиці козацьку твердиню й озброював запорозьких козаків, у яких вбачав надійну силу для боротьби з татарами” [15, с. 64]. Безсумнівно, Д. Вишневецький був дуже відважним і хоробрим воїном, визначним полководцем і військовим стратегом. Недарма італійські сучасні джерела називають Д. Вишневецького “un grand soldato” – великим воїном [15, с. 64].

Здається, під впливом його життя невідомий автор записав звернення козаків при вербуванні до січового товариства нових членів: “Хто хоче за християнську віру на палю попасти, кому є охота за святий хрест бути четвертованим, колесованим, то приставай до нас. Не треба смерті боятися, од неї не встережешся” [15, с. 64]. Керуючись саме таким принципом, наш герой “своєю смертю смерть поправ”.

Ш. Лемерсьє-Келькеже дає відповідь на запитання про те, що нового вносять документи оттоманських архівів у вирішення таких проблем, як походження запорозького козацтва і роль Д. Вишневецького в організації першої Січі на о. Хортиця [128].

По-перше, турецькі документи дають змогу краще уявити “авантюру” Д. Вишневецького, вписуючи її в широкі рамки міжнародних відносин того часу.

Порівнюючи воєнні приготування Оттоманської імперії проти “Дмитрашки” з приготуваннями, здійснюваними “Блискучою Портою” в той самий час супроти інших її європейських противників – Венеції чи Священної Римської імперії, можна краще зрозуміти глибину небезпеки, яку становили собою походи литовського кондотьєра, незалежно від того, виступав він від імені царя чи сам по собі. Не менша загроза, ніж Кримському ханству, нависала власне і над оттоманськими володіннями на північному узбережжі Чорного моря.

Масова мобілізація, охопивши вісім турецьких бейликів, звернення до збройних сил Молдавії й армії кримського хана, відправлення ескадри до о. Хортиця (1557) й Азова (1559) являли собою виключні заходи і – єдиний випадок в історії Оттоманської імперії того часу – всі ці дії були спрямовані не проти держави, а проти окремої особистості, названої лютим ворогом “Блискучої порти”. Тому не можна погодитись з В. Голобуцьким, який прагнув применшити діяльність Д. Вишневецького. В. Голобуцький писав: “Під виглядом боротьби з кочовиками, про що так лицемірно заявляли магнати, вони намірялися насамперед захопити козацькі землі. Вступати в серйозну і тяжку боротьбу з татарами вони особливого бажання не мали” [312, с. 70].

У 70–80 рр. XVI ст. Оттоманська імперія потерпала від численних походів запорозького козацтва, які традиційно пов’язувались з діяльністю Д. Вишневецького і не вщухали до середини XVII ст.

Чому ж Д. Вишневецький користувався таким рідкісним привілеєм: бути особисто відомим своїм ворогам? Чи означало це визнання його дійсної незалежності як стосовно свого сюзерена – короля Польщі, так і стосовно царя, якому він служив до того часу, доки Московія погоджувалась підтримувати його дії. Можливо, також тому, що він завдавав ударів по

найбільш життєдайних місцях північного сходу імперії – Азову.

Документи оттоманських архівів проливають світло і на проблему походження козацтва. Відомо, що в турецьких текстах середини XVI ст. згадуються декілька категорій козаків: “польські козаки” (Leh Kazaqlari) – термін, яким позначали українських городових козаків, а іноді й запорожців; “московські козаки” (Moskof Kazaqlari) – так називали зазвичай донських козаків, яких “Блискуча Порта” вважала залежними від влади московського царя; “руські козаки” (Rus Kazaqlari) – цей термін є досить невизначеним, як зазначає французька дослідниця. На наш погляд, мова йшла про “українське”, – “руське” козацтво, як турки іноді називали запорожців, а іншим разом донців.

Варто звернути увагу, що в оттоманських архівах воїнство “Дмитрашки” просто називалися “русские”; можливо, під цим мали на увазі московських солдат, іноді зустрічались “невірні” (Kufar), коли мова йшла про черкесів. Термін “козак” зустрічається досить рідко, крім документів, що стосуються періодів воєнних операцій Д. Вишневецького поблизу Азова; цей термін, найімовірніше, застосовувався для позначення донських козаків. Цілком логічно, що під час походів Д. Вишневецького на Азов у 1559–1560 рр. у його лавах переважно були московські ратні люди й донські козаки.

Нарешті треба сказати про дослідження й топографічну локалізацію козацьких пам’яток Л. Падалкою – професійним археологом й істориком, який на початку 90-х рр. XIX ст. досліджував у польових умовах хортицькі урочища. Він вважав, що “є достатньо підстав приурочити острів Малу Хортицю до високого виступу правого берега на місці крутого повороту Дніпра з південного сходу на південь”. Нинішній Степок колонії Кічкас, що знаходиться на цьому місці, має суттєві ознаки колишнього острова: 1) з боку, протилежного Дніпру, названий виступ межує з досить глибокою балкою, що огинає його із західного і південно-західного боку; 2) відзначена балка усіяна каміннями різного розміру, переважно гладенькими, що дуже

нагадують русла високих річок; 3) дуже важливими даними для з'ясування питання, що нас хвилює, є гребля, яка з півночі загороджує вершину цієї балки від напору води з Дніпра; рівень води в Дніпрі біля цієї греблі настільки високий, що й тепер, якщо усунути греблю, при весняному паводку Степок колонії Кічкас був би обрізаний значною протокою від правого берега. Ймовірно, що років 300 тому, при рівні води в Дніпрі вище за середній, балка, що огинає Степок, була дном дніпровської протоки [81, с. 262].

Дослідник пояснює: “Відзначений Степок у східній і північно-східній частині значно височіє, як і підвищена частина сусіднього острова Велика Хортиця” [81, с. 262]. Цим Л. Падалка спростовує думку Д. Яворницького, який о. Мала Хортиця переносив на о. Канцерівський, розміщений у старому руслі Дніпра. Далі Л. Падалка робить висновок: “... острів Мала Хортиця слід шукати, безсумнівно, вище острова Велика Хортиця” [81, с. 263]. В урочищі Степок Л. Падалка виявив і виконав заміри решток фортифікації – “окоп”: “Окоп цей займає площу близько двох десятин; поздовжні вали окопу тягнуться зі сходу на захід протягом сажнів 100; довжина поперечного валу, що становить східний бік “окопу”, досягає сажнів 45; вихід з “окопу” звернутий до відзначеної вище балки, що огинає цю місцевість із заходу на південь; поздовжні вали “окопу”, які спускаються до цієї балки, закінчуються квадратними насипами, сажнів близько 10 на кожному боці валів, що становлять два квадрати. Вали “окопу” місцями майже зрівнялися із землею; краще збереглися вони поблизу кутів “окопу”. Висота валів сягає 5–6 сажнів через верх в “окопі” і близько 8 сажнів у квадратних фігурах, що нагадують редути [81, с. 271].

Зауважимо, що Л. Падалка задається риторичним запитанням: “Чи в цих залишках земляного укріплення слід шукати сліди “замку”?”

Еволюція фортифікації січових комплексів постійно змінювалась, від укріплених “городків”, “окопів”, бекетів створювалася остаточна модель січі, така, якою постала Чортомлицька Січ (1652–1709). До того в ранніх січах

система фортифікації нам не відома, відсутня джерельна база про запорозькі січі за винятком останніх трьох (названої і Нової Січі та її попередниці – Кам'янської). Якщо Д. Яворницький прагнув якнайточніше виконати креслунки планів січей: Томаківської, Базавлуцької, Микитинської, – то ці планувальні схеми за відомих причин не дають ніякого пояснення про їх дійсну архітектуру. Д. Яворницький виконував обміри тих слідів фортифікації, які збереглися дуже фрагментарно, реконструюючи лише її приблизні планувальні схеми.

Обставини життя козаків-уходників із самого початку штовхали їх на шлях організації (на перших порах німціної фортеці, окопу чи редуту). Зрештою, січ починалася не з фортифікації, а з добре організованого та об'єднаного спільною метою первинного осередку, здатного до саморозвитку та вдосконалення. Таким осередком спершу ставав загін – ватага, очолюваний найбільш впливовою особою – отаманом.

Д. Вишневецький був ватагом, який заклав за порогами якісно нову організацію, на відміну від своїх попередників і сучасників.

У конкретно-історичних умовах середини XVI ст. перші ватажки козацтва з княжо-боярського стану перехопили естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств (друга половина XV ст.), як пише академік В. Смолій. Утворення січі Д. Вишневецьким означало, що етнічна українська державність збагатилася історичною формою, яка далеко не адекватно відображала базову основу феодального суспільства.

Стратегічне мислення такого полководця, як Д. Вишневецький, не могло не використати найголовніший стратегічний фактор – о. Хортиця: майже неприступний, де в північній частині була важлива Кічкаська переправа, а на півдні, в доступній плавневій частині – зручний дніпровський брід (літописне Протолче), впритул до Кічкаської переправи – дві важливі висоти, на острові – скеля Совутина на сході – скеля Сагайдачного, тобто реальне середовище саме по собі мало диктувати полководцю планувальну

схему укріплень. Тим більше, що головним об'єктом спостереження були Кінські плавні на Лівобережжі Дніпра, де кочували і переправлялись через Дніпро татарські улуси і кочів'я. Оскільки за 1555 р. про нього відомості відсутні, то це наводить на думку, що він міг використати цей час на завершення укріплень на хортицькому острові [340, с. 18]. У всіх листах Івану Грозному у листуванні із Сигізмундом II Августом з кримським ханом йдеться про одне: “на Днепре на Хортицком острову город поставил против Конских вод”. Про острів Мала Хортиця мова не йшла. Нагадаємо, що 30 років потому Е. Лясота назвав місце розташування Січі Д. Вишневецького – урочище Степок – о. Мала Хортиця, який, дійсно, в паводкові сезони перетворювався на острів, за розмірами значно менший, ніж Велика Хортиця [340].

Якщо цю версію зіставити з потребами Д. Вишневецького, то окремий форпост над Кічкаською переправою давав змогу здійснювати повний контроль за переходом через Дніпрові пороги і татарську переправу.

Другий плацдарм – східне узбережжя Хортиці з домінуючими висотами – міг використовувати для контролю за кримськими кочів'ями в сточищі р. Конка. Цю логіку організації авангардних форпостів він успішно використовував у 1559 р. у верхньому сточищі Дону, зберігаючи тим самим наступальну ініціативу і практичну можливість скористатися стратегічними перевагами.

Пошуки матеріальних залишків перебування Д. Вишневецького на Хортиці доцільно, насамперед, вести в домінуючих висотах острова, які могли мати стратегічне значення для Д. Вишневецького.

Відомо, що хортицький “городок” Д. Вишневецький будував в основному за власний кошт, використовуючи служивих козаків черкаського і канівського старост. До складу гарнізону могли також входити, крім козаків-уходників, представники служивої верстви – бояри, слуги, драби.

Отже, хортицький “городок” став своєрідним прототипом Запорозької Січі, предтечею всіх інших твердинь на Запорожжі, аж до моменту, коли в

80-х рр. XVI ст. Січ не перебравалась на острів Томаківка.

Насамкінець слід сказати, що тривалий час Д. Вишневецький “змальовувався” нашими істориками і красним письменством як представник “класу визискувачів”. Нещодавно на підході до Музею історії запорозького козацтва НЗ “Хортиця” встановили “меморіальну” стелу на честь Д. Вишневецького, його хортицького “городка”, закладеного 1554–1556 рр. (?!). Проте її художній рівень далекий від масштабів домінантної постаті героя української культури. Досі в Україні не створено жодного образу Байди Вишневецького, такого звучання як Тарас Бульба, Святослав Хоробрий.

4.3. Спростування історіографічної парадигми про діяльність Д. Вишневецького на московській службі

Поняття “джерела з історії українського козацтва” охоплює величезну кількість найрізноманітніших писемних пам’яток: актів, реєстрів, хронік, кодексів, історико-географічних, історико-літературних творів, агіографічних, взагалі, всіх пам’яток, що містять будь-який матеріал з українського козацтва [150, с. 396].

Сучасна інтерпретація процесу козакотворення нерідко посиляється на дефіцит артефактів. Частіше нові висновки з’являються внаслідок переосмислення вже відомих писемних джерел, як то хронік М. Стрийковського, М. Бельського, щоденника Е. Лясоти, Монгольської хроніки, булли Григорія IX та ін. До таких джерел ми зараховуємо й останнє видання Никонівського літопису, зокрема, Доповнення I до цього літопису, який зберігає свідчення про відпущення царем Московії Д. Вишневецького на “государьство въ Черкаassy” датоване 1560 р. Цей факт має особливе значення. Так, як в історіографії закорінена парадигма, з якої постать

Д. Вишневецького характеризувалась негативно, що підкреслювалось листом Івана IV Грозного Сигізмунду II Августу: “Притек он к государю нашему, как собака и потек от государя как собака же, а государю нашему и земле убытка никакого не учинил” [333, с. 557]. Об’єктивність цієї оцінки спростовується свідченням, що виявляється в Доповненні I вказаного літопису, про що мова йтиме далі.

Радянська історіографія десятиліттями підтримувала парадигму політичної дискредитації Д. Вишневецького, а вся її концепція спрямовувалась не стільки на науково-джерельний, скільки на етнічний аспект, будучи основним знаряддям русифікації української історії та літератури [18].

Періоду Д. Вишневецького передував досвід козакотворення впродовж XIII–XIV ст. та таких перших ватажків, як Я. Пенько, Я. Дашкевич, Б. Претвич, П. Лянцкоронський, С. Зборовський. Час Вишневецького – це самоорганізація запорозького козацтва в національну силу, утворену самим народом задля самозахисту і самозбереження, а Д. Вишневецькому випало на долю надати організованого змісту діяльності низового козацтва [18, с. 341]. Тому історико-політична оцінка головних потрясителів української історії, таких як Д. Вишневецький, П. Сагайдачний, І. Мазепа, продовжує залишатися негативом. Лише Б. Хмельницький в радянській історіографії висвітлювався героєм, бо “пророкував” єднання України з Росією, тому його особа стала знаковою в семантиці, його іменем названі державні нагороди, установи, заклади тощо. За два десятиліття незалежності в Україні з’явився знак Івана Мазепи як відзнака Президента України¹⁸.

З іменем Д. Вишневецького (Байди) в історіографії пов’язано десятки наукових, політологічних, публіцистичних та псевдонаукових гіпотез, оцінок, узагальнень. Здебільшого вони є суперечливими. Цього не уникли й відомі історики [312]. Одні намагаються об’єктивувати політичні розбіжності

---

¹⁸ Знак Президента України Іван Мазепа був заснований Президентом України В. Ющенком.

в його оцінці як видатного державника, полководця, дипломата, інші прагнуть принизити його роль, йдуть на довільне притягнення фактів, прямі фальсифікації. Якраз неясність й упередженість у висвітленні постаті Д. Вишневецького покликала найвизначніших українських істориків, таких як М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Яворницький, Л. Винар з властивою їм науковою методологією історичного досвіду, критично переглянути джерела й аргументовано створити правдивий образ історичного діяча. Їх праці звільнили постать українського народного героя від намулу легенд і перекручувань [97, с. 8–73].

Однак проблема об'єктивізації Д. Вишневецького досі залишається суперечливою в українській історіографії.

Як слушно зауважує сьогодні академік П. Кононенко: “Не всі в Україні готові до системного інноваційного реформування. Визнаємо чесно, що не готові й ми. Ось чому в центрі уваги постійно має бути робота з розширенням і поглибленням свого наукового мислення та світогляду: особливо у сферах самопізнання та самотворення на засадах наукової методології [341, с. 5–8].

Постать і час виникнення та становлення козацтва, як і оцінка постаті Д. Вишневецького, важливі ще й тому, що формотворчий процес раннього козакотворення виявляв себе в багатьох формах: бродники, уходники, чорні клобуки, ушкуйники, а головне – “в дружинній традиції під проводом окремих козацьких отаманів” [97, с. 24–25] Києва, Поділля, Волині, Галичини, Надпорожжя та інших земель.

Досі існує дилема інтерпретації багатьох тем і проблем козакознавства на кшталт етноніму “козак”, кількості, порядку, хронологічної і територіальної локалізації січей, проблема організації інституту православ'я на Запорозькій Січі тощо.

Питання раннього козакотворення і наступної самоорганізації Січі радянська історіографія вирішила однозначно і швидко, а щоб вийти на

потрібний результат, вибірково був використаний текст хроніки М. Бельського, який, виходячи з розуміння авторів УРЕ (Т. 1, 1961) та монографії В. Голобуцького “Запорожское казачество” (1957), розповів нам не тільки про кіш¹⁹ за порогами, але й про місце його перебування: “На південь від Хортиці лежить другий острів – Томаківка, на якому найчастіше проживають низові козаки і який править їм по суті за найсильнішу фортецю на Дніпрі” [312, с. 72–73; 342].

Ця концепція знайшла своє продовження в “Історії Української РСР” в десятикнижному виданні [343, с. 116–125]. Видання характеризувало виникнення й становлення Запорозької Січі до 40-х рр. XVI ст., аргументацією служив вибіркове посилання на вказану працю М. Бельського: “Можна припустити, отже, що кіш за порогами з’явився до 1536 р. десть у четвертому десятилітті XVI ст. [343]. То “у всякому разі до згаданого повстання за порогами вже існувала козацька організація, репрезентована кошем. Козаки, що залишились там (з гарматами, човнами), становили їх залогу” [343]. Довільне поводження з текстом відзначив і дослідник Л. Винар [97, с. 24–27].

В УРЕ автор гасла “Запорожское казачество” намагався джерельно підтвердити штучно спрепаровану й притягнуту гіпотезу радянської історії: “Заснування Запорозької Січі припадає на 40-ві рр. XVI ст.” [97, с. 24–27].

Згадуючи вже фальшиву інтерпретацію проекту Дашкевича, як з повною відповідальністю зазначає дослідник Л. Винар, можемо твердити про тенденційність висновків В. Голобуцького, так само, як про однобічне прочитання історичного джерела – “Хроніки” М. Бельського. Записки М. Бельського про козаків хронологічно відносяться до часів Стефана Баторія (1570-ві рр.), а не до 1540-х рр., як це хибно подає В. Голобуцький [97, с. 24].

Л. Винар визначив, що “хронологічно цей опис належить до так званої “війни Івоні”, тобто до 1574 р., часу, коли Д. Вишневецького вже не було з-

---

¹⁹ Подається з малої літери.

поміж живих [97, с. 25]. А саме на цьому джерелі В. Голобуцький сконструював свою гіпотезу, бажаючи протиставити козацькому замкові на Хортиці неіснуючу ще тоді Запорозьку Січ на о. Томаківка [97, с. 25].

Історіографічна okazія продовжується і серед сучасних українських істориків, які слід у слід ідуть за сконструйованою концепцією В. Голобуцького. “Перемістивши” першу Запорозьку Січ на о. Томаківка, вони звільнили себе від потреби коментувати археологічні артефакти, добуті Л. Падалкою в урочищі Мала Хортиця в кінці XIX ст., та багаті матеріали з розкопок літописного Протолче на о. Хортиця, яке ми вважаємо прототипом козацьких січей пізньодавньоруської доби.

При цьому в сучасній українській історіографії не переглядаються інші джерела, такі як листування Д. Вишневецького з Сигізмундом II Августом, Іваном IV Грозним, десятки дипломатичних пам’яток, зібраних у літописному зводі В. Татищева, Никонівському списку і додатках до нього. А наряду з цим ці пам’ятки тісно пов’язані з “городком” Д. Вишневецького на о. Хортиця. Навіть термінологічне “городок” Вишневецького у багатьох авторів трансполується як “замок”, “фортеця”, що не є ідентичними дефініціями. Окрім львівського “Довідника історії України”, виданого в 2001 р., інші вітчизняні довідкові видання не переймаються вирішенням проблем. Перша Січ продовжує розміщатись на о. Мала Хортиця. Ця історична казуїстика в історіографічній традиції триває чи не з часу повернення Е. Лясоти з Базавлуцької Січі, коли з його легкої руки о. Мала Хортиця з Крарійською переправи (Кічкаський мис або урочище Степок Л. Падалки – А.С.) було “опущено” вниз на Старий Дніпро, на Канцерівський острів. “Городок” Д. Вишневецького радянська й сучасна українська історіографія вважає плацдармом для наступу на запорожців [92, с. 34–228].

Через внутрішню дискомфортність автори історії УРСР тільки один раз розміщують Запорозьку Січ на о. Мала Хортиця, а далі вживають: Хортиця, Хортиці тощо.

Шкода, що і досі немало молодих істориків, відмежувались від

реалістичної традиції, яка визнавала о. Хортиця першою Січчю, а час її формування пов'язувала з Д. Вишневецьким. Такі погляди, як зазначає А. Гурбик, “узгоджуються із поглядами на проблему, висвітлену в десятилітній “Истории Украинской ССР” та останній колективній праці співробітників Інституту історії НАН України “Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.”, а також у працях В. Голобуцького, Г. Сергієнка, С. Леп’явка і дослідженнях А. Гурбика [93; 344, с. 77–78].

Спрямованість сучасної української історіографії у вирішенні хортицької проблеми зорієнтована на неприйняття ніким не спростованого традиціоналізму, закладеного Д. Яворницьким, М. Грушевським, В. Антоновичем, українською емігрантською історичною школою З. Кузеля, Я Рудницького, А. Стороженка, М. Корзуба, Л. Винара та ін. Вони продовжують розвивати концепцію В. Голобуцького, згідно з якою, першою січчю на Запорозжі вважають Томаківську, хронологія якої за джерелами й археологічними даними об’єктивно може датуватись з кінця 1570-х і до 1593-х рр.

Тривалість дискусій з приводу генези раннього козацтва, локалізації перших січей вимагає сучасного перегляду джерел, письмових документів, археологічних артефактів, на які спираються теоретичні концепції сучасної історіографії.

Треба сказати й про листування Сигізмунда II Августа із Д. Вишневецьким: “...такая твоя приемна есть, кгда если... на так потребному месту замок забудовал, а з влаща, где бы мала быть беспечная осторожность ку повстяганю шкодников лихих людей з убеспеченьем панств наших” [345, с. 114].

Подібне дипломатичне лукавство, притамане польському листуванню, спрямовувалось на створення думки, що корона дбає про охорону свого пограниччя [92; 128].

В. Антонович писав: “Один енергійний староста канівський і черкаський, князь Дмитро Вишневецький задумав протягти козацький

кордон, щоб оборонити ті землі, куди уходники ходили на промисли. Він організував контингент козаків, які по черзі ходили на низ Дніпра і там вартували уходи від нападів татар. Ці козаки на зиму верталися додому, а навесні виходила знов нова вже черга. Ще за часів Дмитра Вишневецького козаки збудували собі там фортецю...” [70]. До уходів канівських належала вся Полтавщина, Надпорожжя, Запорожжя аж до кримсько-татарських володінь, а до черкаського староства примикала південна Київщина. У козакотворенні уходницька теорія – один із численних векторів генези козацтва. Рівнозначним йому був і геополітичний складник – погранична служба, що забезпечувала контроль над українським пограниччям, від якого залежала безпека українських земель. Розуміння процесу козакування й козакотворення можна змодельовати лише через синтез усіх факторів й умов українського пограниччя. М. Грушевський формування Хортицької Січі відносив до 1552 р, а в його списку гетьманів України та років їх гетьманування першим називає Д. Вишневецького, роки його гетьманування – 1550–1563 рр. [77]. Цю хронологію поділяв і попередник М. Грушевського В. Антонович [70, с. 233]. Автори енциклопедії українознавства (гаслова частина) заснування Січі відносять до 1552 р. [150, с. 751–752]. Хортицький “городок” вважав “першим прототипом козацької Січі” і Л. Винар, а також В. Щербак [346, с. 15–22].

Хортицький плацдарм боротьби з турецько-татарською експансією Д. Вишневецький обрав як центр своєї боротьби на Запорожжі, “підкресливши генетичний зв'язок українського середньовіччя і козацькою добою” [97, с. 29].

Принагідно згадаємо два польських джерела й одну найстарішу козацьку думу про локалізацію Хортицької Січі на однойменному острові. Польський автор Бартош Папроцький, описуючи епізод перебування С. Зборовського (? –1584) на о. Хортиця, писав: “Виїхавши з Хортиці із замку, на якому мали ночівлю, там доїхав до козаків і послів” [347, с. 156]. С. Зборовський намагався після Д. Вишневецького в 1580-х рр. використати

Запорозжя для боротьби з Туреччиною, і з цією метою в 1581 р. відвідує о. Хортиця і Томаківка. Після чого він на чолі запорозького козацтва здійснює похід в Молдавію. Отже, С. Зборовський ночував у замку, можливо, в частково відновленому самим Д. Вишневецьким “городку” у 1558 р. Свідчення С. Зборовського підтверджує і зміст листування Д. Вишневецького із Сигізмундом II Августом [348, с. 38–39].

Друге свідчення про Хортицьку Січ подав С. Сарницький під 1585 р. У своїх “анналах” польський історик розміщує першу Січ на о. Хортиця: “*Iusula est in alvo Bonistenis, dala wisniwecii herdis oconomia militari. ibi stabilitaverel*” – vide et of “*Descriptio veterat et noval Poloniae*” sub voce “Chortyca” [303, Т. 7, с. 67].

В Анналах С. Сарницького вперше йдеться про думу, в якій розповідається про загибель двох братів, українських козаків у боротьбі з волохами в 1506 р. Більшість українських істориків прийняла факт існування Хортицької Січі – 1556 р., коли Д. Вишневецький вже активно вів боротьбу проти Кримського ханату.

Питання щодо локалізації першої Січі докладно обговорювали історики в кінці XIX ст.: Д. Яворницький, Л. Падалка, у радянські часи – К. Гуслистий, О. Апанович, В. Сергійчук та ін. Тривалі дискусії не об’єктивізували проблему локалізації першої Січі і, як наслідок, в історіографії зустрічаються хронологічні розбіжності, плутана локалізація. На гранітному обеліску, встановленому на о. Хортиця в середині 80-х рр. XX ст., на відзнаку заснування Січі подано дату згідно з В. Голобуцьким “1554–1556 рр.”, звичайно, без джерельного підтвердження.

Найстаріша козацька дума “Розмова Дніпра з Дунаєм”, що дійшла до нас в єдиному варіанті і походить із “Повести малороссийские числом 16, списаны из уст сленца Ивана, лучшего рапсода которого застал я в Малороссии в начале XIX века”, як писав невідомий автор аматору-фольклористу з Миргорода В. Ломиковському. Опублікував збірку П. Житецький у журналі “Киевская старина” (1892). У заключній частині

думи про морський похід запорожців йдеться:

“До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавньої Січі поспішали,
У стародавньої Січі очертою сідали,
Сребро і злато турецьке на три часті паювали,
Мед і оковиту горіку подживали,
За весь мир господа прохали...,
Котрії козаки чистим полем гуляли,
Річки низовії, помічніці дніпровії, добре знали”.

Народний шедевр не тільки локалізує “стародавню Січ, а й визначає її місцерозташування [126, с. 87–88]. Це гирло річки Верхня Хортиця і Музичина балка о. Хортиця.

Десять років антитатарської боротьби із залученням збройних сил Московії, козаків Дону і кавказьких черкес безумовна стратегічна заслуга Д. Вишневецького. До нього Московія не знала спокою, напади татар дуже дошкуляли і попередникам Івана IV Грозного. Ставлення московського царя, литовсько-польського уряду до Д. Вишневецького підтверджують немало документів Посольського приказу – стосовно участі в поході Д. Вишневецького в 1556 р. контингенту дяка Іжевського і дітей боярських. Приводом до спільного походу послужили розвідувальні дані, які Д. Вишневецький отримав за рахунок добре розвинутої пластунської служби – “добування языков і розвідка дій кримського хана” [319, с. 22]. Д. Вишневецького перед московською стороною, очевидно, підтримали путивльські козаки, які й були учасниками його планів і походу. Заходи спільної кампанії з Москвою, на думку М. Грушевського, Д. Вишневецький мусив планувати до того, як відвідав Туреччину [155, с. 118]. Зрештою і в листі Жигмонта Августа до Радзівіла йдеться, “що найкраще було б Вишневецького стягнути з Хортиці й заманити дарунками до себе, а на його місце послати його стрієчного брата” (Listy Zygmunta Augusta, p. 5).

Той же Жигмонт писав кримському ханові: “Вишневецький охоронятиме турецькі і татарські володіння, як також їх чабанів і улуси від московських козаків” [155, с. 117]. Виходячи з цього, дипломатія Д. Вишневецького постає цілком логічною.

З Хортицького “городка” Д. Вишневецький починає кампанію 1556 р. на Очаків, чим увійшов у конфлікт з польсько-литовським урядом. Перед цим “дяка Ржевського пристали на Дніпрі черкаські, канівські, литовські люди, отамани черкаські, Ільїнським зовуть та Михайло Єськович, а з ними Іслам-Кермень, дійшли до “Ачакова”, и у Очакова остров взяли у торок и татар побили и языків піймали, ... и дяк стал противу кримців на острові и бився з ними з пищалей 6 днів” [349, с. 251].

У наступному гаслі Татищєвого літопису за вересень 1556 р. “О приезде ко царю от Вишневецького князя Дмитрия черкаського отамана Михайла Есковича” йдеться “что его государь пожаловал, а велел себе служить, а от короля с Литвы отъехал и на Дніпре на Кертицком острову город поставил против Конских Вод и Крымских кочевий. И царь и великий князь послал к Вишневецкому детей Андрея Шепотьева, да Нечая Ржищева с опасной грамотой из жалованьем” [349, с. 260]. Обидва росіянина при дворі Івана IV Грозного займали високі посади, обидва були воєводами. У результаті цього походу за дорученням Д. Вишневецького (в літописі “от дяка Іжевського”) під контролем козаків Ростлая Стефанова да Труха Павлова 400 полонених татар направили в Путивль [349, с. 259].

У четвертій частині “Истории Российской” В. Татищєва, створеній з різноманітних літописних списків, більшість яких залишилися невідомими, був складений VI том (видання “Истории в семи томах від початку царювання Івана III до обрання на царство Михайла Федоровича Романова в 1613 р. [349].

Увесь період радянської історіографії базисом політичної оцінки Д. Вишневецького були твори В. Голобуцького, висновки якого ґрунтувались на джерельній базі, представлений листуванням Сигізмунда II Августа,

Кримського хана Девлет-Гірея, документами Посольського приказу Івана IV Грозного. Ці документи фактологічні, але надто лукаві за сутністю, переповнені дипломатичними прийомами, де не прийнято виражати істинні речі і наводити реальні факти. У зв'язку з цим основний суб'єкт історії часто характеризується нерідко упереджено, про що засвідчують листи як Сигізмунда II Августа, так і Івана IV Грозного. Внаслідок цих обставин спробуємо розглянути проблему, керуючись історико-порівняльним методом, аналізуючи сутнісний характер основних джерел – “Історії Російської” (Т. 6) В. Татищева і Патріаршого або Никонівського літописів (Т. 13), особливо Доповненні I до нього, яке було видане вперше в 1904 р, за Синодальним, Лебедевським і Олександро-Невським списками.

Никонівський літопис видавався тричі, друге видання було опубліковане в дев'ятому – чотирнадцятому томах ПЗРЛ у 1961 р. Третє видання репрезентує точне фототипічне відтворення тексту Х–XIV ст. і вийшло у світ у Москві, у видавництві “Наука” в 1965 р. [350].

Видання “Історії Російської” В. Татищева і останнє видання Никонівського літопису (1965) висвітлюють події, пов'язані з діяльністю Д. Вишневецького, однак вони не повністю ідентичні, що має бути об'єктом окремого дослідження.

Порівняльний аналіз двох джерел засвідчує необхідність виправлення історичних мотивів відходу Д. Вишневецького зі служби воєводи, головнокомандувача збройними силами Московської держави. Як засвідчують наведені дані, його звільнення відбулося за згодою сторін, якщо не за власним бажанням Д. Вишневецького. Саме про це засвідчує літописне гасло під 1560 р., що виявлено в Доповненні I Никонівського літопису: “Отпустил государь Вишневецкого на государство в Черкасы” [44, с. 324].

Стосовно спільної боротьби козацтва, очолюваної Д. Вишневецьким і ратними людьми Московської держави, В. Татищевим зібрані літописні відомості, джерела дипломатичних зносин Московського царя з Д. Вишневецьким, а також Кримом, Польщею та іншими сусідніми країнами.

Близько дюжини гасел вміщує Т. 6 “Історії Російської” В. Татищева стосовно Д. Вишневецького, починаючи з 1556 р., ось їх рубрикація (гасла):

– “О приведении Крымских языков” (березень 1556 р.). Мова йде про дії козаків із Рильська отамана Михайла Грошева, який побив кримчаків і взяв “язиків” ; разом з тим кримський хан заарештував російського посла Яшку Михайлова і грозився весною в Україну вторгнутись. У тексті гасла сповіщається про наказ московського царя дяку Іжевському, майбутньому наказному воєводі при Д. Вишневецькому, йти з Путивля на Дніпро “кримських язиків добувати”. Останній на р. Пслі човни поробив і Дніпром пішов “над улусы крымские” ..., а Данила Чюлкова й Івана Мальцова послав государ “по Дону проведать про крымские вести”. Літописне оповідання завершується затриманням московських послів “Гриши Все(и) до Истома Митюкова на шляху до Ізмаїлу “и иных поймали, а ногайских послов и Андрея Тимонова взяли” [349, с. 255]. Повідомлення відображає обстановку на пограниччі напередодні активізації протистояння українсько-російських контингентів кримчакам. Учасники подій здебільшого будуть соратниками Д. Вишневецького з боку московського царя;

– “О приведении Крымских языков” (березень 1556 р.); повідомлення майже ідентичні Тим, що вміщені в Никонівському літописі [350, с. 269];

– “О послании Дьяка Ржевского” (травень 1556 р.); повідомляється, що “крымской царь, собрався выше на Конские Воды, со всеми людьми, а хочет итти на царя и великого князя Украину” [349, с. 255];

Це гасло за Никонівським літописом також ідентичне повідомленню “Історії..” В. Татищева [350, с. 270];

– “О присылке ко государю от Данила Чюлкова с Поля” (червень 1556 р.); повідомляється, що кримський хан “не пошел на царя и великого князя Украину, а пошел было на Черкасы. И как пришел на Мюс, и тут за ним прислали с Крыму, что видели многих людей русских на Днепре к Ислам-Кермену. И царь по тем вестям воротился в Крым” [349, с. 257];

– “О присылке къ государю отъ Данилка” отъ Чюлкова съ Поля”

(червень 1556 р.). Зміст цього гасла ідентичний “Історії” В. Татищева [350, с. 271];

– “О присылке Дьяка Ржевского з Днепра” (червень 1556 р.); у В. Татищева мова йде щодо дяка Ржевського: “на Днепре к нему пристали литовские люди, атаман черкасские, Млимским зовут да Михайло Ескович, а с ними 300 козаков черкас Коневских” [349, с. 257]. Описуються бойові дії дяка під Іслам-Кирменем, похід під Очаків, говориться про засаду в очеретах Дніпра, яку дяки влаштували, про героїчну 6-денну оборону на острові, про повернення полоненого з Криму “князя Афанасія Звенигородського та Вериги Кленина с товарищи”. У цьому гаслі відсутнє повідомлення про особисту участь в червневому поході українсько-російського контингенту [350, с. 271];

– “О присылке Діака Іжевского з Дніпра” (червень 1556 р.); у Никонівському літописі є деякі фактичні зміни у фінальній частині походу “... а как пошли прочь, и за ними ходили санчаки Очаковской и Тягинской съ многими людьми, и Діакъ на них учинилъ в тростинку у Днепра подсаду и побилъ ис пищалей многих людей и самъ отшелъ здорово съ всеми людма” [350, с. 271]. Отже, у Дніпровській компанії брали участь козаки черкаського отамана М. Єськовича [350]. У Никонівському літописі повернення з полону кн. Звенигородського і Вериги Кленина виділені в окреме гасло;

– “О присылке языков от Мишки” (червень 1556 р.); у В. Татищева йдеться про взяття отаманом Михайлом Черкашеніним під Керчю двох язиків: одного – татарина, другого – турчина [349, с. 257];

– “О присылке языков отъ Мишки” (червень 1556 р.); зміст гасла Никонівського літопису ідентичний з В. Татищевим [350, с. 48];

– “О приезде ко царю от Вишневецкого князя Дмитрия” (червень 1556 р.); повідомляється про прибуття отамана канівських козаків Михайла Єськовича, “что его государ пожало вал, а велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал и на Днепре на Кортицком острову город поставил против Конских Вод у крымских кочевещ. И царь и велики князь послал к

Вишневецькому детей боярских Андрея Щепотьева, до Нечая Ржищева, да того ж Михайла с опасной грамотою из жалованьем” [349, с. 260];

– “О приезде ко государю отъ Вишневецкого князя Дмитрея” (жовтень 1557 р.); повідомляється про прибуття до московського царя від Вишневецького “бить челомъ Михайло Еськович, чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить, а от короля изъ Литвы отъехалъ и на Днепре на Кортицком острову городъ поставилъ противъ Конских Водъ у Крымских кочевий”. Никонівський текст аналогічний поданому в праці В. Татищева [350, с. 275];

– “О приезде ко царю от Вишневецкого” (жовтень 1557 р.): прибув до царя від Вишневецького Андрій Щепотьев да Нечай Ртищев, да князь Семен Жижомской, да Михайло Еськович с товарищи зі звісткою Вишневецького “что он холоп царя и великого князя, и правду на том дал, что ему ехать ко государю, а потом воювати крымские улусов и под Ислам-Кермень”. Характер вчинку Д. Вишневецького автори коментують по-різному, в основному пояснюють появою неузгодженості між партнерами [349];

– “О приезде ко государю от Вишневецкого” (жовтень 1557 р.); у Никонівському літопису текст аналогічний поданому в праці В. Татищева [350, с. 276];

– “О гонце из Крыму” (грудень 1557 р.); йдеться про повідомлення царського посла Федора Загряжського з Криму, що “сее осени о Покров у него Вишневецький князь Дмитре город взял Ислам-Кирмень, и людей побил, и пушки вывез к себе на Днепр в свой город...”, а “черкасы пятигорские взяли два города, Темряк да Тамань...” [349, с. 261];

– “О гонць ис Крыму” ; текст гасла в Никонівському списку аналогічний поданому в праці В. Татищева [350, с. 276];

– “О присылке ко царю от Вишневецкого со Днепра” (травень 1557 р.). “Козаки Д. Вишневецкого Дениска Малов с товарищи, путимцов А писал ко государю, что царь крымской Девлет Кирей и с сыном и со всеми

людьми крымскими приходил под его город на *Гордецкой* остров и приступал 24 [дни]. И большим милосердием и царя и государя и великого князя именем и щастием от царя отбился, и побил и царя многих людей лутчих, и пошел царь от него с великим соромом. И докуды в том городе люди будут царским именем, и крымцом на войну ходить никуды нельзя. И много Вишневецкий и крымцов кочевия поосилел” [349, с. 265];

– “О присылке къ государю отъ Вишневецкого з Днепра” (травень 1557 р.); Никонівський список подає це гасло без змін, лише прізвище Путимцева подане з великої літери, а острів названий “Хордецкий” [350, с. 281];

– “О отписке от князя Дмитрея Ивановича Вышневецкого из Черкасс да ис Канева” : “князь Дмитрий Иванович Вышневецкий, что он с Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него, и казаки от него разошлись, а царь крымской пошел на его город, да турскаго люди многие и в судех, да волохи, и он за кормом не сел в городе, а пришел за Черкасы и Каневы и государь как велит. И царь и велики князь писал ко князю Дмитрию Ивановичу, а велел ехать к себе, а Черкасы и Канев велел королю отступитца, потому что царь и велики князь с королем [в] перемирье” [349, с. 289];

– “Об отписке ото князя Дмитрея Ивановича Вишневецкого изъ Черкасъ да ис Канева” (жовтень 1558 р.); Никонівський літопис подає текст, ідентичний наведеному в праці В. Татищева [350, с. 286];

– “О приезде ко царю Вишневецкого” (листопад 1558 р.): “князь Дмитрий Иванович к царю и великому князю приехал служить. И царь государь его пожаловал великим своим жалованьем и дал ему отчину город Белев со всеми волостями и селы, да в иных городех села подклетные государь ему подавал и великими жалованьи устроил. И князь Дмитрей государю и крест целовал на том животворящий, что ему служить царю и великому князю вовеки и добра хотети во всем его землям” [349, с. 269];

– “О приезде ко царю Вишневецкого” (листопад 1558 р.); у

Никонівському літопису текст гасла ідентичний поданому у праці В. Татищева [350, с. 286];

– “Об отпуске Вишневецкого на крымские улусы” (грудень 1558 р.): цар відпустив Д. Вишневецького, а з ним черкаського мурзу кабартинського Канлыча Кануковъ, “ а велел им, собрався идти всем ко князю Дмитрию на пособъ”. З Д. Вишневецьким були послані Ігнатій Заболоцький, Ширяй Кобяков з дітьми боярськими та Данило Чулков і Юрій Булгаков “и инных атаманов с козаки, до соцьких с стрельцы”. “И велел государь князю Дмитрию стояти на Днепре и беречи над крымским царем, сколько ему бы поможет...” [349, с. 270–271];

– “О отпуске Вишневецкого на крымские улусы” (грудень 1558 р.); Никонівський літопис кінець гасла подає в іншій редакції “...а велел государь ити прямо, а во Псль велель суды подьлати из запасы ити на Днепр”. Про виготовлення суден на Пслі текст у В. Татищева відсутній [350, с. 288];

– “Об отписке от Вишневецкого с Иваном Мячковым” (травень 1559 р. (?)); у В. Татищева рік не зазначений. У цьому документі виявляється колізія стосунків царя і Д. Вишневецького. Цар наказував Д. Вишневецькому і Ігнатію Заболоцькому “к себе ехать”, а на Дніпрі залишити Ширяя Кобякова, Дяка Ржевського, Андрія Щепотєва “а с козаки велел оставить Данила Чулкова да Юрья Булгакова, промысля государь себе...” [349, с. 276–277];

– “О отписке отъ Вишневецкого с Иваномъ Мягковимъ” (місяць невізразний, рік 1558). Повідомляв Мягков царя, що кримський хан, засівши в осаді, уникнув бойових дій з Д. Вишневецьким. У донесенні через Мягкова Д. Вишневецький повідомляв: “пришел на Хортинской остров, дал Богъ, съ всеми людьми здорово и тут дождался Діяка Ржевского, съ суды и встретилъ Діяка выше порогом и кошъ з запасы оставилъ немногихъ людей, дътей боярскихъ, перебрав, которые потомилися, отпустил ко царю и государю съ Онофрием Лашитцкымъ”.

У документі виразніє прагнення царя Московії вижити

Д. Вишневецького із Запорожжя, залишивши замість нього дяка Ржевського.

Л. Винар вважає, що захід Івана IV Грозного став початком конфлікту Д. Вишневецького з Москвою, який згодом змінився розривом між ними [97, с. 34]. Цим документом В. Татищев вичерпує відомості про Д. Вишневецького. Продовжує з 24 травня 1571 р., коли Москву обложив кримський хан Девлет-Гірей: “Москва сгорела вся: город, и в городе государев двор и все дворы, и посады все, и за Москвою”. И людей погорело многое множество, им же не бе числа” [349, с. 278].

Доповнення I до Никонівського літопису, створене з 1558 до 1567 рр., збереглося лише частково, а сторінки 303–329, де мова йде про Д. Вишневецького, викладені на основі Синодального й Лебедівського списків, виявлених в Олександрівській лаврі. Цей список включає події 1553–1563 рр. [44].

У гаслі I доповнення “Посылка отъ государя въ Юрьевъ” (січень 1559 р.) йдеться про вторгнення татар на Каширу. Прийшовши на річку Мечю, “за два дні до украйни и тут поимали рыболовей п’яти человек, и те рыболове сказали, что цар и великий князь на Москвѣ, а въ Нѣмцы послалѣ. И спрашивалѣ царевичѣ о Вишневетцкомѣ кнзе Дмитреѣ да о Иванѣ Шереметевѣ, а рыболове сказали Ивана на Рязани, а Вишневецкого на Туле, а князя Воротынского въ Калуге”. Як бачимо, Д. Вишневецький продовжував діяльність у Московській державі в околицях Москви [350].

Наступне гасло “О отпуске Вишневецкого на Донец” (лютий 1559 р.): “Отпустил царь великий князь воеводу своего князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого на Донецъ, а велел ему приходить на Крымские улусы, суды подъялавъ, от Азова пот Керчь и под иные улусы” [350, с. 315].

Зразу після викладу масштабних повноважень воєводи Д. Вишневецького йде гасло “О отпуске Данила Одашева на Дніпрѣ” : “Того же месяца “отпустил цар и великий князь воєводѣ своїх на Днѣпрѣ, околничего своего и воеводу Данила Федоровича Адашева да воеводу Игнатия Григорьевича Заболоцкого да Ширея Васильевича Кобякова да

головъ стрѣleckихъ съ стрѣльцы да головъ з дѣтми боярскими да атамановъ съ казаки; а вельмѣ государь дѣла своего береги на Днѣпрѣ и промышляти на Крымскіе улусы. Были на три полки: въ болшомъ полку воєводы Данило да Ширяй Кобяковъ да голова Яковъ Бундовъ; въ передовомъ полку воевода Игнатій Заболоцкой да голова Дьяк Ржевской”. Отже, передбачення Л. Винара щодо спроб відсторонити Д. Вишневецького від Запорожжя обґрунтовується джерельно [350, с. 316].

У гаслі “О прїѣздѣ Вишневецького з Дону” повідомляється: “Того же мѣсяца пришель Вишневецькой з Дону, а с нимъ прислали Черкасы Ичюрука – мырзу Черкаского: всѣ Черкасы бѣютъ челомъ, чтобы ихъ государь пожаловалъ, далъ бы имъ воеводу своего въ Черкасы и вельмѣ бы ихъ всѣхъ крестити [350, с. 320].

Про авторитет серед воєноначальників і населення кавказьких Черкас засвідчує таке гасло: “Пришли з Днепра Черкасы” (грудень 1559 р. або початок 1560 р.): “ходилъ Тягобердѣй – мырза, а сним атаманы и казаки Черкасскіе, которые служатъ царю и великому князю, на Крымскіе улусы и повоевалъ многіе улусы; и бой имъ съ Крымцы былъ великой, а побии многыхъ людей Крымскихъ и Нагайскихъ, убили семь мырзъ и поимали многіе улусы и пришли ко государю” [350, с. 323]. З моменту ізоляції Д. Вишневецького від Запорожжя “на пасовищах Молочные Воды, Овечьи Воды и Конские повоевал Тинбай – мырза многіе улусы, и Нагаи къ нему пристали многіе”.

Нарешті, в цьому Доповненні останнє гасло “Отпустилъ государь Вишневецького на государство Черкасы” : “мѣсяца февраля отпустил царь и велики князь въ Черкасы по ихъ челобитью воеводу своего князя Дмитрея Ивановича Вишневецького, а съ ними отпустилъ вмѣстѣ князей Черкасскихъ князя Ивана Омушука да князя Василя Сибока з братьею, и поповъ съ ними крестіанськихъ отпустилъ, а велелъ ихъ крестити по ихъ обѣщанію и по челобитью и промышляти надъ Крымскимъ царемъ” [350, с. 324].

Мотивація, на перший погляд, неконфліктного звільнення воєводи,

князя Д. Вишневецького, який володів статусом головного воєводи до 1559 р. потребує окремого дослідження.

4.4. Запорозьке козацтво на о. Хортиця в часи перебування козацьких гетьманів Я. Шаха та П. Сагайдачного

Козацька історія Хортиці в різноманітних джерелах, у пам'яті народу пов'язана ще з двома козацькими гетьманами – Я. Шахом і П. Сагайдачним.

Ім'я козацького гетьмана Я. Шаха майже незнане в історичних працях. Лише довідкові видання з історії України, зокрема енциклопедії, побіжно згадують цього гетьмана. Згадує його і М. Драгоманов у праці “Про українських козаків, татар та турків” : “А були й інші ватажки, зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах” [351, с. 18]. М. Грушевський у додатку до праці “Ілюстрована історія України” серед перших українських гетьманів називає Я. Шаха (1576–1577) після Д. Вишневецького (1550–1563) та Б. Ружинського (1575–1576) [77, с. 523]. У додатку до праці В. Антоновича “Про козацькі часи на Україні” з посиланням на М. Грушевського Я. Шах теж названий з-поміж перших [70, с. 232]. Д. Яворницький в “Історії запорозьких козаків” наводить дані, що Я. Шах “с казаками благополучно и без урона возвел Подкову на волоське господарство” [319]. Тоді козаки вступили в місто Яси напередодні св. Андрія 1577 р., а І. Підкова тут же відпустив на волю всіх полонених, що були в цьому місті, без викупу. І. Підкова наступним кроком почав роздавати посади своїм сподвижникам. Я. Шаху довірив увесь волоський народ. Після цього він відправив турецькому султану посла за “господарським прапором”, але посла перехопили й не допустили до султана. Тим часом попередній господар Петро, зібравши велике військо, рушив на м. Яси. На раді козаки запропонували І. Підкові залишити Яси і вийти назустріч Петру. І. Підкова

прийняв пропозицію козаків і з козацьким військом та волоським народом виступив проти Петра. В авангарді був козацький підрозділ, йому й довелося першим вступити в бій. Боячись зради волохів, Я. Шах поставив на сторожі декілька козаків, щоб наглядали за їх поведінкою, а сам наказав погнати попереду війська стада коней і рогатої худоби, бажаючи збити піхотинців противника з місця. Турки довго гарцювали на виду у війська І. Підкови, що аж козаки почали втрачати терпіння, намагаючись вступити в бій. Я. Шах бажав, щоб турки ще ближче підійшли. А коли турки атакували авангард Я. Шаха, козаки за його сигналом відкрили рушничний вогонь. Перша частина війська Петра була побита, а інша відступила в тил. Козаки, скориставшись цим, почали стрільбу по худобі, виставленій І. Підковою, перелякана худоба зім'яла останки війська Петра. На правому фланзі козацького війська знаходився І. Підкова, а на лівому – Я. Шах, помітивши ситуацію, вони одночасно вдарили на ворогів і сікли їх так, що більша частина противника впала на полі бою. Петро встиг із залишками війська врятуватись втечею. Однак, незважаючи на переможний кінець битви, І. Підкова сумнівався в тому, що йому вдасться утримати молдавські володіння, зважаючи на повідомлення, що до Петра йшла допомога від семиградського господаря Христофера Баторія – брата короля Польщі Стефана Баторія.

Враховуючи обставини, що склалися, І. Підкова виїхав вчасно з міста Яси, захопивши попередньо 14 гармат, цінні речі і запас провізії. Відступаючи в низов'я Дніпра, оминаючи поля з великим снігом, намагався уникнути переслідування гетьмана і брацлавського воєводи Я. Збараського. Останній тоді перебував у Немирові і запросив кількох старшин, що мали неприємності від короля через І. Підкову, якого козаки привели на молдавський стіл; це дало привід турецькому султану порушити мир. До самого І. Підкови у нього буцімто претензій не було. Він рекомендував йому їхати до короля й виправдати свій вчинок. Воєвода обіцяв вивести гетьмана на коронного гетьмана, а той уже мав звести І. Підкову з королем. Як відомо,

І. Підкова прийняв пропозицію воєводи, відправився з ним до коронного гетьмана, залишивши Я. Збаражському 12 гармат, а коронному подарував – дві. Коронний гетьман відіслав І. Підкову у Варшаву. Король прийняв його вороже, наказав зачинити його у в'язницю, надіти на нього кайдани і поставити посилену сторожу. Турецький султан, дізнавшись про це, надіслав свого чауша до короля з вимогою видати йому І. Підкову. Однак король Польщі наказав стратити І. Підкову. Йому у Львові 1578 р. відтяли голову. Польський король здійснив це у процесі підготовки до війни з російським царем і прагнув з боку турків домогтися невтручання в його дії. Д. Яворницький пише, що після страти поляками І. Підкови козаки використали його брата Олександра і з ним знову вторглися в Молдавію, вигнали Петра і поставили на престол того ж таки Олександра. Проте турки цього разу розбили козаків, багатьох з них повели в Царгород, а схопленого претендента на молдавський престол (Олександра) посадили на палю. Так загинули брати Підкови. Низові козаки продовжували турбувати володарів Порту і Польщі. С. Баторій розсилав попередження в Крим, щоб ніяк не підтримувати низовців, “і не забезпечувати їх порохом, свинцем і продовольством...” [319]. У ті часи ханський посол прямо вказував, що “поводирі низовців – Шах і Арковський – зимували один в Немирові, а другий у Києві” [319].

У коментарях Г. Сергієнка до другого тому Д. Яворницького ім'я Я. Шаха стоїть в одному ряду з видатними організаторами козацтва, зокрема, такими як Д. Вишневецький, Я. Бадовський, І. Свирговський, Б. Ружинський, Самійло Кішка, І. Підкова – бойовий побратим Я. Шаха.

Отже, роки народження і смерті Я. Шаха невідомі. Вперше його згадує в “Хроніці польській” М. Бельський як козацького ватажка, який очолював козаків на службі у Київського воєводи Костянтина Острозького. Тоді козацький підрозділ з 1200 козаків, очолюваний Я. Шахом, брав участь у поході на Молдавію (1577–1578). Я. Шах також, як зазначає Г. Сергієнко, очолював морські походи козаків проти Кримського ханства і Туреччини

[319].

З історії морських походів, які здійснювали низові козаки в 1575–1546 рр., найбільш потужними були штурми фортеці Трапезунд, розгромлення морських пірсів і передмістя Стамбула, взяття фортець Кілії, Сілістрії й Синопа. У 1576 р. відбувся похід на Варну [307, с. 80]. Тоді морські походи на турецьке узбережжя запорожці здійснювали майже щорічно. Імовірно, що саме вони пов'язані з діяльністю гетьмана Я. Шаха і його перебуванням на о. Хортиця. Можливо, укріплювався він на острові в 1577 р., коли І. Підкова терпів тортури у Варшаві та Львові. В. Голобуцький, посилаючись на працю М. Драгоманова “Про українських козаків, татар та турків”, писав: “А були й інші ватажки, зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах”, про яких не було записано в літописах [312, с. 124].

Історія Русів подає про Я. Шаха такі відомості: “На місце вбитого Гетьмана Підкови обрано Гетьманом 1582-го року Осавула Генерального Якова Шаха, і першим його старанням було помститися на Волохах за смерть Гетьмана Підкови, котрий був великий Шахові друг, а козакам вельми люб'язний. Він доповідав королеві, що турки, взявши під свою протекцію Валахію та Молдавію і посилаючись, особливо у Валахії, наближаються до кордонів Польських та Руських. І тому від Короля С. Баторія вислано Гетьманові наказ оберігати і примножувати на них війська та роз'їзди. Гетьманові цього і треба було. Він, примноживши військо, висловив його роз'їздом, вниз Дністра, а сам з великою потугою вирушив угору тією ж річкою і, зловивши біля кордонів кілька турків військового звання, тим, зробивши начальний похід од границі до Валахії, напав на місто Бухарест, вибив і випалив його передмістя, а твердиню взяв в облогу і зажадав од міщан видати винуватців смерті Гетьмана і Господаря Підкови, погрожуючи в противному разі обернути все на попіл та купу каміння. Міщани не забарилися виконати його вимоги і видали сімнадцять чоловік винних з самим Боярином, що Підкову на смерть віддав. Гетьман, обрізавши їм вуха і носи, звелів повісити їх на виду у міщан з написом, прибитим на церкві

Никольській: “Так покарано віроломців і зрадників, що проливають кров християнську невинну”. Уряд Турецький не залишив без уваги напад Гетьмана з військом на Валахію і Бухарест. Султан їх вимагав через посланців своїх відшкодування від Короля Польського, а проміж тим дав наказ арештувати всіх купців Польських і Руських, які вели торгівлю в Молдавії, Валохії і в Криму. Король Польський, приступаючи за задоволення Турецьких вимог, віддав Гетьмана під суд і насланим до військового Малоросійського Трибуналу універсалом звелів старшині Генеральній і всьому військові судити Гетьмана. Він був усунений від Гетьманства і засуджений на довічне ув’язнення в Монастир Канівський, де по волі своїй посвячений у ченці і скінчив життя спокійно в чернецтві” [352, с. 68–69]. ...На місце Гетьмана Шаха року 1583-го обрано Гетьманом із Полковників Дем’яна Скалозуба” [319, с. 69]. Енциклопедія українознавства у томі 10 сповіщає, що “Я. Шах гетьманував у низовців в 1577–1579 рр., претендент на молдавський престол, побратим І. Підкови, з яким ходив походом на Молдавію (1577), а 1576–1577 рр. розгромив на Дніпрі татарського посла, який повертався з Москви, чим накликав татарські напади на Волинь. Водив козаків на поляків” [303, Т. 10, с. 3793]. Новітній довідник з Історії України повідомляє те саме, без будь-яких доповнень [191, с. 1072].

Питання часу і характеру діяльності П. Сагайдачного на о. Хортиця залишається невирішеною проблемою як в історіографії, так і в допоміжних історичних дисциплінах.

“Його люто ненавиділи вороги. Остерігалися свої за грізний характер і важку руку. Однак у всіх випадках його сучасники виділяли в ньому незламну волю, гострий розум і блискучий талант полководця”, – так характеризував гетьмана реєстрового козацтва наш сучасник, відомий історик П. Сас [353, с. 138, 315–328].

Про П. Конашевича-Сагайдачного написано багато праць, їх автори намагалися будь-що розширити ті скупі відомості, що збереглися про нього. Про діяльність гетьмана писали козацькі хроністи й іноземні автори,

найперші повідомлення подає російський князь С. Мишецький у своїй “Истории о казаках запорожских”, коли П. Сагайдачним чи за його наказом на о. Хортиця була зведена друга Хортицька Січ. Військовий російський інженер-фортифікатор, перелічуючи назви й місця розташування запорозьких січей, називає її четвертою.

Працю С. Мишецького копіювали і коментували його сучасники – історики і військові спеціалісти О. Рігельман, Г. Міллер, П. Симоновський, Д. Бантиш-Каменський, М. Бантиш-Каменський, М. Максимович [354], І. Каманін [355], В. Барвінський [356], В. Антонович [70], М. Грушевський [155], К. Гуслистий [357] та П. Сас [358] та ін.

Ще в середині XIX ст. з приводу праці С. Мишецького не обійшлося без казусу. О. Бодянський у Московській університетській типографії в 1847 р. видає працю “История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся”. Рукопис роботи був виявлений О. Бодянським у бібліотеці Г. Міллера. У передмові до цього видання О. Бодянський пише, що “...оно есть произведение инженера – генерала-майора А. Ригельмана...”. Обережний О. Бодянський все ж таки в кінці розлогої передмови ділиться, “что со временем, при дружных поисках, откроется, быть может, и самое имя сочинителя этого описания...” [359]. Праця вийшла серед літа 1847 р., але О. Бодянський встиг 26 червня того року додати поправку: “... догадка моя о сочинителе этой “Истории о казаках запорожских” не оправдалась, и что им был инженер-подпоручик, князь Семен Иванович Мышецкий, находящийся, по словам Ригельмана, от 1736 по 1740 гг. в Сече, для построения тогда к оной крепостного укрепления, и составивший, по сказаниям тогдашнего Кошевого атамана и прочих казаков, эту Историю на самом месте”. Так було збережене ім’я автора твору, що був написаний на місці за бажанням “старейших козаков” військовим офіцером С. Мишецьким [359, с. 43].

Після розділу “О зачатии войска” в другому розділі повідомляється: “О прежнем житии оных Запорожских Казаков, где оные свои главные жилища,

а по их званию, сечи имели:

В Седнове, которое отстоит от реки Черникова 30 верст.

В Каневе, которое состоит ниже Переяслова, на правой стороне Днепра.

В Переволочной.

На Хортице.

Оной остров лежит ниже Волным порогов в 15 верстах, который имеет длины 12 верст, ширины в 1½ версты: с одной стороны Днепром, а с другой речка Хортица, которая вышла устьем из Днепра.

В Томаковке, которой состоит между Хортица и старой Сечи” [60, с. 6].

Аналіз всіх десяти місцезнаходжень, визначених С. Мишецьким козацьких січей, показує, що він досить точно встановив їх локалізацію, вказуючи на близькі до справжніх відстані між ними та інші виміри, що було характерно для освіченого офіцера.

Нас цікавить та частина тексту С. Мишецького, яка стосується “першої” Січі на о. Хортиця. В “Известиях о запорожских казаках”, виданих 1760 р. у Санкт-Петербурзькій академії наук, це повідомлення супроводжується приміткою, що ці матеріали отримані від російського офіцера, “находящегося некоторое время между Запорожскими Казаками”, посилення нібито адресується до твору С. Мишецького. Але в “Истории о казаках запорожских...” подібний текст відсутній. Отже, в повідомленні Російської академії наук він подається так: “Около 1620 года был на острове Хортицком окоп, сделанной по приказанию Казацкого Гетмана Петра Конашевича Сагайдачного. Сие ли было начало Сечи, точно утверждать не можно, так же и то не известно, сколь долго на сем месте Сеча стояла” [60, с. 403, 407]. Д. Яворницький, коментуючи деякі повідомлення С. Мишецького за виданням О. Бодянского (1847), у посиленні № 4 уточнює: “Иначе остров св. Григорія, Варяжський, Хиртица, Хитрицкій, Хордецкой остров” [319, с. 75]. У цьому повідомленні не визначене місце розташування Січі 1620 р., зазначається тільки, що на острові “Хортицком

окоп, сделанной по приказанию” Сагайдачного [349]. В Одеському виданні “Истории...” С. Мишецького “воин, запорожский воин, прозываемый Сагайдачный на оном острове (Хортице) построил окоп фортецию, а по их званию окопъ”, а у фразі “как поляки шли войною на Россию в 1630 (?)” Д. Яворницький рік виправляє на 1618 [319, с. 68, 75]. Г. Спаський у примітці видання “Книга, глаголемая Большой Чертеж” пояснює: “В начале XVII века Гетман Сагайдачный приказал жилища их обвести земляным окопом и деревянным тыном или засекою, от чего, может быть, получило это укрепление и название Сечи, сохранившееся и при переходе запорожцев в другие места до самого окончательного их расселения” [319, с. 259]. Д. Яворницький вважав, що зауваження Х. Лерберга може бути посилом до повторного зайняття Хортиці П. Сагайдачним на початку XVII ст. [360]. П. Сагайдачний, зайнявши острів Хортицю на початку XVII ст., заснував там збірний пункт, “но заселение это продолжалось не долго, столько же мало, как и бывшие в 1620 году, в котором сіи казаки заложили здесь крепость” (Сечу – прим. Х. Лерберга) – свідчить Д. Яворницький, посилаючись на Х. Леберга [319, с. 278–279].

Ф. Устрялов, перекладаючи “Опис України” Г. де Боплана, у примітці, посилаючись на Костянтина Багрянородного, писав: “Острів відомий під іменем св. Григорія...”, “там в начале XVII столетия запорожцы Сечь свою (имели), оставили ее, в 1620 возобновили и вскоре вновь покинули”. Д. Яворницький, процитувавши думку Ф. Устрялова, не робить поправок, коли той відносить козацьке укріплення до початку XVII ст. [319].

Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич так само вказували на острів Хортицю, повідомляючи: “там в начале XVII ст. запорожцы имели Сечь свою, оставили ее, в 1620 возобновили и вскоре вновь покинули” [66; 361].

Я. Новицький і Д. Яворницький у своїх нарисах про острів Хортицю, відповідно, виданих у 1876 і 1885 рр., не розробляють питання ймовірної локалізації хортицьких січей Д. Вишневецького і П. Конашевича-Сагайдачного. Вони також не використовували результати розкопок

Л. Падалки в урочищі Степок на Кічкаській переправі. Скоріше, обидва могли не знати про результати розкопок Л. Падалки 1884 р.

Вкрай скупі повідомлення про П. Конашевича-Сагайдачного до 1616 р. змінюються після його славетних морських походів, кульмінацією яких став штурм і розорення невільничого ринку Кримського паксу – фортеці Кафи. М. Грушевський, оцінюючи роль П. Конашевича-Сагайдачного в історії, вважав, що його діяльність створила своє десятиліття першої чверті XVII ст. [78, с. 169]. У роки діяльності П. Конашевича-Сагайдачного козаки тримали в страху все Чорне море: “окурювали мушкетним димом” стіни Константинополя, Синопа, примушували тремтіти султана Туреччини, перед яким тремтіла Польща й інші країни Європи”. У 1614 р. П. Конашевич-Сагайдачний зруйнував Синоп і спалив його цейхауз, завдавши противнику втрат на 40 млн. Весною 1615 р. вони на 80 чайках штурмували околиці Константинополя, спаливши порти Мізевну й Архіоку, безкарно спустошили маєтність і відійшли, а коли турецький флот нагнав їх біля гирла Дунаю, сміливо атакували турецькі кораблі, деякими оволоділи і спалили на виду Очакова. Турки помстилися, наславши татар на Волинь і Поділля, а турецький флот, направлений проти козаків, був розбитий ними в Дніпровському лимані, при тому козаки взяли більше ніж десять великих галер й велику кількість допоміжних суден, після чого напали і спалили Кафу [318, с. 166]. Морські походи козацтва та наступні погрози турок і нашествия татар дуже дратували і польський уряд, так само як і їх вольниці на Україні, але, як вважав М. Грушевський, “вони були потрібні, а головне – не було сили примусити їх до покори” [318, с. 166]. Внаслідок фінансового безсилля польські військові експедиції на козаків і Січ, яких за XVII ст. було кілька, закінчувалися тим, що козацькі вожді запевняли королівський уряд припинити походи на турок і татар та шляхетські маєтності, привести до послуху й порядку козаків “на волості”, виключити всіх бунтівників з реєстрів тощо. Проте фактично становище не змінювалось: козаки залишалися грізною силою у всьому Південно-Східному регіоні України

[318, с. 166]. Морське воєнне мистецтво запорожців у часи П. Конашевича-Сагайдачного набуло організованого, чітко спланованого і регулярного наступу на турецьке узбережжя, стало ефективним засобом превентивної боротьби козацтва у відповідь на турецьку експансію на українські землі [307, с. 96–97]. В організації воєнних морських походів козацтва П. Конашевич-Сагайдачний може стояти поряд з такими постатями, як Д. Вишневецький (Байда) та Самійло Кішка.

Козацький літописець Г. Граб'янка датував початок гетьманства П. Конашевича-Сагайдачного 1606 р., В. Антонович – 1601 р. М. Грушевський писав, що в козацькій політиці помітний напрям, який був характерний для діяльності П. Конашевича-Сагайдачного [77, с. 257]. Але, враховуючи всі етапи його козакування, схоже, що він гетьманував з перервами, що було властиво більшості козацької старшини, особливо гетьманам і кошовим отаманам. У вірші К. Саковича, здається, вперше чуємо, що під час здобуття Кафи (1616) П. Конашевич-Сагайдачний був гетьманом: “За свого гетьманства взяв у турків місто Кафу, аж і сам цісар турський був у великім страху, бо йому чотирнадцять тисяч людей вбиті, каторги одні палив, другі потопив – много тоді з неволі християн свободив, за що то Бог з війнством єго благословив”.

Вірші К. Саковича у формі поетичного твору, написані на погреб славетного гетьмана у високому патетичному піднесенні, були видані церковнослов'янською мовою і стали насправді першою біографічною довідкою про життєвий шлях гетьмана та найважливішим історіографічним джерелом його діяльності [358, с. 107]. Під проводом П. Конашевича-Сагайдачного козаки штурмували Очаків і Перекоп (1607) і, як було сказано, Синоп і Кафу (1616). У 1618 р. П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до антитурецької Ліги Міліції Християнства; того ж року на чолі 20-тисячного козацького війська брав участь у поході польського королевича Володислава на Москву, декілька разів розгромив московські війська. Л. Винар відносив позиційно П. Конашевича-Сагайдачного до консервативної частини козацтва,

на відміну від М. Грушевського, який вважав його прибічником поміркованої партії козацтва. Безсумнівно, П. Конашевич-Сагайдачний надав козацькій боротьбі державного характеру і водночас боровся за релігійні і культурні права українського народу. На нашу думку, блискучі морські походи П. Конашевич-Сагайдачний організував не з Січі, базою для цього могли слугувати дніпровські острови Хортиця і Томаківка. Адже основу козацьких “чайок” (балък – видовбаний з цільного дерева липи або верби, кільова частина судна) доводилось сплавляти через Дніпрові пороги. З 1620 р., використовуючи політичну ситуацію Польщі, П. Конашевич-Сагайдачний сприяє відновленню православної ієрархії в Україні. Організував висвячення Йова Борецького і трьох єпископів всупереч польській державній політиці. Друге прагнення П. Конашевича-Сагайдачного було спрямоване на забезпечення автономії, козацького устрою так званому “старшому запорозькому війську”, яке перебувало під юрисдикцією коронного гетьмана. П. Конашевич-Сагайдачний поставив ультиматум, щоб “старшого завжди вибирали самі козаки з-поміж себе, а уряд мусив його затвердити”. Польський уряд під страхом турецької загрози був змушений прийняти другу вимогу гетьмана. Тепер П. Конашевича-Сагайдачного затвердив король кошовим запорозького війська, після чого він продовжував титулуватися гетьманом. Не довіряючи полякам, П. Сагайдачний почав вимагати, щоб Korona Polska видала йому козацького гетьмана Я. Бородавку (Неродича). Бородавка був родом з українців, але вірний слуга і прихильник поляків. П. Конашевич-Сагайдачний влаштував йому процес за зраду і велів розстріляти його на виду всього польського табору [70, с. 82]. Домігшись виконання умов свого політичного проекту, П. Конашевич-Сагайдачний з’єднався з поляками і вирушив з козацьким військом проти турків. Під Хотином, з’єднавшись з К. Ходкевичем, розпочав виступ проти Османа. Перебіг подій Хотинської баталії відомий, історики єдині в головному: П. Конашевичу-Сагайдачному вдалося переломити хід Хотинської битви з противником, який кількісно переважав, отримати перемогу і врятувати не

лише Польщу, а й усю Західну Європу від неминучого османського поневолення. На жаль, через фатальну випадковість П. Конашевич-Сагайдачний був поранений отруєною стрілою. Схоже, його організм вперто боровся з отрутою, бо, повернувшись до Києва, гетьман помер 20.09.1622 р. і, за одними свідченнями, був похований у братській школі, де незадовго до цього з усім козацьким військом записався до братства, а за іншими свідченнями (М. Браичевський у коментарях до праці М. Берлинського, де він виступав редактором і автором передмови і коментарів), – у Богоявленській церкві Київського братства [362]. В останні роки життя він створив у Києві український культурний центр, зумів об'єднати козацькі збройні сили з національно-патріотичним духовенством і міщанством.

Отже, враховуючи напружену діяльність козацького гетьмана в першому і другому десятилітті XVII ст., можливість створити Хортицьку Січ у нього могла бути в періоди між 1616–1618, або 1619–1620 рр. Щоправда, М. Грушевський період його гетьманування визначав 1614(?)–1622 рр. з перервами. Логічним можна вважати те, що в Базавлуцьких плавнях дніпровського низу закладати Січ П. Конашевичу-Сагайдачному не було ніякої змоги та й потреби, там господарював в 1619–1621 рр. Я. Бородавка (Неродич).

Тобто у 1619–1621 рр. гетьманом низового козацтва був Яцко Бородавка (Неродич) – суперник П. Конашевича-Сагайдачного. На о. Хортиця Січ могли звести і за наказом П. Сагайдачного, як це засвідчували історики XVIII–XIX ст. Відправляючись восени в Київ після московського походу, П. Конашевич-Сагайдачний міг дати таке розпорядження козацьким старшинам. Могло це відбутися і в 1620 р., коли П. Сагайдачний стійко утримував паузу після поразки Польщі у двобої з Туреччиною під Цецорою. Враховуючи те, що в 1620 р. козацьким гетьманом Запорозжя було обрано Я. Бородавку (Неродича), а П. Конашевичу-Сагайдачному необхідна була стратегічна база на Запорозжі для формування його 40-тисячної козацької армії як опори свого політичного проекту в наступному 1621 р., він був

змушений шукати місця для “окопу”. Для цього він обрав о. Хортиця.

Створення Січі на о. Хортиця для забезпечення контролю за доступом на Запорожжя, Кічкаську переправу й хортицький брід, проведення мобілізації й комплектування військових підрозділів перед Хотинською компанією (1621) були найважливішими завданнями П. Конашевича-Сагайдачного. У попередній компанії під Цецорою поляки зазнали нищівної поразки – загинув коронний гетьман С. Жолкевський, М. Хмельницький, а його син Б. Хмельницький потрапив у полон. Козаки в Цецорській компанії майже не брали участі. Очікуючи наступного походу Туреччини на Польщу, П. Конашевич-Сагайдачний ретельно до нього готувався. П. Конашевич-Сагайдачний і київські кола, враховуючи ситуацію, у якій перебувала Польща, прагнули через участь козаків у наступній компанії (1621) змусити Корону визнати новостворену українську православну ієрархію. П. Сагайдачний поставив твердо умову: допоки Корона не погодиться на визнання української православної ієрархії, козацтво не зрушить з місця. Для цього він відправився на зустріч з польським королем, щоб отримати необхідні гарантії на козацькі вимоги. Однак козацьке військо було вже на марші, що змусило П. Конашевича-Сагайдачного задовольнитись загальними обіцянками короля [358, с. 168].

На нашу думку, Хортицька Січ часів П. Конашевича-Сагайдачного могла існувати двічі у 1618 і 1620 рр., як, скажімо, і Січ Д. Вишневецького 1552–1557 рр. і востаннє відновлювана ним у 1558 р.

На послідовників П. Конашевича-Сагайдачного очікували значні випробування. Хотинська запорука сприяла Польщі в мирних відносинах з Туреччиною, яку вона перестала боятися. Внаслідок цього змінився інтерес до українського козацтва, потреба в ньому згасає, а клопотів Короні воно завдавало чимало. Козацтво зазнає нових утисків польського уряду, відбувається згортання козацьких реєстрів і прав. Польщу все більше дратує роль козацтва в релігійній боротьбі, нескінченні морські походи запорожців на турецько-кримські володіння. Козацькі завоювання двох десятиліть під

проводом П. Конашевича-Сагайдачного були опорою діяльності козацьких поводитирів 30-х рр. XVII ст. З початком 1625 р. в Україні прокотилася хвиля козацьких повстань проти польського панування, ті роки стали передвісниками наступного етапу боротьби за Українську козацьку державу, але вже під проводом Б. Хмельницького.

Народна пам'ять про козацтво Хортиці складалася впродовж не одного століття: як за часів козацтва, так і після його сходження з історичної арени. Після ліквідації Нової Січі (1775) Хортиця як “рангова дача” дісталась графу Г. Потьомкіну, потім, з 1786 р. її заселила община німців-менонітів – вихідців з міста Данциг. Вони протягом усього XIX ст. на о. Хортиця облаштовували свою колонію, орали землю, випасали худобу, заготовляли й садили ліс, плодові дерева і не раз знаходили матеріальні залишки різних епох у Хортицькій землі. Перші дослідники Хортиці – О. Поль, Я. Новицький, Д. Яворницький – приділяли найпильнішу увагу хортицькому фольклору. Він творився на місці предками запорозьких козаків, що поодинокі доживали свого віку в урочищах Хортиці. Їх оповіді, легенди сповнені багатьох фактичних свідчень, їх пам'ять зберігала багато реальних або цілком можливих епізодів про козацьке минуле, де важливим є не тільки пояснювальний момент, а й реальні факти, знайдені предмети, їх характеристики. Важливими джерелами є оповідання соціально-побутового характеру. При безсумнівній жанровій специфіці і своєрідності сюжетів та образів козацьких легенд, оповідань очевидців іноді вдається локалізувати їх на місцевості [357, с. 123; 363, с. 100]. Про славетного гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного Хортиця зберігає пам'ять і до сьогодні. Я. Новицький двічі називає скелю Сагайдачного і п'ять разів – урочище Сагайдачне. Усі вони локалізуються в північно-східній частині острова поблизу Кічкаської переправи [72, с. 6, 18, 21, 34, 51]. “Погляньте хоча б на урочище Сагайдачного, на кинутий через Дніпро залізничний міст – скільки тут посеред річки і по боках вигадливих гранітних громад і каміння, що окремо видніється; скільки острівців, що потопають у зелені, піщаних кіс і

схилів, яка неймовірно прекрасна, чарівна панорама!” [364, с. 6]. Я. Новицький наводить спогади 87-річного мешканця села Вознесенка: “Острів Хортиця колись з’єднаний був з материком і між урочищем Сагайдачного і теперішнім островом, під час весняних паводків існувала вузька протока, ложе якої, дотримуючись лівого нинішнього напрямку річки, омивало скелі Сагайдачного і розташоване за ними село Вознесенку” [364]. Я. Новицький залишив важливі відомості про скелю Совутину, яка під час спорудження лінії електропередачі у 30-х рр. XX ст. частково була розібрана кар’єром, решта спланована, де й споруджено три електромачти. Отже, “за останнім редутом часів Мініха, за 300 кроків, знаходиться скеля Совутина, що виступає в Дніпро, оточена балкою з тим самим ім’ям. Висота її, при літньому рівні річки, до 60 футів, а потім вища і 3000 кв. сажень. До 1900 року, тобто до перетворення скелі, цієї мальовничої пам’ятки природи, в кар’єр для добування каміння, тут було видно земляні вали близько двох аршин висоти у формі неправильного чотирикутника: сторони валів тяглися: з північного боку – 67 погонних сажнів, східного від Дніпра – 33, південного – 73 і західного – 37. Це, мабуть, одне з найдавніших укріплень Хортиці”. “Не маючи достовірних історичних даних, – пише Я. Новицький, – важко сказати, кому належали ці фортифікаційні споруди, хоча деякі повідомлення датують їх часом Петра Сагайдачного, Дмитра Вишневецького й козацького ватага Якова Шаха” [72, с. 35]. За спогадами потомка запорожців Г. Бутка, у 1830–1840-х рр. скеля Совутина з трьох боків була оточена лісом, а малодоступні ущелини її вкривали чагарники, які, за спогадами старих дідів, служили прихистком для людей, що ховалися від рекрутчини й злочинців. Тут, на місці дерев’яного укріплення, старожили нерідко знаходили невеликі залізні наконечники списів, стремена та інші речі. У 1876 р. меноніт І. Гільденбрандт, вибираючи щебінь з ущелини скелі, виявив більше ніж 100 кидальних каменів, 96 із них були передані в Катеринославський музей ім. О. Поля.

Знайомство з німцями-менонітами хортицької колонії Я. Новицький вів

з 1870 р. У ті часи був ще живий Я. Гепнер – перший поселенець колонії, він же – фюрер менонітської колонії, вчитель Я. Купп та І. Петерс, колоністи І. Гільденбрандт, Д. Коздорф, Б. Паульс – усі вони, як засвідчував Я. Новицький, охоче і зацікавлено допомагали досліднику і були його першими екскурсоводами і збирачами старожитностей. Про них Я. Новицький все життя зберігав найтепліші спогади [72, с. 37]. Я. Новицький наводить свідчення, що “поблизу одного редути (1738–1739 рр. – *А.С.*) був установлений хрест з позначенням “1891 року, травня 7 дня, за розпорядженням земського начальника І ділянці Катеринославського повіту Григорія Тимофійовича Гаркушевського поставлений цей хрест на відзнаку запорізької церкви, що колись тут була. Великий хрест з пристойною огорожею, споруджений менонітами, стоїть і донині (1917)” [72, с. 45]. “У селі Вознесенці були люди, які ні з того ні з сього раптом багатіли, – говорить, за спогадами старожилів, Я. Новицький. – Найбільше знаходили гроші в урочищі Сагайдачного і на Хортиці, траплялися між нашими талярами, турецькі і лядські, їх збували шинкарям” [72, с. 51]. Дід Василь Панасенко-Гончаренко оповідав Я. Новицькому, що його сусіда Ляшенко в урочищі Сагайдачного знайшов скарб монет. З того часу кинув ловити рибу, став торгувати сіллю, потім відкрив магазин, заїжджий двір і “пішов жить” [72, с. 51]. Як свідчив Я. Новицький, більшість знахідок, що виявляло місцеве населення, особливо німці-меноніти, передавались Катеринославському музею ім. О. Поля.

Особливо цінними є свідчення про топоніміку урочища Сагайдачного професіонала Д. Яворницького в його праці “Остров Хортица на реке Днепре”, виданій у типографії Г.Т. Корчак-Новицького в 1896 р. Посилаючись на видання С. Мишецького [60], Д. Яворницький писав: “Против оных трех рек Сухой, Великой и Нижняя Хортица в реке Днепре имеется великий остров, Называемый Хортица, на котором издревле была запорожская сечь” [74, с. 68–69]. “Сооружение их (Січей – *А.С.*) принадлежит тем лицам, с именами которых связано и устройство самой Сечи на Хортице,

– это князь Д.И. Вишневецкий и гетьман Петр Конашевич-Сагайдачный, который своим именем дал название целому урочищу на левом берегу Днепра, против колонии Кичкаса, между “Средней” скалой и “Попелищем Сагайдака” [74, с. 17]. “В старину по урочищу Сагайдачному, по рассказам старожилов, пролегал шлях Сагайдаков, ветвь Муравского” [74, с. 17].

Д. Яворницький передає, що проїжджаючи по Новоросійському краю в 1781 р. В. Зуєв засвідчував, що в колонії Кічкас знаходилась хижа, у якій жив запорожець Дворяненко, про це писав також М. Драгоманов [339, с. 425; 365, с. 260]. За розповідями сина Якуба Гепнера 80-річного Якуба Якубовича Гепнера, Д. Яворницький повідомляє, що той у Великій Вербовій балці знайшов кривий кинджал, довгу рушницю і стальну кольчугу. Тоді, як оповідав Якуб Якубович Гепнер, всюди бродили “лугарі”. Одним літом завітали до їх оселі три лугарі і попросили продати їм молоко, скільки просили. “Один підходить до жінки і починає торгуватись, інший б’є її безміном по голові, вона падає, як сніп, на землю. Розбійники забирають гроші, зброю, коней і різні дрібні речі та відходять. У цей час нагодився господар садиби – Якуб Гепнер з двома менонітами і почав їх переслідувати. Але тут до розбійників підійшло ще двоє, оточили німців-менонітів, побили і перев’язали їх, а самі, взявши багато добра, втекли” [74]. Найціннішим свідченням Якуба Якубовича Гепнера є повідомлення, записане Д. Яворницьким: “У північній частині острова батько застав укріплення, вони були такі високі, що на них забратись було важко. З багатьох ям стирчали товсті дубові колоди і великі дикі камені (валуни – А.С.). Каміння було широкі, а глибина ям така, що впавший туди кінь там і околівав” [74, с. 45]. Враховуючи документальні дані, свідчення, що наводили Я. Новицький з Д. Яворницьким, колишні розміщення козацьких укріплень і випадково знайдені козацькі речі Січі Сагайдачного (а можливо, і Я. Шаха – А.С.) слід локалізувати в лівобережному урочищі Сагайдачного біля Кічкаської переправи супроти північно-східної частини о. Хортиця, де нині стоїть споруда Музею історії козацтва, та в урочищі Совутиної скелі (де

розміщуються три щогли лінії електропередач – А.С.). Нещодавно археолог М. Остапенко, проводячи археологічні розвідки Музичиної балки (північно-західна частина о. Хортиця), засвідчив артефакти, синхронні періоду як Д. Вишневецького, так і П. Конашевича-Сагайдачного. До описаних топонімів П. Конашевича-Сагайдачного далекої давнини слід додати такі, як “Вали Сагайдачного” (так називають лінію фортифікації на східному узбережжі Хортиці між нинішньою спорудою Музею історії козацтва (1983) і муляжем Запорозької Січі, що відновлена в урочищі Брагарня). Десь у ХІХ ст. з’являється ще одне пам’ятне місце, яке в місцевому фольклорі зветься “Люлька Сагайдака”. Не виключається, що фортифікація російсько-турецької війни 1735–1739 рр. десь перекриває фортифікацію часів раннього хортицького козацтва. Якщо це наявне, то пошуки козацьких пам’яток не є вже такими безнадійними.

Сліди перебування козацького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного Л. Падалка схильний розміщувати на лівому березі Дніпра, а також сліди старих укріплень він локалізує і на о. Хортиця [81, с. 268]. Менш виразні сліди часів П. Конашевича-Сагайдачного Л. Падалка вбачав у лівобережному урочищі Сагайдачне, де він виявляв “печища”, що розміщувались у верхньому секторі урочища: “...у безладді розкидані тут неглибокі ями, мабуть, залишки землянок, залишки погано обпеченого посуду..., такі залишки старовини можуть належати і до часів Сагайдачного” [81, с. 270]. Вказує Л. Падалка і на пам’ятку на Середній скелі, урочищі Сагайдачного, яке в народі називалось “Ліжко Сагайдачного”. Камінь цей був пристосований у вигляді заглибини для голови і ніг, а ще в 30-х рр. ХІХ ст., як свідчить Л. Падалка, можна було бачити інший цікавий камінь – “Люльку” величезних розмірів з чубуком і протичкою [81, с. 270]. Звичайно, ці свідчення Л. Падалки співзвучні з народним фольклором на зразок “миски запорожців” на скелі Середній Стіг. Проте присвячені ці пам’ятки П. Конашевичу-Сагайдачному. Перші пам’ятки “Ліжко Сагайдака” і “Люлька” не дожили до нашого часу, гуляки-бразники із сусіднього

Олександрівська звалили “Ліжко Сагайдака” в урвище ще до відвідування цього місця Л. Падалкою. Він же робить остаточний свій висновок: “Перебування Сагайдачного в цій місцевості належить до другого десятиліття XVII ст. Повідомлення Мишецького, що після Сагайдачного Хортиця не була островом, а була “з’єднаним степом”, показує, що він сплутав дані про місце окопу Сагайдачного”, які були повідомлені [81, с. 271].

Л. Падалка наводить також цінні відомості про “старі” укріплення на Совутиній скелі, котра була ще на ті часи найвищою на острові. Сліди цього укріплення на час їх спостереження Л. Падалкою були ледве помітні на місцевості. “Одну із його сторін становить крутий обривистий берег Дніпра, друга сторона (північна) захищена глибоким яром і тільки з останніх двох сторін це місце огорожене було валом і ровом, сліди яких збереглися лише із західного боку цього давнього укріплення на острові” [81, с. 271]. Л. Падалка робить висновок: “...за відзначеним нескладним характером це укріплення являє собою первісний тип укріплень”. Через відсутність підйомного матеріалу, інших матеріальних решток Л. Падалка утримувався від конкретної інтерпретації пам’ятки. Звертаючись до свідчень класичних джерел, таких як М. Бельський, Е. Лясота, Г. де Боплан, Л. Падалка висловив сумніви, що перша Січ могла бути на о. Хортиця, бо Бельський і Боплан лише радили там спорудити фортеці для контролю за проходом через пороги, а Е. Лясота вказував на рештки фортифікації Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця.

Перші твердині на Запорозжі – Хортицька, Томаківська, Базавлуцька Січі – перший етап еволюції козацької фортифікації. Наступні Січі: Микитинська, Олешківська, Кам’янська – теж не відповідали ні планувальній схемі, ні архітектурі Чортомлицькій Січі, яка за фортифікаційною схемою може вважатися військово найраціональнішою – адміністративно-політичним центром низового козацтва й одночасно Кошем, де й розміщувалась козацька організація, вся січова інфраструктура і постійний гарнізон на черговому

режимі. Еволюція запорозького козацтва як у часі, так і в просторі, мала свої етапи, форми організації і типи укріплень.

На гнашу думку, до пошуків Хортицьких Січей слід залучати місцевість і південно-східної частини о. Хортиця, де діяв дніпровський брід і літописне Протолче. Там, в урочищі Нижня Голова простежуються на поверхні сліди якихось фортифікаційних об'єктів, що схоже на колишнє розміщення тут сторожових чат, з яких козаки спостерігали за Кінськими плавнями. На сьогодні всі перспективні для пошуків території дуже спустошені; в урочищі Сагайдачного розміщений цементний завод, розібрана і пошарпана Совутина скеля, де споруджені опори ліній електропередачі. Усе це становить реальні труднощі, але пошуки необхідно продовжувати, необхідно зібрати все до дешифру, що хоч деякою мірою може пролити світло на вирішення ключової проблеми козацької Хортиці й історії козацтва загалом. Співзвучною цій ситуації була поезія товариша Д. Яворницького, українського поета Я. Щоголева:

“В гранях Січі спить нерушно
 Кам'яна планина;
 Землю, славою покриту,
 Топче товариша.
 На козацім вжитку німці
 Хат набудували,
 Ґрунт пошарпали, побили,
 Ралом заорали.
 Воля, ретязом повита,
 В плавнях спочиває,
 Слава, кров'ю перелита,
 По світу літає.....” [366].

Як свідчили Д. Яворницький і Я. Новицький, а після них і інші дослідники Хортиці, не німці-меноніти були винуватцями руйнування, а скоріше, зайди-маргінали, яким історія ця була чужинецькою й байдужою.

Пророчо звучав вірш К. Саковича про те, що слава П. Конашевича-Сагайдачного не зів'яне в пам'яті нащадків:

“Несмертельной славы достойный гетмане,
Твоя слава в молчанию нігди не зостане,
Поки Днепр з Днестром многорыбные плынути
Будутъ, поты дельности теж твои слынути...”

У тижневику “2000” (№ 13 (360) за 30 березня – 5 квітня), як-то кажуть, на злобу дня було винесено й есе О. Панасенка “Голе, босе і з шаблюкою”: українское казачество – попытка контрмифологии”. Звичайно, мова йде про повалення “міфів” про таких історичних постатей українського козацтва, як Д. Вишневецький, Б. Хмельницький, І. Мазепа та П. Конашевич-Сагайдачний.

Характеризуючи козацьку добу в умовах бездержавності українського народу у світовому вимірі, ми – українці – були завжди несаможитливими, якоюсь складовою то імперської Росії, то Польщі, то СРСР, виглядаючи в очах іноземців частиною відповідних етносів. Так формувався наш національний комплекс неповноцінності, а разом з тим – і бажання довести, що “ми не гірші за інших”... Чи не через ці стереотипи і ми досі так і не увічнили українське козацтво?

Українське козацтво, котре, на думку автора есе, з'являється з кінця XV ст., завжди ставило найчастіше вузькі цілі, мало пов'язані з ідеєю державності чи якою-небудь глобальною місією. А його діяльність зводилась в основному до морського і сухопутного піратства. Гетьман Д. Вишневецький – засновник стаціонарного “воєнного поселення” (середина XVI ст.). “Ось він і вирішив “лоскотати” собі нерви набігами на “бусурман”, для чого збудував на острові Хортиця замок, що став центром тяжіння “для джентльменів удачі”.

Власне автор есе неодинокий. На Запоріжжі нерідко висловлюють подібні “евристичні” думки з трибун і кафедр місцеві мери і професори історії; один із них, що опікується за сумісництвом обласним красназнавчим

музеєм як науково-методичним центром краю, вважає, що козацтва на о. Хортиці взагалі ніколи не було.

У будь-якому випадку, як пише О. Панасенко, “Дмитро Вишневецький до ролі національного героя ніяк не дотягує. Хоча б тому, що вів своє походження від Великого князя литовського Ольгерда”. Однак відомо, що польські хронікарі XVI ст. М. Стрийковський і Б. Папроцький помилково виводили його рід від сина князя Корибута Дмитра Ольгердовича. Та й герб Д. Вишневецького, помилково названий “Корибутом”, виник на основі родового знаку кн. Федора Несвіцького, тобто нащадка турово-пінських Рюриковичів. А щодо авантюризму Д. Вишневецького й утвореного ним козацького піратства, як пише автор есе, то адресуємо його до висновків найкомпетентніших українських істориків – М. Грушевського, М. Брайчевського, Л. Винара, П. Саса та ін. Вони визначали: “Українська козаччина створилася як реакція на тодішні суспільні і політичні відносини та татарські наїзди на Україну, що й викликало колонізацію південноукраїнських земель”.

Далі О. Панасенко задається запитанням: “Як у такому випадку Б. Хмельницькому вдалося підняти народні маси на повстання, що повністю змінило геополітичну карту Східної Європи і визначило розвиток українських земель на століття вперед?”. І дійсно, як це могло статись, адже О. Панасенко Б. Хмельницького вважає “нікудишнім” стратегом, який тричі брав у воєнні союзники кримського хана, а той тричі його зраджував під час відповідальних битв. А його метання між Польщею, Москвою, Кримом, Швецією, Туреччиною свідчать про невпевненість у завтрашньому дні, у своїх силах і перспективах, тобто, знову ж таки, про відсутність глибокого державного мислення і сильної волі, як розмірковував автор есе. “А Запорізька демократія віддавала перевагу легкокерованим сіреньким нездарам”. Що стосується постаті гетьмана І. Мазепи, то О. Панасенко вважає його “нікудишнім стратегом, який глобальним мисленням не оволодів..., історії невідомі ні великі битви, у яких він брав участь, ні його

видатні дипломатичні досягнення”. І взагалі, як вважає О. Панасенко: “Козацтво було важливим фактором в історії та розвитку українського народу, однак у більшості випадків залишалось “річчю в собі””. Добре було б аби і сентенції, висловлені автором есе, залишалися теж “річчю в собі”. О. Панасенко ображається, що козацька міфологія “впарюється як товар” у народну свідомість. “І найбільш образливе, що народ на це “ведеться”, – закінчує автор есе. Ми далекі від наміру пропагувати власний маргінес, але вказати на хронологічну експропріацію історичної самосвідомості українського народу – наше спільне завдання.

Спроба руйнування й знецінення культурних архетипів – базових елементів української культури, що завжди формували константні моделі духовного життя – не нова. Цим займалися і королі, і царі, і генсеки. Але попри всі недолугості наших опонентів, українське козацтво стало історичним символом України назавжди. А думки, які висловив автор О. Панасенко, на щастя, хвилюють не всіх українців.

Висновки до розділу 4

Історик М. Грушевський вважав, що Д. Вишневецький посприяв через путивльських козаків тому, що Іван Грозний послав дяка Ржевського в похід весною 1556 р. на Дніпро, мотивацією цього стали наміри кримського хана вторгнутись у Московську державу [155, с. 118]. Д. Вишневецький скористався тодішнім союзом Польщі і Литви з Кримом проти Москви. Участь його козаків, слуг під керівництвом черкаського отамана М. Млинського і канівського М. Єськовича в загоні дяка Ржевського була заздалегідь ним спланована. Укладаючи союз з Москвою, Д. Вишневецький прагнув деморалізувати Кримську орду, домогтися контролю в Північному Причорномор’ї, що було на руку Івану IV Грозному. Похід козацько-

московського контингенту 1556 р. виявився більш ніж ефективним: взяли Очаків, “потрясли” Іслам-Кермень, у кількох грізних баталіях знищили багато ворожої сили і звільнили багато бранців. Воєнні успіхи в 1557 р. змушували султана постійно вимагати від польсько-литовської сторони ліквідації Д. Вишневецького. Девлет-Гірей восени того ж року руйнує твердиню Д. Вишневецького на о. Хортиця, останній відступив і тієї ж осені подався до Москви. Успішна військова діяльність Д. Вишневецького на боці Москви 1558–1560 рр. проти Кримського ханату і Туреччини як головного воєводи козацько-московської сили стала серйозною загрозою для життєво-важливих комунікацій Порти. Проти Вишневецького Туреччина мобілізує чи не всі військові сили.

Проте в історіографії склалася парадигма, автором якої був радянський історик В. Голобуцький, який приписав Д. Вишневецькому як польсько-литовському магнату “зраду” не одному государю [312, с. 82]. Результати діяльності Д. Вишневецького свідчили про протилежне, у 1559 р. Іван IV Грозний намагається викликати Д. Вишневецького з Дніпра, використовуючи його як полководця під Азовом, Керчю, Таманню тощо.

У 1559 р. дяка Ржевського призначено головним воєводою московського контингенту і направлено на Дніпро. Чим викликана така орієнтація московського царя – питання майбутніх досліджень. Але розірвання договору між Д. Вишневецьким і московським царем відбулося інакше, ніж про це протягом століть в історіографії побутувала думка, базуючись на листі Івана IV Грозного польському королеві Сигізмунду II Августу.

Текст про узгоджене припинення договірних умов сторін, викладене в Доповненні І Никонівського літопису, свідчить про протилежне: Д. Вишневецький відійшов від Івана IV Грозного за власним бажанням, причиною чого стала зміна зовнішньополітичних орієнтирів політики останнього і прагнення Д. Вишневецького розіграти власну карту щодо контролю за українським пограниччям. Інертність і кволість можновладців

Польщі, Литви, Москви не влаштовувала діяльного Д. Вишневецького.

Слід сказати, що у роки української незалежності В. Голобуцький писав, що особистий погляд автора на роль Дмитра Вишневецького за останні 30 років, дещо змінився. “У роботі “Запорозьке козацтво”, підкреслюючи політику українських, польських і литовських феодалів щодо вільного населення, передусім козацтва, яке вже наприкінці XV ст. становило окрему суспільну верству, я применшив роль таких українських феодалів, як Дашкович, Ружинський, Претвич і особливо Дмитро Вишневецький в обороні кордонів України від кочових орд та їх сюзерена Оттоманської порти” [312].

У монографії “Запорозьке козацтво”, що вийшла у видавництві “Вища школа” в 1994 р., В. Голобуцький визнавав: “Пізніше, особливо під впливом документів з турецьких архівів, опублікованих у роботі французького вченого Ш. Лемерсьє-Келькеже, люб’язно присланий мені автором, я дістав змогу поглибити свою характеристику Дмитра Вишневецького і позбутися того, що Ш. Лемерсьє-Келькеже називає “мінімізацією ролі Вишневецького [46, с. 129–130]. Нарешті В. Голобуцький констатує: “...ми не збагнемо і постаті самого Д. Вишневецького. Значення його полягає в тому, що він у час, коли турецько-татарські навали загрожували не тільки Україні, а й усім християнським державам Європи, намагався своєю боротьбою стримати небезпеку, по суті, намагався створити союз держав проти турецько-татарської агресії [46, с. 138].

Зі свого боку підкреслимо: якби В. Голбуцький дійшов такого висновку, скажімо, в 1972–1973 рр., то урядовий проект “Увічнення козацтва” (1965 р.) був би реалізований.

РОЗДІЛ 5

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ – ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

5.1. Острів Хортиця в умовах військово-політичної колонізації Запорожжя

З 1701 р. узаконюється дводенна панщина і на шляху повернення у козацький стан виникають численні перепони з боку державців – в українській історії з'являється соціальне явище відоме під назвою “шування козацтва”. Воно було характерне на терені України протягом XVIII ст., особливо для соціальної царської політики в петровський час [367, с. 133]. Козацтво України в першій чверті XVIII ст. поволі втрачає значення військового (із запровадженням Петром I регулярних військових формувань), зберігаючи функції нерегулярних міліцейських підрозділів при несенні караульної служби, розвідці; значного поширення набуває використання козаків на канальних роботах у Петербурзі, фортифікаційних роботах, до яких залучалися тисячі і десятки тисяч козаків [367, с. 136]. Виснажлива політика Петра I в Україні була руйнівним фактором – спричинювала подальше економічне розорення населення, зокрема українського козацтва. Йшло поступове поглинання Росією України як чужорідного тіла, як писав у 1915 р. В. Вернадський [368, с. 147].

Після зруйнування Чортомлицької Січі і поразки в Полтавській битві військова колонізація охопила о. Хортицю і значну частину Запорожжя з початком наступної російсько-турецької війни. Восени 1736 р. на Хортиці почалось спорудження фортифікаційної системи для прикриття тилової бази російських військ, судноверфі та воєнного парусно-гребного флоту, без створення якого Росія взагалі не могла розпочинати воєнні операції під Очаковом і Кінбурном. Лінія укріплень на о. Хортиця, у правобережному

урочищі Вирва, на о. Канцерівському складалася з редутів, з'єднаних між собою валами з ровами. Ця лінія перетинала острів з півдня. Для підтримки росіян з Нової Січі був направлений контингент козаків-фортифікаторів. Так з'явилися укріплення на Хортиці часів цієї війни. Вони будувалися трьома етапами. Перший, як зазначалося вище, у 1736 р., другий – восени 1738 р., третій – протягом 1738–1739 рр., коли на фронті спалахнула епідемія чуми і частина російської армії змушена була повернутися з-під Очакова і Кінбурна на о. Хортиця і його довкілля. Прибуло тоді п'ять піхотних і три драгунські полки – шоста частина регулярних військ армії Б. Мініха. У кожному піхотному полку налічувалося по 1354 особи, а в драгунському – по 1035. Зимували вони в північній частині острова (в балках), що розміщувалися у межах фортифікаційних укріплень. Дослідники Хортиці передбачали, що саме укріплення й отаборування російської армії на о. Хортиця наклалися на старі козацькі укріплення XV–XVI ст., зведені гетьманами запорозького козацтва Д. Вишневецьким, П. Конашевичем-Сагайдачним, Я. Шахом та іншими запорозькими ватажками. Третя лінія починалася від Чорної скелі і тягнулася до південного схилу балки Каракайки. І. Карелін описав у 1874 р. ранні козацькі укріплення. Вони були квадратні. Кожен їх бік мав по 10 сажнів, траншеї тяглися від 100 до 150, а в окремих місцях – і до 220 сажнів. Глибина рову біля укріплень сягала двох аршин, а вали, хоч і були досить зруйнованими, мали триметрову висоту. Перед укріпленнями залишилися сліди ям: там колись знаходилися землянки. Російський військовий спеціаліст, автор цитованої історії російсько-турецької війни 1735–1739 рр. А. Байов на підставі документів свідчив, що при зміцненні південних кордонів з'явилася можливість користуватися переважно побудованими раніше укріпленнями, і командуванню необхідно було в існуючих фортифікаційних спорудах провести тільки поправки і деякі вдосконалення: лише в небагатьох місцях були створені нові “редути”. Звичайно, як писав М. Киценко, старі козацькі укріплення набували іншої форми, їх доповнювали, реконструювали, але одне залишається

незаперечним: вони існували [369, с. 59–66]. Війна була виснажливою і для Росії, і для України; вона не тільки не принесла перемоги, а навпаки, через бездарні дії головнокомандувача фельдмаршала Б. Мініха та інших царських генералів Росія втратила понад 100 тис. осіб вбитими, про втрати України восьмитомна історія України даних не наводить.

Державні кордони дещо просунулись на південь за рахунок приєднання козацьких територій вздовж середньої течії Дніпра. Проте все ще тривала загроза спустошливих нападів кримських і ногайських татар з півдня. Не виключалася можливість нових конфліктів між Росією і Туреччиною. Участь українського й запорозького козацтва в російсько-турецькій війні історіографія якщо не замовчувала, то принаймні й не наводила конкретних прикладів.

З матеріалів, наведених А. Байовим, відомо, що в бойових операціях лівобережних і слобідських козацьких полків брало участь шість тисяч запорожців. Виконували вони найвідповідальніше завдання – несли розвідувальну службу. Окрім охоронної пограничної служби, вони здійснювали глибокі рейди на територію ворога. Зокрема, за козаками хортицького гарнізону закріплювався кінбурнський район. Накопичений досвід запорожцями в боротьбі з кочовиками степу знадобився для налагодження служби зв'язку; на конях і човнах запорожці швидко забезпечували військове командування розвідданими й інформацією про ворога. В основному запорожці діяли проти татар Перекопської, Білгородської і Буджакської орд. Протягом 1736–1737 рр. козацька розвідка “з точністю встановила, що турки підкріплення Криму не надають, що в Перекопі здійснюються роботи з поглиблення рову, хоч сама фортеця через відсутність коштів до ладу не приводиться; що в Перекоп із Кафи привезли 80 гармат, а турецький гарнізон складається там з тисячі чоловік...” [369, с. 346]. Завдяки цим розвідданим російським військам і козакам вдалося оволодіти фортецею. Хортиця стала одним із центральних опорних пунктів, а окрема лінія постів зв'язувала Хортицю із Січчю. Біля Хортиці будувалася

Запорозька судноверф. Для боротьби із сильним турецьким флотом Росії необхідно було створити дніпровську флотилію. Для її створення на Хортиці з Брянської суднобудівної верфі було переведено дубель-шлюпки, прами, барки та інші судна. Їх переправа через пороги коштувала дорого, була небезпечною. Було вирішено будувати корабельню на острові Канцерівському і його довкіллі (район старого Дніпра в урочищі Вирва). Для керівництва роботами на о. Хортиця був командирований найдосвідченіший російський інженер, віце-адмірал Н. Сенявін. Тут, на острові Канцерівському (Мала Хортиця) розгорнулися суднобудівні роботи. А. Бродель доповідав Адміралтейській колегії, що вирішено збудувати 500 двадцятичотиривесельних дубів. У своїй інформації Б. Мініх сповіщав, що “запорожских казаков... поступками я зело доволен. Они до 2000 на дубах к Очакову прибыли и всякие вашему императорскому величеству угодные, а неприятелю вредные услуги оказывать охотно желают”. Судна будувалися за креслюнками, розробленими галерним майстром Алатинцевим (Алатчаніним) за розпорядженням віце-адмірала Н. Сенявіна. Останній став жертвою епідемії чуми, що була занесена сюди з фронту в 1738 р. За одними даними, віце-адмірал помер 28 травня 1738 р., за іншими – 25 травня і був похований над Дніпром. За свідченням місцевого населення, його поховали на солдатському кладовищі, що розміщувалося північніше Музичиної балки (сьогодні – профілакторій ВАТ “Запоріжтрансформатор”). Там довго стояв високий дубовий хрест. Коли в 50-х рр. ХХ ст. хрест зовсім згнив, на його місці хтось закріпив залізну трубу. Чума “косила” російських солдат і запорозьких козаків, їх братські могили зустрічались в різних місцях правобережжя, північної та середньої частини о. Хортиця.

Згідно з інформацією воєнного листування, станом на 14 квітня 1739 р. біля Хортиці, в гирлах річок, урочищі Вирва на стоянках стояло 336 воєнних суден. З них три – галери, 15 – бриганти, 162 – дубель-шлюпки, 19 – ластових суден, 20 – козацьких човнів тощо.

Відповідно до табеля морських, адміралтейських та інших команд, на

Хортиці знаходилось 32 флотських офіцери, шість – мічманів, 12 – боцманів, 313 – матросів, 43 – солдати-гренадери, 32 – теслярі, чотири – конопатники, три – парусники. Всього ж на Запорозькій судовой верфі рахувалося 822 “служивих”.

“На провіантській базі, – писав М. Киценко, посилаючись на документ, наведений А. Байовим (№ 89), – станом на 13 травня 1739 р. значилося: 13,017 мішків борошна, 940 – крупи, 1000 – мішків сухарів, 292 пуди солі”.

На кінець весни з раніше прибулих п’яти піхотних і трьох драгунських полків лишилося тільки 627 піхотинців і 569 служителів морської команди. За вказівкою командування, 23 квітня хортицьку базу, охоплену епідемією чуми, залишає частина воєнної парусно-гребної флотилії, більша її частина була залишена тут напризволяще. Корабельня, прикордонна митниця, провіантські склади, судна поступово занепадали. У 1740 р. російські команди зовсім залишили острів [34, с. 65].

Відомо, що близько цього часу “від росіян” був збудований ретраншемент Нової Січі. Генерал Леонтьєв під виглядом “допомоги Січі” направив саперний батальйон, який і збудував там новосіченський ретраншемент, звідки можна було завдати удару по січовиках у разі необхідності. Такі самі “пости” з’явилися і в Богородицькому, Біркутському форпостах, на Переволочній, у Старій Січі [34, с. 66]. Так, мініхівське командування брало під контроль козаків. Січове товариство все гостріше відчувало, що під тягарем війни розвалюється їх січове господарство, обмежується довіз хліба на запорозькі землі, лютує чума, занесена з-під Очакова і Кінбурна. Паланкове козацтво скаржиться кошовим І. Малашевичу й І. Белицькому на зростання втрат, примуси російського командування щодо несення служби козаками. Так, 20 листопада генерал-майор фон Бродке надіслав з Хортиці розпорядження, що 50 козаків прислали “для разъездов и для осведомления неприятельского, дабы нечаянного нападения не учинил” [34, с. 67]. Воєнна колонізація запорозьких земель російськими військами в першій половині XVIII ст. була виснажливою для економіки козацького

краю, Запорозька Січ реально ставала підконтрольною російському командуванню. Росія в ході цієї війни не вирішила питання виходу до Чорного й Азовського морів. Більше того, султанська Туреччина в союзі з іншими державами продовжувала загрожувати російським кордонам. Вихід Австрії з війни та загроза воєнного нападу з боку Швеції примусили Росію 18 вересня 1739 р. укласти Белградський трактат з Туреччиною, за яким останній поверталися Кінбурн і Очаков. Азов залишався в нейтральній зоні, а його укріплення руйнувалися. Росія здобула можливість збудувати фортецю на Дону, поблизу Черкаська, а Туреччина – в гирлі р. Кубань, неподалік Азова. Росія втрачала право утримувати флот на Чорному й Азовському морях. Загроза нападу кримських і ногайських татар з півдня продовжувала зберігатись. Становище, що склалося, не виключало можливість нових конфліктів між Росією і Туреччиною. Запорозька Нова Січ (1734–1775) розглядалася російським царизмом як опорна база, а козацтво – як авангардна сила наступної російсько-турецької війни (1769–1774), із завершенням якої Січ була ліквідована, а козацтво розпускалось і реформувалось на догоду російському царизму. Розпочиналося планомірне заселення козацьких земель російським й імміграційним населенням.

У перший же рік війни виявилось, що Росія недостатньо була готова до неї через бездарність командування. На фронті під Очаковом і Кінбурном вона зазнала великих втрат, була неспроможна розвинути стратегічну ініціативу. [370, с. 50].

На основі картографічних даних, табір “казацких шалашей” був влаштований в південно-західній частині острівця [110]. Ця частина острова в “летнее время, по убыли воды, доступна з запада сухим путем” [371, с. 202]. У наш час південна і західна частина затоплена Каховським водосховищем, а пульсуючий ритм коливань води в нижньому б’єфі значно розмив вказані піщані околиці острова Канцерівський. Красзнавець В. Фоменко, описуючи план Запорозької верфі, вказував, що той Канцерівський острівець, на якому було розпочато будівництво укріплення, названого згодом Запорозькою

верф'ю, до 1730 р. ніде не згадувався: ні в документах офіційного листування Литовського князівства, до земель якого він належав, ні в справах Кримського ханства, біля кордонів якого знаходився, ні в Статейних списках московських послів, що потрапляли до Криму степами повз нього [370, с. 49]. Розміщуючись у глибокому каньйоні Дніпровського річища, яке С. Мишецький називав р. Хортицею [60, с. 9], острівець Канцерівський за своїм розташуванням не мав жодного стратегічного значення, крім того, що був надійно схований високими берегами дніпровського річища, а із заходу – широкою Канцерівською балкою, сформованою правим гирлом р. Верхня Хортиця. Південні верфі Дніпровської гребної флотилії під час війни 1735–1739 рр. були розроблені і затверджені у двох місцях у пониззі Дніпра: одна – вище Очакова, на Капулівському мисі (сьогодні село Капулівка Нікопольського р-ну), де зливалися річки Чортомлик і Базавлук, а друга – ближче до російсько-кримського кордону, біля о. Хортиця. Адже вже на Лівобережжі, над річками Конка, Мокра і Суха Московки розміщувалися кримські кочів'я. Що стосується Канцерівської балки, навпроти якої знаходився острівець Канцерівський, то тут у другій половині XVIII ст. розташувалася німецька менонітська колонія Розенталь, яку місцеве населення називало Канцерівка. Сьогодні це урочище називається Вирва. Дійсно, колись ця територія була складовою правого берега Дніпра, і, ймовірно, внаслідок паводків на Дніпрі була відірвана від материка та стала острівцем. Принаймні картографія початку XVII ст. (Сигізмунда II Августа, 1611 р.) уже відмічає його в старому річищі. Інженер-поручик С. Мишецький, який працював у 1736–1740 рр. на Запорозькій Січі “для произведения там крепостных работ”, немало їздив по низу Дніпра і не міг не бути в районі урочища Вирва, як зазначав дослідник В. Фоменко. Чим же можна пояснити його помилку у визначенні розташування о. Мала Хортиця в річищі, яке, безумовно, утворилося за кілька мільйонів років до появи козаків [370, с. 49].

Думка дослідника може бути прийнята умовно, оскільки

С. Мишецький міг бувати тут і водним шляхом, а накладення назви Мала Хортиця на о. Канцерівський є, безперечно, невдалою компіляцією свідчення Е. Лясоти.

Я. Новицький і Д. Яворницький знали про дислокацію російського військового флоту першої половини XVIII ст. біля о. Хортиця, знали про петровські доки в Таврові, біля Воронежа, а про “Запорозьку верф” – знав уже й Афанасьєв-Чужбинський [72; 75; 372].

Будівництво великих гребних суден для військової флотилії Д. Яворницький вивчав ще у 80-х рр. XIX ст. Він повідомляв: “Острівець знаходиться майже біля самого берега річки, з правого боку, і відокремлюється від материка невеликою протокою Вирва і довжина Дніпра від північно-східного кута Хортиці до острова Канцерівського становить дві з половиною версти. Острів Канцерівський існує з давнього часу; він був відомий уже Еріху Лясоті тільки під іменем острова Мала Хортиця” [185, с. 185]. Поза островом між правим берегом був тиховод і вода заходила з правого боку балки, куди запорожці заводили свої байдаки, тут же іноді стояли і царські судна. “Якби став копати землю, то ще й тепер найшов би старі суда”, – свідчив Д. Яворницькому старий козак Й. Шуть [185, с. 185].

Д. Яворницький тут не подає цілісної характеристики острівця Канцерівського, а поділяє його на дві частини: низовинну, покриту лісом на заході, і високу, порослу травою на північному сході. “Всієї землі під островом, – свідчить Д. Яворницький, – дванадцять десятин і тисяча двісті квадратних сажнів, західний і південний краї острова похилі, а східний і північний – високі, скелясті і повністю прямовисні; середня висота їх над рівнем води доходить до семи сажнів [185, с. 185]. Описуючи укріплення в північно-східній частині о. Канцерівського, Д. Яворницький засвідчував: “Висока частина острова має укріплення на сході, півдні і заході, складається з глибоких канав з насипними валами, від двох до трьох сажнів висоти; в загальному вигляді укріплення мають форму півкола чи, точніше, підкови, північна і південна сторони якої мають по сорок сажнів, а західна – п’ятдесят

шість зі спуском три сажні для в'їзду; всередині укріплень знаходиться до двадцяти п'яти глибоких ямок, на яких ростуть дерева. Це так званий редан с флангами, закритою горжою і траверсами, направлений вгору проти течії Дніпра для оборони річки" [185, с. 185].

Д. Яворницькому на момент опису укріплення на о. Канцерівському не були відомі плани фортифікації в цьому районі, зокрема, план Верхньохортицького острова із Запорозькою верф'ю 1738 р., тому, подаючи план укріплення, він припускається деяких неточностей в орієнтації фортифікації укріплення верфі [370].

Цікавим документом, що характеризує запорозьку верф, є план Верхньохортицького острова, який був виявлений і опублікований В. Фоменком у 60-х рр. XX ст. у ЦДА ВМФ СРСР. Зазначимо, що план запорозької верфі за останні 150 років кілька разів публікувався і був відомий як План Старої Січі, про це свідчить В. Голобуцький [312]. Згідно з В. Фоменком, "план, виявлений у справах Адміралтейської колегії, відкривав нові сторінки масового будівництва гребних суден за подобою козацьких морехідних дубів" [370, с. 49]. Стосовно планів другої верфі, на Капулівському мисі, досі жодних матеріалів не було опубліковано, незважаючи на те, що вона розміщувалася поблизу Нової Січі, де діяв і працював військовий інженер-фортифікатор, кн. С. Мишецький.

Комплекс фортифікаційних споруд 1735–1739 рр. у старому руслі Дніпра, іменованому Вирва, складався з правобережного ретраншементу в Канцерівський балці, лінії редутів, що перекривала з напільного боку берегову лінію Дніпра від скелі Рогози до Царської пристані, та укріплення корабельні на о. Канцерівському. Вся площа о. Канцерівського становила близько 16 га. Звичайно, цього було замало для дислокації всього господарства верфі зі складами, пакгаузами, стапелями тощо. Враховуючи дані підводної археології і писемні свідчення російського історика А. Байова, можна визначити, що судна флотилії стояли по всіх балках дніпровського річища, а деякі навіть на новому, східному руслі Дніпра. Основні доки верфі

було влаштовано біля нижньої частини о. Канцерівського та всього урочища Вирва.

Після Д. Яворницького верф на о. Канцерівському обстежував на основі плану 1738 р. В. Фоменко, який вважав Запорозьку верф наймогутнішим укріпленням суднобудування в пониззі Дніпра. Він вказує такі розміри фортеці Запорозької верфі: східний вал з боку о. Хортиця з півночі на південь становив 85 м, мав одну стрільницю для гармати і один вихід до річища; південний вал укріплення завдяки довжині 110 м охороняв суднобудівний майдан і стоянку суден з пологої південної сторони острова, він мав два наріжних люнети, шість стрільниць для гармат і ворота головного входу. Північний вал укріплення завдяки довжині близько 105 м знаходився над крутою скелястою прірвою, був складений з кам'яних брил і мав з боку Кічкаської переправи один бастіон праворуч (у Д. Яворницького по центру – А.С.) і дві гарматні амбразури ліворуч. Усі вали фортеці були підняті на висоту 1,8 м. Західний вал з боку правобережжя Дніпра, як і східний та південний, захищений сухим ровом, глибиною 1,5 м. Біля підніжжя цих валів були вкопані загострені стовпи-палі, діаметром близько 20 см.

Внутрішня площа укріплення корабельні разом будівельною площею верфі становила понад 1 га, де розміщувались позначені літерами об'єкти. Так, пивниця для пороху й інших боєзапасів помічена літерою “Д”, вісім солдатських землянок – літерою “Г”, дві офіцерські землянки з сіними – “Е”. У південно-західній частині острова розташувались “казацкие шалаши числом 26 – “І”. Літерою “С” позначена засіка, що оточувала навколо, баня позначалася “G”, “Н” – землянки недобудовані, літерою “К” позначалися ворота в фортецю корабельні, власне ретраншемент позначався “В”.

Західне узбережжя острова з боку мілководдя і піщаних кос правого берега укріплене валом, висотою 1,5 м, і ровом такої самої глибини, при цьому, на думку дослідників цього плану, тут влаштовувалась засіка із деревами з гілками назовні. В. Фоменко вважав, що головний вхід до фортеці знаходився в її східній частині, де, згідно з планом, біля нього помічені три

землянки постійної варти. Головний вхід (“К”), напевно, використовувався в місці, де причалювали плавзасоби, і вів до центральних воріт.

Сепаратний мир, укладений Австрією без відома Росії, та епідемія чуми, над природою походження якої мовчать історики цієї війни, змусили російську армію у вересні 1739 р. залишити Очаків, Кінбурн, Молдавію, пониззя Дніпра, а о. Хортиця перетворити на карантинну зону, де вмирили інфіковані чумою солдати, матроси, козаки.

Перегнати та вивести через пороги судна і будівельні матеріали не було ніякої можливості. Їх розбирали на облаштування землянок, використовували для опалення житла, а значна частина суден, що швартувалися в балках о. Хортиця і правого берега річища, потонула, коли скресла крига. Не виключається можливість, що деякі із суден були затоплені. Д. Яворницький з оповіді хортицького вчителя меноніської колонії Я. Коппа в 1883 р. записав, як після великої повені на Дніпрі проти Наумової балки на дні Дніпра він нарахував 17 затоплених суден [185, с. 240]. Якщо в хортицьких ретраншементах російські воєнні контингенти перебували десь близько двох років, то на Вирві, Запорозькій верфі, правобережному ретраншементі – близько десяти. Офіційні рапорти-звіти російського командування, розміщені в другій частині праці А. Байова, подають статистику, згідно з якою, у 1739 р. біля Хортиці стояло близько 400 суден. На східному узбережжі, або кримському боці, стояло 188, а з очаківського боку – 148, біля Малашевських островів знаходилося 72 судна та біля Дубового острова й Хортицького ретраншементу – два. Таким чином, на хортицькій військовій базі стояло 410 суден [369]. Епідемія чуми лютувала. У кінці травня 1738 р. помирає інфікований адмірал Н. Сенявін.

Смертність була такою високою, що з раніше прибулих п'яти піхотних полків і 569 членів морської команди на о. Хортиця залишалося лише 627 піхотинців і ще менше тих, хто служив у морських загонах. Незначна частина військового контингенту за вказівкою командування була перебазована в інші місця. По Дніпру була сплавлена певна частина флотилії.

У 1739 р. Хортицький похід вдався Б. Мініху. Армія Лессі, у складі якої воювали козаки отамана О. Білого, увірвалася в Крим. Козаки провели російські війська через Сиваш і допомогли взяти Арабатську фортецю, а запорозька піхота тим часом штурмувала і громила турецький флот у гирлі Дунаю. У ході тієї війни запорожці поклали на полях битв половину свого складу, і лише незначна частина повернулась на спустілу Нову Січ, яка животіла на мізерних пайках з казенних магазинів, які видавав генерал Кейзерлінг.

Запорозька верф і деякі ретраншементи на о. Хортиця були залишені після ліквідації судобудування, а решта укріплень залишались як пограничні укріплення. За рішенням Військової колегії в 1749 р. було “велено во всем в доброе и оборонительное состояние приводить” [373, с. 39].

Тривале базування російських військ на берегах правобережного річища Хортиці і його острівних супутників сприяло відкладенню потужного культурного шару цієї доби як на суші, так і під водою. Наймасовіші знахідки: залізні цвяхи різного призначення, окуття із збудованих суден, фрагменти збережених частин суден, а саме: дубель-шлюпок, бригантин, ялів тощо. Дослідження об'єктів на суші і під водою триває з 1941 р. Напередодні Другої світової війни у фортеці Запорозької верфі експедицією Інституту археології АН УРСР у червні 1941 р. досліджувались землянки солдатської варти біля головного входу до ретраншементу Запорозької верфі. Матеріали, звісно, не збереглися. Після оголошення о. Хортиця Державним історико-культурним заповідником виявлення матеріальних решток Запорозької верфі здійснюються епізодично, хоча й кожного року. Потужні течії Дніпра і пульсуючий режим у нижньому б'єфі ускладнюють пошукові роботи, фіксацію та консервацію виявленого матеріалу під водою.

Археологи НЗ “Хортиця” – Д. Кобалія, М. Остапенко, А. Денисенко та ін. – регулярно обстежуючи акваторію заповідника, сформували важливі висновки щодо топографії полів скупчень знахідок. На сьогодні дослідники виявили 12 скупчень, із яких 11 знаходяться в старому руслі Дніпра, а одне –

в новому (коло мосту Преображенського, біля колишньої скелі Вшивої). Найгустіші скупчення виявлені проти Наумової і Громушиної балок – шість скупчень. Деякі фрагменти дубель-шлюпки, бригантини та іншого типу судна були підняті в 1971, 1999 і 2007 рр. [374, с. 176–190].

Запорозька верф досить детально передана в планах і схемах XVIII ст. Її загальні обриси подавалися як у спеціальних військово-інженерних дослідженнях [375, с. 9], так і в архітектурних концепціях та музеєфікації нашого часу. Інформацію про пам'ятки першої половини XVIII ст. на о. Хортиця подають О. Байов, О. Афанасьєв-Чужбинський, Д. Яворницький. Вони свідчать, що російські ретрешаменти могли перекривати козацьку фортифікацію часів Я. Шаха, П. Сагайдачного та ін.

До історико-культурного “освоєння” Хортиці мали стосунок і спроби реалізації Г. Потьомкіним саду-дачі на острові. Це був наступний етап нівелювання пам'яток козацтва.

Фаворит Катерини II російський князь Г. Потьомкін, який розробив і здійснив план знищення Нової Січі (1734–1775), отримав у своє володіння о. Хортиця. Проте колонізація краю розпочалася ще раніше. У 1770 р. імператриця Катерина II розпорядилася на козацьких землях споруджувати Дніпровську лінію: “Между сею вновь учреждающеюся линией... земля остается почти не обитаемая, будучи однако плодоносна, изобильна реками и разными угодиями... почему и нужно заранее сделать такие учреждения, которые бы послужили к порядочному их селению и выгодам”. Із Січчю це не було погоджено. Тому в листі кошового П. Калнишевського від 13 липня 1770 р. повідомлялось, що в зоні будівництва лінії споруджуються редути, копають землянки, косять сіно. Невдовзі до р. Мокра Московка прибуло 1700 осіб з військових і відставних солдат із сім'ями. Вони й почали неправочинну колонізацію хортицького довкілля. Як на це реагував П. Калнишевський із кошем, можна зрозуміти з такого його наказу: “Регулярним і нерегулярним військовим командам, що проходять Новоселицею та інші Запорозькі місця, в літній час квартир не давати. На те,

– продовжував кошовий, – і указів немає. Вони можуть ночувати в степу, як і всі інші військові люди” [34, с. 80]. Якщо в 1775 р. на Вольностях Війська Запорозького не було жодного чужого села, то в 1782 р. їх уже налічувалося 469. Лише в Новомосковському повіті з 1776 до 1784 рр. було роздано 581 986 десятин козацької землі, здебільшого поміщикам, які й почали закабаляти та русифікувати вільне козацьке населення краю. Г. Потьомкін, “отримавши” о. Хортиця, виготовив проект садово-паркової архітектури з півдесятком еклектичних соборів, палаців й іншої інфраструктури в античному стилі. Але насамперед розбив на Хортиці сад, а поблизу, на правому березі Дніпра, заклав два села – Новогригорівку (тепер – Верхня Хортиця) і Любимівку (сьогодні – Нижня Хортиця). Саме в Новогригорівці в імпровізованому палаці приймав Катерину II і демонстрував їй оновлення Новоросійського краю. Козакам і українцям – учасникам останніх двох російсько-турецьких війн російська імператриця землі не дала. В історичній літературі ще не розроблено питання, чому о. Хортиця якось непомітно став власністю німців-менонітів із Данціга в 1789 р. Отримавши острів у 1776 р. (версія наша – А.С.), Г. Потьомкін запланував величезне будівництво, виготовив проект, розпланував і влаштував сад у центральній частині острова з двірцево-архітектурним комплексом і раптом передав його німцям. Власне в розмові Д. Яворницького з учителем хортицької німецької колонії Я. Коппом останній сказав, що німецька община сама вибрала Хортицю, відмовившись від інших пропонованих. М. Киценко пише, що: “У 1789 р. Г. Потьомкін передав острів Хортиця казні, а через рік тут з’явилися нові господарі – німці-меноніти, які, за твердженням німецьких істориків, принесли рай цьому краю”. Якщо так, то напрошується думка, що Г. Потьомкін віддав Хортицю не без благословення імператриці Росії. Посилаючись на поточний архів Запорізького облвиконкому, М. Киценко іронічно зазначав: “... залишається історичним фактом, що меноніти були першими постійними поселенцями в цьому краї і що вони тут створили квітучі села...” [34, с. 88]. Не вступаючи в полеміку з М. Киценком, хочемо

нагадати, що спогади перших дослідників Хортиці – В. Беренштама, О.С. Афанасьєва-Чужбинського, О. Поля, Я. Новицького і Д. Яворницького – свідчать, що господарювання німців-менонітів на о. Хортиця було якщо не зразковим, то охайним і прагматичним. Завдяки їм наші дослідники отримали достовірну інформацію про природне й історичне середовище острова.

Яким був острів до появи тут російських полків, нащадок козаків Йосип Шуть, який пам'ятав Хортицю ще до заселення її німцями-менонітами, розповідав так: “У старовину, коли балки і береги Хортиці були ще заліснені, а до її землі не торкався плуг, скільки тут водилося диких коней, сайгаків, кіз, кабанів, бобрів, видр.. Багато плодилося й лебедів, журавлів, диких гусей, качок, бакланів, дроф, куріпок, стрепетів і всяких інших птахів. Рахунку їм не було. Тепер це все перевелось, кудись пішло чи знищене – важко сказати. Тільки ховрахів тоді не бачив. Це огиддя з'явилося у сорокових роках (XIX ст.) зі сходу, причому у великій кількості” [185]. Отримавши о. Хортицю з державної казни, німці-меноніти заселялися тут з 1790 р. Вісімнадцять німецьких родин були вихідцями з міста Данціг, колоністи користувалися великими пільгами, мали по 65 десятин землі, крім того, сім'я одержувала по 500 крб. на облаштування господарства, німці назавжди звільнялися від військової служби і на 30 років – від податків. Царська влада забезпечувала їх будівельним лісом. Цим царизм закривав доступ народним масам до цієї священної землі, до історичної колиски народної вольності, пам'ятки козацтва [185, с. 87].

Хортицький колоніст І. Петерс засвідчував, що тоді на Хортиці (1857) ще росло 49 000 дубів, 1000 лип, 4500 груш (з яких 2000 – у північній частині та 2500 дерев різних порід) [185]. Відвідавши Хортицю в кінці XIX ст., Д. Яворницький записав зі слів учителя менонітської школи Я. Коппа, що близько 1876 р. засох на Хортиці славетний двохтисячолітній дуб, описаний Костянтином Багрянородним як місце поклоніння русичів язичницьким богам. Д. Яворницький пише, що в 1883 р. він у супроводі Я. Коппа наткнувся на величезний пеньок. Це місце знаходилося поблизу лінії редутів

1737–1739 рр. у середній частині острова за 150 кроків від основної дороги, що вела до південної частини Хортиці. Німці так дорожили дубом, що і в присутності Д. Яворницького виказували жалобу про його втрату. “Років п’ять тому, – писав Я. Новицький, – в 1876 р. засох священний дуб на Хортиці – прекрасна старовина, що прожила десятки століть. Він був гіллястим і колосальної товщини, стояв він в 150 сажнях від Острів-Хортицької колонії, на південь, біля самої дороги...” [72]. Народна пам’ять свідчить, що багатівіковий дуб був збірним пунктом для запорожців, де збиралася козацька рада для обговорення політичних і громадських питань; під дубом колись лились і запорозькі молитви, коли козаки брались за зброю проти супротивника. У 1775 р. “по зелених святах” запорожці в останній раз віддали честь священному дубу, розпили кілька бочок горілки і в останній раз відтанцювали запорозького козачка, козаки прощались, розходились у всі кінці – “хто на Дон, хто на тихий Дунай, а хто до рідної оселі доживати віку” [34]. Дослідник о. Хортиця М. Киценко визначав, що “після ліквідації Запорозької Січі її землі знелюдніли. На Хортиці стояв лише один зимівник, та й то доти, доки господар не довідався, що острів віддається царському сатрапові Г. Потьомкіну. Дізнавшись про це, він покинув його” [34, с. 76]. Проживши 130 років на о. Хортиця, німці-меноніти завдали йому менше шкоди, ніж експериментальний інститут ЦНДПТІМЕТ південної зони СРСР, який розбив у середній частині багатопрофільне сільськогосподарське виробництво. За 50 років свого “господарювання” він залишив пошарпану й побиту землю, смітники в хортицьких балках. У середині 90-х рр. ХХ ст. це господарство було перепрофільоване і підпорядковане НЗ “Хортиця”, а населення в кількості три тисячі мешканців продовжує проживати на острові. Сьогодні спритні люди прагнуть будь-що приватизувати на о. Хортиця житловий фонд, ділянки землі, дачі тощо. Тривожно було і в німецьких колоніях Запорозького краю. До війни німці швидко багатіли і здобутий капітал вкладали в придбання вільних земель у Капустянці, Устровиці, інших селах та перетворювали їх у нові німецькі колонії – Бурвальд, Брюменгорт,

Нейостервік та ін.

Третього грудня 1916 р. меноніти, що жили на Хортиці, продали острів Олександрівській міській управі за 77 350 крб., або по 280 крб. за десятину.

Німці-меноніти перші роки свого господарювання берегли природні багатства Хортиці як свої власні. Піщані ділянки, що зазнавали значної ерозії, вони засаджували шелюгом, підсаджували ліс, розводили фруктові сади. Проте з початком Першої світової війни населення навколишніх сіл – Нескребівки (Вознесенки), Слободки, Олександрівська – почало по-хижацьки вирубувати хортицькі ліси й байраки, про що німці-меноніти неодноразово скаржилися Олександрівській управі, намагалися своїми силами організовувати чергування й охорону хортицьких лісів. Проте непоправної шкоди хортицькому довкіллю завдало функціонування вищеназваного експериментального господарства ЦНДПТИМЕТ, через діяльність якого (з 1946 р. і до оголошення Хортиці Національним заповідником (1993 р.)) у десятки разів підвищилася токсичність хортицьких ґрунтів, було знищено або значно пошкоджено десятки пам'яток історії та археології, інших пам'ятних місць.

5.2. Національний ландшафт і культура козацтва

Острів Хортиця на Дніпрі визначається, насамперед, як унікальний об'єкт ландшафту, що формувався протягом багатьох тисячоліть різних геологічних епох. Перлина дніпрової природи – останець вершини докембрійського кристалічного щита, який здавна слугував ареною діяльності людини: мезоліт, неоліт, енеоліт, бронза. Свої сліди тут залишили багато народів: сінди, кіммерійці, скіфи, анти, печеніги і половці. Пам'ятки острова доби бронзи певною мірою пов'язані з індоєвропейською прабатьківщиною. Концентрація значної кількості пам'яток на невеликій

території зумовила природний та історико-культурний статус острова як державного геологічного заказника “Дніпрові пороги” та Національного заповідника “Хортиця”.

Історико-культурне значення НЗ “Хортиця” для вітчизняної культури важко переоцінити. Острів Хортиця з довкіллям оцінюється як найунікальніший тоpos у культурі сучасної України. Його феноменальна сутність, зростаюча щорічно кількість відвідувачів дають змогу зробити висновки, що в майбутньому о. Хортиця здобуде статус туристичної Мекки.

Хортиця – багатоплановий музей просто неба в поєднанні з “неосферою” і “біосферою” відкриває нові напрями наукових підходів і поглядів до категорії “національний ландшафт” як головного базису творення національної культури, духовності, самосвідомості [376, с. 260–264].

Кожен народ, якщо він не розірваний і не розсіяний по світах, не позбавлений своєї історичної колиски, має свій національний ландшафт, де протягом століть, а то й тисячоліть формувався його національний тип, що характеризується територією, економічним розвитком, психологічним характером, ментальністю, історичною пам’яттю. Іншими словами, національний пейзаж – це система взаємопроникнення натуралістичного і субстанціонального першопочатків, які утверджували певні соціальні ідеали, діалектику часу і простору. Кожна доба, спираючись на природу, її можливості, виробляла певні ціннісні ідеали – орієнтири кожної конкретної культури.

Рідний простір, місце народження, що часто асоціюється з малою Батьківщиною, тобто вітчизняні креси, взагалі, об’єднуються словосполученням “національний пейзаж”²⁰. В. Даль застосував для пояснення цієї категорії французьке “пейзаж” та німецьке “ландшафт”, що означає “картини природи”, “сільський вид”, “пейзажний живописець”,

---

²⁰ Французьке *pay sage*, від *раус* – місцевість, країна, у літературі – зображення природи засобами художнього слова.

“пейзажист”, “видописець” [165].

Формальне тлумачення терміна “ландшафт” означає вид місцевості, ділянку землі, у межах якої наявні різні елементи природи (рельєф, вода, ґрунти), що взаємно пов’язані між собою і взаємодіють один з одним, утворюючи своєрідний вид місцевості. Кожен із ландшафтів має свій особливий вигляд. Ландшафтами можуть бути обмежені регіони: Запорозжя, Нікопольщина, Мелітопольщина, о. Хортиця тощо. Поєднання кількох ландшафтів створює природні зони.

Український степ – природна зона з певною гармонізацією багатьох елементів природи.

Культурний ландшафт – явище історичне, що змінюється з розвитком суспільства. Хортиця і такі знані ландшафти, як Кам’яна Могила, Кам’яні Могили²¹, Асканія Нова, розташовані в степовій зоні України, уособлюють собою території, що характеризуються загальними природними типовими ознаками (рельєф, клімат, ґрунти) та певними історичними особливостями розвитку. Названі еталонні ландшафти презентують не лише різні ландшафтні типи, а й історико-культурний характер у націотворчому процесі, у якому, крім природних факторів, важливим компонентом є історична пам’ять народу.

Фізична географія українських ландшафтів еволюціонувала паралельно зі становленням *homo sapiens*, певною мірою взаємодіючи один з одним. Еволюція українських ландшафтів фізично починається близько 1,5 млн років тому, а завершуються вони у межах 25–8 тис. років до н. е. [377]. Льодовикова епоха охоплювала величезну територію північної півкулі (1/3 суші планети), тобто велику частину Східноєвропейської рівнини, яка була зайнята льодовиком. Клімат Землі поступово змінювався. Коли льодовик почав танути, прадавні люди вирушили в мандри, шукаючи нові

---

²¹ Нині Кам’яні Могили – Український степовий природний заповідник з філією (Хомутовський степ у Новоазовському р-ні Донецької обл.). Основна його територія знаходиться в Куйбишевському й Розівському р-нах Запорізької обл. Підпорядкований заповідник НАН України.

пасовища, воду, їжу. Близько X ст. до н. е. почалося велике переселення народів. Спочатку цей гігантський рух охопив Європу й решту регіону до Індокитайського океану, а згодом і Америку. Не раз змінювався український пейзаж в історії континенту. Девкалінів потоп не був таким руйнівним, як Вселенський (7,5 тис. років тому). Під час першого (Девкалінового) потопу вода прибувала в Понт протягом трьох років. Людність мала можливість відійти на північ і північний захід, на землі півдня сучасної України і в Подунав'я. Тут, у безкрайніх степах з чорноземами, клімат був дещо суворішим. Тут вона продовжувала еволюціонувати, спираючись на попередній і немалий соціальний досвід, отриманий від гіперборейців. Деякі вчені першу суспільну організацію на півдні нинішніх українських земель назвали Араттою, котра, подібно до фенікса, народилась з попелу, а надалі розвивалась у знаменитому Трипіллі. Згодом з Північно-Західної Європи сюди прийшли нові племена аріїв, заклавши основи нової соціальної організації на берегах Борисфену. Ю. Канигін цю подію датує 5508 р. до н. е. Аратта – протокраїна, де, згідно з античною міфологією, з неба впав золотий плуг, пізніше він увійшов до скіфського епосу. У “Піснях птиці Гамаюн” йдеться:

“Ты на чем пришла, Жива милая?

– Я на жердочке, на бороздочке,

На пшеничном пирожочке,

На овсяном колосочке...

Свароговни

С молодым Дажбогом Перуновичем

Скоро дети: князь Кисек, потом Орей,

А отец Орей породил сынов:

Кия, Щека и Хорива младшего” [378, с. 187].

Основою давніх цивілізацій на теренах України стало землеробство, а його об’єктивною складовою був чорнозем – ґрунт, що характеризувався винятковою родючістю. В. Докучаєв з цього приводу писав: “Український

чорнозем результат надзвичайно щасливого й дуже складного комплексу цілого ряду фізичних умов, і ніде на Землі, навіть за мільйони років, не міг виникнути такий благодатний ґрунт, який являє собою корінне, ні з чим не порівнянне багатство” [379, с. 416]. Основоположник науки про природні зони В. Докучаєв вважав чорнозем основним і визначальним елементом українського степу [379, с. 161]. Інший відомий ландшафтознавець – М. Продум – вважав, що тут, у Причорномор’ї, відбулася передача естафети, “момент передачі знань від послідовно змінюваних одна одну рас планети: лемурійської, атлантичної, арійської” [380, с. 142]. Про послідовні зміни ландшафтів у Північному Причорномор’ї недавно висловились науковці Йєльського університету (США), які в 1995–1996 рр. здійснили дослідження чорноземів Північного Причорномор’я за допомогою радіовуглецевого аналізу і комп’ютерних програм, дійшовши висновку, що за часів Девкалінового потопу радикально змінилася берегова лінія Чорного моря, віддалившись його шельфами на сотні кілометрів у степ. Отже, сучасний пейзаж формувався від 13,5 тис. до 7,5 тис. років тому. Ось чому в Єгипті відсутні залишки мезоліту й неоліту. Інші науковці уточнюють цю рокову для історії Землі катастрофу – 11,542 рр. до н. е. Вона описана Платоном, коли “в один день і одну катастрофічну ніч” загинула Атлантида – архіпелаг Посейдонія. Астрономічно ця катастрофа була викликана появою Місяця на орбіті навколо Землі. Як з’явилося це небесне тіло в гравітаційному полі Землі, наука ще не може пояснити. Важливим є той факт, що геологічна порода Місяця у два рази молодша від найдавніших порід Землі. До того ж місячна порода складається з окислів, а останні могли сформуватись лише в кисневому середовищі.

В історії Землі нараховують сім циклів, кожен по 249,8 тисячоліть. А перед тим був доісторичний (нульовий), протяжністю 159,1 тис. років ($98,5 \times 1,615$). У цілому весь історико-людський період Землі (включаючи передісторію) еволюціонував близько 40 тис. років, а всього уже минуло 392,5 тисячоліть.

У літературі зустрічаються дані про останній цикл, який називається “Сонячним роком” і розпочався 26 тис. років тому, його тривалість – 25 920 років, закінчився він у 2003 р. Усе це, зрозуміло, викликало серйозні пертурбації в житті людства. Змінюється психологічний стан людства, розблоковуються деякі центри генетичної пам’яті, космічного зв’язку. Історія після 2003 р. починає свій хід по-новому колу – спіралі (циклу – А.С.). З цього приводу Ф. Герберт писав про Пронтіду, що це місце, де розгадуються всі загадки. Тут зв’язок між сущим світом і майбутнім.

У наших пращурів панував культ природи, коли небесні тіла вважалися богами. Існує версія, що язичництво Руси-України було спадщиною великих стародавніх цивілізацій Східного Середземномор’я і Трипілля, оскільки боги київського пантеону були сузір’ями чи небесними богами [381, с. 331–333].

Хортиця – унікальна пам’ятка природи України, тут поєднані всі ландшафти, характерні минулій історії України (степ, байрак, плавневий ліс, гірський ландшафт, пустеля, напівпустеля, ліси степового поясу) [377]. Співвідношення різних природних форм острова, що омивається Дніпром, окремими водоймами в плавневій частині: озера, протоки, затоки – є виявом гармонії. Кожна природна форма хортицьких пейзажів у всі пори року створює неповторні засоби художньої виразності. Саме через це, “хортицькі твори”, створені Т. Шевченком, М. Гоголем, М. Лисенком, І. Рєпіним, І. Буніним, стали шедеврами світової культури. У них виявляється епічність, легендарність, героїка Хортиці – колиски козацтва. Тут, на Хортиці, як і в італійській провінції Марке, органічно поєдналися природні, історичні й мистецькі скарби. Хортицю людина окультурює з часів мезоліту і до наших днів, тут послідовно, один за одним змінювалися різні історичні цивілізаційні етапи. Тому в хортицькому процесі природа вбачається як об’єктивована форма сутності та як її зовнішній аспект, власне, форми культури.

Природа, пам’ятки культури, археології й історії Хортиці є тим національним пейзажем, що становить базу української культури: пошуково-джерелознавчий, фактологічний, систематизаційний, інтерпретаційний тощо.

Поет Б. Олійник назвав Хортицю “гербовим знаком України”.

Сучасні українські історики не вважають так звану “давньоруську народність” (як іменували мешканців Київської Русі радянські історики) етносом, тому початок етногенезу східнослов'янських народів – українців, білорусів, росіян – вони відносять до “докиєворуської доби” (V ст.). Як свідчать новітні дані історії, археології, етнолінгвістики та інших наук, праукраїнський етнос виникає наприкінці V – на початку VI ст., прабілоруський і прановгородський – у VIII ст., прамосковський – у XI–XII ст. [266, с. 221–230].

У книжній графіці введений пейзаж у стрятинському “Требнику” (1606), у гравюрах І. Щирського, Н. Зубрицького, Д. Сінкевича, Л. Тарасевича та ін. Справжній розквіт пейзажу в образотворчому мистецтві пов'язаний з творчим XIX ст.: Т. Шевченко, М. Гоголь, І. Сошенко, К. Трутовський, І. Айвазовський, С. Васильківський, П. Ленченко, В. Орловський, М. Пимоненко, С. Світославський; у XX ст.: І. Труш, І. Репін, В. Кричевський, Г. Світлицький, Й. Бокшай, А. Монастирський, М. Бурачек, О. Новаківський і, зокрема, запорізькі пейзажисти, серед яких виділимо тих, хто черпав насагу в хортицькому довкіллі – С. Шинкаренко, О. Троценко, В. Коробов, Є. Чуйков, В. Форостецький, А. Якимець та багато інших. У літературі майстрами українського пейзажу були М. Гоголь, А. Чехов, О. Гончар.

Пейзаж використовувався і в давній українській літературі ще з княжої доби. Дуже майстерно він змальований у “Слові о полку Ігоревім”:

“Довго ніч темніє,
Зоря світ запалила,
Сивий туман покриває поле,
Примовкає солов'їний щебет,
Галчаний гомін здіймається
Загородили русичі
Поле щитами багряними

Шукають собі честі,
А князеві слави..." [382, с. 10–11].

Український пейзаж – фактор національно-патріотичного звучання, обов'язкова складова української національної ідеї й історичної пам'яті. У свідомості українця, де б він не жив – у Кобеляках, на карпатській полонині, в степах Алтаю, Сибіру, Приамур'ї, в Канаді чи Аргентині – духовний образ формується однаково – як образ прекрасної Вітчизни. Національний пейзаж – наш сакрал, наша система цінностей. Захоплення українців природою, одухотворення її може зрозуміти лише японець або індус, проте це дивує західних європейців та росіян. Пейзаж – це найхарактерніша риса української духовності, як і перевага "особистого над загальним" [383, с. 209].

Національний характер – складне явище, сукупність стійких психічних властивостей людини, що виявляється у поведінці, установках і ставленні до дійсності, відображає своєрідність психічного складу представника певної нації. З любові до землі, з хліборобської культури виникла друга риса українського характеру – індивідуалізм. Українці, будучи інтровертами, тому й створили таку щиру, глибоко емоційну творчість, як українські народні і козацькі пісні. Ментальність українців, як стверджують деякі автори, включає всі компоненти народної культури й осмислення навколишнього середовища та внутрішнього стану людини. Її витoki склалися між IV та серединою II тис. до н. е. В. Щербаківський довів безперервність розвитку українського народу – від трипільських племен до княжих часів [384]. Тут неважко помітити, що вчений мав на увазі розвиток трипільської землеробської цивілізації.

Таке емоційно-шанобливе ставлення до землі, рідної природи в цілому знайшло свій практичний вияв у надзвичайній працездатності й працелюбності, прив'язаності до землі українського народу. На світоглядно-ментальному рівні це виявилось у так званому антеїзмі (від грецького Антея, який черпав силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею). Інший український філософ О. Кульчицький вважав, що в селянському індивідуалістичному

побуті українців знайшовся той ґрунт для окундентального (західного) персоналізму. “До того ж, цей персоналізм значно більше, ніж у Західній Європі, дбав про інтровертне заглиблення у внутрішній світ особистого переживання. Зрештою українська культура запозичує й повністю стверджує окцидентальний персоналізм, але надає йому дещо іншого напрямку... напрямку розбудови особи вглибину, замість експансії вшир. У своєму світосприйманні українська культура, як сила, що формує національну психіку, здійснює, таким чином, “орієнтацію на Європу” [385, с. 155].

Отже, національний пейзаж – одна з базових цінностей українства, а відтак, і національної ідеї, однак протягом п’ятнадцяти років незалежності він виявився недостатнім для її концентрації (яка у власних, а не привнесених економічних, політичних, соціальних, духовних чинниках не конкретизувалась ні в ідеях В. Липинського, ні М. Міхновського та Д. Донцова).

Український пейзаж – це безліч топонімів, гідронімів, що тісно пов’язані з формуванням основного чинника нації – мови.

Мова – найвиразніша складова культури будь-якого народу, вона є продуктом не лише писемності, а й характерним природним середовищем. Академік А. Погрібний українську мову вважає найдосконалішою мовою світу. “Природа, – сформулював В. Даль, – ество, все естественное, вселенная, все мирозданное, все зримое, подлежащие пяти чувствам” [165; 383, с. 439].

Відомий козацький антимістичний погляд на світ, де дорога порятунку душі й досягнення трансцендентного блага залишалася головним. Вже тоді в козацькому січовому соціумі виділялась особистість, яка, за визначенням Боеція, була “неділимою субстанцією природи” (*Patnologia Latina*, Т. 64, с. 1343). Природа, її сутність займали домінуюче становище у свідомості. Вільна людина в особі козака вважала себе живою, активною частиною живого, самою природою, що призначена середовищем її існування, частиною всього космосу, який вважався своїм.

Зайнятий виключно собою *homo sapiens* на довгий час ніби забув про своє природне походження і про свою вдячність природі. Але жодна культура – ні петербурзька, ні варшавська – не розвинули геній українського народу, натомість це зробила козацька, яка сприяла формуванню національної свідомості українців.

Українську культуру М. Семчишин розглядав як функціонування цілісного народного організму, який мав свою індивідуальну душу і прагнув до структурної повноти, зокрема, у державотворенні. Культура, як і природа, потребує певної врівноваженості відтворюваних сил [124, с. 224].

Універсалізм культур передбачає можливість діалогу між націями і народами, наявність загальнолюдських цінностей: Софії київської і константинопольської, Колізею Риму, єреванського Матенадарану, фінської Калевали. Т. Шевченко, М. Гоголь, І. Рєпін, А. Чехов, А. Міцкевич і О. Пушкін завжди вестимуть діалог між різними типами культур.

Каскади гідроелектростанцій на Дніпрі зарегулювали його русло, затопили Дніпрові пороги – основний озонатор річки, козацьку Атлантиду – Великий Луг Запорозький, який Т. Шевченко називав батьком Січі. Архітектурно прив'язавши лівобережжя міста Запоріжжя до східної рози вітрів, створили нестерпну екологічну ситуацію. Затопили всю пам'ять культури, її історичну топографію. Острів Хортиця та його острівні супутники (Канцерівський, Томаківка, острівні останці рибного й орнітологічного заказника “Кучугури”, де розміщувалось стародавнє велике торгове місто Самис (Курцемал)) збереглися лише завдяки своїй орографії. Так розпорядився час і “лоботомія” значної частини національного пейзажу Запорожжя. Криза екологічної свідомості настала з втратою першокоренів, віри в традицію заради примарного прогресу техніки і технології. Міністр культури і туризму Ю. Богуцький назвав це деякими негативними наслідками втручання в природне середовище (Хортиці – *А.С.*), які були наявними у зв'язку з цивілізаційними процесами. [386]. Будь-яка спроба розглядати екологічні проблеми поза сферою особистої свідомості й індивідуальної

етики – це розв’язування задачі з неправильними умовами. Якщо ми говоримо, що вирішальну роль у створенні ансамблю історичного ландшафту відіграє мораль, естетична традиція, етичні норми, то руйнування ансамблю в період екологічної біди є не що інше, як параліч духовного життя і парадигм культури.

Культуролог О. Шевнюк колові форми доісторичної архітектури, зокрема слов’янські язичницькі святилища, вважає моделюванням циклічного часу, своєрідним аграрно-виробничим календарем. Утвердження колової моделі часу пов’язане із формуванням спільнот осілих землеробів. Землероби були “прив’язані” до конкретного ландшафту, це призводило до статичного (радіонального) сприйняття: простору – у вигляді концентричних кіл і часу – у вигляді замкнутого циклу на основі добових і річних природних ритмів, оновлення і замирання природи [387]. На відміну від землеробів, як вважає О. Шевнюк, колективи мисливців і збирачів характеризувались типовим динамічним (маршрутним) сприйняттям простору і, відповідно, лінійним сприйняттям часу в процесі руху за певним маршрутом [387]. Сьогодні ми стоїмо біля тієї межі, коли необхідно думати вже про реставрацію і відродження національного пейзажу. Сьогодні роблять спроби відродити деякі ділянки історичного ландшафту.

Українська культурна традиція, що формувала національний образ природи, здійснювалася через пейзажне мислення. Це більш значуще, ніж образ землі в душі.

Це своєрідний образ істини. Візьміть українську народну пісню – вершину художньої творчості народу: колядки, щедрівки, веснянки, весільні, козацькі пісні і думи, бурлацькі, солдатські, наймитські, заробітчанські, жартівливі, танцювальні приспівки, пісні-“приказки”, сатиричні, чумацькі, навіть пісні літературного походження народжувалися в організаційній єдності з українським пейзажем. Багато пісенних шедеврів увів до свого Кобзаря Т. Шевченко:

“Тече вода з-під Явора.

Яром на долину.
 Пишається над водою
 Червона калина,
 Пишається калинонька,
 Явор молодіє,
 А кругом їх верболози
 Й лози зеленіють” [388].

Пейзажна лірика наявна в багатьох поетів і прозаїків, зокрема, про Хортицю як еталон природи Надпоріжжя писали: Я. Щоголев, М. Лиходід, Г. Літневський, К. Сушко. Найвиразніший із запорізьких поетів – М. Лиходід – свою третю збірку поезій назвав “Хортиця” [389]. У ній є чудові перлини на основі хортицьких пейзажів:

“Скресає небо, пливе мій острів,
 Вітрильно гнуться тугі тополі,
 Пронизують березня синю повінь
 У передзвоні птичих крил” [389].

Або:

“О, як тебе, Хортице, берегли,
 Щоб ти не була в полоні,
 На вигравірувані береги
 Падали стомлені коні” [389].

Хортицька природа й історія були предметом зображення багатьох поколінь митців. Вони формували національну культуру і свідомість українців. Потреба формування національної свідомості українців засобами національної історії, зокрема, традиціями українського козацтва, Запорозької Січі, постала давно. Ці ідеї, зокрема, були виділені в праці П. Шелеста “Україно наша радянська” [390], а перед тим була прийнята Постанова Уряду України “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва” [19; 20].

5.3. Увічнення пам'яток запорозького козацтва

Історія людства всіх країн і народів свідчить, що міцність держави кожної нації і навіть її існування ґрунтується на патріотизмі, тобто на духовності, на любові народу до своєї історії та культури [391]. Історіографія процесів і подій середини 60-х рр. ХХ ст. визначалася домінуванням у всіх сферах суспільного життя історико-філософських мотивів, що диктувалися тодішнім внутрішньополітичним курсом країни. Якщо М. Хрущов намагався спиратися на підтримку українських партійних органів, то це одразу ж ставало помітно в середовищі українського суспільства. Лідери української парторганізації добре розуміли спраглу душу народу за духовними й історичними традиціями, які ретельно “викорінювалися” зі свідомості українців у десятиліття сталінських репресій і весь повоєнний період діяльності КП(б)У, що перетворилася на відвертого носія російського шовінізму, звеличуючи все російське. Кремлівська ідеологія культивувала в українців комплекс меншовартості, систематично гальмувала і нищила українську культуру, поширювалася тотальна русифікація школярів, студентів повоєнних поколінь. М. Хрущова підтримував перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко (1953–1957), це сприяло деяким позитивістським зрушенням у національній політиці республіки. Кардинальні реформи в різних галузях виробництва, удосконалення й упорядкування партійних і державних органів, переорієнтація роботи партійних і громадських організацій, розвиток освіти і культури партійно-державною бюрократією були сприйняті вороже. Певний час активним провідником політики М. Хрущова в Україні став М. Підгорний, який очолював КПУ з грудня 1957 р. до липня 1963 р. Український рахунок вимірювався не стільки роками як місяцями. Проте в цей період були підірвані позиції сталінізму, хоча повністю зруйнувати командно-адміністративну систему не вдалося. На

пленумі ЦК КПРС у жовтні 1964 р. реформатор М. Хрущов був усунутий, а на його місце став Л. Брежнєв.

Роки його правління позначилися ще більшим придушенням автономності Комуністичної партії України. М. Підгорний був переведений у Москву, у 1963 р. його змінив П. Шелест. Сучасна історіографія керівництво і постать П. Шелеста, як і його попередника М. Підгорного, нічим не відрізняє: обидва оцінюються як провідники лінії Москви [191, с. 337]. Проте це були різні характери, носії різних спрямувань і морально-психологічних цінностей. У попередньому розділі зазначалося, що, на відміну від своїх попередників, П. Шелест не раз публічно висловлювався на захист української мови і культури, хоча ЦК КПРС продовжував здійснювати в республіці “викорінення” українства: ліквідовувалась українська мова, а натомість набирала обертів цілеспрямована русифікація України. Саме це породило масову форму протесту серед передової, національно орієнтованої частини суспільства, яка спрямувала його на захист демократії, духовних цінностей народу, української матеріальної культури. Рух шестидесятників, крім уже відомих особистостей (Л. Костенко, В. Симоненка, І. Драча, І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Чорновола, М. Осадчого, А. Горської), мав би бути доповнений іменами багатьох діячів науки і культури, у тому числі й окремих партійних і державних діячів.

Такий значний за масштабами і національною визначеністю історичний період в історії України, як доба українського козацтва, визнавався лише в контексті класової боротьби, селянсько-козацьких повстань кінця XV – початку 30-х рр. XVII ст., а єдиним народним героєм дозволялось вважати тільки Б. Хмельницького, та й то тому, що жив думкою про приєднання (а не возз’єднання – *А.С.*) до Росії. А щоб не вийти за межі, що визначалися тезами ЦК КПРС з приводу відзначення 300-річчя возз’єднання України з Росією, у яких домінантно звучала ленінська теза про спільність розвитку російського й українського народів “и по языку, и по месту жительства, и по характеру, и по истории” [392, с. 74], історія козацтва розпочиналася не з надр Київської

Русі, а з Визвольної війни 1620–1647 рр. (як зазначалось у першому томі видання “Воссоединение Украины с Россией”, виданого АН СРСР у Москві в 1953 р., укладачами якого були О. Апанович, О. Лугова, С. Майборода, М. Первак, Л. Проценко, В. Сидоренко [393]). Вони в умовах застою писали за планами інститутів історії, умовно кажучи, про козацтво. Репертуар тем, виконання, обговорення затверджувалися нагорі, а найважливіші українські теми будь-кому не довіряли. Система завжди визначала “міру свободи і міру творчості” [394]. Визначальною тезою радянської історії козацтва була теза, запозичена в російського і українського історика М. Костомарова, де Запорозька Січ визнавалась “християнською козацькою республікою” [395, с. 154]. Теоретик марксизму – К. Маркс – теж вивчався вибірково, у радянській історіографії не прийнято було наводити інші його судження, ніж ті, що були подані в праці “Русский заем”: “Вони навіть не слов’яни, не належать до індогерманської раси і є чужорідною нацією, яку потрібно відкинути за Дніпро” [395]. Офіційні радянські історики хоч і посилались на диктат командно-адміністративної системи, насправді обслуговували сталінську й брежнєвську ідеологічну машину, були її гвинтиками. Вищеназване тритомне офіційне видання “Воссоединение...” готувалось редакційною колегією, до складу якої входили П. Гудзенко, А. Касименко, А. Новосельський, А. Сидоров, Л. Чернянін, Ф. Шевченко, і навіть ушлявлена праця М. Брайчевського, як і стаття Ф. Шевченка “Про суд історії”, призначалися для офіційного друку і пройшлися хвилею по воді, а “історіографічне море”, як писав С. Білокінь, “лишилося не порушене” [396]. Отже, насправді працювали не самі академічні інститути суспільного спрямування, а їх відділи кадрів. Іншими словами, яка історіографія могла бути в СРСР, коли гуманітарії і суспільствознавці становили досить масивний, але не дуже гнучкий ідеологічний апарат. Архіви перебували в системі МВС – КДБ, а діяльність цих “стражів духовності” досі не досліджувалась. Музейні працівники тематико-експозиційні плани своїх краєзнавчих експозицій затверджували у партійних чиновників облуправлінь

культури, а в спілці письменників діяли інструкції, за якими не можна було вживати “надто українських слів”. Система ревно дбала, щоб на обкладинках журналів і в газетах не було хрестів, куполів храмів, щоб синій колір ніде не межував з жовтим тощо.

Тема організації ідеологічної роботи в СРСР досі так і не стала предметом наукового аналізу, де кожний загін ідеологів знайшов би своє місце. В офіційній історіографії фундатори історії України розглядались як націоналістично-буржуазні прислужники, до цієї когорти, у першу чергу, були зараховані В. Антонович, Д. Багалій, Д. Бантиш-Каменський, О. Гермейзе, М. Грушевський, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, Д. Дорошенко, О. Єфименко, В. Іконников, І. Крип’якевич, М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Максимович, М. Маркевич, І. Огієнко (митрополит Іларіон), О. Оглобін, М. Петровський, Н. Полонська-Василенко, А. Скальковський, Д. Яворницький (його праці не вивчались на історичних факультетах, були відсутні в бібліотеках, а надсилались за міжбібліотечним абонементом лише за погодженням системи). Такою була ситуація в середині 60-х рр. ХХ ст. Однак такі представники системи, як П. Шелест, А. Скаба, П. Тронько, деякі керівники обласних органів, які мали вольовий стрижень духовності, дбали про розвиток національних традицій, історичної свідомості народу. Прийнята в ті часи козацька постанова фактично мала ефект грандіозного вибуху у свідомості народу. З позицій “совкінізму” вона була алогічним явищем, адже із покоління в покоління вбивалися інтернаціоналістські стереотипи стосовно національної історії. “Як відомо, – пише академік П. Тронько, – в період тоталітарного режиму та й у подальші роки козацька тематика була фактично вилучена з кола досліджень учених-істориків, майже зникла з планів наукових видань, з книжкових, журнальних і газетних сторінок. В Україні не вивчалися і не увічнювалися пам’ятні місця української козаччини” (крім подій, пов’язаних з “возз’єднанням” України з Росією) [397].

У серпні 1965 р. П. Тронько, тоді заступник Голови Уряду України,

разом з колишнім секретарем ЦК КП України А. Скабою та заступником голови Запорізького облвиконкому М. Киценком підготували для керівництва республіки доповідну записку, у якій відзначалося, що широковідомі події героїчного минулого, пов'язані з існуванням українського козацтва, незважаючи на видатну роль у долі українського народу, досліджені й увічнені незадовільно. Більше того, пам'ятки і пам'ятні місця періоду козаччини, які повинні охоронятися державою, майже повністю зруйновані або залиті штучними водоймищами (без попередніх археологічних досліджень – *А.С.*). Сотні цінних, а часом неповторних пам'яток, що характеризували суспільно-політичну та військову організацію січей, їх побут, промисли, культуру, не мають належного обліку, а якщо й зберігаються, то в непристосованих сховищах чи приватних колекціях. У тій доповідній записці пропонувалося з метою увічнення видатних подій козацької доби, виявлення, систематизації та збереження матеріальних знахідок, цінних документів створити в місті Запоріжжя на о. Хортиця Державний історико-культурний заповідник.

Вносилаь також пропозиція щодо виготовлення й встановлення пам'ятних знаків у місцях козацької слави у всіх регіонах України [398, с. 13]. Доповідь П. Тронька про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва, 31 серпня 1965 р. розглянула Президія ЦК КПУ. Її виголошення супроводжувала, як пише Ю. Данилюк, незвична тиша. Члени і кандидати в члени Президії, крім секретаря ЦК О. Комяхова, не поспішали висловити свою власну думку, очікуючи реакції першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Його думка і визначила хід обговорення питання, поставленого на порядок денний. П. Шелест висловив надію, що внаслідок проведення великої й цілеспрямованої роботи буде створений величний меморіал, гідний славного історичного минулого українського народу [398, с. 12]. Згодом ЦК КПУ прийняв Постанову “Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва”. У Постанові президії ЦК КПУ від 31.08.1965 р., номер якої й досі не подається в довідковій літературі, було

визначено таке (додаток А):

“1. Оголосити територію острова Велика Хортиця в місті Запоріжжя Державними історико-культурним заповідником.

Закласти і впорядкувати на території заповідника тематичний садово-декоративний парк історії запорізького козацтва.

Виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих (т. Мокроусу) встановити в натурі межі Державного історико-культурного заповідника на о. Велика Хортиця.

2. Раді Міністрів УРСР вирішити в установленому порядку питання про спорудження в перспективі на о. Велика Хортиця та в місцях, зв'язаних з історією запорізького козацтва, пам'ятних знаків”.

На одній із копій цієї Постанови (без номера), за свідченням Ю. Данилюка, виявлена примітка про те, що прийнята 31 серпня Постанова довго не публікувалась. Очевидно, П. Шелест погоджував її тоді з ЦК КПРС, як говорив П. Тронько М. Киценку 12.08.1972 р. [398, с. 43].

І лише 18.09.1965 р. під № 911 аналогічну Постанову прийняв і уряд республіки [398, с. 44]. Постанову підписали Голова Ради Міністрів УРСР І. Казанець і керуючий справами Ради Міністрів УРСР К. Бойко (додаток Б).

Вагомість цієї Постанови для України й українства загалом неможливо недооцінити. Вона фактично заявила всьому світу, що український народ має велику героїчну історію, гідну збереження і популяризації, і впевнено збирається це продемонструвати. Тут варто нагадати, з якими труднощами у вересні – жовтні 1952 р. готувався проект листа першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова Йосипу Сталіну про відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. Комплекс запропонованих ідеологічних заходів не викликав у верховного керівництва особливих сумнівів, а оголошення села Суботова (батьківщини Б. Хмельницького) Державним заповідником розглядалося як передчасне.

Серед української інтелігенції тема козащини і ставлення до неї влади викликали дискусії, а поглиблене її вивчення – невдоволення системою. Так,

в особистому фонді П. Тичини знайдений лист від 15.02.1956 р. невідомого краєзнавця, який, змалювавши непринадну картину в справі збереження пам'яток козацької слави, з неприхованою тривогою запитував: “Невже Ви не захистите від руйнації історичну спадщину великих народів?”. Відсутність підпису під листом зрозуміла. Відповідні спецслужби тут ще могли звинувачувати й автора, й адресата в націоналізмі. Зрозуміло й те, що в листі йшлося про затоплення п'ятьох запорозьких січей, так званих базавлуцьких, штучним Каховським водосховищем.

Політична відлига другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст., породжені нею процеси і прийнята Постанова 1965 р. вселяли надії на позитивні зрушення в національно-культурній сфері республіки. Це духовне піднесення було підкріплене і рішенням про видання “Української енциклопедії”, “Словника української мови”, “Історії міст і сіл України”, виходом “Українського історичного журналу” та інших національно спрямованих проєктів.

Слід, на нашу думку, усвідомлювати, що оголошення Постанови щодо увічнення ролі українського козацтва та всі процеси національного пробудження не слід змішувати в акцентах і персоніфікувати з якоюсь конкретною особою. Українство боролось, українство пробуджувалось. Широка громадська думка мобілізувала громадянську позицію української еліти. Народну ідею підтримали такі відомі письменники, як М. Рильський, П. Тичина, О. Гончар, П. Загребельний, І. Драч, Я. Баш, О. Микитенко, Ю. Щербак, М. Лиходід, архітектори – Г. Головка, Г. Логвин, О. Силін, історики – К. Гуслистий, О. Компан, Д. Телегін, В. Дядиченко, Ф. Шевченко, О. Апанович, М. Брайчевський та В. Смолій. У листопаді 1964 р. за дорученням заступника Голови Ради Міністрів України П. Тронька В. Голобуцький накреслив конкретну програму музеєфікації історичних об'єктів, пов'язаних з козацтвом, спорудження пам'ятників і обелісків, створення відповідних тематичних експозицій. Офіційний історик, який протягом десятиліть визначав науковий напрям вивчення історії українського

козацтва – В. Голобуцький, писав у листі від 24.10.1964 р. Голові Ради Міністрів України П. Троньку про своє бачення тематики увічнення, він визначив найважливіші постулати козацької проблематики, не особливо спираючись на аргументацію і свідчення джерел. Автор багатьох праць з теорії козацтва декларував:

- “– Запорозька Січ виникла близько середини XVI ст.;
- поява запорозького козацтва на історичній арені є потужним проявом протесту українського народу проти кріпацтва і національного поневолення;
- Запорозька Січ створена безіменними народними героями;
- на великій Хортиці, як і на Малій, ніколи не було Запорозької Січі – центрального укріплення вільного запорозького козацтва і місця перебування коша;
- найбільш аргументованою є думка, що таким місцем був о. Томаківка. (Відомий радянський історик пропонував у місті Запоріжжя поставити скульптурну фігуру запорозького козака й організувати спеціальний відділ у місцевому краєзнавчому музеї, а на о. Томаківка поставити обеліск на честь Січі, якщо збереглася хоч його частина, в іншому випадку – на березі Дніпра, проти Томаківки. Дослідник теорії козацтва не знав, що о. Томаківка уцілів і Каховське водосховище лише частково його розмило. В інших місцях, проти колишніх місць розташувань Чортомлицької (село Капулівка), Нової Січі (сmt Покровське) встановити обеліски, окремі скульптурні пам’ятники);
- на Кодаку, на горі над Дніпром, поставити статую І. Сулими і законсервувати руїни фортеці;
- у місті Київ спорудити художню панораму або картинну галерею та організувати спеціальний відділ у Центральному історичному музеї;
- нарешті в 1968 р. на честь 200-річчя Коліївщини – славного селянського повстання в Україні, у якому запорожці під проводом Максима Залізняка відіграли видатну роль, поставити пам’ятний знак”.

До цього листа В. Голобуцький доклав супроводжувальну записку такого змісту: “Вельмишановний Петре Тимофійовичу, передаю вам записку про історичне значення Січі. Я наважився подати деякі пропозиції. Можливо, вони знадобляться нам. З щирою повагою В. Голобуцький. 24.XI.1964 р.” [399, с. 74–79]. Треба думати, що пропозиції й історична оцінка Січі та козацтва були, безсумнівно, проконсультовані у відповідних органах. Цієї орієнтації учений дотримувався чи не до кінця своєї діяльності. Відповідно до встановлених тоді правил записка В. Голобуцького розглядалась, вивчалась у відділі середніх віків Інституту історії України провідними спеціалістами, що спеціалізувались на періоді феодалізму – К. Гусистий, О. Компан і О. Апанович. Вони доопрацьовували ідейно-тематичне спрямування урядової програми і її відтворення на о. Хортиця та в інших регіонах України, пов’язаних з історією українського козацтва. І все ж таки, як свідчить зміст доповідної записки секретаря ЦК КПУ А. Скаби та заступника Голови Ради Міністрів України П. Тронька ЦК КПУ про необхідність увічнення сторінок українського козацтва, поданої не пізніше ніж 20.08.1965 р., у її заключній частині були використані пропозиції В. Голобуцького [398, с. 42]. Постанова Ради Міністрів України “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва” від 18.09.1965 р. передбачала в перспективі зведення в різних місцях республіки пам’ятних знаків, пов’язаних з історією запорозького козацтва. Пізніше вже по лінії Інституту історії АН УРСР і Міністерства культури було сформовано обґрунтований план, який передбачав спорудження на території республіки 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам’ятного каменя та 14 мармурових меморіальних дошок [398, с. 13]. Від Міністерства культури в Запоріжжя того ж вересня 1965 р. прибула група фахівців, очолювана начальником Управління музеїв та охорони пам’яток культури Міністерства культури УРСР Г. Кирилюк. До цієї групи входив і фахівець музейної справи, директор Переяславського державного музею-заповідника М. Сікорський,

завідувач науково-методичного відділу Київського державного історичного музею В. Захарченко та старший науковий співробітник цього музею В. Сидоренко – кращий на той час знавець козацького озброєння. Вони на місці вивчали питання про можливість створення на о. Велика Хортиця заповідника запорозького козацтва (пізніше його офіційний статус був визначений як Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця). У доповідній записці заступнику Голови Ради Міністрів України П. Троньку зазначалось, що, зважаючи на важливе значення, яке мав о. Велика Хортиця в житті запорозького козацтва, слід здійснити такі заходи:

“Оголосити о. Велика Хортиця Державним заповідником без права забудови його житловими будинками.

Створити в північній частині острова, навпроти Дніпрогесу ім. В. Леніна, тематичний садово-декоративний парк історії запорозького козацтва, прикрасити його й упорядкувати скульптурами видатних козацьких діячів – Северина Наливайка, К. Косинського, Т. Федоровича, Я. Острянина, П. Павлюка, І. Сулими, Б. Хмельницького, Івана Сірка та ін.

У центрі цього парку розбити площу 2–3 га, на якій спорудити монумент-панораму, присвячену історії запорозького козацтва.

Тематично оформити композиційними скульптурами численні урочища острова на теми: “Прибуття селян на Запоріжжя”, “Перед походом”, “Козацька рада”, “Прибуття Б. Хмельницького на о. Велика Хортиця”, “Розправа з польською шляхтою” тощо.

На одному з порогів біля Дніпрогесу поставити бронзову скульптурну групу “Козаки в дозорі”.

Міст, який буде будуватися на о. Велика Хортиця, згідно з Генеральним планом забудови міста, прикрасити скульптурами запорозьких козаків.

На Чорній скелі реконструювати козацький курінь, де експонувати побутові речі запорозьких козаків.

Перевезти і встановити в урочищі Сагайдачного хату козацького

старшини XVIII ст.

Реставрувати рів і вал Хортицької козацької засіки.

У заплаві Великої Хортиці, де колись причалювали на чайках запорожці, встановити реконструкцію запорозьких чайок у натуральну величину.

На території заповідника створити майстерню для виготовлення сувенірів (козацьких люльок, порохівниць та іншого) для туристів і екскурсантів.

З часом цей тематичний садово-декоративний парк слід перетворити в етнографічний музей під відкритим небом південних районів України.

У разі позитивного вирішення питання про створення на о. Велика Хортиця заповідника історії запорозького козацтва доручити Міністерству культури УРСР, Інститутам історії мистецтвознавства, етнографії і фольклору ім. М.Т. Рильського та археології АН УРСР і Держбуду УРСР розробити перспективний план вищевказаного заповідника” [398, с. 46–47].

Зазначимо вже з погляду сучасності, що запропоновані заходи були сміливими, романтичними, проте недостатньо науково обґрунтованими. Але на той час, коли була відсутня об’єктивістська теорія історії українського козацтва, такий підхід був прогресивний, хоча деякі пункти, на наш погляд, “трішили” певними надмірностями. Як виявилось пізніше, попереду було ще п’ять років пошуків, проектування, конкурсів і відбору найперспективніших пропозицій.

Третього листопада 1965 р. у місті Запоріжжя відбувся перший конкурс проектів історико-культурного заповідника на о. Хортиця. Для переможців було встановлено три премії за кращу роботу: 100, 60 і 40 крб.

Шостого квітня 1966 р. Міністерство культури УРСР, керівництво АН УРСР і Держбуду УРСР розглянули подані облвиконкома, Інститутом історії АН УРСР і творчими спілками матеріали про відзначення місць, пов’язаних з історією запорозького козацтва, і внесли такі пропозиції:

– шість місць, де були розташовані Запорозькі Січі. Встановити

гранітні обеліски висотою до 12 м з відповідними написами;

- чотири місця, де відбувалися традиційні Козацькі Ради. Встановити пам'ятні камені висотою до 2 м з написами на полірованій площині;

- 39 місць бойової слави запорозьких козаків. Встановити гранітні пам'ятні знаки – обеліски висотою до 7–8 м, від 5 до 12, від 3 до 20 м з відповідними написами;

- 28 місць, пов'язаних з життям та діяльністю видатних діячів Запорозької Січі. У цих місцях встановити скульптурні постаті героїв Січі, висотою до 2,5 м на п'єдесталах висотою до 2 м;

- сім місць, де були колись центри запорозьких паланок, відзначити пам'ятними стелами до 2,5 м з відповідними написами;

- десять місць колишніх укріплень та сторожових постів запорозьких козаків. Тут встановити пам'ятні камені висотою до 1,5 м з відповідними написами;

- шість місць колишніх запорозьких переправ та перевозів. Тут встановити пам'ятні камені до 1,5 м з відповідними написами на полірованій площі;

- 35 місць, де були розташовані поселення запорозьких козаків. Встановити пам'ятні знаки – стели до 2 м з відповідними написами;

- 14 пам'яток архітектури, пов'язаних з історією запорозького козацтва. Встановити меморіальні дошки;

- вісім запорозьких кладовищ та окремих могил запорозьких козаків. Місця впорядкувати та встановити стели висотою до 2,5 м з відповідними написами.

Таким чином, згідно з цією доповідною запискою, планувалось встановити: 45 гранітних обелісків, 28 скульптурних зображень видатних діячів Запорозької Січі, 50 стел, 14 мармурових меморіальних дошок.

Було орієнтовно визначено й кошторис в обсязі 817,1 тис. крб.; роботи, беручи до уваги їх великий обсяг, планувалось виконати протягом 1967–1971 рр. На той час Держбуд УРСР виготовив карту-схему розміщення місць,

у яких потрібно було встановити пам'ятні знаки. Виконання цих робіт за замовленням облвиконкомів планувалось доручити республіканським спеціальним науково-реставраційним виробничим майстерням Держбуду УРСР. Ця ж організація могла розробити проектну документацію цих пам'яток. Доповідну записку підписали міністр культури УРСР Р. Бабійчук, віце-президент АН УРСР І. Білодід, заступник голови Держбуду УРСР В. Єлізаров [398, с. 51–53].

У кінці літа 1966 р. директор Інституту історії АН УРСР К. Дубина звернувся до Запорізького облвиконкому з висновками щодо тематичних пропозицій для проектування Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. Отже, Інститут історії АН УРСР схвалив тематичні пропозиції для хортицького меморіалу, заслухавши доповідь з цього питання старшого наукового співробітника Інституту О. Апанович. Другим пунктом цього протоколу вносились доповнення й уточнення:

а) в плані експозиційних залів музею розширити матеріали по всіх періодах історії запорозького козацтва, висвітливши, таким чином, історію Томаківської, Базавлуцької, Нікопольської (Микитинської), Чортомлицької, Олешківської і Нової Січей;

б) ширше показати історію Запорожжя після возз'єднання України з Росією (друга половина XVII–XVIII ст.);

в) експозиційні плани мали ширше показати життя всього Запорожжя, а не тільки острова Хортиця, зокрема, повинні були знайти своє відображення роль запорозького козацтва в народних рухах XVI–XVIII ст., й особливо у Визвольній війні 1648–1654 рр., та возз'єднання України з Росією (останньому питанню відвести окремий зал);

г) до “Тематичних пропозицій” слід додати дендрологічну характеристику, оскільки ухвала Ради Міністрів УРСР зобов'язує утворити історико-тематичний садово-декоративний парк на території заповідника. Необхідно зробити посадки дерев та інших рослин, характерних для тієї доби, у першу чергу – дубів; потрібно створити куток запорозького степу.

Весь проект має враховувати природні умови.

Як показує наукова й експозитивна сутність “Тематичних пропозицій” академічної установи, вони були орієнтовані на тодішні стереотипи, сформульовані вищими органами партійного контролю. Методично тоді в Україні не було розроблено науково обґрунтованих тематико-експозиційних планів музеїв історії українського (зокрема, запорозького) козацтва. Для цього необхідні фактологічні дані, чітка періодизація і хронологія виникнення, організації та розвитку козацтва. Однак увесь стан розробки теорії історії козацтва не давав змоги відтворити історію козацтва на об’єктивному науковому рівні. Тож і не дивно, що в країні і досі немає жодного тематичного, не кажучи вже академічного, музею козацтва. Чотири-п’ять найбільших музеїв країни тему українського козацтва вирішують ретроспективно на фоні краснорічного відображення історії, окремими розділами або залами Хортицького меморіалу. У ті часи всі тематичні пропозиції вносились зі всієї республіки.

Київська громадська комісія розглянула сім проектів.

Перший проект Запорізької філії проектного інституту “Укрміськбудпроект” (проектне завдання розроблене за дорученням Запорізького облвиконкому).

Другий і сьомий проекти розробили студенти-дипломники Київського художнього інституту (далі – КХІ) В. Барсук, В. Гуменюк, В. Красенко, В. Куземко, А. Матвієнко, В. Римарь за тематикою, запропонованою Запорізьким облвиконкомом і прийнятою ректором КХІ. Тоді було прийняте рішення, згідно з яким, розробку проектів Генплану та споруд історико-етнографічного заповідника вважалось за доцільне доручити одному з київських проектних інститутів [398, с. 113]. Сьогодні буде цікаво, а найважливіше корисно, сказати про ці конкурси мовою стенограми обговорення проекту спорудження Хортицького козацького меморіалу на о. Хортиця, що відбувався в Київському будинку архітектора 24.10.1967 р. В обговоренні проекту взяли участь архітектори М. Булах, В. Красенко,

Є. Катонін, І. Цюпа, А. Косарик, Д. Телегін. У надто цікавих виступах, оцінках і пропозиціях схрестилися дві тенденції, два погляди на відображення культури Запорозької Січі, запорозького козацтва. Перша – з позицій соціалістичного реалізму, як прагнула довести перевагу синтезу козацьких традицій з досягненням соціалістичної доби. Друга зосереджувалася на глибоко національних традиціях і з високою мірою відповідальності підходила до розробки проектних пропозицій.

М. Булах відзначив: “Вираження основної ідеї комплексу здійснюється за допомогою емоційного впливу. По-перше, це розміщення комплексу навпроти ансамблю Дніпрогесу. Останнє яскраво відображає зв’язок історії і з сучасністю” [398, с. 115]. Керівник групи молодих студентів – дипломників КХІ, які стали переможцями цього проекту, В. Красенко пояснив: “Проектом також ставлю питання про пошуки шляху для перенесення лінії високої напруги. Цю проблему можна вирішити при залученні відповідних фахівців за 5–10 років. Хочу сказати, що вирішенням такого важливого питання, як розробка проекту комплексу, не може займатися тільки група архітекторів. До розробки проекту необхідно залучити державні інститути – Інститут історії, Інститут етнографії, Інститут археології, Інститут історії та теорії архітектури – й спільними зусиллями довести до кінця цю важливу для нас справу” [398, с. 118]. Запорізькі архітектори М. Булах, С. Василевський, М. Жариков, С. Шестопа, В. Стефанчук виступали від імені “Укрміськбудпроекту”, де вони працювали й очолювали окремі виробничі відділи, одним словом, професіонали, які дружньо відстоювали свій модерністський стиль. З ними творчо змагалися вищеназвані випускники-дипломники. “Молоді властиво дерзати, – говорив І. Цюпа, – і талановиті зодчі по-своєму образно розв’язують ідею створення пам’ятника Запорозькій Січі, поклавши в основу справді-таки глибокі народно-національні традиції. У їх проекті багато символіки, душевної теплоти і гарячої любові до історії рідного краю” [398, с. 125]. Серед присутніх, які розглянули проект, були такі письменники: О. Гончар і Я. Баш, В. Козаченко і М. Шушило,

Б. Антоненко-Давидович і А. Шиян, М. Чабанівський і П. Загребельний, Ю. Щербак та І. Драч.

Підводячи далі підсумки конкурсу, було висловлено, що проект запорізьких архітекторів, на жаль, має вади, які відразу ж помітить кожний. Вони пропонують спорудити на Хортиці модерну будову у вигляді важкого паралелепіпеда, який позбавлений символу. Він схожий на сучасний ресторан або готель, а то й просто на крематорій. Етнографічну частину комплексу запорізька авторська група не розробила, з постатей козаків чомусь обмежились Тарасом Бульбою, що, як відомо, був не історичною особою, а літературним персонажем – витвором генія М. Гоголя. З погляду оцінок запорізького проекту зазначалось, що музей – заповідник козацької слави на Хортиці треба будувати, йдучи не за модними зараз модерними стандартами, які можуть бути скороминущими, а виходячи з глибокого народних традицій українського зодчества.

Оцінюючи важливість теми, яку намагалися вирішити учасники конкурсу, А. Косарик сказав: “Ми стоїмо не нижче Сталінградського пам’ятника в рамках козацтва” [398, с. 127]. Влучну оцінку проектам дав письменник Ю. Щербак: “...мені здається, що треба повністю підтримати висновки комісії і передати остаточне створення проекту київській групі. Всі повноваження повністю вилучити з групи архітекторів Запоріжжя, які не справились зі своїм завданням. І давайте не будемо робити гібридів, до яких привчила мічурінсько-лисенківська селекція, давайте не будемо робити суміші коня з мотоциклом, щоб не виник третій проект” [398, с. 129]. На жаль, слова письменника були пророчими, саме так і сталося – як це не парадоксально – в роки Української незалежності, про що мова йтиме далі. Професійними були зауваження Д. Телегіна, який зазначив, що в розробці проектів відсутні археологічні об’єкти, бо розкопки зовсім не проводились. Весь цей набір Запорозької Січі – і зимівники, і кладовище – споруджені на порожньому місці, це звичайна бутафорія, не більше. Необхідно провести розкопки, виявити об’єкти і зробити не бутафорну конструкцію, а науково

обґрунтовану реконструкцію. Так роблять у Латвії і в Естонії. Там фортеці відновили на документальній основі. Таким шляхом треба йти нам. І це пророцтво збулося, і не без участі вченого. Молодий, недосвідчений археолог НЗ “Хортиця” В. Ільїнський та співробітник Інституту археології А. Козловський вели розкопки в межах фортифікації Запорозької верфі (1736–1740) на о. Канцерівському, де було знайдено, за їх висновками, об’єкт середини XVI ст., який вони ототожнювали із залишками “городка” Д. Вишневецького, однак цю знахідку тоді пройшли транзитом, не законсервувавши і не взявши монолітом.

Тим часом, повернувшись до Запоріжжя, керівник запорізької творчої групи М. Жариков та архітектор міста С. Василевський доповіли керівництву обкому про своє київське фіаско. Керівництво Запорізького обкому, схоже, керуючись закликem пролетарського інтернаціоналізму, негайно втручається в ситуацію і вже 30 грудня 1967 р. розпорядженням Ради Міністрів України встановлює проведення нового відкритого конкурсу на проект музею-панорами Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва. Розпорядження складалося з трьох пунктів. У першому дозволялось Запорізькому облвиконкому спільно з київськими профільними організаціями провести конкурс до 1 травня 1968 р. Другим пунктом доручалось профільним інститутам розробити і затвердити програму конкурсу та склад журі. У третьому дозволялось Запорізькому облвиконкому витратити у 1968 р. на проведення конкурсу 4 тис. крб. за рахунок місцевого бюджету. Розпорядження було підписане В. Щербицьким. Звичайно, запорізька “п’ята колона” і не думала погоджуватись на проект В. Красенка, потрібно було будь-що скувати ініціативи П. Шелеста, П. Тронька і М. Киценка, не дати їм створити комплекс високого національно-патріотичного звучання. Підтвердженням цього є примітка М. Киценка на “Висновках комісії по перевірці фактів порушення законодавчих та нормативних актів по відводу земель на о. Хортиця” від 12 травня 1967 р. Ось її зміст: “Після провального виступу в Київському будинку архітектора з

першим проектом (музею-панорами – упорядники), коли аудиторія посадила Василевського, він щоразу більше займав місце серед тих, хто говорив: “А для кого це ми будуємо? Для націоналістів?” І хоча як архітектора ідея його захоплювала, він часто не знаходив свого місця, допускав байдужість, що сприяло безчинствам на острові. М. Киценко. 14.V.1967 р.” [400].

В архіві відомого київського архітектора О. Силіна, який із самого початку розробки хортицької ідеї здійснював організацію проектів, конкурсів, підведення підсумків, зберігається рецензія комісії громадських рецензентів на експоновані проекти Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на о. Хортиця, ним же узагальнені 23.11.1967 р. Аналіз громадських рецензентів засвідчував, що в проекті запорізького філіалу УМБП у частині Генерального плану використання території намічено комплексно, що слід вважати правильним принципом. Але в цьому ж Генеральному плані є істотні вади:

а) зонування території з виділенням місць масового відпочинку та площі проведено нечітко (особливо в тій частині, яка прилягає до старого русла в голові острова);

б) повністю відсутня дендрологічна частина (земельний план), котра необхідна і за суттю роботи, і згідно з постановою уряду;

в) не визначено характеру заходів масового відпочинку, які мають бути на острові у відповідних зонах поруч з історико-культурним комплексом та іншими спорудами.

Як недолік Генерального плану комісія відзначала невдале розташування скульптури Кобзаря (при її великих розмірах скульптура відкривається для огляду без достатньої підготовки у дуже незручному ракурсі). З усіх трьох напрямів загального плану – історико-етнографічного, паркового і музейного – автори проекту м. Запоріжжя звернули увагу лише на останній, тобто вони підготували лише проект музею і панорами. Два інші напрями не знайшли втілення в пропонованому проекті. Визначено лише місце на плані для Січі. Інші елементи етнографічної частини не тільки не

розроблені, а й не показані. Експоновані малюнки-ескізи етнографічних елементів є лише ілюстраціями до проекту, як і виставлені фотографії окремих місць острова. Створення парку у заповіднику автори проекту зовсім ігнорують, тоді як організація садово-декоративного комплексу з урахуванням історичних традицій, насадженням, у першу чергу, дубових гаїв, характерних для козацького ландшафту – справа невідкладна. У приміщенні музею не знайшли втілення ані риси української народної архітектури, ані справжня специфіка споруди. З професійного погляду будівля має більше недоліків аніж переваг.

Якщо до цього долучити факт, що в експозиційному поясі виявились батареї опалення, то, схоже, запорізькі проектант не мали ані найменшого уявлення про вимоги музейного проектування. Вже після закінчення будівництва споруди музею доводилось відсікати тепло від експозиційного простору, що, звичайно, не створювало жодного температурного регулювання. Споруда музею на тлі острова губиться і не гармоніює з величною спорудою Дніпрогесу.

Стосовно проекту студентів – дипломників Київського художнього інституту сказано:

- у роботах випускників КХІ використовуються тільки північна частина острова, що було визначено завданням; звертає увагу оригінальний задум у проекті В. Барсука – це поєднання внутрішньої експозиції музею-галереї з експозицією Січі, причому будинок-музей здобуває другорядну роль, а головним стає саме те, що повинно ним бути, тобто історико-етнографічна частина;

- заслуговує на увагу проект В. Куземко, присвячений дендрологічно-ландшафтній розробці території заповідника;

- проекти молодих архітекторів відзначаються глибоким опрацюванням етнографічної частини загального плану;

- у талановитому проекті В. Красенка етнографічна частина передбачає зведення фрагменту Січі, козацьких оборонних споруд,

запорізького табору, козацьких могил, пантеону кошових отаманів, зимівника тощо.

Будівля музею у В. Красенка символізує козацькі чайки або полум'я визвольної боротьби козацтва разом з панорамою, що нагадує козацьку степову могилу, розкриває найвизначніші риси в історії козацтва; проект В. Красенка відзначається тим, що образ споруди, його обсягово-планувальне та конструктивне рішення органічно поєднані в одне логічне ціле.

Плани проекту відзначаються ритмічністю, що забезпечує чіткий графік руху відвідувачів та трансформативність під час зміни експозиції залів.

Експозиційні зали як основні функціональні приміщення цілком підпорядковують собі другорядні, даючи максимальний коефіцієнт використання забудови.

Комісія відзначала, що в цілому проекти випускників КХІ В. Красенка, В. Барсука, В. Римаря, А. Матвієнка, В. Куземка та В. Гуменюка, порівняно з проектом Запорізької філії “Укрміськпроекту”, більшою мірою відповідають меті, поставленій у рішенні уряду про перетворення Хортиці в заповідник слави запорозького козацтва. Враховуючи зазначене, комісія дійшла таких висновків:

а) для увічнення пам'яті запорозького козацтва найголовнішим завданням є відтворення у повному складі споруд Запорозької Січі та інших етнографічних елементів комплексу. Будівництво музею повинно повністю підпорядкуватись відтворенню історико-етнографічної частини;

б) другим найважливішим завданням є розробка проекту Генплану всього острова Хортиці з використанням окремих зон для короткочасного масового відпочинку;

в) виділена ділянка Запорізьким облвиконкомом площею 220 га не може забезпечити розташування на ній меморіально-етнографічного комплексу.

Комісія пропонувала:

- уточнити програму проектування, а найголовніше: створення історико-етнографічного комплексу виконувати на наукових основах;
- виготовити детальне технологічне завдання історико-етнографічної частини проекту.

Виконавець – проектний інститут системи Держбуду із залученням до цієї роботи архітекторів-художників В. Красенка, В. Куземка, В. Барсука, В. Римаря, А. Матвієнка та В. Гуменюка.

Всі інші складові проекту доручалися Інституту історії, теорії та перспективних проблем радянської архітектури й Інституту історії АН УРСР. Пунктом сьомим пропозицій комісії зазначалось:

“Прийняти до дальшої розробки проект В. Красенка як такий, що найбільш відповідає вимогам поставленої мети – створенню історико-етнографічного комплексу. Виконавці – Інститут Держбуду УРСР із залученням до роботи автора проекту, архітектора-художника В. Красенка”. Роботи рекомендувалось організувати в місті Київ, де було найкраще проектне забезпечення для таких робіт. Ці обставини проектування, а фактично підміна якісного проекту В. Красенка на аматорський проект запорізьких архітекторів відбулася келійно, без інформування громадськості України. Усе це стало відомо завдяки архівам О. Силіна, що були опубліковані Ю. Данилюком у збірнику документів та матеріалів [398; 401]. Позиція Запорізької компартійного керівництва була вкрай нігілістичною. Згодом проект Хортицького меморіалу було подано на розгляд ЦК Компартії України. Він був схвалений без істотних зауважень. “І важко було повірити, – пише П. Тронько, – що вже через два роки потому більшість членів ЦК, відводячи очі, буде скрупульозно відшукувати естетичні помилки та ідейні хиби погодженого проекту...” [398]. Наступ місцевої влади на о. Хортиця набирав нових обертів. Виконком Запорізької місцевої ради депутатів трудящих і головний архітектор міста С. Василевський грубо порушували постанови Ради Міністрів УРСР “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва” від 6.06.1954 р. № 922, від

26.12.1956 р. № 1523, від 1965 р. № 694, від 18.09.1965 р. № 911. Незаконно було виділено під будівництво підприємству “Запоріжзалізобетон” 4 га землі (1964 р.), С. Василевський видає цьому ж тресту акт на користування 5,94 га, з яких 1,4 га не оформлено жодними документами. Тресту “Дніпродомнаремонт” під будівництво водної станції відводиться 1,5 га плавневого лісу. Рішенням міськвиконкому від 20.10.1966 р. № 417 відводиться БМУ № 1 “Дніпродомнаремонт” під будівництво бази відпочинку 3,6 га плавневого лісу. Рішенням того ж міськвиконкому від 20.10.1968 р. № 417 тресту “Дніпрометалургремонт” під будівництво водної станції виділяється 1,1 га, наступним рішенням від 24.01.1967 р. № 43 тресту “Запорожелектромонтаж” під будівництво водної станції виділяється 1 га, рішенням того ж міськвиконкому від 26.07.1967 р. № 302 виділено заводам “Коксохім” і “Феросплавів” 5 га вигонних земель під будівництво профілакторіїв.

На іншому полюсі використання легендарного острова продовжувалися пошуки обкомом виходу зі становища і спроби будь-яким способом зберегти запорізьке “авторство”.

Отже, за п'ять років від виходу пам'ятної постанови 1965 р. був виконаний значний комплекс наукових, проектних, пошукових робіт, що став основою для втілення проекту в експозитивне вирішення. Всі ці роки на Запоріжжі діяла “п'ята колона”, яка вороже ставилась до хортицького проекту. Запорізький обком КПУ, очолюваний фаворитом Л. Брежнєва М. Всеволожським, який у рік перебування генсека в Запоріжжі працював секретарем обкому ВЛКСМУ, займав позицію подвійних стереотипів. Відсвяткувавши 200-річчя виникнення міста Запоріжжя, відправною датою якого був вибраний 1770 р. – рік закладання Олександрівського форштадту, розпочався наступ на національно-ідейну спрямованість Хортицького заповідника. Перше слово сказала в 1970 р. газета “Известия”, надрукувавши об'ємну саркастично-публіцистичну статтю “Запорожская баталия”, де йшла мова про значення Дніпропетровської і Запорізької областей у виборюванні

пріоритету створення козацького меморіалу в цих областях. Далі реакція продовжувалася суперечкою сторін щодо перенесення останків видатного отамана Запорозжя Івана Сірка на о. Хортиця. Отримавши певний заряд впевненості, запорізька “п’ята колона” організовує в респектабельному журналі “Советский союз” рекламну статтю М. Всеволожського про надзвичайні успіхи соціалістичного будівництва на Запоріжжі. Почався відхід від раніше схвалених починань та намірів. Відділ пропаганди й агітації бере під пильний контроль усю роботу, пов’язану з Хортицьким меморіалом і його засновником С. Кириченком та його послідовниками. Режим контролю був настільки жорстким, що прості питання діяльності колективу зі створення хортицького заповідника не раз розглядались на засіданнях бюро обкому КПУ. Секретаріат обкому з пропаганди та агітації призначив персональних відповідальних за контроль цієї ланки роботи. Здавалося, не металургія, хімія і машинобудування були пріоритетними сферами промислового гіганта, а такі питання, як перевезення в Запоріжжя козацьких Хрестів, проектування монумента “Козаки в дозорі”, проектування експозиції майбутнього музею чи, скажімо, класова відповідність літературної діяльності заступника голови облвиконкому М. Киценка, який “разом зі своїм апаратом запустив роботи зі зміцнення основ розвинутого соціалізму й зайнявся архаїкою, впавши в національне чванство”.

Тим часом з 1966 до 1970 рр. йшов процес удосконалення проектів Хортицького заповідника, всі стадії цього проектування неухильно контролював відділ пропаганди й агітації обкому КПУ. Центр проектування був зміщений у Київ. Голова Запорізького облвиконкому Ф. Мокроус звертається до заступника Голови Ради Міністрів України П. Тронька з проханням погодити проектування історико-культурного заповідника. Проект показували О. Гончару і І. Ле, які дали повну згоду з принципів головних підходів до вирішення проектних завдань [402]. Паралельно проектна документація вивчалася в означених відділах Запорізького обкому КПУ. Документацію тримали тижнями і робили поправки щодо

проектування пам'ятних знаків, пов'язаних з видатними історичними місцями на о. Хортиця, Музею-панорами історії запорозького козацтва. Так, у перших проектах визначався Музей історії запорозького козацтва, у якому передбачалось і панорамо-діарамне вирішення головної теми. Перевірялось буквально все, у т. ч. і відрядження С. Кириченка в Київ, огляди преси тощо. А тим часом запорізькі підприємства своїми забудовами розорюють пам'ятні місця й археологічні пам'ятки. Все це ведеться без затвердженого генплану, без відведення землі, всупереч постанові ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 15.09.1965 р. Запорізька громадськість, відомі діячі науки та культури звертаються до голови Українського товариства охорони пам'яток історії і культури К. Дубини з приводу руйнування історико-культурного середовища о. Хортиця. Цей документ 17.04.1967 р. підписали К. Стецюк, О. Компан, О. Апанович, І. Гончар, С. Плачинда, студенти – дипломники КХІ.

Оголошення нового конкурсу на проект Хортицького історико-меморіального комплексу 16.02.1968 р. мало на меті закріпити авторство за Запорізьким філіалом інституту “Укрміськбудпроект”, очолюваним фаворитом запорізького обкому КПУ М. Жариковим, який з 1980-х рр. став головним архітектором м. Київ. Сутність цієї підміни була прозоро викладена в “Завданнях конкурсу”: “Історико-меморіальний комплекс має увіковічити прогресивну роль запорозького козацтва в антифеодальній і національно-визвольній боротьбі українського народу, у зміцненні дружби українського і російського народів” [403]. Оголошення про цей конкурс підписали: виконком Запорізької обласної ради депутатів трудящих, Міністерство культури УРСР, Союз архітекторів України, Союз художників України без зазначення прізвищ [403].

Кращим коментарем для цієї підміни ідеалів може бути лист інженера Б. Конюшика з міста Новий Розділ Львівської області першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту:

“У нас чомусь також намагаються облагородити російських царів, які були лютими ворогами нашого народу і жорстоко розправлялися з

передовими діячами нашої культури. Якось по телебаченню виступав директор одного із запорізьких заводів і хвалився, що на о. Хортиця вони зробили великий парк відпочинку трудящих, а для естетичного виховання вони просили лєнінградців відлити їм копії скульптур Петродворця. Жахливішого, напевно, не придумаєш – ставити на о. Хортиця копії пам'яток руйнівникам Запорозької Січі, а проти тих славних лицарів, які захищали народ від татарських, польських і царсько-російських поневолювачів, і словом не згадується ...” [404].

Протягом 1969 р. Запорізький облвиконком, обком КПУ кілька разів звертались до Київських інстанцій з проханням надати допомогу в завершенні проектування, організації нових конкурсів. Усе нагадувало притчу, коли з водою виплеснули й немовля.

У щоденникових записах першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про розгляд питань, пов'язаних зі спорудженням меморіалу на о. Хортиця 14.05.1969 р., йшлося: “Розглядаючи питання, пов'язані зі створенням етнографічного музею України, а також меморіалу на честь Запорозької Січі на о. Хортиця, все це вкрай потрібно для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів. Дуже погано, що деякі українці не знають історії свого народу і не хочуть нічого робити для увічнення культури, побуту і боротьби свого народу. А доля українського народу дуже складна, цікава, героїчна, страдницька і разом з тим щаслива. Пройдуть покоління, і може, все зітреться з пам'яті і не залишиться слідів. Чому ми цікавимося античним світом, світом культури Сходу, Африки? А світ свого народу забуваємо. Це можуть робити тільки тупі люди, зрадники свого народу, які не пам'ятають спорідненості, кровності власного народу” [405, с. 452].

У протоколі наради в заступника Голови Ради Міністрів України П. Тронька від 7.04.1970 р. зазначалось, що справа з проектуванням меморіального комплексу не давала задовільних наслідків. У постанові йшлося, що Запорізьким виробництвом інституту “Укрміськбудпроект” у

подальшій роботі після конкурсу не були враховані висловлені йому рекомендації з відображення в образі музею історичної епохи. Доручити подати Раді Міністрів УРСР:

1. До 1 травня в. р. варіанти ескізних рішень образу музею зі скульптурною композицією та 4–5 діорамами в ньому.
2. До 1 липня в. р. – план тематико-експозиційної спрямованості музею.

Подальша ситуація, що склалася навколо створення Хортицького меморіалу, змусила область спішно створювати дирекцію Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. Наказ про призначення першого директора Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва підписав С. Кириченко 1.09.1970 р.

У вересні цього року виповнюється 46 років від прийняття нині вже пріснопам'ятної постанови “Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва” [406, с.131]. Якби цей історико-культурний проект вдалося реалізувати, стан української культури, самосвідомість українців були б іншими, орієнтовані на власні цінності, пріоритети, на демократичний розвиток і громадянську злагоду.

Погляньмо на передумови прийняття згаданої постанови, що відбулися на початку 50-х рр. ХХ ст. у постсталінській імперії. Історіографія процесів і подій тоді визначалася домінуванням у сфері суспільного життя історико-філософських мотивів, що диктувалися змінами у внутрішньополітичному курсі країни. М. Хрущов намагався спиратися на підтримку українських партійних органів, що відразу позначалася на середовищі українського суспільства. Лідери української парторганізації добре розуміли спраглу душу народу за духовним й історичним народними традиціями, які рішуче “викорінювалися” зі свідомості українців у десятиліття сталінських репресій і весь повоєнний період діяльності КП(б)У. Кремлівська ідеологія культивувала і нищила українську культуру, поширювалася русифікація школярів, студентів повоєнних поколінь. М. Хрущова підтримував перший

секретар ЦК КПУ О. Кириченко (1953–1957), це сприяло деяким позитивістським змінам у національній політиці республіки. Кардинальні реформи в різних галузях виробництва, удосконалення й упорядкування партійних і державних органів, переорієнтація роботи партійних і громадських організацій, розвиток освіти і культури партійно-державною бюрократією сприймалися вороже. Активним провідником політики М. Хрущова в Україні став М. Підгорний, який очолив республіканську парторганізацію з грудня 1957 до липня 1963 рр. Сучасна історіографія М. Підгорного і П. Шелеста оцінює як провідників Москви [191, с. 74].

Проте це були різні характери, носії різних спрямувань і морально-психологічних цінностей. Тодішні керівники республіки не раз публічно висловлювались на захист української мови і культури, хоча ЦК КПРС продовжував здійснювати “викорінення” українства: ліквідовувалась українська мова, а натомість набирала обертів цілеспрямована русифікація України. Це і породило форму масового протесту серед передової, національно орієнтованої частини суспільства, яка спрямовувала його на захист демократії, духовних цінностей народу, української матеріальної культури. Відлуння політичного курсу в країні виразно позначилося й на історичній науці, яка була орієнтована на єдиний сенс історичного розвитку – будівництво соціалізму. Для науки встановлювалися партноменклатурою об’єктивні закономірності, що визначали хід історії, у якому воля, енергія, дії мали матеріалізуватись до модерністського розуміння класової природи суспільства. Суб’єктивні моменти дослідника не бралися до уваги. Основні висновки і трактування були заздалегідь відомі. Якщо треба було інспірувати радянські цінності, то це дозволялось настільки, наскільки це давали змогу зробити парторги. Такий значний період в історії України, як доба українського козацтва, визнавався лише в контексті класової боротьби, селянсько-козацьких повстань кінця XV – початку 30-х рр. XVII ст., а єдиним народним героєм дозволялось вважати тільки Б. Хмельницького, та й то тому, що жив думкою приєднання (але не возз’єднання – *А.С.*) з Росією. Не

можна було вийти за межі, що визначалися тезами ЦК КПРС з приводу відзначання 300-річчя возз'єднання України з Росією, у яких домінантно звучала лєнінська теза про спільність розвитку російського й українського народів "... и по языку, и по истории" [392, с. 74]. Історія козацтва розпочиналась не з надр Київської Русі, а з Визвольної війни 1620–1647 рр., як зазначалося у першому томі видання "Воссоединения Украины с Россией", виданого АН СРСР у Москві в 1953 р. Відзначенням 300-річчя "возз'єднання" України з Росією управляли з парткабінетів, теорія "возз'єднання" готувалася за планами інститутів історії. Умовно кажучи, найбільшим досягненням козакознавства було те, що Запорозька Січ (безіменна – А.С.) визнавалася "християнською козацькою республікою" [395, с. 154].

В офіційній історіографії описуваних часів фундатори історії України розглядалися як націоналістично-буржуазні прислужники, до цієї каторги, у першу чергу, були зараховані В. Антонович, В. Багалій, Д. Бантиш-Каменський, О. Гермейзе, М. Грушевський, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, Д. Дорошенко, О. Єфіменко, В. Іконніков, І. Крип'якевич, М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Максимович, М. Маркевич, І. Огієнко (митрополит Іларіон), О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, А. Скальковський, Д. Яворницький. Такою була ситуація в середині 60-х рр. ХХ ст. Однак такі представники системи, як П. Шелест, А. Скаба, П. Тронько, деякі керівники областей, як-то в Запорізькій області В. Мокроус, В. Хорунжий, М. Киценко, які мали вольовий стрижень духовності, дбали про збереження та розвиток національних традицій, історичної свідомості народу. Прийнята в ті часи постанова про увічнення козацтва фактично мала ефект грандіозного вибуху у свідомості більшості українців. З позицій "совкізму" – алогічно, адже із покоління в покоління вбивалися інтернаціоналістські стереотипи стосовно історії. "Як відомо, – пише академік П. Тронько, – в період тоталітарного режиму та й у подальші роки козацька тематика була фактично вилучена з кола досліджень учених-

істориків, майже зникла з планів наукових видань, з книжкових, журнальних і газетних сторінок. В Україні не вивчалися і не увічнювались (крім подій, пов'язаних з возз'єднанням України з Росією) пам'ятні місця української козаччини" [397]. У серпні 1965 р. П. Тронько (на той час заступник Голови Уряду України) разом з колишнім секретарем ЦК КП України А. Скабою та заступником голови Запорізького облвиконкому М. Киценком підготували для керівництва і відстояли в довгих коридорах ідею про необхідність увічнення пам'яті запорозького козацтва. Після вислуховування доповіді П. Тронька на Президії ЦК КПУ присутні не поспішали висловлювати власну думку, очікуючи реакції першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Його думка і визначила хід обговорення порушеного питання. П. Шелест висловив надію, що внаслідок проведення великої й цілеспрямованої роботи на острові Хортиця буде створений великий меморіал, гідний славного історичного минулого українського народу [398, с. 12]. Підкреслимо, що до цього часу номер Постанови президії ЦК КПУ від 3.08.1965 р. не подається у всіх довідникових виданнях. Через місяць ця Постанова була продубльована Радою Міністрів УРСР від 18.09.1965 р. № 911, де зазначалося:

“Оголосити територію острова Велика Хортиця в м. Запоріжжя державним історико-культурним заповідником.

Закласти і впорядкувати на території заповідника тематичний садово-декоративний парк історії Запорозького козацтва.

Виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих встановити в натурі межі державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця” [406].

Історичний проект, прийнятий в середині 1960-х рр., став своєрідним виявом уваги й прагнень української інтелігенції, спрямованої на збереження, розвиток національної культури і суспільної свідомості. Українська політична і культурна еліта, зокрема активність членів щойно створеного спільними зусиллями й очоленого П. Троньком Товариства охорони пам'яток історії і культури, та схвальна підтримка проекту

патріотичною громадськістю в більшості областей України, зазначимо, не в роки незалежності, а в умовах союзного тоталітаризму, дали змогу продекларувати намір повернутись до найвищих національних цінностей народу. Обох запорізьких керівників обласного рівня М. Киценка та С. Кириченка, починаючи з 1972 р. місцеве парткерівництво області звільнило з роботи і відсторонило від сфери ідеології, оголосивши їх попередню роботу аполітичною та звинувативши в українському буржуазному націоналізмі. Зрештою за прямою вказівкою секретаря з ідеології ЦК КПРС М. Суслова запорізька партійна номенклатура до 1974 р. зробила все для дискредитації козацької програми, перепрофільовуючи музей козацтва на музей історії Запоріжжя, а головну скульптурну домінанту Хортицького заповідника “Козаки в дозорі” замінюючи на монумент “Дружба народів СРСР”. За всі роки української незалежності не відбулося адаптації української культури до нових історичних, політичних та економічних умов, що настали в умовах ринку. Програма увічнення українського козацтва на о. Хортиця та в інших історичних і пам’ятних місцях України була замінена надуманими відзначеннями 500-річчя виникнення козацтва, де відправною хронологією стали віртуальні дати, на зразок 1500-річного ювілею “матері городів руських” – Києва. Та й до сьогодні українська культура досі ще не виробила системи захисту від експансії російської культури заради збереження самої себе [407, с. 296].

Події, що відбулися після помаранчевої революції та й усіх інших “національних” виборів з 2004 до 2010 рр., засвідчують той самий російський культурний експансіонізм, який завжди становив найбільшу загрозу для України і зрештою для країн Східної Європи. Показові візити на о. Хортиця В. Януковича (останній відбувся 09.06.2010 р.) ніскільки не вплинули ні на зміст, ні на форму козацького заповідника. Причини провалу державного історико-культурного проекту відчув свого часу П. Шелест, який 14.05.1970 р. занотував свої думки: “Розглядав питання, пов’язані зі створенням етнографічного музею України, а також меморіалу на честь

Запорозької Січі на острові Хортиця. Усе це надзвичайно потрібно для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів. Дуже погано, що деякі українці не знають історії і не хочуть робити нічого для увіковічення культури, побуту і боротьби свого народу. А доля українського народу дуже складна, важка, цікава, героїчна, страдницька і разом з тим щаслива. Пройдуть покоління, і може все зітреться з пам'яті, не залишиться слідів.

Чому ми цікавимось античним світом, світом культур Сходу, Африки. А світ свого народу забуваємо. Це можуть робити тупі люди, зрадники свого народу, які не пам'ятають кривих зв'язків власного народу. Таким зрадником є Щербицький, та не далекий від цього й Ватченко. Подібні люди і влада небезпечні для свого ж власного народу” [408]. Сказане 45 років тому у всій своїй повноті є справедливим і сьогодні. Причини цього, однак, багатопланові. “Україномовна” загроза існує поряд з українською культурою, не маючи з нею, здавалося б, нічого спільного. Тобто це культура, у якій українською мовою пропагуються духовні пріоритети російського шовінізму. Прикладом його доробку є гротескні форми відроджуваного козацтва у східних та південних регіонах країни. Воно як за формою, так і за змістом ніяк не відповідає історичній козацькій культурі й традиціям. Це “козацтво” обирає своїми уподобаннями російський суржик, горілку, лампаси, погони, самопальні ордени, медалі тощо. Прикро, але ця публіка не може зрозуміти, що козацтво, як “глобальний проект” історії, не могло не виникнути, за ним стояла геополітична особливість української землі. У середовищі “козачків” не залишається простору для багатовікової історії запорозького козацтва, духу і національних рис, способу життя й поведінки. До них аналіз козацької культури не доходить, тому й не засвідчує, що найвизначнішим внеском козацтва в українську культуру є формування духовного стержня українського життя, його ментальності. Іншими словами, якщо Рим дав світові право, Англія – парламентську демократію, Франція – культуру і республіканський націоналізм, сучасні США – науково-технічний прогрес і

масову культуру, то Україна доби козацтва дала взірець аристократизму духу замість аристократизму походження. Пріоритет духовності, а не пріоритет по крові дав змогу в 1710 р. створити взірець демократичної конституції. Якраз ці цінності намагається підмінити російська культурна експансія, всіляко сприяючи ідеологічному спотворенню національної культури і на Сході, і на Півдні, і на Хортиці – всюди, де живе ще український погляд на світ.

Створюється такий простір, у якому Запоріжжя і Львів, Донецьк і Тернопіль перебувають ніби у двох ворогуючих державах, а не в одній єдиній Україні. Роздвоєння особистості на державному рівні призводить до існування двох протилежних цивілізацій, які шизофренічно виключають одна одну. Сьогодні скрізь говорять про українське цивілізаційне протистояння [409, с. 8]. Лише за перші місяці олігархічної влади в Запоріжжі встановили пам'ятник Сталіну, а в Донецьку “позбавили” Шухевича і Бандеру звання Героїв України. У відповідь у Львові, Тернополі, Івано-Франківську присвоїли їм звання Почесних громадян цих міст. Після президентських виборів 2004 і 2010 рр. до західного регіону долучились Чернігівська, Сумська, Полтавська області, які, схоже, відчули, що такий розкол України має не релігійну причину, а духовно-світоглядні ознаки, при помітному впливові перших.

М. Грушевський першим розколом східного слов'янського етноареалу вважав взяття Києва, згідно з літописом, “в месяце марте в двенадцатый день в среду второй недели поста. И грабили они два дня весь город. И не было помилования никому и ниоткуда: церкви горели, христиан убивали, а других вязали, женщин вели в плен, силой разлучали с мужчинами, дети рыдали на матерей своих.

И взяли они множество добра, и церкви оголили, и колокола поснимали,... и все святыни были забраны. Подожден погаными был даже монастырь Печерской святой Богородицы, но Бог молитвам святой Богородицы оберег его от такой беды” [35, с. 295]. Літописна цитата оповідає не про монголо-татарське нашествя, а про тотальний грабунок і руйнацію

Києва в 1169 р., і то були не східні кочовики, а війська Великого князя Володимирського Андрія Боголюбського та його декількох князів сусідів. У природі Рюриковичів конфлікти, аж до вбивств, були звичною справою. Інновація Андрія Боголюбського була в тому, що він не бажав оволодіти Києвом, він прагнув знищити Київ. М. Грушевський цей феномен пояснює швидким зростанням Володимир-Суздальського князівства. Боголюбський створював своє князівство із самого початку як автократичну державу, початок майбутнього російського абсолютизму і деспотизму [77, с. 110]. Якщо прийняти версію М. Грушевського, як пише М. Нічога, то руйнування Києва Великим князем Андрієм Боголюбським можна вважати першою ознакою цивілізаційного конфлікту між західним і євразійським регіонами України-Руси [409, с. 8].

У часи козацькі на українському пограниччі зіткнулися інтереси кількох феодальних державних утворень: Османська Порта, її васал Кримський ханат, Литва, Польща, Молдова, Трансільванія і Московія. З 1686 р. (минуло всього шість років після смерті кошового Івана Сірка) Січ вже була під подвійним протекторатом двох далеко не дружніх держав – Речі Посполитої і Московії. Найкомпетентніший дипломат королівського двору Габсбургів Зигмунд Герберштайн (Herbersten) у праці *Moscoviticarum commentarii* (1549) описує повноваження московського государя: “В местию, которую он имеет над своими поданными, он далеко превзошел всех монархов мира... Всех одинаково он угнетает жестоким рабством, так, если он прикажет кому-нибудь быть при дворе его или идти на войну или править какое-либо посольство, то должен выполнять это за свой счет” [410, с. 21–23]. Можливість використання рабства була вже нормою в суспільстві. Фраза З. Герберштейна: “Этот народ находит больше удовольствия в рабстве, нежели в свободе” – підтвердження цього. Тавро З. Герберштейна стало визначенням сутності політичної культури Росії на століття вперед.

У тій же праці З. Герберштайн пише про Литву (на той час це були землі Білорусії й України) [410]. Варто уваги, що тодішня Литва була

переважно православною і закони писались руською мовою, а серед литовсько-руської еліти З. Герберштайн виділяє князів Костянтина Осторзького й Михайла Глинського, тобто корінних волинян, а не литовців. Найважливіший документ руського права “Литовський устав” в оригіналі XVI ст. був виконаний теж “руською мовою”. Слабкість владних структур Литви дивувала З. Герберштайна, а з погляду на справи Московії магнати Литви “не стільки користуються непомірною свободою і добротою своїх можновладців, скільки зловживають ними”. Контраст політичних свобод Литви і відвертий деспотизм Московії буквально шокував західноєвропейського дипломата.

Вищенаведені приклади засвідчили принципову різницю обох політичних культур, що вже було наявним у глибокій давнині. З роширенням Великого кордону між європейською й азійською частиною сусідство не обмежувалося лише Московією, важливий політичний вплив на козацьку культуру пограниччя справили культури Сходу. Діючі сьогодні цивілізаційні кордони склалися в одній державі, про що засвідчує електоральна географія. Як не парадоксально, але ця лінія сьогодні, з невеликими відхиленнями, повторює кордони Речі Посполитої XVII ст. Звичайно, як свідчать козацькі змагання середини XVII ст., Річ Посполита була неприйнятна для козацької України. Але то була цивілізація, відмінна від Московської. Західні українці жили під Росією набагато менше, аніж східняки, які після Переяслава і Полтави повністю втратили автономність. Зрештою це розмежування повторює поширення української мови як рідної, згідно з останнім переписом населення. За висновками досліджень КМІС було доведено, що в Україні політичний вибір будується не на політичних програмах, а на національних почуттях, або їх відсутності. Про цивілізаційну ідентичність не доводиться говорити, коли мова йде про членство України в ЄС чи НАТО – більшість російськомовного електорату не сприймає цю можливість на гіпотетичному рівні.

У конфліктах обох цивілізацій на теренах України – західної і

євразійської – можливі декілька варіантів примирення:

1. Євразійська цивілізація подолає західну.
2. Західна цивілізація подолає євразійську.
3. Буде збережено ситуацію рівноваги.
4. Кожна з конфліктуючих цивілізацій створить свою державу.

Для встановлення першого варіанта в Україні ще не створений необхідний репресивний апарат. Розвиток за цим варіантом означатиме:

- репресивне використання МВС, СБУ, прокуратури, податківців;
- репресивна машина спочатку використовуватиметься проти політичних опонентів, а потім проти журналістів, дисидентів [409].

Політолог М. Нічога вважає, що другий варіант розвитку подій малоімовірний, оскільки російськомовна “п’ята колона” в Україні не має поки що переваги. З іншого боку, навіть якщо б вона була, то діяти одночасно і жорстоко видається проблематичним. В Україні на період 2005–2009 рр. був ілюзорний шанс покорення областей з населенням євразійської культури. Проте вони не були підвладні центру, який лише робив вигляд, що він ними управляє [409].

Однак залишається можливість несилового поглинання шляхом поступової культурної асиміляції. Проте за останніх 20 років спостерігається все навпаки. Українознавство втрачає одну за одною принципові позиції, насамперед, у духовній сфері.

Третій варіант, на думку політологів, можна реалізувати шляхом поділу влади між представниками двох культур (“совкової” і національно орієнтованої). Територія країни поділяється на однакову кількість європейських і євразійських земель, які пропорційно утворюють федеральний парламент, ділять пости президента й голови уряду. Повноваження і бюджет формуються на рівні земель. Підводні рифи такого федералізму є очевидними:

- невідповідність нового суспільного балансу старій політичній конструкції;

- непропорційна зміна соціальних груп;
- втручання екстремістських елементів з роками приводить ситуацію до дестабілізації, ситуація виходить з рівноваги і приходить до одного з трьох інших варіантів.

Четвертий варіант кожна з двох цивілізацій розглядає на підсвідомому рівні, вважаючи, що вона може перемогти іншу і домінувати на всій території. Припустимо, щось подібне відбулося, скажімо, у Партії регіонів, враховуючи наявність в їх руках усіх необхідних ресурсів. Але таке домінування в будь-якому випадку буде насильницьким. Якщо буде обрано збереження насильницького державного утворення, то проблематичним стає утворення двох держав, цивілізаційно однорідних і принципово менш конфліктних [409]. Допоки політична ситуація в Україні конструктивно залишається старою, очікувати якісних змін або бодай повернення на ідеологічну орієнтацію 70-х рр. ХХ ст. Хортицького меморіального комплексу не доводиться. Запорізька міська влада та її опорна сила – олігархат регіону не збирається на о. Хортиця споруджувати будь-якого “Полум’я козацької слави”. Все, що зараз робиться, – віртуальна “Запорозька Січ”, недолугі хрести, Мамаї, кобзарі й інша монументальна біжутерія, яка жодного стосунку до проекту української мрії 1960-х рр. не має. Позиційно апарат нинішнього складу НЗ “Хортиця” не готовий світоглядно сприйняти ті новації, які назріли в козакознавстві. Насамперед те, що в історичній науці змінилася хронологія українського козацтва, яку деякі фахівці виводять із середини ХІІ ст., розуміння його самоорганізації, При цьому необхідно враховувати таке:

- процес утворення козацтва був орієнтований на західно-християнську цивілізацію, незважаючи на те, що проходив у південно-західних степах;
- драматизм української історії полягає в тому, що протягом 1000 років воєнні сутички християнських Заходу і Сходу точились на землях українців, білорусів, балтів, що зумовило обрання населенням Великого кордону альтернативи самозбереження й розвитку – українського козацтва;

– російське козацтво, звичайно, споріднене з українським, але донське козацтво своїм корінням орієнтоване на державну ідеологію, православно-руську цивілізацію в її євразійському варіанті. Цим російське козацтво із зміцненням московського князівства спромоглося завоювати Новгородську Русь у XVI ст., Україну в XVII–XVIII ст. [266].

Без урахування цих положень вирішення проблем музейними засобами не дасть очікуваних результатів.

Прикладом некомпетентних підходів до створення стратегії заповідника стало будівництво мостових переходів через о. Хортиця. За цих умов природне середовище заповідної зони значно постраждає. За висновками екологічних експертів, довкілля острова Хортиця станом на 2010 р. перебуває в критичному, невідтворюваному стані. Відсутність наукової основи, розважальний характер використання острова неодмінно призведуть до бутафорного зображення історії. За великим рахунком, на території острова за останні 20 років не законсервовано і не музеєфіковано жодного квадратного сантиметра козацького культурного шару (?!). Хортиця є, але з часом стає все менш виразною складовою контексту. Без ґрунтового вивчення культурної спадщини козацтва неможливо усвідомити й оцінити національний характер народу. Однак, імовірно, мав рацію М. Костомаров, коли відповідав слов'янофілу Аксакову: "... росіяни помиляються, коли думають, що знають український народ, вони не підозрівають, що на дні кожного думаючого українця спить Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа і прокинуться, коли настане слухний час" [411]. Сказане слід узяти до уваги тим, хто виношує мрію змінити статус НЗ "Хортиця": перетворити його на національний парк і розпочати комерціалізацію історичними і природними цінностями легендарного острова.

Що ж стосується гротескних форм відроджуваних козацьких традицій в Україні, то це також наслідок змагань двох протилежних світів, про які йшлося вище. Розмови ж про орієнтацію на Схід, Росію, СНД взагалі абсурдні, оскільки справжній Схід уже перейшов або інтенсивно переходить

до ринкової економіки і парламентаризму (Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Китай та ін.).

Відродження козацьких традицій в Україні, схоже, йтиме українським шляхом, орієнтованим на Захід і Схід, оскільки немає альтернативи перетворення України в незалежну суверенну державу між континентами Європи і Азії, але європейського зразка.

Отже, наймасштабнішими історико-меморіальними програмами, ініційованими П. Шелестом і П. Троньком, було будівництво Музею історії запорозького козацтва на о. Хортиця та відзначення інших пам'ятних місць героїчної боротьби запорожців. На жаль, ця програма не була повністю реалізована через протидію політичного керівництва СРСР [412, с. 233] та інертність української політичної еліти. Хоча в 2000-х рр. (зокрема, в 2007 р.) деякі кроки в цьому напрямі вже були здійснені – науковцями Класичного приватного університету за нашою участю розроблено розгорнуту тематичну структуру Музею історії запорозького козацтва НЗ “Хортиця” (додаток В).

Висновки до розділу 5

1. Острів Хортиця – історико-культурний феномен козацтва. Це унікальний топос у культурі сучасної України, зокрема, у виникненні та становленні запорозького козацтва. Хортиця – це пам'ятка природи й історії просто неба, яка в поєднанні з ноосферою та біосферою відкриває нові напрями наукових підходів і поглядів до категорії “національний ландшафт”.

Острів, як цілісна система національного ландшафту, поєднує взаємопроникнення натуралістичного і субстанціонального першопочатків, завдяки яким утверджувалися у свідомості українців певні соціальні ідеали: волі, свободи, бойового побратимства, характерництва, як і діалектика часу і простору.

Історико-культурний феномен Хортиці полягає в тому, що у народній пам'яті вона вважається колискою козацтва, еволюція якого, розпочавшись у літописному Протолче тривала до Хортицької Січі (XII–XIII ст. – 1552 р.).

2. Хортиця стала першою “жертвою” російської колонізації 1736–1740 рр., коли 10-тисячна армія Мініха зайняла увесь острів з довкіллям. Було споруджено три системи ретрешаментів, Запорозька судноверф та дислокована в хортицькій акваторії перша в історії російсько-турецьких війн воєнна парусно-гребна флотилія. Внаслідок чого було знищено попередні козацькі укріплення, які в 1874 р. спробував описати І. Карелін. У 1776 р. о. Хортиця стає власністю Г. Потьомкіна, а вже в 1789 р. він був подарований німецьким колоністам – вихідцям із менонітської громади Данціга.

У Хортицькому довкіллі у V–VII ст. склався і діяв Вознесенський табір – визначна пам'ятка воєнної демократії європейського значення.

Як свідчить предметний комплекс цієї пам'ятки, тут склався проукраїнський етнос за участю племені антів – носіїв пенківсько-пастирської культури.

1. У програмі увічнення пам'яток запорозького козацтва о. Хортиця було оголошено Державним історико-культурним заповідником (1966), а в 1993 р. – НЗ “Хортиця”. Заповідник мав відображати етапи розвитку запорозького козацтва, як єдино правильної альтернативи, обраної народом для оборони соціальної і національної свободи. Попередні століття естетична форма хортицьких пейзажів була підмічена як засіб художньої виразності. Тут стояли і правила капища сонячного культу. Русичі в середині X ст. відправляли требу перуну під 2000-тисячолітнім священним хортицьким дубом, який всох через 100 років після ліквідації Нової Січі (1876).

2. Незважаючи на гротескність використання о. Хортиця у сучасному духовному просторі, його історично-культурний феномен не марніє, а набуває об'єктивної форми сутності і як зовнішній аспект, і як власна форма відображення культури, і як комунікативний засіб у духовному просторі українців.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Історико-культурний феномен о. Хортиця підтверджується його статусом заповідності: Національний заповідник “Хортиця” і Державний геологічний заказник “Дніпрові пороги”. Він є найбагатшим з-поміж інших островів на природні, історичні, археологічні пам’ятки. Можна сказати, що Хортиця є еталоном ландшафтів України: кургани, поселення, селища, стоянки, фортифікаційні й астральні споруди, що становлять підґрунтя архетипного простору народної пам’яті від мезолітичної доби і до сьогодні. Її територія – багат шарова пам’ятка природи, історії, культури, тут виділені всі природні зони України. Особливе значення мають пам’ятки: літописне місто-порт Протоцке (XI–XIV ст.) – свідок виникнення запорозького козацтва; сакральні об’єкти доби бронзи і часів запорозького козацтва. Музейний фонд заповідника налічує понад 60 тис. одиниць збереження, площа фондосховища – понад 250 м². Однак існує необхідність підвищувати професійний рівень наукових працівників, науковий потенціал дослідницької й експозиційної роботи.

2. Геополітичне положення українських земель на стику степової кочівницької й лісостепової землеробської цивілізацій визначало особливості всього українського пограниччя. Землі українського пограниччя, у тому числі й дніпровські острови нижче Дніпрових порогів і простори Великого Лугу, характеризувались значною продуктивністю, що стимулювало розвиток риболовства, рибальства, мисливства, бортництва і нерідко розбійницького здобичництва. Тут природні і культурні чинники переплітались і тісно взаємодіяли між собою. Все українське пограниччя, як і його складова Запорожжя, являло собою оборонну лінію і зону превентивних дій проти войовничих сусідів. Умовно ця лінія охоплювала такі опорні пункти пограниччя, як Седнів, Переволочна, Торчеськ, Переяслав, Путивль, Канів,

Черкаси, Кодак, о. Хортиця (Протолче, XI–XIV ст.), Томаківка (70-ті рр. XIV ст.), Олешня (XI – перша чверть XII ст.), Ольвія на Південнім Бугу, Банат і Бар – у Подністров’ї, Берлад – на Дунаї тощо.

3. Геополітичне положення острова Хортиця визначалось серединним розміщенням на українській ділянці Великого кордону. Геополітичний простір українського пограниччя характеризувався такими особливостями, як Дніпрові пороги, водні й суходольні шляхи: “шлях із варяг у греки”, “шовковий шлях”, “солоний шлях”, “залозний шлях”, “кавказькі обези” та пов’язані з ними переправи, перевози, броди, лоцманські і митні пункти тощо.

4. Рух народів змінював характер пограниччя, оскільки був то мирним, то войовничим, бо нерідко збурювався до ворожого протистояння. На пограниччі з часів сивої давнини склався особливий спосіб (уклад) життя – мандрівний, рухливий, воєнізований, який ми називаємо “козакування”. Він з’явився з моменту розмежування землеробської та кочової культури господарювання. Хронологічно цей геополітичний стан міг уже існувати, на нашу думку, у середині II тис. до н. е.

5. У процесі “козакування” на українській ділянці пограниччя виникло козацтво – історичний символ України. Виникло воно внаслідок геополітичної необхідності, як єдино правильно обрана народом альтернатива на стику європейської й азійської цивілізацій.

Територія, де виникло козацтво, – “рухливе” пограниччя, де стикувалося інтереси двох укладів життя – землеробського осілого і кочового рухливого та войовничого. На пограниччі постійно здійснювався територіальний перерозподіл, нове межування, що змінювало конфігурацію й орієнтацію буферних зон. Особливістю українського пограниччя було те, що воно постійно перебувало віч-на-віч із степом. Тут відбувалися різні взаємовпливи культур, взаємозбагачення, засвоєння, запозичення, відторгнення й протистояння. Кочовики здійснювали напади на хліборобські землі, руйнуючи міста і села, що негативно позначалася на розвитку

економіки й культури. Український народ, позбавлений державності в часи золотоординського нашествия, реалізував проблему самозахисту своїх земель, створивши козацтво. Спочатку – городове козацтво під керівництвом старост пограничних міст і “городців”, “засік”, а вже з середини XIII ст. на теренах українського пограниччя з’являється запорозьке козацтво, яке еволюціонує в Запорозьку Січ. Перші форми Січі документально й археологічно прочитуються нижче Дніпрових порогів – о. Хортиця (літописне Протолче XI–XIV ст.), о. Томаківка, Базавлук тощо. Козацтво як історико-культурне явище можна вважати результатом геополітичного розвитку українських земель.

Пограниччя слід розглядати як результат взаємодії двох типів культур, починаючи з раннього розподілу народів на землеробів і кочовиків; тут складається його перша зона, за контроль над якою йдуть постійні змагання і боротьба. Так було і в Середньому Поволжі, і на Кавказі, на Кубані, і в українському Подніпров’ї, Придністров’ї, Подунав’ї, на Балканах, де внаслідок “козакування” виникали суспільно споріднені форми козацтва – волзькі ушкуйники, рязанські, донські козаки, терське козацтво, гайдуки й граничари Балкан, опришки Карпат тощо.

6. Запорозьке козацтво в ранні часи свого існування на лінії пограниччя закладає форпости-поселення. Такі міста виникали від Києва до Седнева і Переволочної, а згодом до Черкас, Канева і Хортиці, де перебували на черговому режимі козацькі загони, очолювані місцевими старостами і козацькими отаманами. Одними з перших отаманів писемні джерела називають Плоскиню, Полозовича, Черкашеніна, Млинського й Єськовича.

7. Дніпрові пороги й інші найпродуктивніші уходи були розібрані і поділені між пограничними старостами, Києву належала верхня частина Дніпрових порогів, Черкаським і Канівським старостами – нижня їх частина з о. Хортиця, Томаківка і Базавлук. Тут, з кінця X – початку XI ст. виникають літописні міста-порти відкритого типуна зразок Протолче на о. Хортиця та Олешія на Великопотьомкінському острові в гирлі Дніпра, які були нами

археологічно відкриті і частково досліджені у 70-х рр. ХХ ст. Як свідчать джерела й археологічні артефакти, хортицькому Протолче судилося бути першим прототипом Хортицької козацької цитаделі.

З ХІ ст. Протолче й Олешня – вільні міста з етнічно строкатим населенням, переважно руського типу. Транзитні, торгові і ремісничі центри використовувались і як опорні пункти давньоруських збройних сил, були опорою Русі на важливому водному шляху, що мав міжнародне значення ще в ранні козацькі часи. Сліди Протолче, яке значно пережило літописне місто-порт Олешня, простежуються за археологічними й картографічними джерелами до ХV ст.

8. Матеріальна і духовна культура Протолче дає змогу зробити висновок, що його населення було змішаним: половці, русичі, чорні клобуки, бродники. Поховальні звичаї мали християнську, кочівницьку і, ймовірно, мусульманську належність.

Місто-порт Протолче планіграфічно становили три стратиграфічні шари: перший – кінець Х – середина ХІІ ст.; другий – середина ХІІ – перша чверть ХІІІ ст.; третій – середина ХІІІ – друга половина ХІV ст., а за картографічними джерелами, його життя могло тривати і в середині ХV ст.

В архітектурі Протолче перший стратиграфічний шар представлений типовими слов'янськими однокамерними землянками, опущеними в ґрунт із сіньми і печами-кам'янками ХІ–ХІІ ст.

Другий шар представлений великими наземними житлами свайної конструкції або дерев'яними каркасами, плетеними хмизом і обмазаними глиною, з відкритими вогнищами, господарчими ямами. Внутрішня площа об'єктів сягала від 50 до 200 м², які за аналогією були близькі поросььким військовим комплексам Чорноклобуцького військового союзу. Наявність масових фрагментів чавунних казанів свідчить про воєнізоване призначення куренів Протолче. Сліди фортифікації в східно-південній околиці міста-порту (висота Нижня Голова – А.С.) представлені трикутними в плані земляними вежами, оточеними валами і ровом. Цей характер фортифікації не

був властивий ні половцям, ні чорним клобукам; найімовірніше, вежі мали бродницьке походження, тобто могли бути засіками раннього козацтва.

9. Є підстави вважати, що вищеописані, тільки округлі в плані укріплення Вознесенівського табору існували вже в антські часи. У нижньому культурному шарі Протолче був досліджений об'єкт шатрового типу пенківсько-пастирської культури з урновим похованням, рештками кераміки, біконічної за формою, яка продатована *in situ* А. Сміленко VII–VIII ст. Отже, у літописному Протолче анти-русичі, бродники, уходники, чорні клобуки могли в XII–XIII ст. нести тут службу на черговому режимі. Ознаки перебування в Протолче постійно діючих військових колективів дають підстави вважати цей військовий форпост Русі прообразом першої Хортицької Січі, пошуки реконструкції якої тривають і досі.

10. Наявність раннього козацтва на о. Хортиця підтверджується історичною реконструкцією давніх шляхів сполучення, які фактично спрямовані до місць виявлення матеріальних пам'яток козацтва. На місці Крарійської (Кічкаської) переправи з обох боків існували два попарно розміщені поселення перевізників, які були археологічно досліджені А. Добровольським в часи Дніпрогесівської археологічної експедиції (1930). Переправа по лівому березі Дніпра мала сухопутний зв'язок з урочищем Сагайдачного, де ще з XIX ст. дослідники відзначали наявність культурних шарів. Правобережне кічкаське поселення мало сухопутний зв'язок з розлогим гирлом р. Верхня Хортиця, де розміщувалася одна із запорозьких січей, що підтверджується найстарішою козацькою думою “Розмова Дніпра з Дунаєм” та зображенням на карті Сигізмунда Августа II, продатованій 1613 р. У пізніші часи це місце стало називатись Царською пристанню. Із Січі діяла козацька переправа на о. Хортиця (балка Музичина). Друга переправа працювала від скелі Рогози до балок Наумова і Громушина. Звідси йшла сухопутна дорога через вододіл Хортиці до Протолче, яке розміщувалось над озером Осокоровим у плавневій зоні. З р. Верхня Хортиця було пов'язано одне з відгалужень Моравського шляху, що підходив до

правобережної Січі. Таким чином, текст названої думи, як і картографічні джерела, вказує на локалізацію Хортицької правобережної Січі.

На нашу думку, ранні козацькі укріплення знаходились на Совутиній скелі, звідки сухопутна дорога по узбережжю нового русла Дніпра вела до літописного Протолче й урочища Нижня Голова. Сюди йшло третє відгалуження Моравського шляху і діяв історичний дніпровський брід, яким до зарегулювання нижнього б'єфа Дніпра люди переправлялися возами, худобою і пішки. Брід через південну озерну частину Хортиці виводив на лівобережжя, до гирла р. Мокра і Суха Московки.

Козацтво на дніпровських о. Хортиця, Томаківка з'являється синхронно з подільським, волинським, литовським, які, М. Стрийковський датує 1143–1147 рр. У буллі папи Григорія IX козацтво згадується в 1227 р., у Початковій монгольській хроніці воно відоме в 1240 р. (козак тут має значення “одинокий воїн”, “схильний до завоювання”).

У давнину, за княжих часів, коли на о. Хортиця існувало потужне бродницьке поселення-порт Протолче, розквіт якого припадає на XI – початок XIII ст., а в гирлі Дніпра – літописне Олешня, на Запорозжі почався процес трансформації козакування в козацтво. Раннє козацтво інстинктивно дотримувалось своєї родової провідної вічевої ідеї, громадського та виборного устрою. Саме ця провідна ідея вельми рельєфно визначилась у козаччині, а ще виразніше з погляду втілення її в життя – у Запорозькій Січі.

11. Важливим джерелом реконструкції шляхів сполучення, географії населених пунктів, урочищ та інших об'єктів стають картографічні матеріали. Досі першим картографічним документом про о. Хортиця вважається виявлене автором факсиміле карти, яка походить з музею Московського Кремля і була знята Сантаремом з оригіналу карти пера Фра Мауро для Альфонса V, Короля Португальського, сучасника Великого князя Московії Василя II Темного в 1459 р. На українських землях розміщені тексти із заголовками *Rutenia*, *Tataria*, *Rossa* та ін.. У нижній течії Дніпра зображений великий острів, у якому пізнається Хортиця; у його південній

частині зображений картографічний знак у вигляді продовгуватої будівлі з меншою добудовою на східному фасаді. Це знак населеного пункту. Є можливість розшифровувати його як митницю в літописному Протолче. Усталеною є думка, що генуезькі, венеціанські, португальські картографи не пропускали позначення митниць, великих торгових центрів, бродів і переправ.

Справді сенсаційні результати дає нове прочитання текстів із фрагменту карти Дніпра від порогів до Чорного моря 1613 р., що зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського. До цього часу в історичній літературі переклад текстів цієї карти виконувався не автентично. Згідно з перекладом Л. Пащиної, “місце є коло Бористена, Дмитро Вишневецький, найдревнішого Роду Героя найславніший у військовій справі тут дійсно поставив місцеперебування і підпору (укріплення) свого ядра і половину цього місця оточив муром до того вважав природою захищеним так, що міг так довго стримувати сили і натиск Вождя або Хана Перекопського і всієї його Орди...”.

Укріплень Д. Вишневецького могло бути кілька: над гирлом р. Верхня Хортиця, в урочищі Степок на Кічкаському мисі, Верхня і Нижня Голови в північній і південній частинах о. Хортиця, але аж ніяк не на о. Канцерівський (Байди). Крім того, на згаданій карті в гирлі р. Верхня Хортиця поряд з вищенаведеним текстом латиною є зображення населеного пункту з кількох будівель і хрестом. *Campus inter Bohum* подавала зображення якоїсь Січі – нею могла бути або Січ Вишневецького, або укріплення, збудовані Я. Шахом (1576–1577). Важливим є й те, що дещо нижче, через дніпровський перевіз, у балці Музичина в останнє десятиліття виявляється культурний шар середини XVI ст.

У плані, виконаному генерал-майором Ретшем і названому “План острова Вишних Хортиць. Д где чем быть належит значить под литерами”, в експлікації під літерою “А” подано “Прежде бывший ретранжемент”. Це означає, що в північній частині о. Канцерівський були наявні укріплення в

момент рекогностирувальних робіт генерал-майора Решта. Проте питання про те, кому належала ця фортифікація, залишається відкритим.

12. Топографія пам'яток і решток культурних шарів доби козацтва може бути “прив’язана” до місцевості таким чином:

- правобережний Кічкаський мис з урочищем Степок, де Л. Падалка виявив козацькі укріплення і добув матеріали середини XVI ст. З цими укріпленнями дослідник пов’язував “городок” Д. Вишневецького. Частину Кічкаського мису, який у паводкові періоди на Дніпрі перетворювався на острів, він ототожнював з о. Мала Хортиця (за Е. Лясотою);

- ранні козацькі укріплення на Совутиній скелі, які були описані Я. Новицьким і засвідчувались німцями-менонітами в кінці XVIII ст.;

- літописне Протолче з урочищем Нижня Голова, де виявлені культурні шари VII–VIII ст. н. е.; селище кінця X–XI ст.; літописне місто-порт Протолче XII–XIV ст.;

- ознаки культурних нашарувань виявляються і в північній частині о. Хортиця;

- урочище Царська пристань – козацька Січ;

- балка Музичина – культурний шар середини XVI – початку XVII ст.

Гідроархеологічними дослідженнями 1995 р. з дна Дніпра піднята шабля західноєвропейського типу (попередньо датується XIV–XV ст.).

Топографія пам'яток козацької доби на території НЗ “Хортиця” і в його довкіллі свідчить, що виявлені пам'ятки зосереджені в стратегічних місцях: Кічкаська переправа, Царська пристань, Музичина балка, урочище Сагайдачного, Совутина скеля, Дніпровський брід, острів Канцерівський, Верхня і Нижня Голови. Таке розміщення засвідчує, що стратегічно козаки здійснювали контроль за судноплавством у Старому і Новому річищах Дніпра. Укріплення східної експозиції (урочище Сагайдачного, Совутина скеля, Нижня Голова) контролювали лівобережні татарські кочів'я на р. Кічкаська і Кінська, Суха і Мокра Московки.

Укріплення правобережної експозиції контролювали головне судохідне

річище Дніпра (Верхня Голова, Царська пристань у гирлі р. Верхня Хортиця, літописне Протолче). У полі їх контролю залишалися правобережні сухопутні відгалуження Моравського шляху на Хортицькі Січі. На нашу думку, козакотворення в хортицькому вузлі Запорожжя завершується у 50-х рр. XVI ст. під проводом Д. Вишневецького, який зумів зорганізувати козаків черкаського і канівського пограниччя, а їх отамани Михайло Млинський і Михайло Єськович стабілізували стосунки Хортицької твердині з глухівським козацтвом, а через останнє – з Іоанном IV, у результаті чого і була задіяна військова угода Д. Вишневецького з Іваном Грозним.

13. Висвітлюючи військово-організаційну діяльність Д. Вишневецького, яка була зумовлена обстановкою в регіоні та його індивідуальним підходом до вирішення проблем охорони південноруських земель на важливому перехресті сухопутних і водних шляхів сполучення, зазначимо, що його стратегічне мислення вгадується у топографії козацьких пам'яток. Топографія укріплень часів російсько-турецької війни і дислокації воєнної гребної флотилії була зумовлена необхідністю уникнути атаківання останньої. Якщо допустити, що укріплення в гирлі р. Верхня Хортиця, на Кічкаському мисі (Степок) та в урочищі Нижня Голова будував Д. Вишневецький, то це відповідає стратегічному мисленню полководця, яке зводилося до здобуття стратегічної переваги над противником. Вищеназвані укріплення (1552–1558 рр.) влаштовані так, що це давало змогу контролювати як усі шляхи сполучення, так і кримські кочів'я в Кінських плавнях. Подібну тактику блокування наступальної ініціативи ворога Д. Вишневецький застосував у пониззі Дніпра (1556–1557 рр.), під Азовом (1558–1559 рр.).

Проаналізувавши всі доступні джерела, ми локалізуємо козацькі культурні шари за їх дійсним виявленням і доходимо висновку, що Д. Вишневецький закріплювався в тих стратегічно домінуючих місцях хортицького довкілля, звідки відкривався контроль за татарськими кочів'ями по р. Конка. За визначенням самого Д. Вишневецького у листі до Івана

Грозного: “Городок” поставил против крымских кочевий”. Тактика висунутих вперед форпостів, які блокували противника в стратегічних місцях, призводила до втрати противником наступальної ініціативи, контролю за оперативним простором. Його діяльність як полководця вперше змусила Оттоманську порту мобілізувати проти нього всі збройні сили імперії. Це був єдиний випадок у воєнній історії могутньої Порти.

У дисертації запропоновано нову парадигму діяльності Д. Вишневецького, яка значною мірою виправляє негативну аномалію, що склалась навколо фундатора запорозького козацтва, внаслідок чого протягом багатьох десятиліть деякі історики необ’єктивно висвітлювали його роль у козакотворенні. У роботі використано забуте джерело – Доповнення до Никонівського (Патріаршого) літопису і доведено, що практичні дії українського полководця Д. Вишневецького в Подніпров’ї (1550–1557 рр.), у Подонні (1558–1559 рр.), Північному Кавказі й Молдавії (1559–1563 рр.) принципово різняться від теорій і концепцій, що досі утверджувалися в історіографії.

У ході дослідження о. Хортиця та його історико-культурного значення в козакотворенні доведено, що Д. Вишневецький реально оцінив оборонні й стратегічні особливості регіону Запорожжя. Досвід висунутих вперед залог (бекетів) він застосовує пізніше в Подонні, під Азовом.

Козакування на о. Хортиця в його часи – особлива форма пристосування військового люду пограниччя – продиктувало своєрідне середовище проживання на черговому режимі, з чого власне й склалася Хортицька твердиня за Дніпровими порогами, попередниками якої історично були Вознесенівський табір і літописне Протолче. Запропонований підхід у вивченні діяльності Д. Вишневецького, насамперед, як фундатора запорозького козацтва і першої Запорозької Січі, докорінно змінює усталені погляди на роль і внесок в європейську історію українського полководця і політика Д. Вишневецького.

На нашу думку, вивчення раннього козацтва зобов’язує нарешті

перевірити версію С. Мишецького стосовно перших козацьких січей у Седневі, Каневі і Переволочній. Також системний підхід до вивчення ролі о. Хортиця у виникненні та розвитку запорозького козацтва допоможе об'єктивно відобразити експозитивними засобами історію цього унікального явища. Важливе практичне значення матиме запропонована “Розгорнута ідейно-тематична структура Музею історії запорозького козацтва НЗ “Хортиця”, розроблена нами та науковцями класичного приватного університету (додаток В.). Зазначимо, що в Україні досі немає академічного Музею – ні українського козацтва, ні (як його складової) запорозького.

14. Національний заповідник “Хортиця” не звільнився від попередніх проблем і здобув нові. Найскладніша з них – це землевпорядкування та перерозподіл усієї його території для історико-культурного, ландшафтного використання з орієнтацією всього туристично-екскурсійного комплексу на масове короткочасне обслуговування відвідувачів. Необхідно терміново повернутись до тематики історії запорозького козацтва, яка довільно, на догоду місцевій владі була підмінена на еклектичну вульгарно-схоластичну тематику XVIII ст. Необхідно поновити й реалізувати основну ідейно-тематичну і художню домінанту – монумент “Козаки в дозорі” (висотою 11 м без кургану).

Хортицька проблема, як і більшість, що постали перед Україною як суб'єктом сучасної політичної дійсності, пов'язана, у першу чергу, з духовною невизначеністю її громадян, які більшою мірою являють собою народонаселення, ніж народ як соціокультурну одиницю, що володіє певними рисами характеру, тому діє злагоджено і цілеспрямовано. На нашу думку та з погляду відомого українського філософа В. Жадька, історія українського козацтва та його осередку, яким в історії народу був о. Хортиця, могла б виконати історичну місію об'єднання народу в потужну сучасну політичну націю, оскільки сила козацтва якраз і виявлялась у духовній єдності, яка вражала всі тодішні європейські народи всіма складниками, що характеризують народ як непорушну соціально-духовну спільноту.

Необхідно зауважити, що Інститут пам'яткоохоронних досліджень “принципово” пропустив у програму розвитку заповідника хибні, антинаукові положення, вилучивши з проекту монумент “Козаки в дозорі”, а Кабінет Міністрів України “принципово” затвердив його новий варіант Рішенням від 30.08.2005 р. № 373-р.

На сьогодні з комерційною метою о. Хортиця й козацтво рекламують і популяризують, гротескно принижуючи НЗ “Хортиця” як науковий і туристичний осередок світового рівня, принижуючи престиж держави у сфері охорони культурної спадщини: недостатньо розвинута туристична інфраструктура, мало впорядкованих оглядових майданчиків, бракує інформаційно-анотаційних матеріалів тощо.

15. Вивчення раннього етапу розвитку українського козацтва XII–XIV ст. і XV–XVI ст. та вирішення нагальної проблеми генези перших січей на Запорозжі, зокрема Д. Вишневецького, має базуватись на інтегративних дослідженнях – археологічних, картографічних, палеогеографічних, фольклорних, лінгвістичних, насамперед на вивченні збірок оттоманських архівів.

На захист винесено основні положення щодо формування процесу козакування на українському пограниччі XI – середини XIV ст. та ролі о. Хортиця у виникненні, становленні й розвитку запорозького козацтва і першої козацької січі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Смолій В. Феномен українського козацтва (замість передмови) / В. Смолій // Історія українського козацтва : нариси : в 2 т. К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т.1. – 721 с.
2. Мицик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми дослідження / Ю. Мицик // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 2–6.
3. Дневник Эриха Лясоты из Стеблева / [пер. К. Мельник] // Мемуари относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Вип. 1. – С. 137–190.
4. Лясота Е. Щоденник / Е. Лясота // Коли земля стогнала: друга половина XVI – перша половина XVII ст. / [упоряд. і передм. В.О. Щербака]. – К., 1995.
5. Лясота Е. Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. – 1984. – №10.
6. Сокульський А. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева / А. Сокульський // Запорозька старовина : видання науково-дослідного інституту НАН України. Запорозьке відділення. – К. ; Запоріжжя, 2002. – Вип. 2.
7. Lassota E Tagebuch. Hrgn. R. Schottin. – Halle, 1866.
8. Фоменко В. Де поділися дніпровські острови кохання і Мала Хортиця / В. Фоменко // Прапор. – 1965. – № 10. – С. 76-77.
9. Фоменко В. Кичкасская переправа и городок на Малой Хортице / В. Фоменко // Исторические источники и их использование. – К., 1966. – Вып. 2. – С. 110–123.
10. Фоменко В. Ріки та протоки Великої плавні Запорозької / В. Фоменко // Український історичний журнал. – 1968. – № 7. – С. 101–103.
11. Шаповалов Г. Про місцезнаходження о. Мала Хортиця / Г. Шаповалов // Матеріали запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 194–197.
12. Плецький С. Хортицька Січ / С. Плецький // Українське козацтво :

мала енциклопедія. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 567 с.

13. Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки / Л. Винар // Відродження. – Дрогобич, 1992. – С.12.

14. Яремчук В. Історичні науки в УРСР у добу Шелеста / В. Яремчук // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 149–162.

15. Гоголь Н. Тарас Бульба : повість / Н. Гоголь. – М., 1980.

16. Сокульський А. Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва : монографія / А. Сокульський. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – 762 с.

17. Постанова президії ЦК Компартії України “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорозького козацтва” від 31.08.1965 р.

18. Постанова Ради Міністрів України “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорозького козацтва” від 18.09.1965 р. № 911 // Збережемо тую славу: громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. ХХ ст. : збірник документів та матеріалів / [відп. ред. Ю.З. Данилюк]. – К., 1997. – 473 с.

19. Щербак В. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. / В. Щербак // Український історичний журнал. – 1995. – №5. – С. 66–71.

20. Перлини козацького Присамар’я: місто Самарь та його Богородицька фортеця : [тем. зб.] / [редкол. : І.Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін.]. – Д. : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. – 168 с.

21. Сокульский А. Раскопки славянского поселения на острове Хортица / А. Сокульский, Т. Шевченко, А. Бодянский // Археологические открытия 1976 года. – М. : Наука, 1977. – 607 с.

22. Сокульский А.Л. К локализации летописного Олешья / А.Л. Сокульский // Советская археология. – 1980. – № 1. – С. 64–73.

23. Сокульський А. Роботи Дніпровської археологічної експедиції

(ХАЕ–73) / А. Сокульський // Науковий архів Інституту археології НАН УРСР та НЗХ.

24. Сокульський А. Ритуальні розкопки курганів доби бронзи / А. Сокульський // Науковий архів Інституту археології НАН УРСР за 1975 р.

25. Сокульський А. Археологічні дослідження фортифікації часів російсько-турецької війни в урочищі “Вирва” та в місці будівлі музею історії запорозького козацтва НЗХ за 1971 рік / А. Сокульський // Науковий архів Інституту археології НАН УРСР.

26. Програма театралізованої вистави “Козацька слава” до 500-річчя запорозького козацтва(головний режисер-постановник Д. Мухарський, художній керівник – народний артист України Б. Шарварко, автор сценарію – А. Сокульський, ведучий програми – диктор Держтелерадіокомпанії України, заслужений артист України О. Сазонов), проведеної в м. Запоріжжя на о. Хортиця, Совутина балка, 24.08.1992 р.

27. Крушницький Б. Історіографія / Б. Крушницький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні : в 3 т. – К., 1995. – Т. 2. – С.399.

28. Оглоблін О. Історіографія / О. Оглоблін // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні : в 3 т. – К., 1995. – Т. 2. – 800 с.

29. Записки Одесского общества истории и древностей. Т.л.О., 1844. – С. 84–85

30. Багрянородный Константин. Об управлении государством / Багрянородный Константин // Известия Государственной академии истории материальной культуры. Вып. 91 – М. ; Л., 1934.

31. Мицик Ю. Перший український історико-політичний трактат / Ю. Мицик // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 129–138.

32. Повість временних літ (за Іпатіївським списком). – К. : Радянський письменник, 1990. – 357 с.

33. Кудряшов К.В. О местоположении реки Калки / К.В. Кудряшов //

Вопросы истории. – 1954. – № 9. – С. 118.

34. Киценко М.П. Хортиця в героїці і легендах / М. Киценко. – Дніпропетровськ : Промінь, 1972. – 133 с.

35. Літопис Руський за Іпатіївським списком / [пер. Л. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – 590 с.

36. Барсов Н.М. Очерки русской исторической географии / Н.М. Барсов. – Варшава, 1885. – С. 299.

37. Сокульський А.Л. Хортиця за археологічними та історичними дослідженнями / А.Л. Сокульський // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості : матеріали Міжнародної наукової конференції. – К ; Запоріжжя, 1997. – С. 335–364.

38. Плетнева С.А. От кочевий к городам / С.А. Плетнева // Материалы и исследования по архивам СССР. – 1967. – № 142.

39. Повесть временных лет по Ипатскому списку. – СПб, 1871. – С. 496; Новгородская летопись. – С. 101.

40. Карамзин Н.И. История государства Российского / Н.И. Карамзин. – СПб., 1897. – С. 56.

41. Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення : навчальний посібник / В. Остафійчук. – 3-тє вид. – К. : Знання-Прес, 2006. – 421 с.

42. Бойко О.Д. Історія України / О.Д. Бойко. – К.: Академкнига, 2005. – 678 с.

43. Codex Cumanicus bibliothical ad templumdivi Marci venetianum. – Budapestini, 1889. – 395 s.

44. ПСРЛ. – Т. 13: Вторая половина: I Дополнение к Никоновской летописи. – СПб. : Тип И.Н.Скороходова, 1906.

45. ПСРЛ. – М. : Наука, 1963. – Т. 13– 513 с.

46. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К. : Вища школа, 1994. – 637 с.

47. Kronika Marciana Bielskiego. – Warszawa, 1829. – Т. 1. – Ks. 1. –

С. 10

48. Мицик Ю. Опис Чехії в “Хроніці” Олександра Гаваньїні / Ю. Мицик // Хроніка. – 2000. – Вип. 25–26. – К., 1999. – С. 30–42.
49. Цінне першоджерело [пер. з пол. Р. Івасів] // Дзвін. – 2001. – № 3–4.
50. Paprocki B. Herby zycerstwa Polskiego / B. Paprocki – Krakow. 1858. – Р. 156–167.
51. Kronika Pawla Piaseckiego, biskupa przemyslskiego / P. Piaseckiego. – Krakow, 1870. – 46 р.
52. Шерер Ж.Б. Літопис Малоросии, або історія козаків-Запорозжців та козаків України, або Малоросії / Ж.Б. Шерер. – К. : Український письменник, 1994. – С. 33.
53. Извлечение из сочинения Михаила Литвина “О правах татар, литовцев и москвитян” // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемые Н. Калачовым. – М., 1854. – Кн. 2.
54. Головка О. Слов’янське населення причорноморських степів XII – першої половини XIII ст. / О. Головка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 40–46.
55. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. Марченко. – К. : КДУ, 1959. – 255 с.
56. Історія русів / [укр. пер. І. Драч]. – К. : Радянський письменник, 1991. – 317 с.
57. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малоросии и малороссиянах / Г.Ф. Миллер. – М., 1846. – С. 39.
58. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще / А. Ригельман. – М., 1847.
59. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов / И.Г. Георги. – СПб., 1799. – Ч. 3.

60. Мышецкий С. История о казаках запорожских / С. Мышецкий. – Одесса, 1847.
61. Корж Н.Л. Устное повествование жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки / Н.Л. Корж. – Одесса, 1842. – 60 с.
62. Розсолода И. Жизнь Запорожских козаков на рассказе современника-очевидца / И. Розсолода // Киевская старина. – 1833. – Ноябрь. – С. 491–510.
63. Лях С.Р. Історіографія українського козацтва / С.Р. Лях // Українське козацтво : мала енциклопедія. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 183–188.
64. Маркович А. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии / А. Маркович. – Чернигов, 1894. – С. 7.
65. Лазаровский А. Прежние изыскатели малорусской старины / А. Лазаровский // Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 296–297.
66. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М., 1842. – Т. 1.
67. Максимович М. Собрание сочинений / М. Максимович. – К., 1876. – Т. 1. – С. 277–316.
68. Капанин И.К. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого / И.К. Каманин // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 57–115.
69. Любавский М. Начальная история малорусского казачества / М. Любавский // Журнал Министерства просвещения. – 1895. – июль.
70. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
71. Одесский вестник. – 1876. – № 55.
72. Новицкий Я. Остров Хортица на реке Днепр, его природа, история, древности (за рукописом 1917 р.). / Я. Новицкий ; [передмова С.М. Ляшко]. –

[2-ге вид., допов.]. – Запорожье : Тандем–У, 1997. – 86 с.

73. Швидько Г. Яворницький Д.І. / Г. Швидько // Українське козацтво : мала енциклопедія. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002 – С. 562–563.

74. Эварницкий Д. Остров Хортица на реке Днепре / Д. Эварницкий. – СПб, 1896.

75. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поїздка в Южную Россию. Очерки Днепра / А.С. Афанасьев-Чужбинский. – СПб. : Книгоиздательство Германа Гоппе, 1893. – Т. 7. – 419 с.

76. Верба І. Грушевський Михайло Сергійович / І. Верба, С. Кульчицький // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – 1135 с.

77. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – К., 1992.

78. Грушевський М. Байда Вишневецький в поезії й історії / М. Грушевський. – К., 1909.

79. Мицик Ю.А. Вишневецький (Байда) Д.І. / Ю.А. Мицик // Українське козацтво : мала енциклопедія. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002.

80. Брун Ф. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России / Ф. Брун. – Одесса, 1880. – Ч. 3. – С. 363–379.

81. Падалка Л. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества / Л. Падалка // Киевская старина – 1894. – Т. 4.

82. Лях С.Р. Голобуцький В.О. – український історик / С.Р. Лях // Українське козацтво : мала енциклопедія. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 108.

83. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К. ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж Львів, 2000.

84. Мельник Л. До питання про виникнення козацтва / Л. Мельник // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : передмова : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 2. – К., 1993.

85. Чухліб Т.В. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 / Т.В. Чухліб. – К. : Києво-Могилянська академія, 2010. – 446 с.

86. Смолій В. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку / В. Смолій // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : передмова : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1.

87. Щербак В.О. Основні етапи формування козацького стану в Україні (кінець XV – середина XVII ст.) / В.О. Щербак // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : передмова : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 148–154.

88. Щербак В.О. Козацтво в структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) / В.О. Щербак // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : передмова : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 46–56.

89. Острів Хортиця на перших картах Нижнього Дніпра / Археологія України. – 1969. – № 4. – С. 49–97.

90. Ріки та протоки великої плавні Запорозької // Український історичний журнал. – 1968. – № 7. – С. 101–103.

91. Леп'явко С.А. Угорські аналоги українського козацтва /

С.А. Леп'явко // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали Міжнародної наукової конференції. – К. ; Запоріжжя, 1997.

92. Сокульський А. До питання про виникнення та локалізацію першої Запорозької Січі / А. Сокульський // Київська Старовина. – 2002. – №6(348).

93. Гурбик А. Проблеми територіальної та хронологічної локалізації першої Запорозької Січі / А. Гурбик // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали Міжнародної наукової конференції. – К. ; Запоріжжя, 1997. – С. 14–27.

94. Сергійчик В.І. Походи українського козацтва в Європу в XVI – першій половині XVII ст. / В.І. Сергійчук // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості : матеріали Міжнародної наукової конференції. – К. ; Запоріжжя, 1997.

95. Ковалева И.Ф. Днепровская археологическая экспедиция наркомпроса УССР 1927–1932 гг. : автореф. дис. на соискание ученой степени к.и.н. / И.Ф. Ковалева. – К., 1971. – 19 с.

96. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy w prezektadzie zofii Stasiewskiej Stefana Mellers pod redakcja, zewstepem i komentarzami zbgniawa wojcika. Panstwowy instytut wydawniczy. – Warszawa, 1972. – 209 p.

97. Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький / Л. Винар // Силуети епох. Історичні розвідки. – Дрогобич : Відродження, 1992.

98. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини / Л. Винар // Український історик. – 1965. – Ч. 4. – С. 33.

99. Lemerrier-Quelquejay Ch/ Un condottine Lithuanien du XVI siècle de prince Dimitrij Visneveckij et Lorigine de la Sec Zaporogue dpres de archives Ottomanes // Cahier du monde Russe et Sovietique, 1969. – Vol. X. (Литовський конкотьєр 16 ст. князь Дмитро Вишневецький і утворення Запорозької Січі за даними Османських архівів / Ш. Лемєрсьє-Келькеже // Франко-руські економічні зв'язи. – Париж ; Москва, 1970.

100. Ковалева М.Ф. Соціальна і духовна культура племені

бронзового века Левобережной Украины (по погребальным памятникам). – Днепропетровск : ДНУ, 1989. – С. 42.

101. Добровольський А.В. Матеріали про археологічні карти Надпорожжя в межах Запорізької області / А.В. Добровольський // Археологія. – К., 1951. – Т.6.

102. Добровольський А.В. Схематична археологічна мапа Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорозької округи, складена А.В. Добровольським в 1927 р. : рукопис.

103. Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982.

104. Наливайко С.І. Індоевропейські таємниці України / С.І. Наливайко. – К. : Просвіта, 2004.

105. Яценко Б. Україна і Русь у ретроспективі / Б. Яценко // Індо-Європа. – К., 1991. – С. 95.

106. Глущенко В.В. Хронология казачества в истории Российского государства / В.В. Глущенко. – СПб., 2000. – С. 6.

107. ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1–2.

108. Фоменко В.Ф. Острів Хортиця на перших картах Нижнього Дніпра / В. Фоменко // Архивы Украины. – 1969. – № 4. – С. 49–57.

109. Корж В. Матеріали до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. 1.

110. План Верхнехортицкого острова, на котором заложен ретраншемент к адмиралтейству, для строения судов, названный Запорожская верфь. 1738 // ЦГА ВМФ СССР, фонд 3, опись 27, дело 1287. – № 3.

111. ГПБ АН УССР. – № 17371.

112. ГПБ АН СССР.

113. ГПБ АН УРСР. – № 17291.

114. ЗООИД. – 1875. – Т. IX.
115. ЦГВИА, ВУА. – д.24089/1-3.
116. ЦГВИА, ВУА. – д.22752 / 1-4.
117. Центр. гос. архив ВМФ СССР. – № 1287.
118. БАН СССР.
119. ГГВИА СССР – ф. ВУА. – № 21963.
120. ГПБ УССР. – № 6328.
121. ГНБ АН УСССР, № 15853.
122. ЦГВИА, ВУА. – д.2001 7/3-4.
123. РГА ВМФ, ф.212. Оп.4. Сир.112.
124. Сокульський А. Культурологія : словник-довідник / А. Сокульський. – Запоріжжя, 2006. – 290 с.
125. Марахов Г.І. Т.Г. Шевченко в колі сучасників : словник персоналій / Г.І. Марахов. – К. : Дніпро, 1976. – 150 с.
126. Думи. – К. : Держвидав, 1959.
127. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi, Macieja Strykowskiego, T.1. – Warszawa, Naklad Gustawa Leona Giücksberga ksicgarza. 1846.
128. Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов / Ш. Лемерсье-Келькеже // Франко-русские экономические связи. – М. ; Париж, 1970. – 433 с.
129. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А.Т. Сміленко. – К. : Наукова думка, 1975 – 209 с.
130. Рыбаков Б.А. Уличи / Б.А. Рыбаков // КСИИМК. – М., 1950. – Вып. 35. – С. 2–17.
131. Шмаков Е.А. Генезис древнерусской государственности (опыт сравнительно-исторического анализа) : автореф. дис. на соискание ученой степени д.и.н. /Е.А. Шмаков. – Брянск, 2000. – С. 21–25.

132. Головки А.Б. Соціально-політичні передумови християнізації Русі / А.Б. Головки // Проблеми історії СРСР. – Вип. 33. – Харків, 1988. – с. 127.
133. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв./ А.П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 355–418.
134. Грінченко В.А. Пам'ятка XIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі / В. Грінченко // Археологія. – К., 1950. – Т.3.
135. Сміленко А.Т. Глодські скарби /А. Т. Сміленко. – К., 1965.
136. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. –Т. 21.
137. Lasslo G. Etudes archeologiques sur l'histoire de la societe des avars. /G. Lasslo/. – АН, XXXIV, 1955.
138. Йордан О. О происхождении и деяниях чехов. /О. Йордан. – М., 1960.
139. Рыбаков Б.А. Древние русы / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – 1953. – №17.
140. Корзухина Г.Ф. Из истории древнего оружия XI в. / Г.Ф. Корзухина // Советская археология, 1960. – №.13.
141. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII в. / Г.Ф. Корзухина. – М. ; Л., 1954.
142. Мацулевич Л.А. Войсковой знак V в. /Л. Мацулевич // Византийский временник. – 1959. – Т. 16.
143. Dodd E.C. Byzantine silver stamps. /E.C.Dodd. – Washington, 1961.
144. Кропоткин В.В. Римские импортные изделия Восточной Европы (II в. до н.э. – V в. н.э.) / В.В. Кропоткин // Археология СССР, САИ. – М., 1970. – Вип.Д–27.
145. Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР / В. Кропоткин // Археология СССР. САИ. – М., 1962. – Вип. Е–4.

146. Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. /А.В. Мишулин // ВДИ. – 1941. – № 1.
147. Ауліх В.В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині /В.В. Ауліх. – К., 1972.
148. Березовець Д.Т. Слов'яни і племена салтівської культури / Д.Т. Березовець // Археологія. – К., 1965. – Т.19.
149. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л., 1962.
150. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні : в 3 т. – К., 1995. – Т.2. – 800 с.
151. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар / П. Голубовський. – К., 1884.
152. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1890. – Т. 2.
153. Gajesky G. The Cossak Administration of the hermanate. I. – 1978.
154. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. – К. : Фенікс, 1993. – 549 с.
155. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський : в 11 т., 12 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Т.3. – 586 с.
156. Turner F. The Significance of the Frontier in the American History // The Turner Thesis. – Lexington, 1972/ - p/ 3-28; MC Neill W. The Great Frontier. Princeton. 1982.
157. Леп'явко С. Виникнення козацтва як явища степового прикордоння / С. Леп'явко // Матеріали Першої республіканської науково-практичної конференції “Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці” (м. Запоріжжя, 18–20 січня 1990 р.). – Дніпропетровськ,. 1990 – С. 108–114.
158. Леп'явко С. Аналоги українського козацтва / С. Леп'явко // Історія українського козацтва : нариси : у 2. т. – К. :Києво-Могилянська академія, 2006. – Т.1. – С. 103.
159. Тизенгаузен В. Собрание материалов, относящихся к истории

Золотой Орды / В. Тизенгаузен. – СПб., 1884. – Т.1. – С. 206.

160. Рубрук В. Путешествие в восточные страны / В. Рубрук // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М. : Знание, 1990. – С. 68.

161. Короткий Оксфордський політичний словник : пер. з англ. / [за ред. Ієна Макліна й Блістера Макмілана]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 789 с.

162. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 3.

163. Дашкевич Я. Україніка на межі між Сходом і Заходом (XIV– XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222.

164. Брехуненко В. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот / В. Брехуненко // Історія українського козацтва : нариси : в 2 т. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – С. 115.

165. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – Москва, 1956. – Т. 4 – 683 с.

166. Архив Маркса и Энгельса // ОГИЗ, 1946. – Т. 8 – С. 154.

167. Пронштейн А.П. К истории возникновения казацких поселений и образовании сословия нашей страны / А.П. Пронштейн. – М., 1967. – С. 161–162.

168. Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961.

169. Пудовов М. История Войска Донского и старобытность начал казачества / М. Пудова. – Новочеркасск, 1890. – С. 165.

170. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – серед. XVII ст. / В. Брехуненко. – К. ; Запоріжжя, 1998. – С. 46–52.

171. Ригельман А.П. История или повествование о донских казаках /

А.П. Ригельман. – М., 1846.

172. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (IV – начало XIII вв.) / О.Б. Бубенок. – К., 1997.

173. Бубенок О.Б. Алани – асы в Золотой Орде (XIII – XV вв.). – К., 2004.

174. Волинки Н.М. Предшественники казачества – бродники / Н.М. Волинкин // Вестник Ленинградского университета. – 19949. – № 8. – С. 55–82.

175. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилев. – М., 1989.

176. Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднестровья в IX–XIV вв. / А.А. Козловський. – К., 1985. – С. 62–71.

177. Козловський А.А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // *Ruthenica*. – К., 2002. – Т.1. – С. 128–134.

178. Котляр М.Ф. Кто такі бродники: До проблеми виникнення українського козацтва / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1969. – № 5. – С. 96–101.

179. Прицак О. Деремела – бродники / О. Прицак // *International Journal of Slavic Linguistic and poeties*. – 1999. – № 5. – С. 357–378.

180. Шашарин В.П. Этническая история Восточного Прикарпатья IX–XIII вв. / В.П. Шашарин // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972. – С.166–176.

181. Шашарин В.П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Причерноморья первой половины XIII в.. / В.П. Шашарин // История СССР. – 1978. – № 2. – С. 39–44.

182. Багрянородный Константин. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / Константин Багрянородный. – М., 1989. – С. 155.

183. Плетнева С.А. Половцы / С.А. Плетнева ; [под ред Б.А. Рыбакова]. – М. ; Л., 1990.

184. Равдоникас В.И. Надписи и знаки на мечях Днепростроя / В.И. Равдоникас // Из истории докапиталистических формаций: сборник статей к 45-летию научной деятельности Н.Я. Марра. – М. ; Л., 1933. – С. 598–616.
185. Яворницький Д.И. Запорожжє в остатках старины и преданиях народа : в 2 ч. / Д.И. Яворницький. – К. : Веселка, 1995. – Ч. 1–2. – С. 170–171.
186. Бруно. Памятники истории Киевского государства IX–XII вв. / Бруно. – Л., 1936. – С. 76.
187. Плетнева С.А. От кочевий к городам / С.А. Плетнева. – М., 1967. – С. 92–93.
188. Добровольський А.В. Сліди перебування слов'ян XII–XIII ст. у Надпоріжжі / А.В. Добровольський // Археологічні пам'ятки. – 1949. – Т. 1. – С. 94.
189. Артамонов М.И. Маркел – Белая Вежа / М.И. Артамонов // Материалы и исследования по архивам СССР. – М., 1958. – № 62. – С. 84.
190. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские городища окрестностей летописного города Лохвицы / Ю.Ю. Моргунов // Советская археология. – 1988. – № 2. – С. 71.
191. Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – 1135 с.
192. Щербак В.О. Джерела формування українського козацтва / В.О. Щербак // Історія українського козацтва : нариси : в 2 т. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – С. 63.
193. Pulaski K. Dzikie pola / K.Pulaski // Szkice poszukiwania historyczne. – Krakow. 1887. – S.19.
194. Архив ЮЗР. – К., 1896. – Ч.7. – Т.1. – С. 87–89.
195. Гурбик А.О. Томаківська Січ / А.О. Гурбик // Історія українського козацтва : нариси : в 2 т. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т.1. – С. 536–547.

196. Архив ЮЗР. – К., 1896. – Ч.3. – Т.1. – С. 87–89.
197. Hырbyk A. Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomakowce / A.Hырbyk// Kwartalnik Historyczny. Rocznik. Cix. 2002. – № 3 – S. 67–85.
198. Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских сечей / Д.И. Эварницкий. – К., 1884. – 120 с.
199. Сокульський А.Л. Раннє козацтво і Хортицька Січ / А.Л. Сокульський // Запорозька старовина. – К. ; Запоріжжя, 2002. – Вип. 2. – С. 42–52.
200. Брун Ф. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России / Ф. Брун. – Одесса, 1880. – Ч. 2. – С. 224.
201. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – М. : Ладога 100, 2007. – 303 с.
202. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Залізняк. – К., 1994. – с. 179.
203. Lowmiaugki H. Poczatki Polski. – Warszawa, 1970. – Т. 4. – S. 162–192.
204. Чухліб А.В. Переяславська угода 1654 рік. У контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, ускладнення, наслідки : Ч.2 / А.В.Чухліб // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С 47, 54.
205. Хрестоматия по истории Украинской ССР. – К. : Радянська школа, 1959. – Т.1: С древнейших времен до конца 50-х гг. XIX в. / [под ред. проф. І.А. Гуржия]. – 747 с.
206. Барсов Н.П. География начальной Нестеровой летописи / Н.П. Барсов // Очерки русской исторической географии. – изд. 2-е. – Варшава : Типография К.Ковалевского, 1885. – 371 с.
207. Фоменко В.Ф. План о. Хортиця. Ймовірний шлях Святослава і місце броду в Протолче Крапівської і Кічкаської переправ / В.Ф. Фоменко // Известия Всесоюзного географического общества. – 1963. – Т. 95. – С. 548.

208. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1948, – С. 287.
209. Рудинский М. Археологические разведки на Днепрострое / М. Рудинский // Сборник Днепропетровского краевого историко-археологического музея. – Днепропетровск, 1929. – Т. 1.
210. Козловська В. Археологічні дослідни на території Дніпрельстану / В. Козловська // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 1.
211. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М.В. Левченко. – М., 1956. – С. 77.
212. Сокульский А.Л. Історико-археологічні дослідження бродницьких поселень на Нижньому Дніпрі / А.Л. Сокульський // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 123–131.
213. Брайчевська А.Т. Давньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя / А.Т. Брайчевська. – К., 1962. – Т. 12.
214. Гончаров В.К. Райковецьке городище / В.К. Гончаров. – К., 1950. – С. 21.
215. Кілієвич С.Р. Дослідження Старокиївської гори / С.Р. Кілієвич // Стародавній Київ. – К., 1975.
216. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси / Б.А. Колчин // Материалы и исследования по архивам СССР.– 1953. – № 32.
217. Сизов В.И. Гнездовский могильник / В.И. Сизов // МАР.– 1902. – № 28. – Т. 10.
218. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева / М.К. Каргер. – К., 1950.
219. Щендрик Н.І. Наконечники стріл з Княжої Гори / Н.І. Щендрик // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип. 1.

220. Спицин А.А. Владимирские курганы / А.А. Спицин // Известия археологической комиссии. – 1905. – Вып. 15.
221. Бранденбург И.Е. Курганы Южного Приладожья / И.Е. Бранденбург // МАР. – 1895. – № 18.
222. Единг Д. Сарское городище / Д. Единг. – М., 1928.
223. Брайчевская А.Т. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье / А.Т. Брайчевская // Материалы и исследования по архивам СССР. – 1963. – № 108. – С. 251–282.
224. Якобсон А.Я. Средневековый Херсонес XII–XIV вв. / А.Я. Якобсон // Материалы и исследования по архивам СССР. – 1950. – № 17.
225. Сокульський А.Л. Звіт про археологічне вивчення Великопотьомкінського острова в Голопристанському р-ні, Херсонської обл. в 1972 р. / А.Л. Сокульський // Архів Інституту археології АН УРСР.
226. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К. : Вид. АН УРСР, 1963. – 387 с.
227. Сокульський А.Л. Флот Запорозької Січі в XVI – XVIII ст. : структурна організація, технологія та військове мистецтво : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. : 07.00.01 “Історія України” / А.Л. Сокульський. – К., 1999.
228. Ковальова І.Ф. Передмова (до тематичного збірника) / І. Ковальова // Перлини козацького Присамаря: містечко Самарь та Богородицька фортеця. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара, 2008. – 165 с.
229. Брун Ф. Исследование по морским картам XIV – XV ст. / Ф. Брун // Черноморье : сборник исследований по исторической географии Южной России. – Одесса, 1880. – Т. 1. – С. 72.
230. Ходаковский З.Д. Русский исторический сборник, изданный Обществом истории и древностей Российских / З.Д. Ходаковский ; [за ред. М.П. Погодина]. – СПб, 1844. – Т. 7. – С. 96.
231. Срезневский И.И. Святилища и обряды языческого богослужения

давних славян / И.И. Срезневский. – Харьков, 1846. – 35 с. ил.

232. Срезневский И.И. О городищах на землях славянских, преимущественно западных / И.И. Срезневский // Записки Одесского общества истории и древностей. – СПб, 1850. – Т.2. – 632 с.

233. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С. 317, 369, 451.

234. Ковалева И.Ф. История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке : автореф. дис. на соискание ученой степени д.и.н. : 07.00.06 “Археология” / И.Ф. Ковалева. – К., 1987.

235. Светлов А. К вопросу о военной организации половцев / А. Светлов // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М., 1981.

236. Сокульський А.Л. Калка. 777 лет назад / А.Л. Сокульський // Индустриальное Запорожье. – 2000. – № 96. – 13 мая.

237. Кармазин Н.М. История Государства Российского / Н.М. Кармазин. – СПб, 1892. – Кн. 1. – Т. 3.

238. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. / С.А. Беляева. – К., 1982.

239. Войтович Л.В. Степи України в другій половині XIII – середині XV ст. / Л. Войтович// Історія українського козацтва : нариси : в 2 т. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т.1. – С. 38.

240. Котляр М. Феодальна роздробленість Русі / М. Котляр // Котляр М.Ф. Довідник з історії України / М.Ф. Котляр, С.П. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – 462 с.

241. Берладник Іван // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 61.

242. Берладники // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 61.

243. Роман Мстиславович // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 665.

244. Мавродин В.В. Тмутаракань / В.В. Мавродин // Вопросы истории. – 1980. – №11. – С. 177–182.
245. Головка О.Б. Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва / О.Б. Головка // Історія українського козацтва : нариси : в 2 т. К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т.1. – 721 с.
246. ПСРЛ. – М. : Наука, 1963. – Т. 12.
247. Шумарин В.П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии. – М. – С. 40–44.
248. Клемкович Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі / Р. Климович // Хроніка 2000. – К., 2000.
249. Пелешишин М. Русь / М. Русь // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 696.
250. Егоров В. Золотая Орда: мифы и реальность / В. Егоров. – М. : Знание, 1990. – С. 79–87.
251. Гедимін // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 152.
252. Ерстенюк М. Ольгерд (Альгірдас) Гедимінович / М. Ерстенюк // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 530.
253. Куликовська битва // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 100–101.
254. Грюнвальдська битва 1410 // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 188.
255. Nowak T. Przegląd polskiego, pismiennictwa dniedziny artylenii do polowy XVII w. / Studia I materially do hisorii wojskowoci. Vol 4. – Warszawa, 1958.
256. Котляр М.Ф. Довідник з історії України / М.Ф. Котляр, С.П. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – С 93.

257. Единг Д. Сарское городище / Д. Единг. – М., 1928.
258. Чмихов М.О. Археологічні дослідження курганів / М.О. Чмихов. – К. 1989.
259. Чмыхов Н.А. Идея глобальной катастрофы в мировоззрении древних славян / Н.А. Чмыхов // Славяне: адзінства і мнагастайнасть : тез. докл. і повідомлення Між нар. канф., 24–27 мая 1990 : 2 секция : Этнагенез славян. – Мінск. 1990;
260. Чмыхов Н.А. Опыт общей периодизации голоцена / Н.А. Чмыхов // Актуальные вопросы исторической науки. – К., 1990;
261. Чмыхов Н.А. Опыт реконструкции смысла погребального обряда древнего населения Украины / Н.А. Чмыхов // Духовная культура древнего населения Украины. – К., 1989.
262. Чмихов М.О. Від яйця-райця до ідеї Спаителя / М.О. Чмихов. – К. : Либідь, 2001.
263. Павленко Ю.В. Микола Чмихов і світоглядне підґрунтя його космоархеологічної концепції / Ю.В. Павленко // Чмихов М.О. Від яйця-райця до ідеї Спаителя / М.О. Чмихов. – К. : Либідь, 2001.
264. Сокульський А.Л. Доіндоєвропейські складники української мови : джерела, методи, результати / А.Л. Сокульський // Дні науки : тези доповідей конференції (м. Запоріжжя, 27–28 жовтня, 2005 р.). – Запоріжжя : ГУ” ЗІДМУ”, 2005. – С. 213–216.
265. Горнунг Б.В. Из предистории образования общеславянского языкового единства / Б.В. Горнунг. – М., 1963. – С. 38.
266. Залізняк Л.Л. Первісна історія України / Л.Л. Залізняк. – К. : Вища школа, 1999. – С. 97.
267. Кузьміна Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня / Е.Е. Кузьмина. – Фрунзе, 1986.
268. Сокульський А.Л. Козацтво: процес виникнення та становлення / А.Л. Сокульський // Воєнна історія. – 2005. – № 1. – С. 34.

269. Конча С.Б. Степная концепция происхождения индоевропейцев на современном этапе / С.Б. Конча // Археология. – 2004. – № 1. – С. 48.
270. Корпус боспорских надписей. – М. ; Л., 1955. – №1278.
271. Санскритско-русский словарь. – М., 1978. – С. 631.
272. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995. – С. 343.
273. Основы иранского языкознания: древнеиранские языки. – М., 1979. – С. 301.
274. Геродот. Історія : у 9 кн. / Геродот. – К., 1993. – Кн. 2, 4.
275. Наливайко С.С. Передмова / С.С. Наливайко // Наливайко С.І. Індоарійські таємниці України / С.І. Наливайко. – К. : Просвіта, 2004. – С. 9–10.
276. Скрипник Л.Г. Власні імена людей : словник-довідник / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська ; [за ред. В.М. Русанівського]. – [2-ге вид.] – К. : Наукова думка, 1996.
277. Чучка П.П. Антропологія Західна / П.П. Чучка. – Ужгород : Видавництво Ужгородського університету, 1970. – 103 с.
278. Чучка П.П. Розвиток імен і прізвищ / П.П. Чучка // Історія української мови: лексика і фразеологія. – К., 1983.
279. Акты о городах 1432–1798. – К., 1896. – Т. 1. – С. 55.
280. Реєстр Війська Запорозького 1581 р. // Літературна Україна. – 1989.
281. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 4 т. – К. : Наукова думка, 1978.
282. Петровський М.Н. Нариси з історії України / М.Н. Петровський. – К., 1940. – Вип. 4.
283. Корпус боспорских надписей. – М. ; Л., 1955. – №504–505.
284. Словник гідронімів України / [К.К. Цілуйко (гол. редкол.), А.П. Непокупний, О.С. Стрижак та ін.]. – К. : Наукова думка, 1979. – 779 с.
285. Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит / С.І. Наливайко. –

К., 2001. – С. 408.

286. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д.Я. Телегін. – К., 1973.

287. Шаян В. Віра предків наших / В. Шаян. – К., 1988. – Т. 1. – С. 120–121.

288. Успенская Е.Н. Раджпуты. Рыцари средневековой Индии / Е.Н. Успенская. – М., 2000.

289. Велесова книга : волховник / [упор. : Г. Лозко]. – К. : Такі справи, 2002. – С. 124.

290. Чубинський П. Мудрість віків : у 2 кн. / П. Чубинський. – К., 1995.

291. Хинди-русский словарь : в 2 т. –, 1972. – С. 395.

292. Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1; 1985. – Т. 2; 1989. – Т. 3.

293. Ригведа: избранные гимны. – М., 1989. – С. 148.

294. Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды / Р.Б. Пандей. – М., 1990.

295. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 606 с.

296. Моця О.П. Дружинники – козаки – лицарі / О.П. Моця // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 478.

297. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi... pizez Macieja Osostenikusa Strykowskiego drukowskiego drukowano – Warszawa, 1838. – Т. 1–2.

298. Пепа В. Про передумови виникнення козацтва / В. Пепа // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : передмова : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 3.

299. Мазур О. Козацтво / О. Мазур // Довідник з історії України / [упор. і наук. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2001. – С. 320.
300. Витанович І. Козацтво / І. Витанович // Енциклопедія українознавства.: в 11 т. – Львів, 1994. – Т. 3. – 1199 с.
301. Kronika Polska, M. Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 2 – 882 s.
302. Ковальський М. Проблеми джерелознавства й історії українського козацтва / М. Ковальський // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : передмова : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 16.
303. Енциклопедія українознавства.: в 11 т. – Львів, 1994–2000. – Т. 2. – С. 1067.
304. Гордеев А. История козаков : в 3 ч. / А. Гордеев. – М., 1992. – Ч. 1.
305. Халиков А. На стыке континентов и цивилизаций / А. Халиков. – М., 1996.
306. Costin Miron. L'itopiseioul Юроі Moldovei. / M.Costin. Editura // "Junimea", Iași, 1984, ч. 17, розд., 4.
307. Сокульський А.Л. Морські походи запорожців / А.Л. Сокульський. – Дніпропетровськ : Січ, 1995. – 222 с.
308. Быкадыров И.Ф. История казачества / И.Ф. Быкадыров. – Прага, 1930.
309. Архив Маркса и Энгельса. – Т.8. ОГИЗ, 1946.
310. Хроніка Європейської Сарматії, KSE, - КЗГ.
311. Полонська-Василенко Н. Передмова / Н. Полонська-Василенко // Винар Л. Силуети епох / Л. Винар. – Дрогобич : Відродження, 1992. – 182 с.
312. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К., 1957.

313. Книга посольская : метрика Великого княжества Литовского. – М., 1843. – Т. 1. – 546 с.
314. Мицик Ю.А. Дике поле / Ю.А. Мицик // Українське козацтво : мала енциклопедія. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 567 с.
315. Пріцак О. Що таке історія України / О.Пріцак // Вісник Міжнародної асоціації українознавства. – 1991. – Вип. 1.
316. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zvezda.ru/2000/10/07/cozacs.shtml>.
317. Яворницький Д. История запорожских казаков : в 3 т. / Д. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990.
318. Грушевский М. Очерки истории украинского народа / М. Грушевский. – К. : Либидь, 1990.
319. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1999. – Т.1.
320. Картографічна колекція В.Г. Фоменка (путівник) / Управління культури обласної держ. Адміністрації ; Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Горького. – Запоріжжя: Поліграф, 2001. – 24 с.
321. Фоменко В. План району сооружения Днепростроя : рукопись от 16.10.1961 г / В. Фоменко.
322. Остапенко М. Звіт за археологічні дослідження в НЗ “Хортиця” за 1998 р. / М. Остапенко // Науковий архів НЗ “Хортиця”.
323. Сенютович-Бережний В. Князь Дмитро Байда-Вишневецький і його рід / В. Сенютович-Бережний // Америка. – 1956. – 14 –15 грудня.
324. Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий, по народному прозвищу Байда / А. Стороженко // Киевская старина. – 1897. – Т. 56. – март.
325. Гуслистий К. Петро Сагайдачний / К. Гуслистий // Український історичний журнал. – 1972. – № 4.
326. Сергійчук В. Дмитро Вишневецький / В. Сергійчук // Володарі

гетьманської булави. – К. : Варта, 1994.

327. Лавренюк В.А. Д. Вишневецький (Байда) і Запорізька Січ / В.А. Лавренюк // Матеріали І республіканської конференції “Проблеми історії запорізького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці”. – Дніпропетровськ, 1990.

328. Сенютович-Бережний В. Історичне місце князя Федька Несвіцького / В. Сенютович-Бережний // Літературна Волинь. – 1958. – Вип. 4.

329. Попов П.М. Албанія в російській та українській літературах XV–XX ст. / П.М. Попов. – К. : Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, 1959.

330. Ковбаса В. Князь Дмитро Вишневецький (Байда) в українському епосі / В. Ковбаса // Київська старовина. – 2008. – № 5.

331. Баранович А.П. Население предстепной Украины в XVII веке / А.П. Баранович // Исторические записки АН СССР– М., 1950.

332. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К. : Дніпро, 1995.

333. Соловьев С.М. История России с древнейших времен : в 15 кн. / С.М. Соловьев. – М. : ИИ АН СССР, 1962.

334. ПСРЛ. – СПб., 1904. – Т. 12. – Ч. 1.

335. ПСРЛ. – СПб., 1904. – Т. 2.

336. Послання кримському хану. Рамазан 966 // Mühimme Defterleri III, hüküm, № 3.

337. Указ Суллейману, бею Вульчитрина, от 20 Рамазана 966 (26 июня 1559 г.) // Mühimme Defterleri III, hüküm, № 55.

338. Грінченко Б. Словник української мови / Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

339. Драгоманов М. Малороссийские предания и разыскания / М. Драгоманов. – К., 1876.

340. Сокульський А. Предтеча козацької твердині на Запоріжжі / А. Сокульський, В. Щербак // Козацькі Січі : нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст. – К. : Запоріжжя, 1998.
341. Кононенко П.П. Підсумки роботи за 2005–2010 рр.: Проблеми, завдання, перспективи діяльності колективу національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України / П.П. Кононенко // Українознавство. – 2010. – № 2(35).
342. Голобуцький В.О. Запорізька Січ / В.О. Голобуцький / Українська радянська енциклопедія. – К., 1957. – Т. 1.
343. Історія Української РСР : у 8 т. і 10 кн. – К. : Наукова думка, 1979. – Т.1. – Кн. 2 / [за відп. ред. В.О. Голобуцького].
344. Гурбик А. Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва / А. Гурбик, В. Щербак // Історія українського козацтва : нариси : в 2 т. К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т.1.
345. ЛГАД – ф. Архів коронний у Варшаві (турецький відділ), К. 68.
346. Сокульський А. Козацькі Січі : нариси історії українського козацтва XV–XIX ст./ А. Сокульський, В. Щербак. – К. ; Запоріжжя, 1998.
347. Herby nycerstwa polskiego przez Bortosza Paprockiego zbrane I rtosza Paprockiego sebrine i wydene roky 1584. – Krakow, 1858. – P.156.
348. Хрестоматія з історії Української РСР / [за ред. І.О. Гуржія]. – К., 1959. – Т. 1.
349. Татищев В.Н. История Российская / В. Татищев. – М. ; Л. : Наука, 1966. – Т. 6. – 434 с.
350. ПСРЛ. – Т. 13: Патриаршая или Никоновская летопись / [подготовл. под набл. акад. М.Н. Тихомирова]. – М. : Наука. 1965. – С. 532.
351. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К., 1991.
352. Історія русів / [за ред. В.П. Сидоренка]. – К., 1991.
353. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний / П. Сас // Володарі

гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1994.

354. Максимович М.О. Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном : Соч. / М.О. Максимович. – К., 1876. – Т. 1.

355. Каманин И.М. Материалы к “Очерку гетманства П.К. Сагайдачного / И.М. Каманин // УИОНЛ. – К. – Вип. 3. – отд. 3, кн. 15. – 1911. – С. 123–177.

356. Барвінський Б. Конашевичі в Переміській землі в XV і XVI ст. / Б. Барвінський // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – 1930. – Т. 100.

357. Гуслистий К. Петро Сагайдачний / К. Гуслистий // Український історичний журнал. – 1972. – № 4.

358. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний / П. Сас // Полководці Війська запорозького. – К., 1998.

359. История о казаках запорожских, как оные из древних веков зачалися, и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся. Изд. Импер. Общества истории и древностей Российских / [за ред. О. Бодянского]. – М., 1847.

360. Спасский Г. Книга глаголемая Большой Чертеж / Г. Спасский. – М., 1846.

361. Маркевич М. История Малороссии / М. Маркевич. – М., 1842.

362. Брайчевський М. Передмова і коментарі / М. Брайчевський // Берлінський М.Ф. Історія міста Києва / М.Ф. Берлінський. – К. : Наукова думка, 1991. – 315 с.

363. Азбелев С.Н. Отражение действительности в преданиях, легендах, сказаниях / С.Н. Азбелев // Прозаические жанры фольклора народа СССР. – Минск, 1974.

364. Новицкий Я.П. Народная память об урочищах и исторических лицах Запорожья / Я.П. Новицкий. – Александровск, 1909.

365. Зуев В. Путешественные записки / В. Зуев. – СПб., 1787.

366. Щоголев Я. Твори / Я. Щоголев. – К. : Держлітвидав України, 1961. – 158 с.
367. Горобець В. Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Горобець // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : передмова : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1.
368. Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський / О. Путро // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : передмова : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (м. Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) : у 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1.
369. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны / А. Байов. – СПб., 1906.
370. Фоменко В. План Запорозької верфі / В. Фоменко // Архіви України. – 1969. – № 3.
371. Новицкий Я.П. С берегов Днепра / Я.П. Новицкий // Сборник статей Екатеринославского общества по изучению края к XIII Археологическому союзу. – Екатеринослав, 1905.
372. Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д. Эварницкий. – СПб., 1888.
373. Ласовский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ласовский. – СПб., 1865. – С. 39.
374. Кобалия Д. Место днепровской гребной флотилии в истории южного края конца XVII–XVIII вв. / Д. Кобалия // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип 1.
375. Шмидт А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ея землях / А. Шмидт // Записки Одесского общества истории и древностей. –

1858. – Т. 4.

376. Завгородній Ю.Ю. Прообраз майбутньої енциклопедії острова Хортиця : рецензія на монографію Сокульського “Козацька Хортиця” / Ю.Ю. Завгородній // Українознавство / [за ред. Петра Кононенка]. – К., 2010. – № 2(35).

377. Агапов С. Географический словарь / С. Агапов, С. Соколов, Д. Тихомиров. – М., 1968. – 249 с.

378. Песни птицы Гамаюн. – М., 1992.

379. Докучаев В. Российский чернозем / В. Докучаев. – К. ; Харьков, 1952.

380. Продум М. Нація золотих комірців / М. Продум. – Тернопіль, 1995.

381. Ильин Г. Арийская проблема / Г. Ильин, И. Дяконов // История древнего мира: ранняя древность. – М., 1982.

382. Слово про Ігорів похід / [пер. М. Рильського]. – К. : Дніпро, 1977. – С. 10–11.

383. Сніжко В. Нариси з психологічної екології України / В. Сніжко. – К. : Веселка, 1998.

384. Щербаківський В. Формация української нації / В. Щербаківський. – Нью-Йорк, 1958.

385. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / О. Кульчицький. – Мюнхен ; Львів, 1995.

386. Богуцький Ю. Про культуру / Ю. Богуцький // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 153. – 21 серпня.

387. Шевнюк О. Культурологія : навчальний посібник / О. Шевнюк. – К. : Знання-Прес, 2001. – 353 с.

388. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1971. – 582 с.

389. Лиходід М. Хортиця / М. Лиходід. – Дніпропетровськ : Промінь,

1967. – 41 с.

390. Шелест П. Україно наша радянська / П. Шелест. – К., 1970. – 271 с.

391. Шевченко В. Повернути народові історію / В. Шевченко // Запорізька правда. – 1990. – № 147. – 04 серпня.

392. Ленин В. Соч. / В. Ленин. – Т. 25. – С. 74.

393. Воссоединение Украины с Россией (1620–1654) : у 3 т. – М., 1953.

394. Апанович О. Хортиця / О. Апанович // Сільські вісті. – 1990. – 20–28 лютого.

395. Маркс К. Хронологические выписки / К. Маркс // Архив Маркса и Энгельса. – М. : ОГИЗ, 1946. – Т. 8.

396. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1991. – 10 січня.

397. Тронько П. Збережемо тую славу. / П. Тронько // Літературна Україна. – 199. – 16 вересня.

398. Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. ХХ ст. : збірник документів та матеріалів. – К., 1997. – 473 с.

399. НАВСК, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 74–79. Оригінал.

400. ДАЗО, ф. Р.-5760, оп. 1, спр. 1, арк. 144–148. Оригінал. 97.

401. Силін О.П. Особистий архів О.П. Силіна : матеріали про спорудження меморіалу на о. Хортиця / О. Силін // Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. ХХ ст. : збірник документів та матеріалів. – К., 1997. – 473 с.

402. ДАЗО, ф. Р.-5760, оп. 1, спр. 1, арк. 128. Засвідчена копія. 81.

403. ДАЗО, ф. Р.-5760, оп. 1, спр. 1, арк. 201–206. Оригінал. 152.

404. ЦДАГА України, ф. 1, оп. 25, спр. 126, арк. 66. Оригінал. 158.

405. Шелест П.Е. Да не судимы будете: дневниковые записи,

вспоминання члена Політбюро КПСС / П.Е. Шелест. – М., 1995.

406. ЗП УРСР. – 1965. – № 9. – С. 131.

407. Кормич Л.І. Культурологія / Л.І. Кормич., В.В. Багацький. – Харків, 2003.

408. Шелест П.Ю. Щоденник / П.Ю. Шелест // Літературна Україна. – 1996. – 28 березня.

409. Ничога М. Столкновение цивилизаций посреди Украины [Електронний ресурс] / М. Ничога. – Режим доступу: www.pravda.com.ua.

410. Герберштайн З. Записки о Московии / З. Герберштайн. – М., 1988.

411. Дмитрович К. Портрет Сковороди / К. Дмитрович // Сучасність. – Мюнхен, 1972.

412. Подкур Р.Ю. До 95-річчя академіка НАН України П.Т. Тронька / Р.Ю. Подкур // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 233.

Додаток А**Постанова президії ЦК Компартії України****“Про увічнення пам’ятних місць,
зв’язаних з історією запорізького козацтва”**

31 серпня 1965 р.

З метою увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва, що відіграло прогресивну роль в історії братніх українського та російського народів, у справі возз’єднання України з Росією, для збирання, систематизації і збереження монументальних речей, окремих споруд, матеріалів і музейних цінностей ЦК КП України ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Оголосити територію острова Велика Хортиця в м. Запоріжжя Державним історико-культурним заповідником.

Закласти і впорядкувати на території заповідника тематичний садово-декоративний парк історії запорізького козацтва.

Виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих (т. Мокроусу) встановити в натурі межі Державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця.

2. Раді Міністрів УРСР вирішити в установленому порядку питання про спорудження в перспективі на острові Велика Хортиця та в місцях, зв’язаних з історією запорізького козацтва, пам’ятних знаків.

ДАЗО, ф.Р.-5760, оп. I, спр. 1, арк. 20. Копія.

Додаток Б

Постанова Ради Міністрів України “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва”

18 вересня 1965 р.

З метою увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва, що відіграло прогресивну роль в історії братніх українського і російського народів, у справі воз’єднання України з Росією, для збирання, систематизації і збереження монументальних речей, окремих споруд, матеріалів і музейних цінностей Рада Міністрів Української РСР ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Оголосити територію острова Велика Хортиця в м. Запоріжжя Державним історико-культурним заповідником.

Закласти і впорядкувати на території заповідника тематичний садово-декоративний парк історії запорізького козацтва.

Виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих встановити в натурі межі Державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця.

2. Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР, Держплану УРСР, Міністерству фінансів УРСР, Академії наук УРСР, творчим спілкам архітекторів, художників і письменників України разом з облвиконками до 1 квітня 1966 р. подати Раді Міністрів УРСР пропозиції щодо спорудження в перспективі в різних місцях республіки зв’язаних з історією запорізького козацтва пам’ятних знаків.

Держбуду УРСР забезпечити виготовлення схеми розміщення на території республіки згаданих історичних місць та пам’ятних знаків.

3. Доручити Держбуду УРСР разом з Міністерством культури УРСР і Запорізьким облвиконкомом до 1 квітня 1966 р. забезпечити виготовлення

Генерального плану території острова Велика Хортиця, на якому передбачити розміщення пам'ятних знаків, зв'язаних з історією запорізького козацтва, і подати Раді Міністрів УРСР пропозиції щодо їх спорудження.

Голова Ради Міністрів УРСР І. Казанець

Керуючий Справами Ради Міністрів УРСР

К. Бойко

НАВСК, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 6-7. Засвідчена копія.

Додаток В

Міністерство освіти і науки України Національний заповідник “Хортиця” Класичний приватний університет

Розгорнута тематична структура Музею історії запорозького козацтва НЗ “Хортиця”

Запоріжжя, 2007 р.

Розділ І. Передумови виникнення та розвитку запорозького козацтва до середини XVI ст.

Тема 1. Запорожжя дописемного періоду. Основні археологічні культури. “Шлях із варяг у греки”. Вознесенівський табір, кічкаські слов’янські поселення XI–XII ст., літописне місто-порт Протолче (з діорамою “Битва Святослава в Дніпрових порогах”).

Тема 2. Український простір на Великому кордоні: Північне Причорномор’я, Балканський півострів, Середземномор’я, Іспанія, Марокко.

2.1. Процес козакування на українському відрізку Великого кордону за українськими старинами і думами.

2.2. Козакування як народний рух. Діяльність порубіжних старост і бояр: І. Ростиславича, Плоскині, Живинбуда, М. Гімбутовича, Вітольда, Ольгерда, О. Дашкевича, П. Лянцкоронського, Б. Претвичата ін.

Тема 3. Перші писемні згадки про українське і запорозьке козацтво: 1147–1148, 1158, 1216, 1223, 1227, 1240, 1308, 1339, 1444.

Тема 4. Формування козацтва як стану в соціальній структурі українського народу:

4.1. Початок існування реєстрового війська. Реформи Сигізмунда Августа і Стефана Баторія.

4.2. Козацькі привілеї.

Тема 5. Соціальне споріднені з козацтвом структури на Великому кордоні: ускоки, секеї, гайдуки, граничари, таборити, опришки та ін.

Розділ II. Теорії виникнення та розвитку козацтва

Тема 1. Контакти хліборобської й кочівницької культур на Великому кордоні.

Тема 2. Теорії походження козацтва: хозарська, чорноклобуцька, черкаська, татарська, автохтонна, болохівська, бродницька, уходницька, захисна, соціальна (за О. Бойком), індоарійська (за С.І. Наливайком, 2004).

Тема 3. Колонізація земель в умовах феодального землеволодіння.

Зростання феодального, релігійного, національного гніту.

Тема 4. Перші козацькі укріплення на українському відрізку Великого кордону.

Розділ III. Перші козацькі твердині за Дніпровими порогами у другій половині XVI ст.

Тема 1. Черкаські, канівські та київські козаки-уходники.

Тема 2. Перші козацькі формування за історичними та писемними джерелами 70-х рр. XVI ст.

Тема 3. Перебування С. Зборовського, Е. Лясоти, А. Віміна на Запорозжі.

Тема 4. Козацький хронотоп о. Хортиця.

Тема 5. Український православний князь Д. Вишневецький (Байда) і Хортицька Січ.

Тема 6. Діяльність Д. Вишневецького на Запорозжі та на чолі збройних сил Московської держави (1558–1560).

Тема 7. Останні воєнні походи Д. Вишневецького та його героїчна загибель.

Розділ IV. Козацтво та Запорозькі Січі в суспільно-політичних процесах XVI – середини XIX ст. (з ІКК “Запорозька Січ” та діорамою “Козацька рада”)

Тема 1. Хортицька Січ (1552–1558); Томаківська Січ (70-ті –початок

90-х рр. XVI ст.).

Тема 2. Базавлуцька Січ (1593–1638).

Тема 3. Микитинська Січ (1639–1652).

Тема 4. Чортомлицька Січ (1652–1709).

Тема 5. Кам'янська Січ (1709–1711; 1728–1733).

Тема 6. Олешківська Січ (1711–1728).

Тема 7. Нова Січ (1734–1775).

Тема 8. Задунайська Січ (1775–1828).

Розділ V. Політико-адміністративний устрій Вольностей Війська Запорозького (з козацьким зимівником на о. Хортиця)

Тема 1. Вольності Війська Запорозького: територія, кордони, паланки. Карта України, складена французьким військовим інженером Г. де Бопланом (середина XVII ст.)

Тема 2. Січ – військовий і політичний центр запорозького козацтва. Кіш – уряд Запорозьких Вольностей.

Тема 3. Ряди (Коло) на Січі: загальновійськові, старшинські, курінні, паланкові, посполиті.

Тема 4. Право і судочинство на Запорожжі.

4.1. Особливості та форми існування звичаєвого права козаків.

4.2. Суд і покарання на Січі і в козацьких паланках.

Розділ VI. Військова організація та мистецтво запорозьких козаків

Тема 1. Погранична і лоцманська служба козаків.

Тема 2. Озброєння і спорядження.

Тема 3. Стратегія й тактика суходольних операцій, їх бойовий порядок.

Тема 4. Воєнні маршрути Я. Шаха, І. Підкови, П. Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, (географія і хронологія).

Тема 5. Гетьман українського козацтва П. Конашевич-Сагайдачний.

Тема 6. Перші спроби військової потуги в козацько-селянських повстаннях кінця XVI – початку XVII ст.

Розділ VII. Морські походи козаків (з гаванню козацьких чайок у

майбутньому Музеї козацького флоту)

Тема 1. Флот Запорозької Січі в XVI–XVIII ст.: структурна організація, технологія та військове мистецтво.

Тема 2. Географія морських походів запорожців. Змагання з воєнним флотом Туреччини в Середземноморському басейні.

Тема 3. Міста і фортеці, взяті запорожцями в XVI–XVIII ст. (з діорамою “Взяття Кафи”).

Розділ VIII. Військо Запорозьке в Українській національній революції 1648–1676 рр. (з діорамою “Битва під Жовтими Водами”).

Тема 1. Повстання на Запорозькій Січі під проводом Б. Хмельницького в січні 1648 р.

Тема 2. Перші козацькі битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявою.

Тема 3. Звитяга Війська Запорозького в боротьбі проти польсько-шляхетського гніту в 1649–1657 рр.

Тема 4. Б. Хмельницький (1595–1657): полководець та політичний діяч.

Тема 5. Діяльність гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка. Руїна.

Тема 6. Бойові прапори й символіка Війська Запорозького.

Розділ IX. Гетьманщина і Запорожжя в умовах колоніальної політики Російської імперії щодо України (друга половина XVII–XVIII ст.)

Тема 1. Форсований наступ російського царату на українську автономію. Знищення Чортомлицької, Кам’янської та Олешківської Січей (1709–1728). Виступ І. Мазепи проти російського царя Петра І.

Тема 2. Перша українська політична еміграція. Гетьман П. Орлик.

Тема 3. Посилення імперського тиску (1734–1750).

Тема 4. Тимчасове уповільнення російської експансії (1750–1764).

К. Розумовський.

Тема 5. Політичний та економічний розвиток Запорожжя в XVIII ст.:

а) земельні відносини;

б) фермерські форми господарювання: курені й зимівники;

тваринництво (розведення сірої великої рогатої худоби);

в) ремесла й виробництво (селітроваріння, металургія, ковальство, виробництво поташу й сірки, винокуріння);

е) виготовлення зброї, суднобудування тощо.

Тема 6. Фінансове й матеріальне забезпечення Запорозької Січі (кінець XV ст. – 1775 р.):

а) Скарб Війська Запорозького;

б) воєнні трофеї;

в) інші ресурси Січі.

Тема 7. Участь козаків у російсько-турецьких війнах XVII–XVIII ст.

а) використання людських і матеріальних можливостей Січі;

б) воєнний досвід козаків – складова успіху російської армії.

Тема 8. Ліквідація царатом автономії Гетьманщини (1764–1783). Закріпачення України (1783).

Тема 9. Передумови й обставини знищення російською владою Нової Січі в 1775 р. та його наслідки:

а) комплекс причин ліквідації Січі;

б) Гайдамацький рух: Максим Залізняк, Іван Гонتا;

в) доля запорозького козацтва після знищення Січі;

г) Задунайська Січ; Азовське козацьке військо; кубанське козацтво.

Розділ X. Запорозьке козацтво в історичній науці, народній творчості, літературі та мистецтві

Тема 1. Історіографія: від давньоруських джерел до сучасного осмислення. Науково-документальна іконографія запорозького козацтва.

Тема 2. Козацтво в народній пам'яті.

Тема 3. Історичні старини, думи, пісні (Козак Байда, козак Голота, козак Супрун. Народна картина “Козак Мамай”). Кобзарство. Лірництво.

Тема 4. Видатні діячі культури про козацтво та о. Хортицю: Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Лисенко, О. Афанасьєв-Чужбинський, І. Бунін, О. Поль, Д. Яворницький, Я. Новицький, Ю. Яновський, О. Довженко,

О. Гончар, М. Киценко, П. Тронько, С. Кириченко, М. Лиходід, В. Бортко, В. Денисенко.

Тема 5. Козацтво в музиці, архітектурі, скульптурі, театрі, кіномистецтві, декоративно-ужитковому мистецтві.

Тема 6. Відродження козацьких традицій у сучасну добу.

Склали: Сокульський А.Л., к.і.н., доцент

Северинюк В.М., к.і.н., доцент

Рецензенти: Бойко А.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії ЗНУ,

Додонов О.Ф., д.і.н., професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету.